

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
VILNIAUS UNIVERSITETAS

ARNAUD PARENT

PRANCŪZAI ABIEJŲ TAUTŲ RESPUBLIKOS PERTVARKYME
STANISLOVO AUGUSTO VALDYMO LAIKOTARPIU
(1764–1795 m.)

Daktaro disertacija
HUMANITARINIAI MOKSLAI, ISTORIJA (05 H)

VILNIUS, 2018

Disertacija ginama eksternu

Mokslinė konsultantė:

Doc. dr. Ramunė Šmigelskytė-Stukienė (Lietuvos istorijos institutas,
humanitariniai mokslai, istorija – 05 H)

ISBN 978-609-8183-34-4

TURINYS

ĮVADAS	6
Problema, tyrimo objektas.....	6
Darbo aktualumas.....	12
Istoriografija ir problemos ištyrimo lygis.....	13
Šaltiniai.....	18
Tyrimo tikslas ir uždaviniai.....	29
I DALIS. ABIEJŲ TAUTŲ RESPUBLIKOS POLITINĖ SANTVARKA	35
1 skyrius. Valdymo formos pertvarkymas	35
1.1. Abiejų Tautų Respublikos valdymo būklė XVIII a. antrojoje pusėje.....	37
1.2. Prancūzų mąstytojų patarimai pertvarkyti valstybės santvarką.....	39
1.3. Prancūzų mąstytojų patarimų įtaka projektams dėl Abiejų Tautų Respublikos santvarkos pertvarkymo.....	44
1.4. Valdant Stanislovui Augustui įvykdytos valstybinės reformos.....	49
1.5. Prancūzų mąstytojų patarimų recepcijos įvertinimas	53
2 skyrius. Krašto apsauga	61
2.1. Kariuomenės būklė Abiejų Tautų Respublikoje iki 1764 m.	61
2.2. Prancūzų mąstytojų siūlymai dėl Abiejų Tautų Respublikos kariuomenės reformų.....	63
2.3. Valdant Stanislovui Augustui įvykdytos kariuomenės reformos.....	72
2.3.1. 1772–1776 m. reformos	72
2.3.2. Ketverių metų seimo reformos (1788–1792 m.)	74
2.4. Prancūzų mąstytojų patarimų recepcijos įvertinimas	76
II DALIS. SOCIALINIAI SANTYKIAI IR ŪKIO RAIDA	79
1 skyrius. Baudžiava	79
1.1. Baudžios būklė Abiejų Tautų Respublikoje XVIII a. antrojoje pusėje..	80

1.2. Prancūzų mąstytojų patarimai pagerinti baudžiauninkų padėtį Respublikoje	83
1.3. Prancūzų mąstytojų įtaka Abiejų Tautų Respublikos projektams baudžiamos klausimu.....	88
1.3.1. Žmogaus prigimtinės laisvės svarba.....	89
1.3.2. Sutartis tarp žemės savininko ir valstiečio.....	97
1.4. Valstiečių padėties klausimas Abiejų Tautų Respublikos teisės aktuose.....	99
1.5. Prancūzų mąstytojų patarimų recepcijos įvertinimas	104
2 skyrius. Ūkis	107
2.1. Abiejų Tautų Respublikos ūkio būklė XVIII antroje pusėje.....	107
2.2. Prancūzų mąstytojų patarimai pertvarkyti Respublikos ūkį	111
2.2.1. Bendras požiūris į prekybą Respublikoje	111
2.2.2. Mokesčiai.....	114
2.2.3. Seniūnijos.....	119
2.2.4. Įstatymai prieš prabangą.....	120
2.3. Įvykdytos ūkio reformos valdant Stanislovui Augustui.....	122
2.4. Prancūzų mąstytojų patarimų recepcijos įvertinimas	126
III DALIS. ŠVIETIMO SISTEMA IR MOKSLAS	128
1 skyrius. Švietimo sistema	128
1.1. Varšuvos kadetų mokykla	129
1.1.1. Kadetų mokyklos dvasia ir tvarka	131
1.1.2. Mokytojai ir vadovėliai	133
1.2. Edukacinė komisija	137
1.2.1. Prancūzų pedagogų įtaka Respublikos mąstytojams	137
1.2.2. Prancūzų mąstytojų patarimai pertvarkyti Respublikos švietimo sistemą.....	140
1.2.3. Edukacinės komisijos veikla	145
1.2.4. Vadovėlių rengimo draugija	150
1.3. Prancūzų edukacinės minties recepcija ir jos įvertinimas	156
2 skyrius. Mokslas.....	165

2.1. Gamtos mokslai	165
2.1.1. Etjenas de Rijelis	166
2.1.2. Žanas Emanuelis Žiliberas – gamtos mokslų tyrinėtojas.....	167
2.2. Medicina	172
2.2.1. Žanas Emanuelis Žiliberas – medicas.....	173
2.2.2. Nikolia Renjė	185
2.2.3. Pjeras Menjanas	195
2.2.4. Žakas Briotė	196
2.3. Matematika ir astronomija	199
2.3.1. Ryšiai tarp Paryžiaus observatorijos ir Vilniaus universiteto astronomų.....	200
2.3.2. Aleksandras Rostanas.....	201
2.3.3. Pjeras Gatė, Žanas Flerė ir Žanas Žozefas de Valuizas	203
2.4. Prancūzų mokslininkų veiklos Respublikoje įvertinimas	204
IŠVADOS	207
ŠALTINIAI	212
Archyviniai šaltiniai	212
Publikuoti šaltiniai	213
Literatūra	226
PRIEDAS. Prancūzų švietėjų ir fiziokratų biogramos	247

ĮVADAS

Problema, tyrimo objektas. Stanislovo Augusto įžengimo į sostą išvakarėse Abiejų Tautų Respublika išgyveno krizę. Ekonominis šalies gyvenimas buvo mažai išvystytas, gyventojų skaičius augo lėtai, mokslo pažanga buvo menka. Respublikos santvarka buvo renkamoji monarchija. Respublikos valdovo rinkimus įtakojo kitos valstybės, rėmusios savus kandidatus į Abiejų Tautų Respublikos sostą. Dalis didikų rūpinosi tik siaurais asmeniniais interesais ir priešinosi bet kokioms reformoms. Todėl norint išsaugoti valstybę bei siekti pažangos, reikėjo priimti daug visuomeninių, ekonominių ir intelektualinių pertvarkymų. 1764–1794 m. laikotarpiu, Respubliką valdant Apšvietos idėjų šalininkui Stanislovui Augustui Poniatovskiui, buvo įgyvendintos reikšmingos reformos, orientavusios šalį į Vakarų. Kadangi Apšvietos idėjinis sąjūdis buvo itin ryškus Prancūzijoje, ši šalis buvo laikoma ypač sektinu pavyzdžiu. Tam įtakos neabejotinai turėjo ir istoriniai Prancūzijos bei Respublikos ryšiai. XVII a. Respublikoje buvo dvi prancūzų kilmės karalienės: Liudvika Marija Gonzaga (*Marie-Louise de Gonzague*) ir Marija Kazimiera (*Marie-Casimire de la Grange d'Arquien*), kurių dėka šalyje populiarėjo prancūzų kalba bei literatūra, o taip pat buvo pasikviesti keli vienuolių ordinaai, padėję mokyti ir skleisti prancūzų kalbą. Prancūzų kalbą ir aprangos papročius savo rūmuose taip pat įsivedė Saksonijos valdovai, iki 1763 m. valdę Respubliką¹.

XVIII a. Abiejų Tautų Respublikoje, kaip ir kitose Europos šalyse, išsilavinę žmonės be savo gimtosios kalbos turėjo gebėti susikalbėti prancūziškai ir pasižymėti prancūziško etiketo žiniomis bei bendravimo manieromis². Lenkų aristokratai neretai su šalies valdovais ar net tarpusavyje

¹ Nikliborc A., *L'enseignement du français dans les écoles polonaises au XVIIIe siècle*, Wrocław, 1962, p. 9, 21; Kitowicz J., *Opis obyczajow za panowania Augusta III*, Poznań, 1840, p. 476.

² „Mūsų kalba tapo Europos politine kalba“ (« Notre Langue est devenue la langue politique de l'Europe »), žr.: *Dictionnaire universel françois et latin, vulgairement appelé dictionnaire de Trévoux*, Paris, 1771, préface p. 5; „Tautos palaipsniui pasirinko prancūzų kalbą“ (« Les nations ont insensiblement choisi le français »), žr.: Voltaire, *Histoire de la guerre de 1741*, publié dans: Maurens J., *Voltaire*, Paris, 1971, p. 298. Apie prancūzų kalbą Europoje XVIII a., žr.: Caraccioli L.-A., *Paris, le modèle des nations*

susirašinėjo prancūziškai³. Respublikos elito prancūzų kalbos mokėjimas bei prancūziškos kultūros pažinimas skatino juos bendrauti su prancūzais. Buvo gana įprasta, kad Respublikos bajorai su prancūzais susipažindavo keliaudami po Prancūziją. Kelionės į Paryžių metu Vilniaus vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis (*Ignacy Jakub Massalski*, 1726–1794) susipažino su Nikolia Renjė (*Nicolas Regnier*, 1723–1800). Pasitaikydavo, kad kieno nors rekomendacija suartindavo Respublikos bajorą su Prancūzijos piliečiu. Pavyzdžiui šveicarų mokslininkas Albrechtas von Haleris (*Albrecht von Haller*, 1708–1777) supažindino grafą Antaną Tyzenhauzą su daktaru Žanu Emanueliu Žiliberu (*Jean-Emmanuel Gilibert*, 1741–1814). Tokie susitikimai taip pat galėjo būti nulemti kai kurių istorinių įvykių: 1762 m. Prancūzijoje uždraudus jėzuitų ordiną, dalis jo narių, kaip, pavyzdžiui, matematikas Aleksandras Rostanas (*Alexandre Rostan*, 1728–1772), rado prieglobstį Respublikoje.

Verta atkreipti dėmesį ir į tai, kad tarp Prancūzijos ir Abiejų Tautų Respublikos niekada nevyko karas, todėl Lenkijos ir Lietuvos politinės tautos atstovai nesuvokė „lelijų karalystės“ ir jos piliečių kaip grėsmės Respublikos valstybingumui, nors 1733–1734 m. įvykių kontekste dalis jų ir priešinosi Prancūzijos kišimuisi į Respublikos vidaus reikalus, laikydami tai rimtu pavojumi bajoriškosioms laisvėms. Baro konfederatai tiesiogiai kreipėsi į prancūzų mąstytojus, prašydami patarimo kaip pertvarkyti Respubliką. Žinomiausi yra Žano Žako Ruso (*Jean-Jacques Rousseau*, 1712–1778) ir abato⁴ Gabrielio de Mably (*Abbé Gabriel Bonnot de Mably*, 1709–1785) patarimai. 1770 m. Baro konfederacijos atstovas, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės virtuvininkas grafas Mykolas Vielhorskis (*Michał Wielhorski*, 1730–1794 ar

étrangères ou l'Europe française, Turin-Paris, 1776; Réau L., *L'Europe française au siècle des Lumières*, Paris, 1938; Fumaroli M., *Quand l'Europe parlait français*, Paris, 2001.

³ Pjeras Heninas (*Pierre Michel Hennin*, 1761–1764), ambasados sekretorius Varšuvoje, vėliau – Prancūzijos reikalų patikėtinis Varšuvoje, 1753 m. pažymėjo, kad dauguma čionykščių aristokratų moka prancūzų kalbą, yra susipažinę su Prancūzijos kultūra ir papročiais, žr.: Byševska L., *1786 metų kelionės į Vilnių dienoraštis*, Vilnius, 2008, p. 17, 19. Šis reiškinys Respublikoje buvo pramintas *francuzczyzna* (lenk: *francuszczyzna*) ir rado palankią terpę tarp miestiečių ir bajorų. Žr.: Fabre J., *Stanislas-Auguste et l'Europe des lumières*, Paris, 1984 p. 75.

⁴ Šiame darbe garbės abato titulu (pranc. *abbés commendataires*, lenk. *opat komendatoryjny*) įvardijami bažnytinėmis beneficijomis už nuopelnus pasaulietinės valdžios apdovanoti asmenys, kurie nebuvo vienuolynų vyresnieji.

1814)⁵ buvo išsiųstas į Versalio rūmus, kad surastų paramos pasipriešinimui prieš Rusijos ir Prūsijos šalininkus. Paryžiuje jis susitiko su Klodu Karlomanu de Ruljeru (*Claude-Carloman de Rulhière, 1735–1791*)⁶, kuris supažindino grafą su G. de Mably. Vėliau M. Vielhorskis kreipėsi į G. de Mably bei į filosofą Ž. Ž. Ruso, teiraudamasis jų nuomonės dėl Respublikos pertvarkymo⁷. M. Vielhorskį labiausia domino galimybės sustiprinti šalį kaimyninių valstybių keliamos grėsmės akivaizdoje. Informuodamas prancūzus apie savo krašto santvarką, jis parašė *Lenkijos valstybės paveikslą (Tableau du gouvernement de la Pologne)*, kuriame pristatė Respublikos valstybinę santvarką, buvusią iki Stanislovo Augusto atėjimo į sostą 1764 m.⁸

Atsiliepdamas į konfederatų prašymą, G. de Mably pradėjo rašyti veikalą *Apie Lenkijos valdymą ir įstatymus (Du gouvernement et des lois de Pologne, 1770)*, o Ž. Ž. Ruso – *Samprotavimus apie Lenkijos valdymą ir jos planuojamą pertvarkymą (Considérations sur le gouvernement de la Pologne et sur sa réformation projetée)*⁹. Vėliau G. de Mably dar sukūrė *Paaiškinimus Ponui grafui M. Vielhorskiui (Eclaircissements à Monsieur le Comte de Wielhorski)*, kurie tapo veikalo *Apie Lenkijos valdymą ir įstatymus* antrąja dalimi¹⁰.

⁵ 1770 m. grafas M. Vielhorskis parengė „Lenkijos konfederatų manifestą“ (*Manifeste de la république confédérée de Pologne, 1770*). Žr.: Konopczyński W., *Konfederacja barska*, t. I, Warszawa, 1991, p. 899–903.

⁶ K. K. de Ruljeras – rašytojas ir istorikas. Parašė veikalą *Lenkijos anarchijos ir padalijimo istorija, papildyta pasakojimais apie 1762-ųjų metų Rusijos revoliuciją (Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République, suivie des Anecdotes sur la révolution de Russie en 1762, 4 vol., Paris, 1807)*.

⁷ Gintel J., *Cudzoziemcy o Polsce*, t. II, wiek XVIII–XIX, Kraków, 1971, p. 36–37; 41–42; Konopczyński W., *La liberté éclairée en Pologne*, Rapport polonais, Bibliothèque polonaise de Paris, p. 92; Konopczyński W., *Konfederacja barska*, t. I, Warszawa, ed. 1991, p. 907, 914–915.

⁸ Cottret, M., Cottret, B., *Jean-Jacques Rousseau*. Paris, 2005, p. 630; Michalski J., *Rousseau i sarmacki republikanizm*, Warszawa, 1975, p. 12.

⁹ Autoriai kūrinių pavadinimuose mini Lenkiją, bet žinant šių darbų turinį ir glaudžius politinius Lietuvos ir Lenkijos ryšius galima drąsiai tvirtinti, kad jie skiriami visai Abiejų Tautų Respublikai, t. y. ir Lietuvai.

¹⁰ Michalski J., *Sarmacki republikanizm w oczach Francuza Mably i konfederacy barscy*, Wrocław, 1995. O apie šio veikalo sukūrimo procesą: Tomaszewski M., *Les inédits de Mably sur la Pologne ou le constat d'un échec d'un législateur*, in: *Colloque Mably, la politique comme science morale*, vol. 1, Bari, 1995, p. 147–159.

Ž. Ž. Ruso tekstas, rašytas 1771 m. birželį¹¹, buvo skirtas tik Baro konfederacijos bajorams, tačiau 1772 m. jis buvo pagrobtas¹² ir gana greitai tapo žinomu visoje Europoje. Leidinio *Correspondance littéraire* redaktorius Frederikas Grimmas (*Frédéric Grimm*, 1723–1807) šių *Samprotavimų* fragmentus išsiuntė Stanislovui Augustui, o kūrinio originalas atiteko M. Vielhorskiui ir kunigaikščiui Adomui Kazimierui Čartoriskiui (*Adam Kazimierz Czartoryski*, 1734–1823), į Lenkiją sugrįžusiam 1774 m. Į Lietuvą veikalo kopiją atvežė Vilniaus vyskupas I. J. Masalskis¹³. 1782 m. Ž. Ž. Ruso *Samprotavimai* buvo publikuoti, o 1789 m. šis kūrinys buvo išverstas į lenkų kalbą ir išleistas Respublikoje. *Samprotavimų* vertėjas buvo Žemaitijos bajoras, šios kunigaikštystės pasiuntinys seime Mauricijus Pranciškus Karpis (1749–1817)¹⁴.

1776 m. grafo M. Vielhorskio kvietimu į jo dvarą Horochive (lenk. *Horochów*, šiaudien *Горохів*, Ukrainoje) atvyko abatas G. de Mably, viešėjęs čia iki 1777 m. Tai buvo vienintelė G. de Mably išvyka iš Prancūzijos¹⁵. Šios kelionės metu abatas parašė veikalus *Politikų pokylis* (*Le banquet des Politiques*) ir *Apie Lenkijos padėtį 1776 m.* (*De la situation de la Pologne en 1776*). 1778 m. viešėdamas Paryžiuje Lietuvos rūmų išdininkas A. Tyzenhauzas susipažino su Ž. Ž. Ruso, kurį pakvietė įsikurti Belovežo girioje, net siūlydamas aprūpinti būstu, tačiau gavo neigiamą atsakymą¹⁶.

Tačiau prancūzų pasiūlymai nebuvo Stanislovo Augusto palankiai įvertinti. Valdovo nuomone, G. de Mably žinios apie Respubliką rėmėsi tik grafo

¹¹ Forst-Battaglia O., *Un peu de lumière sur les Considérations*, in: *Annales Jean-Jacques Rousseau*, t. XVII, 1926, p. 97–119.

¹² Istoriografijoje teigiama, kad tai buvo Rusijos įvykdyta akcija, žr. Konopczyński W., *Les rapports intellectuels polono-suisses au XVIII s.*, Société polonaise d'histoire, 1938, p. 39; Cottret M., Cottret B., *op. cit.*, p. 801.

¹³ Konopczyński W., *Konfederacja barska*, Warszawa, 1991, t. II, p. 611; Jobert A., *La commission d'éducation nationale en Pologne (1773–1794), son œuvre d'instruction civique*, 1941, p. 162.

¹⁴ Jobert A., *op. cit.*, p. 376; Leśnodorski B., *Jean-Jacques Rousseau vu de Pologne*, in: *Voltaire et Rousseau en France et en Pologne, Les cahiers de Varsovie*, Varsovie, 1982, p. 28; Rosset Fr., Triaire D., *Jean Potocki*, Paris 2004, p. 137; Sommerlat A., *La Courlande et les lumières*, Paris, 2010, p. 161; Naujausia šio veikalo publikacija su vertimu į lietuvių kalbą: *Jeanas-Jacques'as Rousseau ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė*, parengė Dalius Viliūnas ir Vygandas Aleksandravičius, Vilnius, 2016.

¹⁵ Wright J., *A classical Republican in Eighteenth Century France: The political thought of Mably*, Stanford, 1997, p. 173.

¹⁶ Jurgutis V., *J.J. Rousseau pažiūros į viešąjį Lietuvos XVIII amž.*, in: *Varpas*, 1932, nr. 2 (5); Vaitkevičius B., Jučas M., Merkys V., *Lietuvos TSR Istorija / 1. Nuo seniausių laikų iki 1917 metų*. Vilnius, 1985, p. 212.

M. Vielhorskio aprašymu, o pastarasis „nebuvo tiek gabus, kad gerai suprastų bei savo tėvynės situacijai pritaikytų visa tai, ką buvo Prancūzijoje girdėjęs iš Ž. Ž. Ruso, ekonomistų, enciklopedistų ir būtent iš abato Mably, kurį net buvo pas save pasikvietęs. Abatas de Mably, jau pagarsėjęs keletu vertingų darbų, parašė veikalą apie Lenkiją, kuriame įrodė ne ką kita, o tik savo paties pretenzijas būti Tautų įstatymų leidėju, ir būtent Lenkijos, nors šią šalį pažinojo tik per Vielhorskį, kurio valdose, pavadintose Horochovu, praleido keletą mėnesių, gaudamas tik tokių žinių apie Lenkijos istoriją, valdžią ir interesus, kokias šios valdos šeimininkas galėjo jam duoti“¹⁷.

Ž. Ž. Ruso *Samprotavimai* Stanislovui Augustui tebuvo „gražiausias kada nors parašytas politinis romanas“ (« le plus beau roman politique qui ait encore paru »)¹⁸. Nors Stanislovas Augustas laiške F. Grimui ir pažymėjo, kad „iš šio keisto veikalo galima kai ko išmokti bei pasisemti naudos“¹⁹, jo kritinis požiūris į G. de Mably ir Ž. Ž. Ruso veikalus atspindėjo laiške, rašytame italų gydytojui Filipui Macei (*Philip Mazzei*, 1730–1816): „Nei vienas, nei kitas nepažino Lenkijos. Tik G. de Mably buvo mažiau romanistas nei Ž. Ž. Ruso“²⁰. O vertindamas grafo M. Vielhorskio misiją Paryžiuje Stanislovas Augustas teigė, jog pastarasis nesugebėjo Respublikos pertvarkymui pritaikyti tų idėjų, su kuriomis buvo supažindintas Prancūzijoje.

Prancūzų požiūris į minėtų dviejų mąstytojų darbus nelabai skyrėsi nuo Respublikos valdovo. Fiziokratas markizas Viktoras Riketi de Mirabo (*Victor Riqueti de Mirabeau*, 1715–1789) teigė, kad tai buvo „politinis Platono stiliaus

¹⁷ « [Wielhorski] [...] incapable de bien comprendre et de savoir appliquer à la situation actuelle et au véritable bien de sa Patrie tout ce qu'il avait entendu dire en France à Jean-Jacques Rousseau, aux économistes, aux encyclopédistes et nommément de l'abbé de Mably qu'il avoit même engagé à le suivre et qui lui-même déjà illustré par plusieurs ouvrages véritablement estimables, en fit un sur la Pologne dans lequel il ne prouva que la prétention qu'il avoit d'être législateur des Nations et alors nommément de la Polonoise qu'il ne connoissait absolument que dans la personne de ce mème Wielhorski dans la terre duquel nommée Horochow il passa quelques mois sans autres renseignements sur l'histoire, le Gouvernement et les intérêts de la Pologne que ceux que son hôte put lui fournir ». Žr.: Stanislas Auguste, *Mémoires* (red. A. Grześkowiak-Krwawicz, D. Triaire), Paris, 2012, p. 548.

¹⁸ Favre J., *Stanislas-Auguste et l'Europe des lumières*, Strasbourg, 1984, p. 344.

¹⁹ « Il y a à apprendre et à profiter dans cet ouvrage bizarre » in: Rostworowski E., *Républicanisme „Sarmate“ et les lumieres*, in: *Studies on Voltaire and the eighteenth century*, XXIV / XVII, Genève, 1963, p. 427.

²⁰ « Ni l'un ni l'autre n'ont connu la Pologne. Mably a été seulement un peu moins romanesque que Rousseau ». Žr.: Stanislovo Augusto laiškas F. Macei, rašytas Varšuvoje, 1791 m. kovo 23 d., Bibliothèque polonaise de Paris (toliau – BPP), 37, fol. 493.

romanas²¹“, o pulkininkui Šarliui Fransua Diumurje (*Charles-François du Périer Dumouriez*, 1739–1823), G. de Mably draugui, tai buvo tik „spekuliaciniai darbai, neatitinkantys aplinkybių²²“.

Nepaisant kritinio įvertinimo, G. de Mably bei Ž. Ž. Ruso patarimai sulaukė plačiausio atgarsio. Taip pat nemažą vaidmenį teikiant pasiūlymus dėl Abiejų Tautų Respublikos pertvarkymo suvaidino ir fiziokratai (*physiocrates*). 1767–1768 m. žiemą lankydamasis Paryžiuje Vilniaus vyskupas I. J. Masalskis susipažino su abatu Nikolia Bodo (*Abbé Nicolas Baudeau*, 1730–1792)²³, fiziokratų laikraščio *Piliečio kalendoriaus* (*Ephémérides du citoyen*) redaktoriumi. Susidomėjęs Respublikos padėtimi, N. Bodo nuo 1770 m. ėmė rašyti *Laiškus apie dabartinę Lenkijos padėtį ir jos nelaimių kilmę* (*Lettres sur l'état actuel de la Pologne et sur l'origine de ses malheurs*)²⁴. 1772 m. jis išleido *Ekonominius patarimus išsilavinusiems Lenkijos Respublikos piliečiams apie mokesčių surinkimo būdus* (*Avis économiques aux citoyens éclairés de la République de Pologne sur la manière de percevoir le revenu public par M. L.*)²⁵. Fiziokratas Pjeras Polis Lemerčjė de la Rivjeras (*Pierre-Paul Le Mercier de la Rivière*, 1719–1801), M. Vielhorskio prašymu, parašė veikalą *Bendrasis lenkų interesas* (*L'intérêt commun des Polonais*), skirtą Respublikos pertvarkos gairėms aptarti²⁶.

²¹ Manuel P., *Lettres originales de Mirabeau, écrites du Donjon de Vincennes*, Paris, 1792, p. 232; cituoja Marx J., *Bonald contre Rousseau, sur la constitution polonaise*, in: *Voltaire et Rousseau en France et en Pologne, Les cahiers de Varsovie*, Varsovie, 1982, p. 109.

²² « [...] que des travaux spéculatifs inadaptés aux circonstances », *La vie et les mémoires du général Dumouriez* (ed. Berville), Paris, 1822, tome I, p. 394.

²³ Marty M., *Les missions de l'abbé Baudeau en Pologne*, in: *Nicolas Baudeau, un « philosophe économiste » au temps des lumières*, Paris, 2008, p. 334.

²⁴ *Ephémérides*, 1770 m. t. II, III, IV; 1771, III, IV, V ir 1772.

²⁵ Jau buvo publikuoti *Ephémérides*, 1770, t. XI. 52–120, 1771, t. I, p. 56–57.

²⁶ Le Mercier de la Rivière P.-P., *L'intérêt commun des Polonais ou Mémoire sur les moyens de pacifier pour toujours les troubles actuels de la Pologne, en perfectionnant son gouvernement et conciliant ses véritables intérêts avec les véritables intérêts des autres peuples*. Rankraštis saugomas Prancūzijos valstybiniame archyve (*Archives nationales de France*, toliau – AN, K. 1317, pièce 15). Dokumente trunksta 44–49 ir 62–67 puslapių). Jo autorystę nustatė istorikas W. Konopczyński. Traktatas buvo parašytas 1771 m. – 1772 m. balandžio mėn. Galima spėti, kad jį sukurti įkvėpė grafas M. Vielhorskis, Baro konfederatų atstovas Paryžiuje. Šis veikalas niekada nebuvo publikuotas, todėl neturėjo didesnio atgarsio. Žr.: Blaszkę M., *Projekty reform dla Polski dwóch adwersarzy – Mably'ego i Le Mercier de la Riviere'a*, in: *Archiwum filozofii i myśli społecznej*, t. XXXVII, 1992, p. 70–71; Blaszkę M., *Obraz i naprawa Rzeczypospolitej w myśli społeczno-politycznej fizjokratyzmu Baudeau i Le Mercier de la Rivière*, Warszawa, 2000, p. 50.

Patarimus dėl Respublikos pertvarkos 1773 m. įsteigtai Tautinei edukacinei komisijai pateikė fiziokratas Pjeras Samuelis Diuponas (*Pierre-Samuel Dupont*, 1739–1817). Savo nuomonę apie šios valstybės santvarką taip pat išreiškė Respublikoje įsikūręs prancūzas, ne fiziokratas Cezaris Felicitė Piris de Varij (*César-Félicité Pyrrhys de Varille*, 1708–1800).

Tačiau be šių, plačiai žinomų mąstytojų, svarbu pristatyti ir kitus, iki šiol mažiau garsius prancūzus, kurie taip pat suvaidino reikšmingą vaidmenį XVIII a. antrosios pusės Abiejų Tautų Respublikos pertvarkymų laikotarpiu. Pastebėsime, kad prancūzų menininkų buvimas Respublikoje taip pat buvo reikšmingas šios šalies kultūros raidai. Aptariamu laikotarpiu Respublikoje kūrė skulptorius André Lebrun (*André Lebrun*, 1737–1811), dailininkai Luji Marto (*Louis Marteau*, ?–1805) ir Žanas Pjeras Norblinas (*Jean-Pierre Norblin de la Gourdain*, 1745–1830), kurio dėka susiformavo savarankiška vietinė lenkų tapybos srovė. Taip pat verta pastebėti, kad architektas Laurynas Gucevičius (1753–1798) mokėsi pas architektus Klodą Nikolia Ledu (*Claude-Nicolas Ledoux*, 1736–1806) ir Žaną Baptistą Rondelė (*Jean-Baptiste Rondelet*, 1743–1829). Prancūzijoje studijavo Pranciškus Smuglevičius (1745–1807) ir kiti Respublikos architektai ir dailininkai²⁷. Tačiau Respublikos ir Prancūzijos menininkų ryšiai dar laukia išsamių tyrimų ateityje. Šiame darbe dėmesį sutelksime tik į prancūzus, prisidėjusius prie politinių, karinių, socioekonominių ir švietimo sistemos pertvarkymų. Mūsų **tyrimo objektas** – prancūzai, dalyvavę Abiejų Tautų Respublikos pertvarkymo procesuose, tiek teikę savo pasiūlymus dėl Respublikos reformavimo, tiek aktyvia veikla prisidėję prie Lenkijos ir Lietuvos politinės, karinės, socioekonominės ir švietimo sistemos pertvarkos Stanislovo Augusto valdymo laikotarpiu (1764–1795).

Darbo aktualumas. Lenkijos ir Lietuvos istorija, ypač Abiejų Tautų Respublikos periodas, kaip ir kitų centrinės Europos šalių istorija, yra mažai žinoma ar beveik nežinoma Prancūzijoje. Tokios žinių spragos šiandien turi įtakos bendram Vakarų šalių požiūriui į Rytų Europos valstybes ir netgi šių šalių

²⁷ Réau L., *L'art français en Pologne sous Stanislas-Auguste*, in: *Revue des études slaves*, tome I, fascicule 3-4, 1921, p. 255–278.

politikai, o tai apsunkina tarpvalstybinius santykius. Pažymėtina, kad kai Lenkija ir Lietuva minima prancūzų istoriografijoje, tai neretai tik pažymint jos vėlavimą lyginant su kitomis Europos šalimis, o taip pat atkreipiant dėmesį į šios valstybės lemtį būti padalintai. Mažai žinoma apie prieš padalijimus Respublikoje vykdytas politines bei ūkines reformas. Požiūrį į Respubliką prancūzų istoriografijoje galima apibendrintai įvardinti kaip neišbaigtą ir iš esmės negatyvų. Šiame darbe atkreipiame dėmesį, jog gyvenimas Respublikoje nemerdėjo, ir kad ypatingai Stanislovo Augusto valdymo laikotarpiu, šioje šalyje buvo vykdomos reikšmingos reformos. XVIII a. antrosios pusės pokyčių Respublikoje tyrimai sukuria galimybes daugiau sužinoti apie santykių tarp Prancūzijos ir Lenkijos bei Lietuvos istoriją. Tikimės, kad mūsų tyrimai formuos istoriniais šaltiniais pagrįstą požiūrį į Abiejų Tautų Respubliką, ir šia tema labiau sudomins tiek Lietuvos, tiek kitų pasaulio šalių istorikus bei visuomenę.

Istoriografija ir problemos ištyrimo lygis. Vienu ar kitu aspektu Prancūzijos bei Abiejų Tautų Respublikos piliečių ryšiai XVIII a. antrojoje pusėje jau yra sulaukę tyrėjų dėmesio. Bendrą Prancūzijos ir Lenkijos santykių istoriją nagrinėjo Christophe Laforest bei Andrzej Nieuwaz²⁸, o Lydia Scher-Zembitska aptarė šių šalių ryšius 1730–1838 m. laikotarpiu²⁹. Diplomatinius santykius tarp Prancūzijos karalystės ir Abiejų Tautų Respublikos nagrinėjo Henryk Kocój³⁰. Šių autorių darbai svarbūs susidarant bendrą to meto santykių tarp Prancūzijos, Lenkijos ir Lietuvos vaizdą.

Gilles Dutertre³¹ pristatė Lietuvoje gyvenusius prancūzus, daug dėmesio skirdamas Napoleono I-ojo laikams, tačiau žymiai mažiau paliesdamas XVIII a. laikotarpį. O Michel Marty³² susidomėjo prancūzų keliautojų Abiejų Tautų Respublikoje prisiminimais, rašytais XVIII a. antrojoje pusėje, bet mažai pristatė

²⁸ Laforest Ch., Nieuwaz A., *De tout temps amis, cinq siècles de relations franco-polonaises*, Paris, 2004.

²⁹ Scher-Zembitska L., *L'aigle et le phénix, 1732–1832*, Paris, 2001.

³⁰ Kocój H., *Francja a upadek Polski: polskie rachuby na pomoc Francji w czasie Sejmu Czteroletniego i Insurekcji Kościuszkowskiej*, Kraków, 1976; *Francja wobec Sejmu Wielkiego: (zarys stosunków dyplomatycznych między Francją a Polską w latach 1788–1792)*, Kraków, 2001.

³¹ Dutertre G., *Les Français dans l'histoire de la Lituanie*, Paris, 2009.

³² Marty M., *Voyageurs français en Pologne durant la seconde moitié du XVIIIe siècle*, Paris, 2004.

šių keliautojų veiklą. Stanislovo Leščinskio dvarą Liunevilyje aprašė Pierre Boyé³³ ir Stéphane Graber³⁴.

Iš ypač gausios Lenkijos istoriografijos, skirtos Prancūzijos ir Abiejų Tautų Respublikos ryšiams XVIII a., paminėtini Władysława Konopczyńskiego, Jerzy Michalskio, Bogusława Leśniodorskio, Annos Grześkowiak-Krwawicz, Ewos Rządzkowskos, o iš jaunesniosios mokslininkų kartos atstovų – Piotro Ugniewskio ir Maciejaus Foryckio darbai. W. Konopczyńskiego³⁵, ir ypač E. Rządzkowskos³⁶ bei Marjano Skrzypeko³⁷ darbai leidžia susidaryti bendrą vaizdą apie prancūzų filosofijos ir grožinės literatūros sklidimą Respublikoje. M.Foryckis aptarė Abiejų Tautų Respublikos santvarką prancūzų piliečių akimis³⁸, o P.Ugniewskis atskleidė, kaip Respublika buvo vaizduojama Prancūzijos žiniasklaidoje³⁹.

Kalbant apie prancūzų švietėjų įtaką Respublikos valdymo formos pertvarkymui, paminėtini Vlodo Jurgučio⁴⁰, Jeano Fabre⁴¹, Jerzy Michalskio⁴²,

³³ Boyé P., *La cour polonaise de Lunéville, 1737–1766*, Nancy-Paris-Strasbourg, 1926.

³⁴ Graber St., *L'entourage polonais de Stanislas à Lunéville (1737–1766)*, thèse de 3e cycle, université de Nancy III, 1972.

³⁵ Konopczyński W., *La liberté éclairée en Pologne*, Rapport polonais, Bibliothèque polonaise de Paris, 1935.

³⁶ Rządzkowska E., *Encyklopedia i Diderot w Polskim Oświeceniu*, Wrocław, 1955; *Les lecteurs polonais de Marmontel*, Paris, 1974; *La carrière des Incas en Pologne*, Warszawa, 1976.

³⁷ Skrzypek M., *Oświecenie francuskie a początki religioznawstwa*, Wrocław, 1989; *La diffusion clandestine du matérialisme français dans les lumières polonaises*, Paris, 1982; *Filozofia Diderota*, Warszawa, 2016.

³⁸ Forycki M., *Anarchia polska w myśli Oświecenia. Francuski obraz Rzeczypospolitej szlacheckiej u progu czasów stanisławowskich*, Wydawnictwo Poznańskie, seria „Czas i Myśl”, Poznań, 2004; *Rzeczpospolita tolerancyjna i fanatyzm Polaków. Ewolucja poglądów Woltera na temat sytuacji wyznaniowej w Polsce XVIII wieku*, in: *Religia i polityka. Kwestie wyznaniowe i konflikty polityczne w Europie w XVIII wieku w 300. rocznicę konwencji w Altranstädt*, L. Harc, G. Wąs (red.), *Acta Universitatis Wratislaviensis, Historia CLXXVIII*, Wrocław, 2009; *Szlachta polska a europejska w „Encyklopedii Diderota i d’Alemberta”*, in: *Szlachta europejska w strukturach lokalnych XVI–XVIII wieku*, M. Konopnicka, J. Kuczer, W. Strzyzewski (red.), Zielona Góra, 2010.

³⁹ Ugniewski P., *Między absolutyzmem a jakobinizmem. „Gazeta Lejdejska” o Francji i Polsce 1788–1794*, Warszawa, 1998; *Media i dyplomacja. „Gazette de France” o sejmie rozbiorowym 1773–1775*, Warszawa, 2006; *Polska „afery z naszymi” – sprawa Dogrumowej na kartach „Gazety Lejdejskiej”*, in: *Francusko-polskie relacje artystyczne w epoce nowożytnej*, Warszawa, 2010.

⁴⁰ Jurgutis V., *JJ Rousseau pažiūros į viešąjį Lietuvos gyvenimą XVIII-tame amžiuje*, in: *Varpas*, 1932, Nr. 2 (5).

⁴¹ Žr.: Fabre J., *Réalité et utopie dans la pensée politique de Rousseau*, in: *Lumières et romantisme*, Paris, 1963. Svarbios įžvalgos pateiktos Ž.Ž. Ruso veikalų publikacijos įvade ir išnašose (*Considérations sur le gouvernement de Pologne, et sur sa réformation projetée*, 1772, in: *Jean-Jacques Rousseau, œuvres complètes*, t. 3, Paris, 1964).

⁴² Michalski J., *Rousseau i sarmacki republikanizm*, Warszawa, 1977.

Daliaus Viliūno bei Vygando Aleksandravičiaus⁴³ darbai, skirti Ž. Ž. Ruso patarimų analizei. G. de Mably patarimai pristatė Marco Belissa⁴⁴ ir J. Michalskio⁴⁵ darbuose. W. Konopczyński nagrinėjo prancūzų švietėjų patarimų konfederatams kontekstą⁴⁶. Tačiau nė vienas iš šių autorių netyrinėjo, ar šitie patarimai buvo įgyvendinti rengiant ir priimant Abiejų Tautų Respublikos teisinius aktus.

Iš valstybės valdymo formai skirtų darbų paminėtini Bogusławo Leśnodorskio, tyrinėjusio prancūzų jakobinų minčių sklaidą Abiejų Tautų Respublikoje, darbai⁴⁷. Teisininkas, filosofinės ir teorinės teisės specialistas Kazimierz Opalek domėjosi Apšvietos laikų Respublikos teisėkūra ir prancūzų įtaka jai⁴⁸. A. Grześkowiak-Krwawicz⁴⁹ daugelyje darbų nagrinėjo prancūzų politinės filosofijos atgarsius Respublikoje. Tačiau ir šie autoriai nepamidomėjo, ar prancūzų švietėjų patarimai buvo įdiegti į Respublikos teisinę sąrangą.

Prancūzų įtaka pertvarkant Respublikos krašto apsaugą nebuvo plačiau nagrinėta, išskyrus Valdo Rakučio įžvalgas apie Lietuvos karininkų mokslus Prancūzijoje, tarnaujant prancūzų kariuomenėje jų įgytą patirtį bei Lietuvos didikų privačiose kariuomenėse XVIII a. antrojoje pusėje tarnavusius prancūzus⁵⁰.

⁴³ Viliūnas D., Aleksandravičius V., *Jeanas-Jacques'as Rousseau ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė*, Vilnius, 2016.

⁴⁴ Mably G. de, *Du gouvernement et des lois de la Pologne* (ed. Marc Belissa), Paris, 2008.

⁴⁵ Michalski J., *Idee Reformatorskie sekretarza konfederacji barskiej. Dyskusja Ignacego Bohusza z Gabrielem Mablym*, in: *Miscellena historico-archivistika* t.1, Warszawa-Lodź, 1985.

⁴⁶ Konopczyński W., *JJ Rousseau doradca Polaków*, in: *Themis Polska*, seria II, t. I, 1913; Konopczyński W., *Konfederacja barska*, Warszawa, 1936–1938.

⁴⁷ Leśnodorski B., *Les Jacobins polonais*, Paris, 1965.

⁴⁸ Opalek K., *Monteskusz i jego dzieło*, Wrocław, 1959.

⁴⁹ Grześkowiak-Krwawicz A. (red), *Konstytucja 3 Maja, prawo – polityka – symbol*, Warszawa, 1992; Grześkowiak-Krwawicz A., *Deux libertés: l'ancienne et la nouvelle dans la pensée politique polonaise du XVIIIe siècle*, in: *Liberté: héritage du passé ou idée des lumières?*, Kraków-Warszawa, 2003; *Nad rewolucją dwóch narodów w Europie. Obraz rewolucji francuskiej w polskich dyskusjach politycznych 1788–1792*, in: *W stronę Francji... Z problemów literatury i kultury polskiego Oświecenia*, red. E. Z. Wichrowska, Warszawa, 2007.

⁵⁰ Rakutis V., *LDK kariuomenė Ketverių metų seimo laikotarpiu (1788–1792)*, Vilnius, 2001; Rakutis V., *Lietuvos kariuomenės reformos 1764–1776 metais* in: *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.*, red. Z. Kiaupa ir kt., Vilnius, 1997, p. 566; Rakutis V., *Valstybinė ir privati kariuomenė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVIII a. viduryje*, in: *Viešosios ir privačiosios erdvės XVIII amžiaus Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, sudarė R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius, 2008, p. 105–120; Rakutis V., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenė Baro konfederacijos metais (1768–1772)*, in: *Karo archyvas*, t. 21, p. 6–40.

Kalbant apie Respublikos ūkio sąrangą ir jos pertvarkymo kryptis, svarbu paminėti Praną Padalskį⁵¹, kuris pirmasis susidomėjo fiziokratizmo plėtra Lietuvoje, taip pat ir Kazimierzą Opałką⁵² bei Mareką Błaszkę⁵³, analizavusius visuomeninės-politinės fiziokratų minties recepciją Respublikoje⁵⁴.

Švietimo sistemos reformos klausimu paminėtinos išsamios Ambroise Jobert'o monografijos, kuriuose pristatyta prancūzų fiziokratų veikla Respublikoje ir jų įtaka Tautinei Edukacinei komisijai⁵⁵ bei garsių lenkų švietimo istorijos tyrinėtojų Irenos Szybiak⁵⁶, Kalinos Bartnickos⁵⁷, Janinos Kamińskos⁵⁸ darbai. Lietuvių istoriografijoje ši problema paliesta Jono Račkausko⁵⁹ ir Meilės Lukšienės monografijose⁶⁰.

Mokslo istorijos srityje reikšmingi yra Piotro Daszkiewicziaus ir Philippe Edel darbai, skirti gamtos mokslams. P. Daszkiewiczius tyrinėjo Respublikoje dirbusių mokslininkų veiklą, ypač domėjosi gamtos mokslų istorija⁶¹, o Philippe Edel publikavo keletą straipsnių apie prancūzų gydytojų veiklą Vilniaus

⁵¹ Padalskis Pr., *Fiziokratai Lietuvoje*, in: *Ekonomika, Ekonomistų draugijos žurnalas*, 1937 m., sausis – kovas nr 1(9); *Pirmoji ūkio doktrina Lietuvoje*, in: *Židinys*, t. XXVIII, Kaunas, 1938.

⁵² Opałek K., *Les physiocrates et leur rôle dans le renouveau culturel au siècle des Lumières en Pologne*, in: *Utopie et institutions au XVIIIe s.*, Paris-La Haye, 1963.

⁵³ Błaszke M., *Mably - między utopią a reformą*, Wrocław, 1985; *Projekt reform dla Polski dwóch adwersarzy – Mably'ego i Le Mercier de la Riviere'a*, in: *Archiwum filozofii i myśli społecznej*, t. 37, 1992; *Obraz i naprawa Rzeczypospolitej w myśli społeczno-politycznej fizokratyzmu Baudeau i Le Mercier de la Riviere*, Warszawa, 2000.

⁵⁴ Błaszke M., *Obraz i naprawa Rzeczypospolitej w myśli społeczno-politycznej fizokratyzmu Baudeau i Le Mercier de la Riviere*, Warszawa, 2000.

⁵⁵ Jobert A., *Magnats polonais et physiocrates français, 1767–1774*, Dijon, 1941; Jobert A., *La commission d'éducation nationale en Pologne (1773–1794), son œuvre d'instruction civique*, Paris, 1941.

⁵⁶ Szybiak I., *Szkolnictwo Komisji Edukacji narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1973.

⁵⁷ Bartnicka K., *Ustawy dla Stanu Akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane. Polski kodeks szkolny z XVIII wieku, opublikowany w 1783 r. przez Komisję Edukacji Narodowej*, in: *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla Stanu Akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane / Tautinės Edukacinės Komisijos nuostatai, skirti akademiniams luomui ir mokykloms Respublikos kraštuose*, red. K. Bartnicka, Warszawa, 2015, p. 9–57, 239–291.

⁵⁸ Kamińska J., *Universitas Vilnensis. Akademia Wileńska i Szkoła Główna Wielkiego Księstwa Litewskiego 1773–1792*, Pułtusk-Warszawa, 2004.

⁵⁹ Račkauskas J., *Švietimo reforma Lenkijoje ir Lietuvoje XVIII a.*, Vilnius, 1994; Račkauskas J., *Lietuvos ir Lenkijos Edukacinė komisija ir jos įtaka kitų kraštų švietimo sistemoms*, in: *Lietuvių katalikų suvažiavimo darbai*, t. VI, Roma, 1974.

⁶⁰ Lukšienė M., *Demokratinė ugdymo mintis XVIII a. II p. – XIX a. I pusė*, Vilnius, 1985.

⁶¹ Daszkiewicz P., *Malo znane dokumenty dotyczące historii polskiej botaniki*, in: *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, 40, 1995.

universitete⁶². Prie prancūzų mokslininkų veiklos Lietuvoje tyrimų prisidėjo Paulius Rabikauskas⁶³, Andrius Bendžius⁶⁴, o taip pat Algirdas Šidlauskas ir Arnoldas Piročkinas, paskelbę monografiją apie mokslo raidą Vilniaus universitete⁶⁵.

Vienu ar kitu aspektu prancūzų mokslininkų darbus analizavo Lietuvos medicinos istorijos tyrinėtojai Vytautas Baronas, Juozas Meškauskas, Stasys Biziulevičius, Gražina Drąsutienė, Alina Šaulauskienė, Aleksandras Venckauskas ir Božena Urbanek⁶⁶. Tačiau nė viename iš medicinos istorijai skirtų darbų nebuvo bandyta kompleksiškai pažvelgti į prancūzų medikų atvykimo į Lietuvą aplinkybes, jų tarpusavio ryšius, veiklos vertinimą Lietuvoje ir už jos ribų bei apibendrinti jų veiklos paveldo. Prancūzų gydytojų veikla Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVIII a. pabaigoje iki šiol plačiausiai aptarta šios disertacijos autoriaus straipsnyje⁶⁷.

Iš asmenybių istorijai skirtų darbų svarbu paminėti istoriko Jeano Fabre⁶⁸ išsamų ir patrauklų kūrinių apie Stanislovą Augustą, kuris tapo vienu iš svarbiausių informacijos apie prancūzų asmenybes Respublikoje Stanislovo Augusto laikais šaltiniu ir buvo dažai cituojamas. Nors nepanaudoti mūsų darbe, taip pat verti dėmesio yra darbai apie žymius Respublikos asmenis ir jų ryšius su Prancūzija. Pavyzdžiui, Anne Muratori-Philip publikavo Stanislovo

⁶² Edel Ph., *L'âge d'or de la médecine francophone à Vilnius*, in: *Cahiers lituaniens*, n. 10, automne 2009.

⁶³ Rabikauskas P., *Vilniaus akademija ir Lietuvos Jėuitai*, Vilnius, 2002.

⁶⁴ Bendžius A., *Vilniaus universiteto istorija, 1579–1803*, Vilnius 1976.

⁶⁵ Piročkinas A., Šidlauskas A. *Mokslas senajame Vilniaus universitete*, Vilnius, 1984.

⁶⁶ Baronas V., Vilniaus aukštosios mokyklos akušerijos katedra pirmoje XIX a. pusėje, in: *Vilniaus universiteto mokslo darbai*, t. 17 (Medicinos mokslų serija), 1958, t. 4: *Medicinos mokslų istorijos Lietuvoje klausimai*; Meškauskas J., *Lietuvos medicinos istorija*, Chicago, 1987; Biziulevičius S., *Medicinos mokslai senajame Vilniaus universitete 1781–1842*, in: *Vilniaus medicinos istorijos almanachas*, Vilnius, 1997, p. 31–100; Drąsutienė G., Šaulauskienė A., *Akušerijos ir ginekologijos katedra (1797–1941 ir 1944–1991 m.) – moterų klinika (1922–1939 m. ir 1991–1993 m.)*, in: *Vilniaus medicinos istorijos almanachas*, Vilnius, 1997, p. 221–230; Drąsutienė G., Venckauskas A., *Vilniaus Universiteto Akušerijos katedrai 200 metų (1803–2003)*, Vilnius, 2003; Urbanek B., *Zapomniana spuścizna naukowa Mikolaja Regniera*, in: *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, Warszawa, 1992, Nr. 37 (3), p. 111–116.

⁶⁷ Parent A., *XVIII a. prancūzų gydytojų medicinos mokslo paveldas Lietuvoje XVIII a. paskutiniame ketvirtyje (Jeanas-Emmanuelis Gilbert'as, Nicolas Regnier, Jacques'as Briotet)*, in: *XVIII amžiaus studijos*, t. 2: *Valstybė. Kultūra. Edukacija*, Vilnius, 2015, p. 122–147.

⁶⁸ Fabre J., *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des lumières, étude de cosmopolitisme*, Paris, 1984 (1e édition: 1952).

Leščinskio bei jo dukters Marijos Leščinskos biografijas⁶⁹, o François Rosset ir Dominique Triaire parašė monografiją apie Joną Potockį⁷⁰.

Šaltiniai. Disertacijos šaltinių bazę sudaro gausūs publikuoti ir archyviniai dokumentai, saugomi Lietuvos, Lenkijos ir Prancūzijos bibliotekose bei archyvuose. Publikuotus šaltinius pagal jų pobūdį galime skirstyti į 1) teorinius politikos veikalus ir politinę publicistiką, skirtą Lenkijos ir Lietuvos valstybės valdymo ir ūkio tobulinimo klausimams aptarti, kurią sukūrė tiek prancūzų autoriai, tiek ir Prancūzijos švietėjų idėjų veikiami Abiejų Tautų Respublikos atstovai; 2) švietimo sistemos pertvarkymą ir prancūzų mokslininkų indėlį į mokslo bei mokymo raidą atskleidžiančius šaltinius; 3) memuarus ir 4) periodinę spaudą.

Teoriniai veikalai ir politinė publicistika. Ypatingai gausi politinės publicistikos šaltinių grupė pagal veikalų tematiką dar skirstoma į 5 pogrūpius, tai: 1) Vakarų Europos mąstytojų darbai, skirti bendrosioms valdymo sistemos problemoms aptarti; 2) Abiejų Tautų Respublikos valdymo formos analizei ir pasiūlymams tobulinti šios valstybės valdymą skirti prancūzų autorių darbai; 3) Prancūzijos švietėjų idėjų recepciją Abiejų Tautų Respublikoje valdymo pertvarkymo klausimais atskleidžianti XVIII a. vidurio ir antrosios pusės politinė publicistika; 4) Socialinių santykių ir ūkio raidos klausimams skirti veikalai; 5) grožinės ir moralistinės literatūros kūriniai, atspindintys paskatas keisti ekonominius santykius.

Vakarų Europos mąstytojų darbų, skirtų bendrosioms valstybės valdymo sistemos problemoms aptarti šaltinių grupei priskirtinas 1748 m. Šarlio Monteskjė (*Charles de Montesquieu*, 1689–1755) veikalas *Apie įstatymų dvasią*⁷¹, turėjęs didelės įtakos valdymo sistemos pertvarkai tiek Vakarų Europos šalyse, tiek ir Abiejų Tautų Respublikoje. Taip pat Žako Nekero (*Jacques Necker*, 1732–1804) darbas *Apie Prancūzijos finansų administraciją* (*De l'administration des finances de la France*, publikuotas 1784 m.), kuriame

⁶⁹ Muratori-Philip A., *Le roi Stanislas*, Paris, 2000; *Stanislas Leszczyński, anthologie*, Paris, 2005; *Marie Leszczyńska épouse de Louis XV*, Paris, 2010.

⁷⁰ Rosset Fr., Triaire D., *Jean Potocki*, Paris, 2004.

⁷¹ Montesquieu Ch., *Esprit des lois*, Paris, 1748.

išdėstyta mintis, jog norint reformuoti valstybę, yra reikalinga apsišvietusių žmonių parama ir kad negalima valdyti be visuomenės pritarimo.

Abiejų Tautų Respublikos valdymo formos analizei ir pasiūlymams tobulinti Respublikos valdymą skirtų darbų grupei priskirtini šaltiniai – tai Žano Žako Ruso *Samprotavimai apie Lenkijos valdymą ir jos planuojamą pertvarkymą*⁷², prancūzų kalba paskelbti Baro konfederacijos laikotarpiu (1772), o į lenkų kalbą išversti ir publikuoti Žemaitijos bajoro Mauricijaus Pranciškaus Karpio 1782 m.⁷³, Gabrielio de Mably veikalas *Apie Lenkijos valdymą ir įstatymus*⁷⁴ bei prancūzų pedagogo ir keliautojo, Sanguškų giminės vaikų mokytojo Cezario Piris de Varij (*César-Félicité Pyrrhys de Varille*, 1708–1800) darbai, skirti Lenkijos politinei situacijai aptarti. 1757 m. prancūzų kalba buvo paskelbtas C. Piris de Varij veikalas *Politinės pastabos apie Lenkiją*⁷⁵, 1763 m. publikotas ir lenkų kalba⁷⁶, o 1769 m. pasirodė jo parengta Varšuvos seimo nutarimus aptarianti publikacija⁷⁷.

Šiai šaltinių grupei taip pat priskirtini XVIII a. prancūzų publicistų tekstai, atskleidžiantys jų požiūrį į tų laikų Abiejų Tautų Respublikos valstybinę sąrangą. Tai Kristiano Frederiko Pfefelio (*Christian-Frédéric Pfeffel*, 1726–1807) veikalas *Etat de la Pologne, avec un abrégé de son droit public, et les nouvelles constitutions* (1770), pristatantis Abiejų Tautų Respublikos valstybinę santvarką; rašytojo ir istoriko K. K. Ruljero keturių tomų knyga *Lenkijos anarchijos ir iširimo istorija. Trumpos istorijos apie 1762-ųjų metų Rusijos revoliuciją*⁷⁸, nagrinėjanti priežastis, nulėmusias Respublikos padalijimus. Respublikos reikalais besidomėjusio politiko ir leidėjo Simono Nikolia Lingė (*Simon-Nicholas Henri Linguet*, 1736–1794) veikalas *Considérations politiques*

⁷² Rousseau J.J., *Considérations sur le gouvernement de Pologne, et sur sa réformation projetée* (1772).

⁷³ Naujausia šio veikalas publikacija su vertimu į lietuvių kalbą: *Jeanas-Jacques`as Rousseau ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė*, parengė Dalius Viliūnas ir Vygandas Aleksandravičius, Vilnius, 2016.

⁷⁴ Mably, *Du gouvernement et des lois de la Pologne* (1792);

⁷⁵ Pyrrhys de Varille. *Réflexions politiques sur la Pologne*, Paris, 1757 (antrasis leidimas 1782).

⁷⁶ Pyrrhys de Varille. *Zebranie Polityczne albo Krótki Opis Różnych Panowania Polskiego Odmian [...]*, Warszawa, 1763.

⁷⁷ *Lettres sur la Constitution actuelle de la Pologne et la tenue de ses Diètes*, Varsovie, 1769, Paris, 1769.

⁷⁸ Rulhière C., *Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République, suivie des Anecdotes sur la révolution de Russie en 1762*, 4 vol., Paris, 1807.

et philosophiques sur les affaires du Nord (1773), pasirodęs Pirmojo padalijimo kontekste. Taip pat Abiejų Tautų Respublikos vidaus gyvenimą gerai pažinojusio, ilgą laiką buvusio vaikų gubernieriu Lenkijos kariuomenės generolo Vaclovo Ževusio (*Wacław Rzewuski*) šeimoje, Luji Antuano de Karačiolio (*Louis-Antoine de Caraccioli*, 1719–1803) veikalai⁷⁹.

Lenkijos ir Lietuvos valstybės valdymo formai aptarti skirtų šaltinių grupei taip pat priskirtinas dar vieno Abiejų Tautų Respublikoje gyvenusio prancūzo, Lenkijos kariuomenės karininko Fransua Tesby de Belkuro (*François Thesby de Belcour*⁸⁰) veikalas, dienoraščio forma pristatantis Baro konfederacijos laikotarpio įvykius: *Relation ou Journal d'un officier françois au service de la Confédération de Pologne* (1776). Karačiolio ir Belkuro darbai išskirtiniai tuo, kad savo įžvalgas jie pateikė būdami gerai susipažinę su Abiejų Tautų Respublikomis realijomis.

Iš Prancūzijos švietėjų idėjų recepciją valdymo pertvarkymo klausimais atskleidžiančios XVIII a. Respublikos politinės publicistikos vienas svarbiausių šaltinių yra Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Stanislovo Leščinskio (*Stanisław Leszczyński*, 1677–1766) autorystei priskiriamas dar 1733 m. pasirodęs *Laisvaisis balsas*⁸¹, atkreipiantis amžininkų dėmesį į būtinybę permąstyti ir pertvarkyti Respublikos valstybinę santvarką. Taip pat svarbus yra pijoro, švietimo sistemos reformatoriaus Stanislovo Konarskio (*Stanisław Konarski*, 1700–1773) darbas *O skutecznym rad sposobie albo o utrzymaniu ordynaryinych Seymów* (1760–1763), atvėręs kelius valstybės reformos idėjai Respublikoje. Prancūzų švietėjų idėjų recepciją atskleidžia ir Lietuvos didžiojo virtuvininko Mykolo Vielhorskio kūrinys *O przywróceniu dawnego rządu według pierwiastkowych Rzeczypospolitej ustaw*, paskelbtas 1775 m. Kaip jau

⁷⁹ Caraccioli L.-A., *La Pologne, telle quelle a été, telle qu'elle est, telle qu'elle sera*, Varsovie, Poitiers, 1775; Caraccioli L.-A. *La vie du comte Wenceslas Rzewuski* (Liège, 1782). Keletas jo knygų buvo išverstos į lenkų kalbą: *Życie papieża Klemensa XIV Ganganello*, Kraków, 1778; *Głos rozumu*, Kraków, 1782. L. A. de Karačiolio darbų sėkmė buvo tokia didelė, kad dar jam esant gyvam buvo parašyta knyga apie jo kūrybą: *Esprit des œuvres de M. le marquis de Caraccioli*, Liège, 1763.

⁸⁰ Gimimo ir mirties datos nėra žinomos.

⁸¹ [Leszczyński S.], *Głos wolny wolność ubezpieczaiący*. Darbe remiamasi 1749 m. išleista pakartotina šio veikalo publikacija.

minėta, būtent M. Vielhorskis supažindino Ž. Ž. Ruso su Abiejų Tautų Respublikos valstybine santvarka.

Vėlesnius politinius publicistikos veikalus pagal autorių politines orientacijas ir jų požiūrį į valstybės valdymo formą galima skirstyti į respublikos valdymo formos išlaikymą propaguojančius kūrinius bei valstybės reformų idėjų atstovaujančius veikalus. Respublikoniškosios valdymo formos išlaikymo idėjos pristatomos Adomo Ževusio (*Adam Rzewuski*, 1760–1826) veikale *O formie rządu republikańskiego myśli* (1790)⁸² ir Vaitiekiaus Turskio (*Wojciech Turski*, 1756–1824) knygoje *Myśli o królach, o sukcesji, o przeszłym i przyszłym rządzie* (1790). Už radikalesnius pertvarkymus Respublikoje (ypač Prancūzijos revoliucijos laikotarpiu) pasisakė veikalų *Duch nieboszczyki Bastylji* (1789) ir *Niektóre wyrazy porządkiem abecadła zebrane* (1791) autorius publicistas Pranciškus Salezy Jezierskis (*Franciszek Salezy Jezierski*, 1756–1824), Hugo Kolontajus (*Hugo Kollątaj*, 1750–1812)⁸³, o taip pat Ketverių metų seimo reformų iniciatoriai Ignotas Potockis (*Ignacy Potocki*, 1750–1806)⁸⁴, Stanislovas Stašicas (*Stanisław Staszic*, 1755–1726)⁸⁵ ir kiti.

Socialinių santykių ir ūkio raidos klausimams skirtų veikalų grupės šaltiniams priskirtini jau minėto prancūzų pedagogo ir keliautojo C.F. de Varijo *Istoriniai ir politiniai laišškai*⁸⁶, fiziokratų įtaką Abiejų Tautų Respublikos mąstytojams atskleidžiantys Prancūzijos parlamento nario, Antilų salų intendanto, fiziokrato Pjero Polio de Lemercjė (*Pierre Paul Lemercier de Larivière*, 1718–1801)⁸⁷ darbai, kunigo kanauninko, Bordo akademijos nario, Vilniaus vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio bičiulio Nikolia Bodo *Pastabos*⁸⁸ bei 1775 m. Stanislovo Augusto nobilituoto prancūzo Žano Luji Bekiu (*Jean Louis Bécu, Jan Ludwik Bécu*), ėjusio Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdo

⁸² [Rzewuski A.] *O formie rządu republikańskiego myśli*, t. 1–2, Warszawa, 1790.

⁸³ Kolątaj H., *Listy anonimne i Prawo polityczne narodu polskiego*, Warszawa, 1788–1790.

⁸⁴ Potocki I., *Zasady do poprawy formy rządu*, Warszawa, 1789.

⁸⁵ Staszic S. *Przestrogi dla Polski*, Warszawa, 1790; Staszic S. *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego*, Warszawa, 1787.

⁸⁶ Pyrrhus de Varille C.-F., *Lettres historiques et politiques à son altesse Le Prince Jean Sanguszko*, Lubartow-Varsovie, 1764.

⁸⁷ Lemercier de Larivière P.-P., *Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*, Paris, 1767.

⁸⁸ Baudeau N., *Avis économiques aux citoyens éclairés de la République de Pologne*, Amsterdam-Paris, 1771; Baudeau N., *Lettres historiques sur l'état actuel de la Pologne*, Paris, 1772.

komisijos kontrolieriaus pareigas, pasiūlymai dėl Respublikos ekonomikos gerinimo, publikuoti to meto spaudoje⁸⁹.

Rašant disertaciją taip pat buvo analizuoti Abiejų Tautų Respublikos autorių darbai, kuriuose aptarta baudžiavos ir ūkio būklė. Prancūzų švietėjų įtaką atspindi Paulavos respublikos kūrėjo, Lietuvos referendoriaus Povilo Ksavero Bžostovskio (*Paweł Ksawery Brzostowski, 1739–1827*) knyga *Pawłów od 1767 do 1795 r. Od jednego domowego przyjaciela opisany* (1811), kurioje aprašoma valstiečių valdymo pertvarka ir jų gyvenimas privačioje Paulavos valdoje XVIII a. paskutiniajame ketvirtyje. Prancūzų fiziokratų įtakos atspindžių taip pat esama ir Mykolo Pranciškaus Karpavičiaus (*Michał Franciszek Karpowicz, 1744–1803*) pamoksluose ir politinėje publicistikoje⁹⁰. Savo pamoksluose M. P. Karpavičius išreiškė reikalavimą pergaltvoti valstiečių statusą.

XVIII a. antroje pusėje sparčiai besivystančią Abiejų Tautų Respublikos ekonominę mintį atskleidžia fiziokrato Antonio Popławskio (*Anton Popławski, 1739–1799*) darbai⁹¹ bei brolių Stroinovskių kūryba. Iš jų ryškiausi yra Vilniaus universiteto profesorius, fiziokrato Jeronimo Stroinovskio (*Hieronim Stroynowski, 1752–1815*) veikalas *Prigimtinės teisės mokslas*⁹² ir ekonomisto Valerijano Stroinovskio (*Walerian Stroynowski, 1759–1834*) darbai valstiečių valdymo, ekonomikos vystymo, nuosavybės teisių apsaugos ir bankrotų klausimais⁹³. Taip pat paminėtini Jano Sebastiano Dembovskio (*Jan Sebastian Dembowski, 1762–1835*) pasiūlymai piliečių apmokestinimo klausimais, turėję įtakos priimant Ketverių metų seimo įstatymus⁹⁴ bei Joachimo Liutaurio

⁸⁹ *Dziennik Handlowy i Ekonomiczny*, 1787, Nr. 1, p. 51–54.

⁹⁰ Karpowicz M.P., *Kazanie w dzień świętej Katarzyny* (1784). Naujausia M. P. Karpavičiaus raštų publikacija: Mykolas Pranciškus Karpavičius, *Rinkiniai pamokslai*, parengė Kristina Mačiulytė, Vilnius, 2003.

⁹¹ Popławski A., *Zbiór niektórych materii politycznych*, Warszawa, 1774.

⁹² Stroynowski H., *Nauka Prawa Przyrodzonego, Politycznego, Ekonomiki Polityczney, y Prawa Narodów*, Wilno, 1785. Naujausia publikacija: Jeronimas Stroinovskis, *Prigimtinės teisės mokslas*. Sudarytojas ir mokslinis redaktorius Dalius Viliūnas, Vilnius, 2011.

⁹³ Stroynowski W., *O ugodach dziedziców z włościanami*, Wilno, 1808; *Duch prawa o bankrutwach i dawności ziemskiej*, Wilno, 1808; *Ekonomika powszechna krajowa narodów*, Wilno, 1816.

⁹⁴ Dembowski J. S., *O podatkowaniu*, Kraków, 1791.

Chreptavičiaus (*Joachim Litawor Chreptowicz*, 1729–1812) darbai, paliečiantys tiek ūkio vystymo klausimus, tiek ir prigimtinės teisės aspektus⁹⁵.

Socialinių santykių ir ūkio raidos klausimams skirtus šaltinius papildo grožinės ir moralistinės literatūros kūriniai, paliečiantys valstiečių padėties gerinimo klausimus. Tai pijoro Mykolo Krajevskio (*Michał Dymitr Krajewski*, 1746–1817) iš prancūzų kalbos išversti ir Abiejų Tautų Respublikos kontekstui pritaikyti apsakymai⁹⁶, Martyno Kuženeckio (*Marcin Kurzenecki*) *Pokalbiai (Rozmowy kapelana)*⁹⁷, Juozapo Rufino Wybickio (*Józef Rufin Wybicki*, 1747–1822) *Patriotiniai laišakai (Pisma patriotyczne)*⁹⁸ bei prancūzų literatūros kritiko ir publicisto, Varšuvos kadetų korpuso (Riterių mokyklos) profesoriaus Žano Baptisto Diubua de Žancini (*Jean-Baptiste Dubois de Jancigny*, 1753–1808) veikalai⁹⁹.

Švietimo sistemos reformavimo istorijos šaltiniai. Atskirą tyrime naudotų publikuotų šaltinių grupę sudaro švietimo sistemos reformos ir mokslo klausimams skirti veikalai, kuriems įtakos turėjo prancūzų enciklopedistų ir fiziokratų idėjos, o taip pat į Abiejų Tautų Respubliką iš Prancūzijos atvykusių mokslininkų publikacijos: teoriniai mokslo veikalai bei paskaitų konspektai.

Edukacinės komisijos veiklos laikotarpiu prancūzų fiziokratų idėjos švietimo srityje atsiskleidė jau minėto Antonio Poplavskio teoriniuose darbuose, skirtuose piliečių ugdymo klausimams, tiek ir šio švietėjo parengtuose vadovėliuose¹⁰⁰. Taip pat paminėtini Adomo Kazimiero Čartoriskio¹⁰¹ švietimo

⁹⁵ Chreptowicz J.L., *O reprodukcji corocznej krajowej*, Warszawa, 1801; Chreptowicz J. L., *O prawie natury, pismo oryginalne jednego z współziomków*, Warszawa, 1814; Chreptavičius J., *Apie gamtos tvarką*, Vilnius, 2014.

⁹⁶ P vz. M. Krajevskio apsakymas *Podolanka wychowana w stanie natury, życia i przypadku swoje opisująca*, išleistas 1784 m. ir sulaukęs net 7 leidimų, buvo abato H. J. Du Laurenso kūrinio *Imirce, ou la fille de la nature* (1765) perdirbinys. Valstiečių gyvenimo pagerinimo klausimai taip pat paliesti ir kituose darbuose, žr. Krajewski M. D. *Pani Podczaszyna*, Warszawa, 1785.

⁹⁷ Kurzenecki M., *Rozmowy kapelana albo teologa nadwornego z oyczystym panem chrześciańskim*, Wilno, 1752.

⁹⁸ Wybicki J. R., *Listy patriotyczne do exkanclerza Zamoyskiego*, Warszawa, 1777–1778.

⁹⁹ Dubois de Jancigny. *Casimir le grand*, Varsovie, 1775; *Réponse aux Observations sur l'ouvrage intitulé Essai sur l'histoire littéraire de Pologne*, Varsovie, 1779.

¹⁰⁰ Popławski A., *O rozporządzeniu i wydoskonaleniu edukacji obywatelskiej*, Warszawa, 1775; Popławski A., *Moralna nauka dla szkół narodowych*, Warszawa, 1778. Popławskio pedagoginių darbų publikacija: Popławski A. *Pisma pedagogiczne*, oprac. S. Tync, Wrocław, 1957.

¹⁰¹ Czartoryski A. K., *Początkowy abrys do plany edukacji publicznej*, Warszawa, 1774.

reformos projektai ir Ignoto Jokūbo Masalskio¹⁰² Edukacinės komisijos mokykloms rengti nuostatai, kuriuose siekta valstiečiui diegti „laisvės skoni“, nesiūlyta dėstyti tikybos, nes „dar vaiko protas nesąs pribrendęs suvokti stebuklus“, o rankų darbai laikomi būtina sąlyga ne tik fiziniam, bet ir psichiniam žmogaus buklumui bei pajėgumui ugdyti¹⁰³.

Analizuojant prancūzų įtaką Abiejų Tautų Respublikos mokslo plėtrai, ypač medicinos srityje, remtasi prancūzų gydytojo ir gamtininko Žano Emanuelio Žilibero bei gydytojo chirurgo Žako Briotė (*Jacques Briotet*, 1746–1819) darbais. Iš Ž. E. Žilibero darbų, skirtų botanikos ir medicinos tyrimams, paminėtini veikalai *L'anarchie médicale ou la médecine considérée comme nuisible à la société* (1772); *Histoire des plantes d'Europe* (1798); *Flora lithuanica inchoata*, (1781–1782); *Le médecin naturaliste* (1800); *L'autocratie de la nature* (1785). Ž. E. Žilibero gyvenimui ir veiklai pažinti naudinga yra 1814 m. pasirodžiusi Etienne Sainte-Marie knyga¹⁰⁴.

Ž. Briotė mokslo darbų įtaką Abiejų Tautų Respublikos švietimo sistemai atspindi 1788–1789 m. iš prancūzų kalbos į lenkų kalbą išverstas ir paskelbtas jo paskaitų kursas apie praktišką chirurgiją¹⁰⁵ ir kiti darbai.

Memuarai. Naudingos informacijos apie prancūzų dalyvavimą Abiejų Tautų Respublikos pertvarkyme Stanislovo Augusto valdymo laikotarpiu suteikia amžininkų memuarai. Visų pirma paminėtini Stanislovo Augusto Poniatovskio atsiminimai, 2012 m. sulaukę naujos mokslinės edicijos¹⁰⁶. Tyrimui taip pat naudingi Adomo Jurgio Čartoriskio (*Adam Jerzy Czartoryski*,

¹⁰² Massalski I. J., *O dobro Ojczyzny i najlepszą edukację Młodzieży troskliwego*, in: *Gazety Wileńskie*, nr 4–5, 1775.

¹⁰³ Massalski I. J., *Przepisy do szkół parafialnych*, 1774.

¹⁰⁴ Sainte-Marie E., *Éloge historique de M. Jean-Emmanuel Gilibert*, Lyon, 1814.

¹⁰⁵ Briotet J., *Discours préliminaire sur la Chirurgie pratique et les observations. Lu à la rentrée publique du cours d'opérations et de Chirurgie pratique, Par Jacques Briotet Docteur en Philosophie, Médecine et Chirurgie, Professeur publique à l'Université de Vilna etc. / Przemowa o chirurgii i praktycznych oney obserwacyach, miana przy rozpoczęciu lekcyi operacyi chirurgicznych, przez Jakuba Bryotet filozofii, medycyny i chirurgii doktora, publicznego w akademii wileńskiej profesora etc.*, [Wilno], 1788.

¹⁰⁶ Poniatovski St., *Mémoires*, ed. A. Grześkowiak-Krwawicz, D. Triaire, Paris, 2012.

1770–1861)¹⁰⁷, Mykolo Kleopo Oginskio (1765–1833)¹⁰⁸, Šarlio Fransua Diumurje¹⁰⁹, Huberto Votreno (*Hubert Vautrin*, 1742–1822)¹¹⁰ ir kitų to meto veikėjų atsiminimai.

Periodinė spauda. Rengiant disertaciją analizuota informacija, skelbta to meto Prancūzijos, Austrijos Nyderlandų, Didžiosios Britanijos ir Abiejų Tautų Respublikos periodinėje spaudoje. Ekonomikos srityje buvo naudingi *L'observateur françois à Londres*¹¹¹, *La clef du cabinet des princes de l'Europe*¹¹² ir *Journal historique et littéraire*¹¹³, kuriuose buvo skelbiama straipsnių ir pranešimų apie Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ūkį, šioje valstybėje galiojančią muitų sistemą ir kita. Prancūzų fiziokratų laikraštis *Ephémérides du citoyen*¹¹⁴ buvo naudingas siekiant susipažinti su fiziokratų mintimis bei Nikolia Bodo ekonominiais patarimais Respublikai. Priminsime, kad pats N. Bodo buvo laikraščio *Ephémérides du citoyen*¹¹⁵ redaktorius. Šio laikraščio puslapiuose jis pristatė savo mintis apie valstybės kontroliuojamą visuomenės edukaciją, sulaukusias plataus atgarsio Prancūzijoje ir užsienyje. Kitame leidinyje – *Journal de politique et de littérature*¹¹⁶ – publikuoti straipsniai ir pranešimai taip pat buvo naudingi siekiant plačiau sužinoti apie Žano Baptisto Diubua de Žancini veiklą Edukacinėje komisijoje.

¹⁰⁷ Czartoryski A. *Mémoires du prince Adam Czartoryski et correspondance avec l'empereur Alexandre Ier.*, Paris, 1887.

¹⁰⁸ Ogiński M. K., *Mémoires de Michel Oginski sur la Pologne et les Polonais, depuis 1788 Jusqu'à la fin de 1815*, Paris, 1826.

¹⁰⁹ Dumouriez Ch.-Fr., *La vie et les mémoires du général Dumouriez* (rengė Berville), Paris, 1822.

¹¹⁰ Vautrin H., *L'observateur en Pologne*, Paris, 1807.

¹¹¹ *L'observateur françois à Londres, ou lettres sur l'Angleterre et les autres pays d'Europe*, Deux-Ponts, 1773, tome troisième, lettre XXV.

¹¹² *La clef du cabinet des princes de l'Europe, ou recueil historique et politique sur les matières du tems*, Luxembourg, 1768 (juin).

¹¹³ *Journal historique et littéraire*, t. CXLVIII, 15 octobre 1777.

¹¹⁴ *Ephémérides du citoyen, ou chronique de l'esprit national*, Paris, 1765 (t. I), 1765 (t. II), 1766 (t. III), 1766 (t. IV), 1766 (t. V), 1770 (t. I).

¹¹⁵ *De l'éducation nationale*, in: *Ephémérides du citoyen, ou chronique de l'esprit national*, t. I, Paris, 1765, p. 97–112; t. II, Paris, 1765, p. 65–80; t. III, Paris, 1766, p. 17–32; t. IV, Paris, 1766, p. 49–64; t. V, Paris, 1766, p. 145–208.

¹¹⁶ *Journal de politique et de littérature, contenant les principaux Evénemens de toutes les Cours; les Nouvelles de la République des Lettres, les Causes célèbres, la notice des Arrêts, Edits, etc, etc*, Bruxelles, 1776 (t. I, n. 6), 1777 (t. I, n. 7).

Leidiniai *Supplément pour les journaux politiques*¹¹⁷ ir *Journal de médecine, chirurgie, pharmacie*¹¹⁸ buvo naudojami ieškant žinių apie Ž. E. Žilibero veiklą Gardine. Pjero Fransua Žiuljeno Menjano (*Pierre François Julien Maignan, Maignain, Magnen*) veiklai Lenkijoje atskleisti pasitelkta laikraštyje *Gazeta Warszawska*¹¹⁹ skelbta informacija, o leidiniuose *Gazety Wileńskie*¹²⁰, *Journal politique*¹²¹ ir *Journal de politique et de littérature*¹²² skelbtais pranešimais buvo naudojami tiriant Nikolia Renjė veiklą Vilniaus universitete. Paryžiuje leistas laikraštis *Les mémoires de Trévoux*¹²³ buvo naudingas dėl jame aprašytos prancūzų astronomų veiklos Vilniaus universiteto observatorijoje.

Archyviniai šaltiniai. Disertaciniam tyrimui taip pat buvo svarbūs rankraštiniai šaltiniai, saugomi įvairių šalių archyvuose ir bibliotekų rankraščių saugyklose. Pagal dokumentų pobūdį archyviniai šaltiniai skirstomi į 1) valstybinių institucijų dokumentus (ataskaitas, raportus), 2) korespondenciją ir 3) prancūzų mokslininkų skaitytų paskaitų medžiagą ir kitus pavienius dokumentus.

Valstybinių valdymo įstaigų ir kitų institucijų dokumentų grupei¹²⁴ priskirtini gausūs rankraštiniai šaltiniai: oficialūs prancūzų kilmės Abiejų Tautų Respublikos institucijų tarnautojų (Karo komisijai pavaldžių karininkų, gydytojų, inžinierių) dokumentai (pažymos, raportai, ataskaitos), saugomi Lietuvos karo komisijos archyve¹²⁵, o taip pat Edukacinės komisijos

¹¹⁷ *Supplément pour les journaux politiques, ou Gazettes des gazettes*, Bouillon, 1777 (Octobre, Novembre et Décembre)

¹¹⁸ *Journal de médecine, chirurgie, pharmacie, etc., dédié à Monsieur, frère du roi*, Paris, 1788, (t. LXXV)

¹¹⁹ *Gazeta warszawska*, 1811, nr 55.

¹²⁰ *Gazety Wileńskie*, Wilno, 1777 (t. XXXVI).

¹²¹ *Journal politique ou gazette des gazettes*, Bouillon, 1776 (mars, première quinzaine), 1778 (janvier, seconde quinzaine).

¹²² *Journal de politique et de littérature, contenant les principaux Evènements de toutes les Cours; les Nouvelles de la République des Lettres, les Causes célèbres, la notice des Arrêts, Edits, etc, etc*, Bruxelles, numéro sixième, 25 février, tome premier, 1776, p. 233–234.

¹²³ *Les mémoires de Trévoux (Mémoires pour l'histoire des sciences et des beaux-arts)*, Paris, 1748 (mars).

¹²⁴ Didžioji dalis Abiejų Tautų Respublikos seimo priimtų nutarimų buvo publikuota amžininkų leistuose seimo konstitucijų rinkiniuose – *Volumina Legum*, (t. 7–9). Iš Seimo priimtų dokumentų tyrimui svarbūs yra nekilmingiems prancūzams sutektos bajorystės patvirtinimai – nobilitacijos.

¹²⁵ LVIA, f. F. 25: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės karo komisija, ap. 1, b. 20 (SA 4138), 26 (SA 4144), 59 (SA 4180).

dokumentai, saugomi Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje¹²⁶, Kunigaikščių Čartoriskių bibliotekoje Krokuvoje (*Biblioteka Książąt Czartoryskich*)¹²⁷ ir Lenkijos mokslo akademijos bibliotekos Krokuvoje (*Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie*)¹²⁸ fonduose.

Švietimo institucijų šaltinių grupei priskirtinos gydytojo N. Renjė ataskaitos Prancūzijos karališkajai chirurgijos akademijai, saugomos Prancūzijos valstybinės medicinos akademijos bibliotekoje Paryžiuje, Karališkosios chirurgijos akademijos fonde (*Bibliothèque de l'académie nationale de médecine, f. Académie royale de chirurgie*), o taip pat A. Matusėvičiaus ataskaitos akademijai apie Ž. Briotė veiklą¹²⁹.

Mokymo turiniui Varšuvos kadetų korpuse atskleisti remtasi šios mokymo įstaigos dokumentais, saugomais Lenkijos vyriausiajame senųjų aktų archyve bei Čartoriskių bibliotekoje.

Prancūzų švietėjų įtakos Abiejų Tautų Respublikos reformoms aspektu ypač reikšminga yra Lenkų bibliotekos Paryžiuje (*Bibliothèque polonaise de Paris*) 37-ajame fonde saugoma Stanislovo Augusto Poniatovskio ir italų kilmės gydytojo, prekybininko Filipo Macei korespondencija, atskleidžianti tiek politinę Respublikos santvarką, jos reformų projektus, tiek ir Stanislovo Augusto požiūrį į vieną ar kitą to meto prancūzų politinės minties atstovą¹³⁰. Šios korespondencijos teikiamą informaciją papildoma Stanislovui Augustui rašyti C. F. Pirus de Varij laišakai¹³¹.

Artiant mokslo klausimus ir domintis gamtos mokslo raida, pasinaudota Lenkijos vyriausiajame senųjų aktų archyve Varšuvoje (*Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie*), Popielių rinkinyje (*Zbiór Popielów*), išlikusiu

¹²⁶ VUB RS, f. 2: Vilniaus švietimo apygardos globėjo kanceliarija (A. Čartoriskio kuratoriumas).

¹²⁷ Biblioteka Książąt Czartoryskich (toliau – BCzart), Education Nationale, t. I. Protokoly posiedzień Komisji Edukacji Narodowej, rkps 1884; 2200 IV.

¹²⁸ Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie (toliau – BPAUK), Education Nationale, rkps 1420, 1421, 2200.

¹²⁹ Bibliothèque de l'académie nationale de médecine, f. Académie royale de chirurgiem (BANM), ARC 15 d 3 n° 57 a ir ARC 29 d 3 n° 53 a.

¹³⁰ Stanislovo Augusto laišakai F. Macei (*Philip Mazzei*), rašyti Varšuvoje 1790 m. rugsėjį – 1791 m. kovą, žr.: BPP, 37, fol. 382; 436, 478 ir kt.

¹³¹ C. F. Pirus de Varij laišakai Stanislovui Augustui: AGAD, Zbiór Popielów, nr. 182 (mf 34691); nr. 179 (mf 34688).

Stanislovo Augusto susirašinėjimu su Ž. E. Žiliberu, suteikiančiu ypač naudingų žinių apie šio mokslininko veiklą Gardine¹³², o taip pat Prancūzijos valstybinės medicinos akademijos bibliotekoje saugomais N. Renjė laiškais¹³³.

Tarp Vilniaus universiteto dėstytojų skaitytų kursų medžiagos, saugomos Lietuvos valstybės istorijos archyve (f. 1511), yra išlikusios ir N. Renjė paskaitos apie chirurgiją bei akušeriją. Mokslininko skaitytas kursas apie kaulus buvo sudarytas iš dviejų dalių: *Apie kaulų ligas (Des maladies des os)* ir *Apie lūžius (Des fractures)*. Paskaitose N. Renjė rėmėsi tiek savo patirtimi, tiek ir garsiu to meto Europos chirurgų darbais. Jis dažnai cituodavo Pjero Amando (*Pierre Amand*) veikalą *Naujos pastabos apie akušeriją (Nouvelles observations sur les accouchements, 1714)*; Gijomo de Motė (*Guillaume Mauquesto de la Motte*) darbą *Traktatas apie gimdymą (Traité complet des accouchements, 1715)*, brito Edmundo Čapmano (*Edmund Chapman*) *Traktatą apie akušerijos tobulinimą (Treatise on the improvement of midwifery, 1733)* bei Fransua Diužardeno (*François Dujardin*) *Chirurgijos istoriją (Histoire de la chirurgie, 1774)*. Ruošdamasis paskaitoms N. Renjė taip pat rėmėsi Prancūzijos Karališkosios mokslų akademijos ir Chirurgijos akademijos mokslininkų darbais¹³⁴.

N. Renjė ir kitų prancūzų mokslininkų veiklą Lietuvoje bei darbą Vilniaus universitete (Lietuvos vyriausiojoje mokykloje) taip pat atspindi pavieniai dokumentai, saugomi Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos rankraščių skyriuje¹³⁵ ir Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje¹³⁶.

Analizuojant prancūzų matematikų ir astronomų Aleksandro Rostano, Pjero Gate (*Pierre Gattey, 1742–?*), Žano Fliore (*Jean Fleuret*) ir Žano Žozefo Rosinjolio (*Jean-Joseph Rossignol de Vallouise, 1726–1815*) veiklą buvo

¹³² Ž. E. Žiliberio laišakai Stanislovui Augustui, AGAD, f. Zbiór Popielów, nr. 180 (mf 34689), nr. 185 (mf 11138), nr. 221 (mf 34720).

¹³³ Žr. Karališkosios chirurgijos akademijos fondas (*Académie royale de chirurgie*), Bibliothèque de l'académie nationale de médecine.

¹³⁴ N. Renjė paskaitų medžiaga: LVIA, f. 1511, b. 8, l. 1–23b; b 12, l. 19–21v.

¹³⁵ LMAVB, f. 9 (Bendrasis fondas) ir f. 151 (Lucijono Uziemblos kolekcija).

¹³⁶ Pz. Georgo Forsterio ir kitų universiteto profesorių raportai ir laišakai Martynui Počobutui, kuriuose minima prancūzų mokslininkų veikla, VUB RS, F2-DC53/19b-4, F2-DC54/21-4, F2-DC54/22-2, F2-DC53/9a-10.

pasinaudota Lenkijos mokslo akademijos bibliotekos Krokuvoje fondais¹³⁷, Kunigaikščių Čartoriskių bibliotekos fondų medžiaga¹³⁸ ir Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių skyriaus fonde Nr. 3 (Traktatai ir mokslo darbai. XIV a. – 1908) bei fonde Nr. 46 (Vilniaus viešoji biblioteka ir senienų muziejus) saugomais dokumentais.

Rengiant disertaciją tyrimai taip pat buvo vykdomi Vinceno mieste esančiame Prancūzijos krašto apsaugos ministerijos archyve (*Service historique de la Défense*), Liono mokslų, literatūros ir menų akademijos bibliotekoje (*Académie des sciences, belles-lettres et arts de Lyon*), Versalio miesto bibliotekoje (*Bibliothèque municipale de Versailles*), Versalio miesto archyve (*Archives communales de Versailles*), Prancūzijos Instituto bibliotekoje (*Bibliothèque de l'Institut de France*), Mazarino bibliotekoje (*Bibliothèque Mazarine*), Varšuvos universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje (*Uniwersytet Warszawski-Gabinet Rękopisów*) bei Jogailaičių universitete Krokuvoje (*Uniwersytet Jagielloński w Krakowie*). Nors šiose bibliotekose ir archyvuose surinkti rankraščiai nebuvo panaudoti mūsų darbe, jais remtasi publikuojant straipsnius disertacijos tema, o taip pat planuojama surinktais šaltiniais pasinaudoti tęsiant tyrimus ateityje. Pavyzdžiui, F. Bourdon'o akademijoje nagrinėjome barono de Viomenilio (prancūzų karininko, dalyvavusio Baro konfederacijoje) asmeninį archyvą. Minėtas fondas buvo Lietuvos istorikų iki šiol neatrastas, anksčiau juo nebuvo remtasi. Taip pat pavyko nustatyti, kad Paryžiuje, Valstybinio gamtos istorijos muziejaus centrinėje bibliotekoje (*Bibliothèque centrale du musée national d'histoire naturelle*) yra rankraščių, susijusių su Ž. E. Žilibero veikla. Tačiau šie dokumentai šiuo metu restauruojami ir skaitytojams neišduodami.

Tyrimo tikslas ir uždaviniai. Valdant Stanislovui Augustui buvo pradėtos vykdyti esminės reformos įvairiose srityse: valstybinės santvarkos, kariuomenės, ūkio, švietimo ir mokslo. Šiuose pertvarkymuose savo plunksna

¹³⁷ A. Rostan, *Mémoire sur une nouvelle méthode très exacte de déterminer en peu de tems la longitude et la latitude des principaux lieux du Royaume, Grodno, 23 janvier 1772*, BCzart, rkps 2220 IV, l. 205-208.

¹³⁸ A. Rostano ir Stanislovo Augusto korespondencija saugoma: BCzart, rkps. 714, l. 161, 701, 709, 843.

ar tiesiogine veikla dalyvavo ne vienas Prancūzijos pilietis. Ryškų pėdsaką XVIII a. paskutiniųjų dešimtmečių Abiejų Tautų Respublikos ekonominiame ir kultūriniame gyvenime paliko gyventi į Abiejų Tautų Respubliką atvykę prancūzai, kurių veikla iki šiol kompleksiskai neanalizuota. Mūsų darbe siekiama ne tik pristatyti prancūzų mąstytojų, fiziokratų ir švietėjų patarimus, kaip pertvarkyti Abiejų Tautų Respubliką¹³⁹, bet ir nagrinėti, kiek ir kokiose srityse šie pasiūlymai buvo įgyvendinti. Iš daugelio prancūzų, kurie lankėsi Respublikoje, kai kurie jų paliko šalyje ryškų pėdsaką. Darbe nagrinėjama, kokiose srityse vystėsi bendradarbiavimas tarp prancūzų, lenkų bei lietuvių, ir koks buvo šio bendradarbiavimo poveikis Respublikai.

Tai darydami tikimės bent iš dalies įvykdyti istoriko Jeano Favre'o užduotį istorikams, kurią jis išskėlė darbe *Stanislas-Auguste et les hommes de lettres français* pažymėdamas, jog „šių užsieniečių istorija dar turi būti parašyta, reikia ištirti jų dalyvavimą Lenkijos intelektualiniame ir ekonominiame atgimime nuo 1740 m. Tokių žmonių istorijos parašymas pareikalaus atsakingumo, daug kantrybės ir kruopštumo, nes toje epochoje, labiau nei bet kuriais kitais laikais, daugiausia gerų darbų nuveikė tie dosnios širdies žmonės, apie kuriuos mažiausiai buvo kalbama [...]“¹⁴⁰.

Pagrindinis tyrimo tikslas – atskleisti Prancūzijos atstovų pasiūlymų įtaką Abiejų Tautų Respublikos reformoms ir nustatyti jų dalyvavimo Respublikos politinės, karinės, socioekonominės ir švietimo sistemos pertvarkoje mastą Stanislovo Augusto valdymo laikotarpiu (1764–1795).

Tikslui pasiekti numatyta išspręsti šiuos uždavinius:

- 1) Kompleksiškai ištirti Prancūzijos atstovų teiktus pasiūlymus dėl Abiejų Tautų Respublikos valstybės valdymo, ūkio, kariuomenės, švietimo sistemos pertvarkos;

¹³⁹ Mūsų darbe apsiribosime tik prancūzais. Belgų ir šveicarų piliečiai nebus aptariamai, išskyrus iš Ženevos kilusį Ž. Ž. Ruso, kuris prancūzų istoriografijoje ir istorinėje tradicijoje suvokiamas kaip Prancūzijos Apšvietos epochos veikėjas.

¹⁴⁰ « L'histoire de ces étrangers reste encore à écrire, de même qu'il reste à établir la part qu'ils ont prise dans la renaissance intellectuelle et économique de la Pologne, à partir de 1740. Une histoire de ce genre demanderait beaucoup de prudence, de patience et de minutie : les honnêtes gens et ceux qui ont fait de la bonne besogne, à cette époque plus que jamais, sont ceux qui d'ordinaire ont fait le moins parler d'eux. ». Žr.: Favre J., *Stanislas-Auguste et les hommes de lettres français*, Kraków, 1936. p. 33.

- 2) Išanalizuoti prancūzų patarimų įtaką Respublikos mąstytojams;
- 3) Nustatyti, kokių mastu ir kokiose srityse prancūzų teikti patarimai buvo įgyvendinti;
- 4) Įvertinti prancūzų piliečių veiklos Abiejų Tautų Respublikoje poveikį šalies atgimimui.

Tyrimo metodai. Plati disertacijos problematika reikalavo taikyti kelis skirtingus tyrimo metodus. Pirmiausiai reikėjo pasiremti jau atliktais į mūsų problematikos lauką įeinančių pavienių aspektų tyrimais. Šiam tikslui buvo nagrinėti su mūsų tyrimo objektu susiję XVIII a. naratyviniai šaltiniai lenkų ir prancūzų kalbomis, o taip pat su tyrimų objektu susijusi prancūzų, lenkų, lietuvių ir kitų šalių istoriografija. Publikuotų šaltinių analizė buvo papildyta archyvuose surinkta medžiaga. Gausi empirinė medžiaga interpretuota ir sisteminta naudojantis analitiniu metodu. Nagrinėjant atskirus klausimus taikytas aprašomasis, lyginamasis bei sintezės metodai. Tiriant šaltinių tekstus taikytas kritinis šaltinių deskripcijos metodas bei tekstologinis ir analitinis metodai.

Darbo naujumas. Prancūzų mąstytojų svarstymai, kaip pertvarkyti Respubliką, buvo ne kartą pristatyti istoriografijoje, tačiau šių pasiūlymų įgyvendinimo mastas nebuvo plačiau analizuotas ir įvertintas. Nei Ž. Ž. Ruso *Samprotavimų* pakartotame leidime (įvadą ir komentarus parengė Jean Favre)¹⁴¹, nei 2008 m. G. de Mably darbo pakartotame leidime (įvadą ir komentarus parengė Marc Belissa)¹⁴², nei Daliaus Viliūno ir Vygando Aleksandravičiaus bendrame darbe apie Ž. Ž. Ruso ir Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę¹⁴³ ar Richardo Butterwick-Pawlikowskio straipsnyje apie Ž. Ž. Ruso pasiūlymus¹⁴⁴ nebuvo pateiktas Prancūzijos Apšvietos veikėjų Respublikos pertvarkos klausimais teiktų rekomendacijų įgyvendinimo įvertinimas. Čia pirmą kartą

¹⁴¹ Rousseau J.-J., *Œuvres complètes*, t. III, Paris, 1991. Anna Grzeškowiak-Krwawicz rengia naują *Samprotavimų* leidimą.

¹⁴² Mably G. de, *Du gouvernement et des lois de Pologne* (ed. M. Belisa), Paris, 2008.

¹⁴³ Viliūnas D., Aleksandravičius V., *Jeanas-Jacques`as Rousseau ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė*, Vilnius, 2016.

¹⁴⁴ Butterwick-Pawlikowski R., *Challenges for the Commonwealth: the counsel of Jean-Jacques Rousseau*, in: *XVIII amžiaus studijos*, t. 3: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: Iššūkiai. Laimėjimai. Netektys*, Vilnius, 2016, p. 32–43.

stengsimės apibūdinti ir įvertinti prancūzų mąstytojų svarstymų kaip pertvarkyti Respubliką įgyvendinimo mastą.

Informacija apie prancūzų veiklą Respublikoje iki šiol buvo išsklaidyta daugelyje darbų. Apie prancūzų švietėjus rašyta politinės, filosofinės ar socialinės minties istorijos darbuose, o apie prancūzų mokslininkus – mokslo istorikų veikaluose. Šiame darbe pristatoma pirmoji reikšmingesnė žinių apie prancūzų teiktas rekomendacijas ir jų veiklą Respublikoje XVIII antroje pusėje sintezė, kuri papildoma gausia nauja informacija, surinkta įvairiuose archyvuose. Tai leidžia naujai nušviesti sociokultūrinius ryšius tarp Prancūzijos ir Respublikos XVIII a. antrojoje pusėje.

Pagrindiniai darbo naujumo aspektai šie:

- 1) Pirmą kartą visapusiškai nagrinėjama prancūzų veikla ir jų įtaka Respublikoje XVIII a. antroje pusėje;
- 2) Apibendrintai pristatomi G. de Mably, Ž. Ž. Ruso, fiziokratų ir kitų prancūzų mąstytojų teikti pasiūlymai dėl Respublikos pertvarkymo;
- 3) Analizuojama, kokiose srityse prancūzų veikla turėjo reikšmingos įtakos Respublikai ir kokių mastu jų patarimai buvo įgyvendinti;
- 4) Naujai nušviečiami XVIII a. Prancūzijos ir Respublikos piliečių ryšiai;
- 5) Įvedama nauja archyvinė medžiaga.

Darbe ginami pagrindiniai teiginiai. Kai kalbama apie XVIII a. Prancūzijos santykius su Abiejų Tautų Respublika, galvojama apie žymius prancūzų švietėjus ir jų įtaką Respublikos mąstytojams. Nors tai tiesa, parodysime, kad toks požiūris turi būti peržiūrėtas ir papildytas. Ištirta medžiaga leidžia teigti, kad įvairiose Respublikos gyvenimo srityse iki šiol mažai žinomų Prancūzijos atstovų veikla padarė įtaką, kuri buvo ne menkesnė ir ne mažiau lemianti, nei žymių Prancūzijos filosofų darbai.

Darbe ginami pagrindiniai teiginiai:

- 1) Prancūzijos Apšvietos laikotarpio idėjų įtaka Abiejų Tautų Respublikai turi būti diferencijuota, atsižvelgiant į vykdytas reformas.

- 2) To meto Prancūzijos valdžia buvo gana priešiška nusiteikusi Stanislovo Augusto atžvilgiu, o inteligentija dažnai žvelgė į Abiejų Tautų Respubliką su tam tikra panieka. Tačiau nepaisant to, atsirado prancūzų, kurie tikėjo šios šalies atgimimu ir aktyviai įsitraukė į šios valstybės pertvarkymo procesus.
- 3) Prancūzų piliečių veikla Respublikoje ypač pasireiškė mokslų srityje.
- 4) Reikšmingesnę įtaką šalies atgimimui turėjo ne prancūzų filosofijos garsenybės, bet mažiau žinomi prancūzai, atvykę į Respubliką Stanislovo Augusto valdymo laikotarpiu.

Tyrimo chronologija, darbo struktūra, terminija. Tyrime apsiribojome Stanislovo Augusto valdymo laikais (1764–1795), kada buvo vykdomos reikšmingos šalies reformos, ir kada prancūzų mąstytojų įtaka buvo ypač juntama. Analizuojant atskirus klausimus (pvz. S. Leščinskio valdymo reformos projektą ar Kadetų mokyklos ištakas), darbo chronologinės ribos praplečiamos, aprėpiant XVIII a. pirmojoje pusėje vykusius procesus.

Darbą sudaro trys teminės dalys, suskirstytos į skyrius ir poskyrius. Pirmojoje darbo dalyje analizuojama Abiejų Tautų Respublikos politinės santvarkos reformos problematika ir prancūzų indėlis reformuojant valstybės valdymą (Abiejų Tautų Respublikos politinė santvarka). Antrojoje dalyje aptariami socialiniai santykiai ir ūkio reformavimo projektai, pagrindinį dėmesį sutelkiant į baudžios problemą (Socialiniai santykiai ir ūkio raida). Trečiojoje dalyje atskleidžiami kultūriniai ir moksliniai Prancūzijos ir Abiejų Tautų Respublikos ryšiai (Švietimo sistema ir mokslas). Kiekvienoje darbo dalyje pristatoma bendra laikotarpio situacija, mąstytojų rekomendacijos aptariamoje srityje (išskyrus mokslo sritį, nes patarimų šia tema nebuvo), aptariama prancūzų asmenybių veikla Respublikoje, jei ji buvo pastebima nagrinėjamoje srityje, rekomendacijų įgyvendinimas.

XVIII a. Europos, o taip pat ir šiuolaikinėje užsienio istoriografijoje terminai „Abiejų Tautų Respublika“ ir „Lenkija“ dažnai yra sinonimai. Abu terminai esą suprantami kaip Lenkija kartu su Lietuva, o Lietuva dažnai

suvokiama kaip Lenkijos dalis. Tikslumo dėlei, toks apibūdinimas šiame darbe netaikytas. Mūsų darbe „Abiejų Tautų Respublika“, arba „Respublika“ reiškia Lenkiją kartu su Lietuva. „Lenkija“ suprantama tik kaip „Karūna“, tai yra ši sąvoka neapima Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės.

Analizuojant Apšvietos epochos mąstytojų įtaką Respublikos visuomenei, ypatingas dėmesys darbe skiriamas fiziokratams. Atsižvelgiant į tam tikrą, specifinę prancūzų fiziokratų pasaulėžiūrą, jų darbai ir pasiūlymai analizuojami atskirai nuo kitų švietėjų.

Sudėtingiausia mūsų darbe buvo sukurti aiškią struktūrą. Siekta išskirti temines grupes – mąstytojų patarimus bei jų įgyvendinimą ir prancūzų asmenybių veiklą Respublikoje. Tačiau atskirai nei teoriniai mąstytojų darbai, nei prancūzų veikla neapėmė vienodai visų aptariamų Respublikos gyvenimo sričių, dėl darbo skyrių struktūra negali būti vienoda.

Visi istoriniai asmenvardžiai darbe lietuvinami, originalią formą (ar asmenvardžių formas) pateikiant skliaustuose.

I DALIS.

ABIEJŲ TAUTŲ RESPUBLIKOS POLITINĖ SANTVARKA

Kai Stanislovas Augustas buvo išrinktas Lenkijos karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovu, Abiejų Tautų Respublika dėl valdymo struktūrų trūkumų buvo silpna. Trūko tvarkos šalies viduje ir saugumo santykiuose su kaimynais. Todėl valstybės reformos šalininkams reikėjo ieškoti būdų, kaip padaryti valdymą veiksmingesnį, o pačią šalį geriau apsaugoti. Šiame skyriuje aptarsime: valdymo formos pertvarkymą (I skyrius) ir reformas krašto apsaugos srityje (II skyrius).

1 skyrius. Valdymo formos pertvarkymas

„Lenkijos atgimimui reikėtų, kad bajorai būtų mažiau savanaudiški, kad tauta būtų laisvesnė, kad sustiprėtų sosto autoritetas; kitu atveju Lenkija niekada nebus savo kaimynių gerbiama¹⁴⁵“.

Simonas Lingė

Pulkininkas Š. P. Diumurjė (*Charles François Dumouriez*, 1739–1823)¹⁴⁶, 1770–1771 m. dalyvavęs Baro konfederacijos kovose, savo prisiminimuose palygino Abiejų Tautų Respubliką su „cukrine kolonija“ („colonie à sucre«), kas šiandien skambėtų kaip „bananų respublika¹⁴⁷“. Markizas L. A. Karačiolis manė, kad tai yra „[...] šalis, kurioje daug vadovų ir mažai autoriteto¹⁴⁸“. Tiesa, prancūzų amžininkams, įpratusiems prie stiprios centrinės valdžios, buvo sunku suprasti Abiejų Tautų Respubliką, kuri tuo metu buvo bajoriška respublika su renkamu monarchu (nuo 1573 m.). Abiejų Tautų Respublika buvo federacinė

¹⁴⁵ « Pour donner une nouvelle vie à la Pologne, il faudroit plus de désintéressement dans la Noblesse, plus de liberté dans le peuple, et plus d'autorité sur le trône; sans cela, jamais la Nation Polonoise ne se fera respecter de ses voisins [...] », žr.: Linguet S., *Considérations politiques et philosophiques sur les affaires du Nord et particulièrement sur celles de Pologne*, Londres, 1773, p. 79.

¹⁴⁶ Karininkas, 1770–1771 m. buvo deleguotas į Baro konfederaciją kaip karo patarėjas, generolo atitikmuo Prancūzijos kariuomenėje revoliucijos laikais.

¹⁴⁷ « Leur régime, leur code légal, ressemble à celui des colonies à sucre [...] ». Žr.: Dumouriez Ch.-Fr., *La vie et les mémoires du général Dumouriez* (reneg Berville), Paris, 1822, p. 234.

¹⁴⁸ « [...] que c'étoit un pays où il y avoit beaucoup de Souverains, et point d'autorité ». Žr.: Caraccioli L.-A., *Voyage de la raison en Europe*, Compiègne-Paris, 1772, p. 28.

valstybė, kurioje valdžios centralizacija buvo silpna, o karaliaus valdžia smarkiai apribota. Pažymėtina, kad tuo metu vakaruose žodis *respublika* buvo suprantamas dviprasmiškai, netgi baugino. *Respublikos* vaizdinys priminė arba mažus senovės miestelius, arba tokias plutokratiškas oligarchijas kaip Venecija ar Nyderlandai.

Svarbu paminėti nesėkmingas pastangas XVIII a. pirmojoje pusėje Abiejų Tautų Respublikoje įdiegti absoliutinio valdymo modelį, tačiau vėliau, Stanislovo Augusto valdymo laikais, pavyko įgyvendinti šalies modernizacijos šuolį¹⁴⁹. XVIII a. septintojo dešimtmečio pradžioje, dar prieš naujojo karaliaus rinkimus, Čartoriskių *Familia* inicijavo valstybės reformos programą, numatančią *liberum veto* panaikinimą ir kitus pertvarkymus. Todėl natūralu, kad pirmieji valstybės pertvarkymo darbai buvo pradėti iš karto po naujojo valdovo, Čartoriskių grupuotės kandidato, Stanislovo Augusto išrinkimo. Tačiau reikšmingesnes reformas įgyvendino tik Ketverių metų Seimas, priėmęs svarbius teisės aktus, iš kurių pagrindinis – 1791 m. gegužės 3-iosios Konstitucija.

Siekdami pagerinti valstybės valdymą, reformatoriai turėjo apgalvoti valstybės valdymo modelį, kaip jau buvo padarę Baro konfederatai 1770 metų pradžioje. Mes čia aptarsime tik reikšmingiausias tuo metu nagrinėtas temas, kurios buvo ir Respublikos reformatorių grupuotės svarstymų objektas. Tuo būdu panagrinėsime, kaip XVIII a. antroje pusėje prancūzų ir Respublikos mąstytojai suvokė subalansuotos valdžios modelį, galimybes išreikšti piliečių nuomonę, tautos apibrėžimą bei jos atstovavimo būdus. Toks tyrimas turėtų praturtinti žinias ir supratimą apie XVIII a. Prancūzijos ir Lietuvos bei Lenkijos teisės filosofijos ir konstitucinės teisės istoriją.

Šiame skyriuje bus aptariama: Valstybės santvarkos pertvarkymo būklė Respublikoje XVIII a. antrojoje pusėje (I); Prancūzų mąstytojų patarimai pertvarkyti valstybės santvarką (II); Prancūzų mąstytojų patarimų įtaka

¹⁴⁹ Plačiau: Šmigelskytė-Stukienė R., Glemža L., Jurgaitis R., Rakutis V., Brusokas E., *Modernios administracijos tapimas Lietuvoje: valstybės institucijų raida 1764–1794 metais* (kolektyvinė monografija), Vilnius, 2015, p. 611.

Respublikos mąstytojų pasiūlymams dėl valstybės santvarkos pertvarkymo (III); Įvykdytos valstybinės reformos valdant Stanislovui Augustui (IV); Prancūzų mąstytojų patarimų įgyvendinimo įvertinimas (V).

1.1. Abiejų Tautų Respublikos valdymo būklė XVIII a. antrojoje pusėje

Tarp daugelio uždavinių valstybės valdymo reformatoriai turėjo priimti sprendimus, iš kurių svarbiausi buvo Respublikos valdovo išrinkimo būdas, kilmingųjų galimybė pareikšti protestą prieš valdovo sprendimus, tautos apibrėžimas ir mandato pobūdis. Visos šios problemos ir buvo aptartos prancūzų mąstytojų patarimuose, kaip pertvarkyti Respubliką.

Viena iš reikšmingiausių problemų, kurias nagrinėjo Respublikos reformatoriai, buvo pasirinkimas tarp renkamos ir paveldimos monarchijos. Renkamosios monarchijos atveju reikėjo spręsti, kas turi teisę pretenduoti į sostą, o paveldimosios – kurią šeimą pasirinkti. Svarstant prieštaravimo būdus, buvo diskutuojama apie du nepritarimo išreiškimo būdus: *konfederacijos* ir *liberum veto*. Konfederacijos (susivienijimai prieš karalių), pagal 1609 m. įstatymą buvo galimos, jeigu karalius nesilaiko įstatymų (*Pacta conventa*) arba nenori atsižvelgti į bajorijos reikalavimus. Antrasis prieštaravimo išreiškimo būdas – *liberum veto* (pakanka vieno Seimo nario prieštaravimo, kad svarstomas įstatymas būtų atmetas), – kėlė dar daugiau ginčų. Todėl reformatoriams teko svarstyti, ar reikėtų išsaugoti abu prieštaravimo išreiškimo būdus, juos reformuoti ar panaikinti.

Greta tikslo sukurti valstybės pertvarkymo planą, dar reikėjo apibrėžti, kas sudaro tautą. Iki to laiko Respublikoje tauta buvo laikomi tik bajorai, o nekilmingi žmonės neturėjo jokios įtakos valstybės valdymui. Pastebėtina, kad per paskutiniuosius trisdešimt XVIII a. metų Apšvietos filosofų idėjų įtakoje tiek Prancūzijoje, tiek ir kitose Europos šalyse žodžių *tauta* (*peuple*) ir *pilietis* (*citoyen*) samprata pasikeitė. 1765 m. *Enciklopedijoje* rašoma, kad *tauta* reiškia tik tam tikrą gyventojų dalį – žemdirbius ir darbininkus, kad „[...] tautos nariai

yra didžiausia ir svarbiausia šalies dalis.¹⁵⁰ Tautos apibrėžimo kaitą atskleidžia ir 1789 m. anonimiškai išleistas garsus abato Emanuelio Sieyeso (*Emmanuel Sieyès*, 1748–1836) veikalas „*Kas yra trečiasis luomas?*“ (*Qu'est-ce que le tiers état?*), kuriame autorius, aiškindamas tautinio suvereniteto principą, suteikė žodžiui *tauta* naują politinę reikšmę – tai yra visi, kurie nepriklauso aukštuomenei.

Šis tautinio suvereniteto principas Prancūzijoje buvo įtvirtintas *Žmogaus ir piliečio teisių deklaracijoje* (*Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*, 1789 m. rugpjūčio 26 d.). Pirmajame jos straipsnyje pažymėta: „Žmonės gimsta laisvi ir lygiateisiai, ir tokiais išlieka. Visuomeniniai skirtumai gali būti grindžiami tik bendra nauda“¹⁵¹, o trečiajame rašoma: „Suverenumo šaltinis yra tauta. Jokia žmonių grupė, joks asmuo negali turėti valdžios, kuri aiškiai nesuteikta tautos“¹⁵².

1789–1790 metais žodžio *tauta* sampratoje pokyčių vyko ir Abiejų Tautų Respublikoje, vadinamojoje *bajorų Respublikoje*, kurioje tauta buvo sudaryta tik iš bajorų. Kaip ir Prancūzijoje, Respublikoje švietėjai taip pat mąstė apie *tautos* ir *piliečio* apibūdinimą. Dėl to kilo klausimas, kas yra rinkėjų visumos narys ir kas turi teisę būti išrinktas į Seimą bei atstovauti kitiems piliečiams.

Be šių tautos apibrėžimo ir balsavimo cenzo problemų, reformatoriams taip pat kilo klausimas, koks mandato pobūdis turėtų būti naudojamas renkant atstovus į Seimą. Ar mandatas turėtų būti imperatyvus (kai atstovas privalo įvykdyti tai, ką liepė jį išrinkę asmenys), ar reprezentatyvus (kai atstovas atstovauja visai tautai, bet ne atskirų asmenų interesus, tai yra, mandatas yra laisvas ir neatšaukiamas)?

Šis klausimas taip pat buvo labai aktualus Prancūzijoje XVIII a. antroje pusėje. Taip teigti galime remiantis XIV-ame *Enciklopedijos* tome, išleistame

¹⁵⁰ « [...] la partie la plus nombreuse et la plus nécessaire de la nation ». Žr.: *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, Neufchastel, 1765, vol. XII, p. 475.

¹⁵¹ « Les hommes naissent et demeurent libres et égaux en droits. Les distinctions sociales ne peuvent être fondées que sur l'utilité commune », *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* (1789).

¹⁵² « Le principe de toute souveraineté réside essentiellement dans la Nation. Nul corps, nul individu ne peut exercer d'autorité qui n'en émane expressément ».

1765 m. paskelbtu straipsniu „Atstovai“ (*Représentants*), kuriame nurodyta, kad bendroji valia turi būti atstovaujama ir imperatyviojo mandato būdu¹⁵³.

1.2. Prancūzų mąstytojų patarimai pertvarkyti valstybės santvarką

L. A. Karačiolio požiūriu Respublikos valdovas atrodė kaip asmuo su nepakankamomis galiomis, kaip „mažas ažuolas didelėmis šakomis“¹⁵⁴. Be to, monarchija buvo elekcinė ir karalius renkamas iš užsienio valdovų, o to rezultatas, kaip pastebėjo H. Votrenas ir C. F. Piris de Varij, buvo tas, kad kitos valstybės galėjo kištis į Respublikos vidaus reikalus, Europos princai siekė Respublikos karūnos¹⁵⁵. Tuo būdu, C. F. Piris de Varij pats rekomendavo išrinkti valdovą iš Piastų, t. y. Respublikos piliečių dinastijos¹⁵⁶, o advokatas S. Lingė rekomendavo, kad karūna būtų paveldima¹⁵⁷.

Ž. Ž. Ruso atrodė, kad laisvė nesusiderinama su paveldima monarchija, todėl linko prie elekcinio sosto¹⁵⁸. Be to, šį mąstytoją apskritai stebino praktika karalius pasirinkti užsienyje¹⁵⁹. Įdomu, kad Ž. Ž. Ruso pasiūlė karalių rinkti

¹⁵³ Goyard-Fabre S., *L'idée de représentation à l'époque de la Révolution française*, in: *Etudes françaises*, vol. 25, n. 2–3, 1989, p. 79.

¹⁵⁴ « On peut dire, en voyant le Roi gouverné par la République, que c'est un petit chêne dont les branches ont la plus grande étendue ». Žr.: Caraccioli L.-A. de, *La Pologne, telle qu'elle a été, telle qu'elle est, telle qu'elle sera*, Varsovie, Poitiers, 1775, p. 25.

¹⁵⁵ « [...] car la couronne, devenue élective, devint nécessairement vénale : cette vénalité la rendant accessible à tous les princes, on pourrait dire à tous les hommes, intéressa toute l'Europe aux événements qui la concernaient ». Žr.: Vautrin H., *L'observateur en Pologne*, Paris, 1807, p. 363; « En appelant au Throne les Princes Etrangers, comme il semble que vous voulez faire, les différentes Cours de l'Europe s'accoutumeront à se mesler de vos affaires. Insensiblement elles se disputeront le droit d'influer sur notre administration intérieure. Nos conseils publics se ressentiront de leur manège. Le Roy favorisera celle à qui il sera redevable de son Elevation ». Žr.: Pyrrhus de Varille C.-F., *Première lettre sur les diettes de convocation*, in: *Lettres historiques et politiques à son altesse Le Prince Jean Sanguszko sur les Interrègnes de Pologne depuis les établissemens des Pacta Conventa ou l'Election libre des Roys*. Lubartow-Varsovie, 1764, p. 40.

¹⁵⁶ « Cette dernière confédération jointe à plusieurs autres, me feroit pencher pour L'Election d'un Piaste préférablement à un Prince Etranger [...] » Žr.: Pyrrhus de Varille C.-F., *ibid.*, p. 38–39.

¹⁵⁷ Žr.: *Mémoire, remis en 1771 à M. le Duc d'Aiguillon, ministre des affaires étrangères de France*, in: Linguet S., *Plaidoyer pour S.N.H. Linguet*, Londres, 1787, p. 109.

¹⁵⁸ « [...] je pense qu'une Couronne élective avec le plus absolu pouvoir vaudrait encore mieux pour la Pologne, qu'une Couronne héréditaire avec un pouvoir presque nul ». Žr.: Rousseau J.-J., *Considérations sur le gouvernement de Pologne, et sur sa réformation projetée*, 1772, in: *Jean-Jacques Rousseau, Œuvres complètes*, t. III, Paris, 1964, p. 992.

¹⁵⁹ « Par quel singulier aveuglement ont-ils pris ainsi le moyen le plus sûr d'asservir leur nation, d'abolir leurs usages, de se rendre le jouet des autres cours, et d'augmenter à plaisir l'orage des interrègnes ». Žr.: Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 1029.

burtų keliu¹⁶⁰. Tokiu būdu išrinktasis būtų paskirtas karaliumi visam gyvenimui, o jo valdžia būtų seimo ir senato apribota¹⁶¹. Taip pat siūlyta, kad ministrai nebūtų pasirinkti karaliaus¹⁶². G. de Mably manė, kad karalius turi per daug prerogatyvų, ir tai yra daugumos Respublikos problemų priežastis¹⁶³. Jo įsitikinimu, karūna turi būti paveldima, o aukštus pareigūnus gali paskirti tik seimas ir senatas¹⁶⁴.

Kalbant apie karalių ir jo galių apribojimą, tinka priminti, kad Š. de Monteskjė, ieškodamas būdų užkirsti kelią despotizmo galimybei, savo darbe *Apie įstatymų dvasią* (Knyga V, skyrius VII) siūlė įsteigti *įstatymų sergėtojus* (*gardiens des lois*). O Ž. Ž. Ruso savo *Visuomeninėje sutartyje* (*Contrat social*, skyrius V: *Du tribunat*) pasiūlė panašią instituciją – *tribunatą* – kuris saugotų įstatymus ir įstatymų leidybos valdžią¹⁶⁵.

G. de Mably manymu, Respubliką vargino konfederacijos, sudarančios galimybę priešintis naujų teisės aktų leidybai¹⁶⁶. O Ž. Ž. Ruso atvirkiščiai, manė, kad konfederacijos gali būti naudingos. Pasak jo, konfederacija yra Respublikai tai, kas diktatūra buvo Romai. Konfederacijos padeda atkurti valstybės autoritetą, nesugriaudamos valstybės. Vietoj konfederacijų naikinimo jis siūlė jas reglamentuoti¹⁶⁷.

Apibūdindamas kitą prieštaravimo būdą – *liberum veto*, Š. de Monteskjė pavadino jį „visuotinė priespauda“¹⁶⁸, o S. Lingė – „besaike teise“¹⁶⁹.

¹⁶⁰ Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 1030–1031.

¹⁶¹ « Le Roi, qui préside à tout continuera d’être à vie, et son pouvoir toujours très grand pour l’inspection sera borné par la chambre des nonces quant à la législation et par le Senat quant à l’administration ». Žr.: Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 994.

¹⁶² Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 990.

¹⁶³ Mably G. de, *Du gouvernement et des lois de la Pologne*, in: *Œuvres complètes de l’abbé de Mably*, t. VIII, Lyon, 1792, p. 46.

¹⁶⁴ Mably G. de, *ibid.*, p. 49, 64.

¹⁶⁵ « Ce corps, que j’appellerai Tribunal, est le conservateur des lois et du pouvoir législatif ». Žr.: Rousseau J.-J., *op. cit.*, p. 454.

¹⁶⁶ « Ce que j’ai dit du veto, il faut le dire des confédérations qui n’ont été avantageuses aux polonais, que par ce qu’ils avaient un gouvernement monstrueux. C’est un vice qui a servi de palliatif à un autre vice ». Žr.: Mably G. de, *op. cit.*, p. 27.

¹⁶⁷ Rousseau J.-J., *op. cit.*, p. 998–999.

¹⁶⁸ « L’indépendance de chaque particulier est l’objet des lois de Pologne; et ce qui en résulte, l’oppression de tous ». Žr.: Montesquieu Ch. de, *De l’Esprit des lois*, t. I, Amsterdam, 1758 (éd. Paris, 1990), p. 293.

¹⁶⁹ « un droit abusif ». Žr.: Linguet S., *Considérations politiques et philosophiques sur les affaires du Nord et particulièrement sur celles de Pologne*, Londres, 1773, p. 38.

P. P. Lemercjé de la Rivjeras¹⁷⁰ ir L. A. Karačiolis, teigdami, kad „be *liberum veto*, su kuriuo [bajorai] sieja savo laisvę, nebūtų nei tiek daug partijų, nei tiek nutrauktų seimų“¹⁷¹, siūlė *liberum veto* panaikinti. G. de Mably taip pat labai priešinosi *veto* teisei tvirtindamas, jog jai egzistuojant, neįmanoma įgyvendinti jokių reformų¹⁷². C. F. Piris de Varij savo tekstuose nenaudojo termino *liberum veto*, tačiau akivaizdu, jog jis nemanė, kad seimo narių mažuma turėtų turėti galimybę blokuoti siūlomus priimti sprendimus¹⁷³. Jo požiūriu, norint išlaikyti *liberum veto*, reikėtų įkurti teismą, kuris būtų įgaliotas priimti sprendimus dėl *liberum veto*¹⁷⁴. Šis teismas turėtų būti sudarytas iš trijų magistratų (pareigūnų), kurie galėtų būti vadinami *cenzorais*, *arbitrais*, arba *įstatymų globėjais*¹⁷⁵. Didžioji Lenkija, Mažoji Lenkija ir Lietuva turėtų siųsti po vieną magistratą¹⁷⁶. Magistratai turėtų turėti jiems pavaldžią ginkluotą policijos grupę, kuri vykdytų jų sprendimus¹⁷⁷.

Pastebėtina, kad Ž. Ž. Ruso samprotavimai apie *liberum veto* primena C. F. Piris de Varij mintis. Tikėtina, kad jis jas perėmė. Ž. Ž. Ruso vertinimu, *liberum veto* buvo viena svarbiausių šalies anarchijos priežasčių¹⁷⁸. Jis manė, kad *veto* galėtų būti pareikštas konstitucinių svarstymų lygmenyje, bet ne

¹⁷⁰ Le Mercier de la Rivière P.-P., *L'intérêt commun des Polonais*. Žr.: AN, n. 1317, pièce 15.

¹⁷¹ (« [...] sans le liberum veto (qui fait cependant la base de leur liberté) il n'y auroit pas tant de factions ni tant de diètes rompues [...] »). Žr.: Caraccioli L.-A. de, *Lettres à une illustre morte, décédée en Pologne depuis peu de temps*, Paris, 1771, p. 266. Irgi : Caraccioli L.-A. de, *La Pologne, telle qu'elle a été, telle qu'elle est, telle qu'elle sera*, Varsovie, Poitiers, 1775, p. 9.

¹⁷² « [...] toute réforme deviendra inutile, si le liberum veto subsiste ». Žr.: Mably G. de, *op. cit.*, p. 23–24.

¹⁷³ « Mais si malgré l'évidence, l'Ordre Equestre s'obstine à se prévaloir de la nouveauté qu'il a introduite en 1536 et s'il persiste à vouloir autoriser le petit nombre à empêcher les décisions de la République sur ses besoins [...] ». Žr.: Pyrrhys de Varille C.-F., *op. cit.*, p. 46; « Quel des-sagrément, quelle honte, et quel danger pour l'état de la République de s'assembler régulièrement tous les deux ans, sans parler des Diettes extraordinaires, avec beaucoup de difficulté, de dépense et d'appareil, pour se disperser ensuite sans avoir rien conclu pour ses intérêts et sans autre effet que d'avoir augmenté l'esprit de haine et de division parmi les Citoyens » : Žr.: Pyrrhys de Varille C.-F., *ibid.*, p. 48.

¹⁷⁴ Pyrrhys de Varille C.-F., *ibid.*, p. 67–68.

¹⁷⁵ « On pourroit donner à ces Magistrats le nom de censeurs, d'Arbitres, ou de *Tuteurs* des loix ». Žr.: Pyrrhys de Varille C.-F., *ibid.*, p. 68.

¹⁷⁶ « Les Nonces de chacune des trois Nations qui composent la République, autorisés à cet effet par leurs palatinats, s'assembleroient séparément pendant la Diette, et choisiroient à la pluralité des voix le Citoyen le plus instruit, et le plus digne de la confiance publique dans leur Nation ». Žr.: Pyrrhys de Varille C.-F., *ibid.*, p. 68.

¹⁷⁷ « Si l'on trouve à propos de porter jusque là l'autorité du Collège des Censeurs, je crois qu'il seroit nécessaire d'attacher à leur Tribunal, et de soumettre à leurs Ordres un nombre de troupes capables d'en assurer l'exécution ». Žr.: Pyrrhys de Varille C.-F., *ibid.*, p. 71–72.

¹⁷⁸ Rousseau J.-J., *op. cit.*, p. 994.

svarstant įprastinius įstatymus¹⁷⁹. Dėl to svarbu apibūdinti, kas yra konstitucinis įstatymas, ir kas yra įprastinis įstatymas¹⁸⁰. Ž. Ž. Ruso siūlė, kad bajoras, kuris pasinaudojo savo *liberum veto* teise, po šešių mėnesių būtų teisiamas (netgi pasmerkiamas mirčiai), arba apdovanojamas visam gyvenimui, priklausomai nuo jo *veto* rezultato¹⁸¹.

Nagrinėdami Ž. Ž. Ruso raštus matome, kad savo *Kalboje apie nelygybės pagrindus tarp žmonių (Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes, 1754)* samprotaudamas apie tautą filosofas akcentavo žmogaus prigimtinę laisvę, o *Visuomeninėje sutartyje (Du contrat social, 1762)* iš esmės teigė, kad piliečių bendruomenė apima visus, kurie nori būti jos nariai¹⁸². Tačiau savo *Samprotavimuose* autorius aiškino, kad baudžiauninkai (kurie sudarė didžiausią Respublikos gyventojų dalį) tik po ilgo proceso galėtų tapti laisvi ir įgyti piliečių teises. G. de Mably patarimuose taip pat buvo rašoma apie laipsnišką baudžiauninkų išlaisvinimą. Vadinasi, Abiejų Tautų Respublikos mąstytojai iš prancūzų švietėjų negavo aiškaus piliečio sąvokos apibrėžimo.

Savo patarimuose Baro konfederatams G. de Mably nerašė apie tautą, bet šiek tiek aptarė balsavimo teisę. Apie atstovus į Seimą jis rašė, kad norint būti deleguotu į Seimą, reikia būti bajoru (bet du bajorai iš tos pačios šeimos negali tuo pačiu metu dalyvauti Seime), būti neprikaištingos reputacijos, ne jaunesniam negu 30 metų. Be to, pasiuntinys negali dalyvauti Seime dvi kadencijas iš eilės. Taip pat G. de Mably reikalavo laikytis išlygos, kad „atstovai privalo turėti kažkiek žemės savo vaivadijoje ir negali vykdyti pareigų kito bajoro namuose arba jo žemėje“¹⁸³. G. de Mably minčių esmė buvo ta, kad

¹⁷⁹ « Le liberum veto seroit moins déraisonnable s'il tomboit uniquement sur les points fondamentaux de la constitution : mais qu'il ait lieu généralement dans toutes les délibérations des Diètes, c'est ce qui ne peut s'admettre en aucune façon » Žr.: Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 995.

¹⁸⁰ « Il faut bien peser et bien méditer les points capitaux qu'on etablira comme loix fondamentales, et l'on fera porter sur ces point seulement la force du liberum veto ». Žr.: Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 996.

¹⁸¹ Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 997. Istorikas W. Konopczyński pastebėjo, kad nors *Visuomeninėje sutartyje* Ž. Ž. Ruso remia balsų daugumos principu išreiškiamą bendrą valią, vis dėlto *Samprotavimuose* išlieka artimas bajorų *mylimam liberum veto* principui. Žr.: Konopczyński W., *JJ Rousseau doradca Poliaków*, in: *Themis Polska*, seria II, t. 1, 1913, p. 15–16.

¹⁸² Apie prancūzų mąstytojų tautos sampratos įtaką Respublikos tautos sampratai 1791 m. gegužės 3–iosios Konstitucijoje plačiau žr.: Parent A., *Švietimo laikų prancūzų mąstytojų įtaka tautos sampratai 1791 m. gegužės 3–iosios Konstitucijoje*, in: *Parlamento studijos*, n. 15, 2013, p. 110–133.

¹⁸³ « Tout nonce doit posséder une certaine quantité de terre dans son palatinat, et n'exercera aucun emploi domestique dans la maison d'un autre gentilhomme ou dans la régie de ses terres. Ce règlement

asmenys, turintys žemės nuosavybės, labiau domėtusi viešaisiais reikalais negu tie, kurie neturi turto. Taip pat tas, kuris dirba kitam žmogui, nėra laisvas ir dėl to negali nepriklausomai balsuoti laisvųjų žmonių susirinkime.

Reikia pastebėti, kad apie privačios nuosavybės būtinybę norint gerai tvarkyti valstybės ūkį taip pat kalbėjo ir fiziokratai. Pavyzdžiui, P. P. Lemercjė de la Rivjeras savo patarimuose išreiškė nuosavybės teisės svarbą Respublikos valstybės santvarkoje, nes nuosavybės teisė – bendras visuomenės interesas¹⁸⁴. O ir C. F. Piris de Varij teigė, kad seimelių nariams balsavimo cenzas turi būti taikomas pagal turimą turtą. Jo nuomone, tik turintys žemės bajorai gali dalyvauti seimeliuose, be to, reikėtų nuspręsti, kiek žemės bajorai privalo turėti, kad galėtų balsuoti¹⁸⁵.

Nagrinėjant prancūzų mąstytojų raštus mandato būdo aspektu matyti, kad P. P. Lemercjė de la Rivjeras¹⁸⁶, kaip ir G. de Mably¹⁸⁷ ir C. F. Piris de Varij¹⁸⁸, rėmė imperatyvųjų mandatą. Taip galvojo ir Ž. Ž. Ruso, kuris teigė, kad imperatyvusis mandatas yra geras būdas garantuoti seimelių valią¹⁸⁹.

est indispensable, parce qu'il est naturel qu'un possesseur de fonds prenne plus d'intérêt à la chose publique que celui qui ne possède rien en propre. D'ailleurs, un homme qui est soumis aux ordres d'un maître est indigne de porter un suffrage quand il faut décider des loix d'un peuple libre ». Žr.: Mably G. de, *op. cit.*, p.19.

¹⁸⁴ Le Mercier de la Rivière, P.-P., *op. cit.*

¹⁸⁵ « Il seroit donc à désirer en second lieu que nos loix entrassent davantage dans le détail par rapport aux possessions réelles que les gentilshommes d'un palatinat doivent avoir pour jouir du droit de suffrage actif, et de délibération dans nos Diétines. Il faudroit fixer sans ambiguïté par une loy expresse l'espèce, et la quantité des terres, possessions ou revenus annuels dont chacun devoit être propriétaire vray et effectif pour pouvoir y assister ». Žr.: Pyrrhys de Varille, *op. cit.*, p. 64–65.

¹⁸⁶ Le Mercier de la Rivière P.-P., *op. cit.*

¹⁸⁷ « Si une diétine antécomitale se séparerait avant d'avoir élu ses nonces et dressé ses instructions [...] ». Žr. Mably G. de, *op. cit.*, p. 32.

¹⁸⁸ « Il s'agit dans nos Diétines du choix des Nonces, et de l'instruction que doit leur donner chaque Province sur ce qui concerne le bien de la Patrie, et son avantage particulier ». Žr.: Pyrrhys de Varille, C.-F., *op. cit.*, p. 63.

¹⁸⁹ « Le second moyen est d'assujettir les représentants à suivre exactement leurs instructions et à rendre un compte sévère à leurs constituants de leur conduite à la Diète ». Žr.: Rousseau, J.-J., *op. cit.*, p. 979.

1.3. Prancūzų mąstytojų patarimų įtaka projektams dėl Abiejų Tautų Respublikos santvarkos pertvarkymo

Bendrai kalbant, Respublikoje bajorai bijojo monarchijos¹⁹⁰, galinčios tapti *absolutum dominum*, o ypač – despotizmo¹⁹¹, todėl stengėsi apriboti karaliaus galias. Dėl to M. Vielhorskis siūlė karalių laikyti Respublikos pirmu pareigūnu, « beveik be autoriteto ». Anot jo, karalius turi būti renkamas¹⁹². Šiam požiūriui pritarė ir taip pat paveldimos monarchijos idėjai priešinosi Severinas Ževuskis (*Seweryn Rzewuski*, 1743–1811)¹⁹³ ir V. Turskis¹⁹⁴. Taip pat ir Ignatas Bogušas (*Ignaty Bohusz*, 1720–1778), dar prieš G. de Mably nuostatą, kad monarchija turi būti paveldima, pakartojo tradicinį laisvų rinkimų šalininkų argumentą, kad paveldėjimas yra kelias į absoliutizmą¹⁹⁵. Susirašinėdamas su abatu jis išreiškė norą apriboti karaliaus galias ir valdžią iki minimumo. Jis manė, kad karaliui nereikia suteikti teisės išsirinkti pareigūnų, einančių svarbiausias pareigas šalyje.

Priešingai S. Konarskis savo knygoje *Apie veiksmingesnius posėdžius arba apie įprastinių seimų išlaikymą (O skutecznym rad sposobie albo o utrzymywaniu ordynaryinych seymów*, IV) rėmė paveldimą sostą. Taip galvojo ir H. Kolontajus, kuris norėdamas sumažinti bajorų įtaką, siekė patvirtinti valstybę pagal konstitucinės monarchijos pavyzdį ir taipogi rekomendavo

¹⁹⁰ Bajorų požiūriu, Prancūzijos karaliaus valdžia buvo beribė. Vykdomoji įstatymų ir teisminė valdžios buvo sukoncentruotos karaliaus asmenyje. Bet tai nereiškė, kad karaliaus valdžia buvo be ribų (kas matyti, pvz., konfliktuose tarp Liudviko XV bei Liudviko XVI ir parlamente). Tiksliau sakant, Prancūzijos monarchija buvo pagrįsta įstatymais, t.y. valdovas ėjo į sostą ne kaip savo tėvo įpėdinis, bet todėl, kad taip reglamentavo karalystės teisė. Karališkumas buvo viešoji pareiga. Karaliui mirus, prasidėdavo *ipso facto* – jo įpėdinio valdymas. Reikia prisiminti, kad Liudvikas XIV niekada nepasakė: *Valstybė – tai aš* (« L'Etat c'est moi »). Priešingai, prieš mirtį jis pasakė: „Aš išeinu, bet valstybė visada pasiliks“ (« Je m'en vais, mais l'Etat demeurera toujours. »). Žr.: Antoine M., *Louis XV*, Paris, 1989, p. 169, 175–176.

¹⁹¹ 1767 m. rugpjūčio mėn. etmonas Janas Klemensas Branickis (1689–1771) rašė hercogui Šuazeliiui (*de Choiseul*): „geriausi karaliai visada nori plėsti savo valdžią, nes tokia yra kiekvienos valdžios prigimtis“ (« les meilleurs des rois sont toujours disposés par la nature de tout gouvernement à étendre le pouvoir de leur domination »). Žr.: *Réflexions patriotiques sur l'état présent de la république*, Archive du Ministère des Affaires Étrangères (AMAE), Pologne 289, fos. 400–402.

¹⁹² Vielhorski M., *Essai sur le rétablissement de l'ancienne forme du gouvernement de Pologne, suivant la constitution primitive de la République*, Londres, 1775, p. 260–266.

¹⁹³ S. Ževuskui patiko Bastilijos paėmimas kaip priešmonarchinė revoliucija. Žr.: Walicki A, *op. cit.*, p. 16.

¹⁹⁴ Turski W., *Myśli o królach, o sukcesji, o przeszłym i przyszłym rządzie*, Warszawa, 1790, p. 19.

¹⁹⁵ Michalski J., *Idee Reformatorskie sekretarza konfederacji barskiej*. *Dyskusja Ignacego Bohusza z Gabrielem Mablym*, in: *Miscellena historico-archivistika*, t. I, Warszawa-Łódź, 1985, p. 202, 204.

paveldimą monarchiją¹⁹⁶. St. Stašicas savo veikaluose *Įspėjimai Lenkijai* (*Przestrogi dla Polski*, 1790) ir *Samprotavimai apie Jono Zamoiskio gyvenimą* (*Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego*, 1787) irgi pasisakė už paveldimą sostą, nors karalių siūlė rinkti iš užsienio ir suteikti jam nedaug galių¹⁹⁷. O Stanislovas Augustas įsivaizdavo monarcho asmenį kaip turintį stiprią vykdomąją valdžią, tačiau per daug nerėmė paveldimo sosto idėjos, galbūt bijodamas, kad pats gali būti apkaltintas kėsanimusi pasisavinti sostą¹⁹⁸.

Prancūzų mąstytojų patarimuose apie karaliaus galių nustatymą buvo galima įžvelgti pastangas aiškiai atskirti valdžias ir užtikrinti įstatymų laikymąsi. Štai Ignotas Potockis savo veikale *Valdymo pagerinimo principai* (*Zasady do poprawy formy rządu*, 1789) rekomendavo žymaus Bordo teisininko valdžių atskyrimo principą¹⁹⁹. Tokį atskyrimą savo veikale *Pastabos apie pastabas* (*Uwagi nad uwagami*²⁰⁰) rėmė ir Janas Naksas (*Jan Ferdynand Nax*, 1736–1810)²⁰¹. Tačiau Stanislovas Augustas tam prieštaravo, nes bijojo, kad valdžių atskyrimas ir įsteigta įstatymų sargyba gali trukdyti valstybės funkcionavimui²⁰². O pasak Respublikos mąstytojo Stanislovo Konarskio, karaliai turėjo būti „įstatymų ir teisingumo saugotojai“²⁰³.

Apžvelgiant prieštaravimo pareiškimo būdus svarbu pastebėti, kad dar Stanislovo Leščinskio autorystei priskiriamame *Laisvame balse* (*Głos wolny*)

¹⁹⁶ Dany Ch., *Les idées politiques et l'esprit public en Pologne à la fin du XVIII siècle : La Constitution du 3 Mai 1791*, Paris, 1901, p. 71, 79, 92; Leśnodorski B., *Le siècle des lumières en Pologne*, in: *Acta Poloniae Historica* IV, 1961, p. 159; Walicki A., *The Enlightenment and the Birth of Modern Nationhood. Political Thought from Republicanism to Tadeusz Kosciuszko*, Notre Dame, USA, 1989, p. 63.

¹⁹⁷ Staszic S., *Pisma filozoficzne i społeczne*, (Wydania zbiorowe, ed. B. Suchodolski), Warszawa, 1954, p. 7, 172.

¹⁹⁸ Žiūrėti Stanislovo Augusto laišką grafiui de Monet, parašytą 1772 m. birželio 13 d. Varšuvoje, in: Mottaz E., *Stanislas Poniatowski et Maurice Glayre*, Paris, 1897, p. 3–11.

¹⁹⁹ Potocki I., *Zasady do poprawy formy rządu*, Warszawa, 1789; Lukowski J., *Recasting utopia: Montesquieu, Rousseau and the Polish constitution of 3 may 1791*, in: *The Historical Journal* , 37, 1 (1994), p. 76–77.

²⁰⁰ Nax J. F., *Uwagi nad Uwagami czyli obserwacje nadksiązką, która w roku 1785 wyszła pod tytułem Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana w. kor.*, Warszawa, 1789, p. 364–365. J. Naksas *Uwagi* buvo atsakymas į S. Stašico *Uwagi*. Žr.: Butterwick R., *The Polish Revolution and the Catholic Church, 1788–1792*, Oxford, 2012, p. 66.

²⁰¹ Architektas, ekonomistas, inžinierius, mąstytojas. Žr.: Rabowicz E., *Nax Ferdynand*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXII/4, z. 95, 1977, 637–640.

²⁰² Czaja A., *Między tronem, buławą a dworem petersburskim*, Warszawa, 1988, p. 340.

²⁰³ Konarski S., *O skutecznym rad sposobie albo o utrzymaniu ordynaryjnych Seymów*, t. III, Warszawa, 1762, p. 142.

buvo pasisakoma už *liberum veto*, nors ir stengiamasi šią teisę apriboti: „Aš nenoriu panaikinti *liberum veto*, aš tvirtinu saugoti ir remti jį, [...] bet reikia būti atsargiam, naudojantis šita teise, ir nenaudoti jos be taisyklės bei nesaikingai“²⁰⁴. Kitaip galvojo I. Bogušas, kuris savo susirašinėjimuose su G. de Mably išreiškė nuomonę, kad *liberum veto* buvo Respublikos anarchijos pamatas, bet priešingai negu G. de Mably, buvo tikras, kad už *liberum veto* panaikinimą stotų bajorų dauguma²⁰⁵.

Prieš *liberum veto* reikšmingai pasisakė M. Vielhorskis²⁰⁶ ir S. Konarskis savo knygoje *Dél priemonių pertvarkyti seimą (O skutecznym rad sposobie albo o utrzymaniu ordynaryjnych seymów, Warszawa, 1760–1763)*²⁰⁷. H. Kolontajus taipogi savo *Anoniminiuose laiškuose ir Lenkų tautos politinėje teiseje (Listy anonima ir Prawo polityczne narodu polskiego, 1788–1789)* ginčijo šią teisę²⁰⁸. Adomas Ževuskis (*Adam Rzewuski, 1760–1825*)²⁰⁹, savo *Mintyse apie respublikos santvarką (O formie rządu republikańskiego myśli)* taip pat šiai teisei priešinosi ir siūlė daugumos principą tik paprastiems įstatymams²¹⁰. Jis rekomendavo laikytis vieningo seimo narių pritarimo ne tik pagrindiniams įstatymams, bet ir imperatyviems mandatams, gautiems seimeliuose²¹¹. Tai buvo panašu į Ž. Ž. Ruso *Bendrosios valios (volonté générale)*²¹² koncepciją. Taip pat ir S. Stašicas veikale *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego (1787)* prieštaravo *Liberum veto* teisei.

Kadangi prancūzų autorių darbuose aiškaus tautos apibrėžimo nebuvo, negalėtume tvirtinti, kad Respublikos mąstytojai šį apibrėžimą būtų perėmę iš

²⁰⁴ « Bien loin de détruire le liberum veto, je prétens le défendre et le soutenir, [...] mais il faut prendre garde à la manière dont il nous est permis d’user de ces droits et ne pas nous en servir indistinctement sans règle et sans mesure ». Žr.: Leszczyński S., *La voix libre du citoyen, ou observation sur le gouvernement de Pologne, 1749*, p. 139, 135–152.

²⁰⁵ Michalski J., *op. cit.*, p. 205–206.

²⁰⁶ Wielhorski M., *op. cit.*, p. 80–82.

²⁰⁷ Konarski S., *op. cit.*; Grodziski S., *Poglądy St. Konarskiego na rozwój prawa polskiego in: Czasopismo Prawno Historyczne*, vol. V, 1953.

²⁰⁸ Kollataj H., *Listy anonima i Prawo polityczne narodu polskiego (1788–1789)*, (ed. B. Leśnodorski, H. Wereszycka), Warszawa, 1954, vol. 2, p. 246.

²⁰⁹ Pasiuntynys seime, rašytojas, Respublikos astovas Danijoje. Žr.: Zielińska Z., *Polski Biograficzny Słownik*, t. XXXIV/1, 1992, z. 140, p. 94–98.

²¹⁰ Rzewuski A., *O formie rządu republikańskiego myśli*, vol. 1, Warszawa, 1790, p. 111–112.

²¹¹ *Ibid.*, p. 117.

²¹² Walicki A., *op. cit.*, p. 22.

Prancūzijos švietėjų. Versdami prancūzų veikalus į lenkų kalbą, jie kūrė savus apibrėžimus. Kunigas, rašytojas, švietimo reformos šalininkas Pranciškus Salezy Jezierskis (*Franciszek Salezy Jezierski*, 1740–1791), 1789 m. išvertęs į lenkų kalbą abato E. Sieyeso ankščiau paminėtą veikalą²¹³, tiesiog pakeitė prancūzų žodžius *trečiasis luomas* (*Tiers-Etat*) žodžiu *liaudis* (*pospólstwo*)²¹⁴. P. Jezierskio manymu, *liaudis* – tai darbštūs, vargstantys žmonės ir nuskurdinta bajorija, kuri dirba²¹⁵. Pasak jo, kadangi *liaudis* kuria šalies turtą, ji turi būti laikoma pirmuoju šalies subjektu ir sudaryti naciją – tautą. Nepaisant temimo pakeitimo, tai labai atitiko E. Sieyeso nuomonę. P. Jezierskis vėliau kūrinyje *Abécélès tvarka surinktos kai kurių žodžių reikšmės* (*Niektóre wyrazy porządkiem abecadla zebrane*, Warszawa, 1791) parašė, kad tauta yra „žmonių susivienijimas, turintis bendrą kalbą, įpročius, sąjungą, turinti bendrą įstatymų visumą visiems piliečiams“. Šis apibrėžimas panašus į prancūzų mąstytojų, ypač į Ž.Ž. Ruso, ir kitų to meto revoliucijos veikėjų mintis.

Kiek kitokios nuomonės laikėsi Adomas Ževuskis, kuris priešinosi bet kokiam seimeliui, bandančiam atimti politines teises iš vargstančių bajorų. Remdamasis Ž.Ž. Ruso traktatais (ypač *Kalba apie nelygybės pagrindus tarp žmonių* ir *Visuomeninė sutartis*), jis teigė, kad skurdas negali būti priežastis atimti iš bajoro pilietines teises²¹⁶. Iš esmės įdomu pastebėti, kad nepaisant Respublikos mąstytojų nuomonių įvairovės, apibūdindami *tautą* jie rėmėsi argumentais, labai panašiais į prancūzų švietėjų. Ž. Ž. Ruso idėjomis (kaip matyti, pavyzdžiui, iš P. Jezierskio ir A. Ževuskio išsakytų minčių) dažnai buvo remiamasi siekiant pagrįsti skirtingus požiūrius.

Kiekvienoje respublikos santvarkoje tautos apibūdinimas yra neišvengiamai susijęs su jos atstovavimu ir rinkėjų balsavimo būdu. Remiantis fiziokratų požiūriu, vienintelis turto šaltinis kildinamas iš žemės. Reikia prisiminti, kad jie suvokė visuomenę kaip sudaryta iš trijų klasių: gamybinio luomo (žemdirbių); žemės savininkų luomo (šis luomas turėtų būti vyraujantis,

²¹³ Sieyès E. *Qu'est-ce que le tiers état?*, 1789.

²¹⁴ Jezierski F. S., *Duch nieboszczyki Bastylii*, 1789.

²¹⁵ Leśnodorski B. *Institutions polonaises au siècle des lumières*, Varsovie, 1962, p. 30.

²¹⁶ Rzewuski, A. *op. cit.*, I, p. 36–37.

nors buvo laikomas neproduktyviu); pramonininkų ir prekybininkų, kurie užsidirba pinigus, bet nieko negamina²¹⁷. Dėl to, fiziokratų požiūriu, politiniame gyvenime gali dalyvauti ne visi šalies gyventojai, o tik žemės savininkai, kurių politinės teisės priklauso nuo turimos žemės. Esmė čia tame, kad žemės savininkų interesai neatskiriami nuo Respublikos interesų (kitaip nei kilnojamojo turto savininkų, kurie gali išsigabenti savo turtą į užsienį)²¹⁸.

Toks požiūris į balsavimo teisę remiantis balsavimo cenzu ir žemės nuosavybe radosi tarp Abiejų Tautų Respublikos mąstytojų. Pavyzdžiui, anot H. Kolontajus, tik tie, kurie turi finansinę nepriklausomybę, turi balsavimo teisę, nes neapsišvietusių, neturinčių finansinės nepriklausomybės neturtingų žmonių nuomonė priklauso nuo turtingų žmonių nuomonės²¹⁹, vadinasi, būdami nelaisvi, jie negali laisvai balsuoti²²⁰. Šios idėjos labai panašios į G. de Mably, C. F. Pirus de Varijo ir fiziokratų mintis.

H. Kolontajaus siūlymu bajorų Respublika turėjo tapti žemės savininkų tauta, o politinės teisės iš mažžemių bajorų turėjo būti atimtos. Aptardamas miestiečių teises šis reformatorius numatė, kad jie galėtų turėti atstovus, kurie posėdžiautų atskiruose rūmuose. Šiuo būdu jis siūlė bikamerinį modelį: miestiečiams būtų skirti žemieji rūmai, o aukštuomenei – aukštieji. H. Kolontajus neprašė miestiečiams lygių politinių teisių su bajorija ir net nenorėjo, kad jie galėtų būti žemės savininkais. H. Kolontajus buvo vienas iš reikšmingų pažangesnių švietimo epochos veikėjų Respublikoje, todėl jo pozicija lygybės atžvilgiu šiandien gali atrodyti keista. Tačiau tai atitinka fiziokratų idėjas, pagal kurias įgimtos lygybės tarp žmonių nėra (skirtingai nuo Apšvietos epochos filosofų, kurie teigė, kad visi žmonės lygūs)²²¹.

Kitam Respublikos mąstytojui kunigui S. Stašicui, kuris pats buvo miestietis, iš principo nepatiko bajorų Respublikos idėja. Kaip ir H. Kolontajus,

²¹⁷ Viguerie J. de, *Histoire et dictionnaire du temps des lumières*. Paris, 2007, p. 300.

²¹⁸ Dany Ch. *Les idées politiques et l'esprit public en Pologne à la fin du XVIIIe siècle, la Constitution du 3 Mai 1791*. Paris, 1901, p. 72; Kołłątaj H., *Listy anonimne i Prawo polityczne narodu polskiego* (ed. B. Leśnodorski B., Wereszycka H.), Warszawa, 1954, vol. 1, p. 292–299.

²¹⁹ Kołłątaj H., *ibid.*, p. 296.

²²⁰ Kołłątaj H., *ibid.*, p. 292–296.

²²¹ Viguerie J. de, *op. cit.*, p. 478.

jis rėmė savininkų tautos koncepciją, tačiau prieštaravo bajorijos, turinčios žemės, privilegijoms bei reikalavo miestiečiams pusės vietų Seime²²². Remdamasis Ž. Ž. Ruso idėjomis (*Visuomeninė sutartis*), St. Stašicas savo kūrinyje *Įspėjimai Lenkijai* rekomendavo balsavimo cenzą nustatyti pagal sumokėtų mokesčių kiekį, o ne pagal žemės nuosavybės arba rentų dydį. Jo nuomone, kiekviena vaivadija turėtų išrinkti atstovų skaičių pagal sumokėtą mokestį²²³. Be to, savo *Pastabose apie Jano Zamoiskio gyvenimą*, kaip Ž. Ž. Ruso, pirmenybę jis teikė asmenų bendrijai, o ne pavieniams asmenims²²⁴.

Atsižvelgiant į mandato būdą, gilinantis į Respublikos mąstytojų mintis matyti, kad H. Kolontajus traktatuose *Anonimo laišakai ir Lenkų tautos politinė teisė*²²⁵ gynė reprezentatyvųjį mandatą. Tokiam mandatui pritarė ir S. Stašicas. Respublikos valdovas Stanislovas Augustas, norėdamas apsaugoti paskyrimo teisę, irgi rėmė reprezentatyvų mandatą²²⁶. O įsitikinęs Ž. Ž. Ruso minčių propaguotojas M. Karpis pasisakė už imperatyvųjį mandatą²²⁷.

1.4. Valdant Stanislovui Augustui įvykdytos valstybinės reformos

1773–1775 m. Seime vykstant reformoms, karaliui (o taip pat ir ministrams) buvo sumažintos galios²²⁸. O Ketverių metų seimo reformatoriai jau stengėsi sustiprinti karaliaus vykdomąją valdžią, įvesti sosto paveldėjamą ir suderinti santykius tarp vykdomosios valdžios bei seimo²²⁹. Tai matyti iš

²²² Walicki A., *op. cit.*, p. 165.

²²³ Dany, Ch., *op. cit.*, p. 78.

²²⁴ Staszic, S., *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego*, Kraków, 1787, p. 19; Grzeškowiak-Krwawicz, A., *Deux libertés: l'ancienne et la nouvelle dans la pensée politique polonaise du XVIIIe siècle. Liberté: héritage du passé ou idée des lumières?* Kraków-Warszawa, 2003, p. 52; Grzeškowiak-Krwawicz A., *Koncepcja wolności w myśli politycznej Stanisława Staszica*, in: *Wiek Oświecenia*, 22, 2006, p. 42–45.

²²⁵ Kollataj H., *op. cit.*, vol. 1, p. 273, 332–333; vol. 2, p. 16, 30, 51–52.

²²⁶ « M Kicinski s'est fait beaucoup d'honneur par un discours où il a démontré que les instructions (ou mandats) doivent être seulement indicatives, et non pas impératives ». Žr.: Stanislovo Augusto laiškas F. Macei, Varšuva, 1791 m. kovo m. 26 d., BPP 37, fol. 495.

²²⁷ Tunaitis S., *Apšviatos epochos socialinės ir politinės filosofijos metmenys*, Vilnius, 2014, p. 71.

²²⁸ Czaja A., *Między tronem, bulawą i dworem petersburskim*, Warszawa 1988, p. 48; Šmigelskytė-Stukienė R., *Modernios administracijos tapšmas Lietuvoje: valstybės institucijų raida 1764–1794 metais*, Vilnius, 2015 (kolektyvinė monografija), p. 176–177.

²²⁹ Ferrand A., *Histoire des trois démembrements de la Pologne*, t. III, Paris, 1820, p. 112; Šapoka A., *Raštai*, t. 2: *Lietuva reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos*, parengė R. Jurgaitis ir R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius, 2008, p. 207–233.

Gegužės 3-iosios Konstitucijos VII straipsnio, skirto karaliui ir vykdomajai valdžiai. Jame sakoma, kad vykdomoji valdžia atiduodama karaliaus tarybai (Įstatymų sargyba): „vykdomoji valdžia yra įpareigota laikytis įstatymų ir tiksliai juos įgyvendinti“. Straipsniu panaikinamas karaliaus rinkimų principas ir sostas tampa paveldimas. Be to, IX straipsnyje planuojama regentystė. Naujojoje konstitucijoje panaikinant karaliaus išrinkimą, patobulinta valstybės organizacija²³⁰. Tuo būdu Stanislovui Augustui pasisekė išsaugoti savo galias ir netgi jas padidinti²³¹.

Svarbu paminėti, kad Konstitucija įsteigė naują organą, pavadintą *Įstatymų Sargyba* (straipsnis V), kuris turėjo padėti karaliui. Ji buvo sudaryta iš karaliaus, primo bei penkių ministrų: policijos, antspaudo, izdo, karo ir užsienio reikalų ministrų. Kadangi karalius turėjo pasirašyti visus Įstatymų Sargybos aktus, jis tapo vykdomosios valdžios galva. Įstatymų Sargyba buvo veiksmingas valdžių padalijimo veiksnys²³².

Tuo būdu Konstitucijos V straipsnis įgyvendino valdžių atskyrimo principą. Tai buvo pirmas kartas po 1789 m. *Žmogaus ir piliečio teisių deklaracijos* (XVI straipsnis), kad Š. de Monteskjė principas įgavo teisinį pavidalą Europos valstybėje²³³.

Analizuojant Seimo narių prieštaravimo galimybes aiškėja, kad tapęs Respublikos valdovu Stanislovas Augustas, nuolat spaudžiamas Rusijos ir Prūsijos, siekė disidentų lygybės ir bandė panaikinti *liberum veto* argumentuodamas, kodėl svarbu tai padaryti. Nors Rusija iš pradžių neprieštaravo, tačiau jausdama Prūsijos pozicijas ir spaudimą, Rusijos imperatorė suprato, kad reformuota Respublika gali kelti grėsmę, tad pakeitė savo nuostatą. Grasindamos karu, 1766 m. Prūsija ir Rusija privertė Seimą

²³⁰ Salmonowicz S., *Les droits de l'homme dans la constitution du 3 mai 1791 et la tradition des libertés de la noblesse polonaise*, in: *The origin of Human rights*, Torun, 1991, p. 62.

²³¹ Lukowski J., *op. cit.*, p. 74.

²³² Fabre J., *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des lumières*, Paris, 1984, p. 416–417.

²³³ Leśnodorski B., *Dzielo Sejmu Czteroletniego*, Wrocław, 1951, p. 62; Opalek K., *Monteskiusz i jego dzieło*, Wrocław, 1959, p. 251; Szczaskas Zb., *The fundamental principles concerning the political system of the 3 may, 1791 government statute*, in: Fiszman S., *Constitution and Reform in Eighteenth-Century Poland: The Constitution of 3 May 1791*, Bloomington, 1998, p. 297.

palaikyti *liberum veto*²³⁴. Ir tik 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucijos VI straipsnyje *Seimas, arba įstatymų leidžiamoji valdžia* buvo įtvirtinta, kad *liberum veto* ir konfederacijos panaikinti²³⁵.

Apibrėždama, kas yra tauta, Gegužės 3-iosios Konstitucija pamini tautos suverenumo principą. Konstitucijos įžangoje galima pajusti Ž. Ž. Ruso įtaką, kai kalbama apie tautos teises ir iš tautos kylantį suverenitetą. Taip pat ir V straipsnyje yra teigiama, kad „Visa žmonių visuomenės valdžia kyla iš tautos valios“²³⁶ – tai labai primena Ž. Ž. Ruso „bendrąją valią“ ir minėtąjį Prancūzijos *Žmogaus ir piliečio teisių deklaracijos* III straipsnį. Tautos valia taip pat paminėta XI straipsnyje²³⁷, kuriame teigiama, kad „tauta privalo pati save ginti nuo užpuolimo ir saugoti savo vientisumą“.

Vis gi Gegužės 3-iosios Konstitucijoje žodis *tauta* – dviprasmiškas. Galima teigti, kad pagal Konstitucijos preambulę ir I²³⁸, III²³⁹ ir IV²⁴⁰ straipsnius vartojamas terminas *tauta* nebereiškia *bajorų tauta*, tai yra nauja *tautos*, sudarytos iš bajorų, miestiečių ir valstiečių, samprata²⁴¹. Ir minėtame XI straipsnyje, kuriame kalbama apie tautinę kariuomenę²⁴², yra apimami šie visi sluoksniai. Tačiau VI²⁴³ straipsnyje *tauta* ir *piliečiais* vadinami bajorai.

Aptariant balsavimo teisę matyti, kad Gegužės 3-iosios Konstitucijoje vyrauja žemės nuosavybe paremtas balsavimo cenzas. Tiesa, 1791 m. kovo 24 d. Seimas priėmė Seimelių įstatymą, pagal kurį balsavimo teisė buvo suteikta tik

²³⁴ Jobert A., *Le grand Frédéric et la Pologne*, in: *Revue historique*, n. 3, 1950, Paris, p. 229–230.

²³⁵ „Viskas ir visur turi būti sprendžiama balsų dauguma; dėl to liberum veto, bet kokios rūšies konfederacijos ir konfederacinius seimus kaip prieštraujančius šios konstitucijos dvasiai, valdymą griaujančius, visuomenę ardančius panaikiname visiems laikams“. Žr.: Straipsnis VI: Seimas, arba įstatymų leidžiamoji valdžia, žr.: *1791 m. gegužės 3 d. Konstitucija*, vertė ir sudarė E. Raila, Vilnius, 2001, p. 25.

²³⁶ V straipsnis: Valdymas arba viešųjų valdžių paskirtis, *ibid.*, p. 21.

²³⁷ XI straipsnis: Tautos karinė jėga, *ibid.*, p. 33.

²³⁸ II straipsnis: Bajorai žemvaldžiai, *ibid.*, p. 14–17.

²³⁹ III straipsnis: Miestai ir miestiečiai, *ibid.*, p. 17–18.

²⁴⁰ IV straipsnis: Valstiečiai valsčionys, *ibid.*, p. 18–21.

²⁴¹ Raila, E. *Apie 1791 gegužės 3-iosios konstituciją*. Vilnius, 2007, p. 53, 60.

²⁴² Verta pastebėti, kad 1789 m. liepos 14 d. Prancūzijoje buvo įkurta *Tautinė gvardija* (*garde nationale*), kuri atliko policijos funkcijas. 1790 m. birželio 12 d. dekretas įvedė gvardijos cenzinį verbavimą, remiantis pilietybės suvokimu. Piliečiams norint išsaugoti savo pilietines teises buvo privaloma registruotis gvardijoje. Pagal 1791 m. sausio 28 d. dekretą buvo nuspręsta mobilizuoti 100 000 vyrų, kaip kariuomenės rezervą. Žr.: Devenne, Fl. *La garde nationale, création et évolution (1789- août 1792)*, in: *Annales historiques de la Révolution française*, 1990, n. 283, p. 50, 55, 57; Salmonowicz S., *op. cit.*, p. 63.

²⁴³ VI straipsnis: Seimas, arba įstatymų leidžiamoji valdžia.

bajorams žemvaldžiams, ir šis įstatymas tapo Gegužės 3-iosios Konstitucijos dalimi²⁴⁴. Tai reiškia, kad Ketverių metų Seimas pritaikė mąstytojų H. Kolontajaus²⁴⁵, G. de Mably, C. F. Piris de Varijo ir fiziokratų iškeltas idėjas. Tai išryškino turtinius skirtumus: žemės turintys miestiečiai gavo pilietines teises, o neturintys žemės bajorai neteko savųjų (taigi bajorija nustojo būti vieninteliu politiniu valstybės subjektu²⁴⁶).

Pagal šią tvarką balsuotojų skaičius gali atrodyti mažas. Tačiau reikia prisiminti, kad ir Prancūzijoje, kuri tuo metu pagal politikos idėjų sklaidą buvo laikoma pažangesne už Abiejų Tautų Respubliką, 1791 m. rugsėjo 3 d. priimta Konstitucija nustatė, jog tarp Prancūzijos piliečių yra *aktyvių piliečių* (*citoyens actifs*). Tik šie aktyvūs piliečiai gali išrinkti tautos atstovus. Aktyviais piliečiais galėjo būti tik tie, kurie turėjo Konstitucijoje nustatyto dydžio turtą²⁴⁷. Vadinasi, Konstitucija suteikė balsavimo teisę 4,3 mln. piliečių, nors tuo metu šalyje buvo apie 28 mln. gyventojų.

Nagrinėjant Gegužės 3-iosios Konstitucijoje nustatytą mandato pobūdį matyti, kad buvo pasirinktas reprezentatyvusis mandatas. VI straipsnyje aiškiai nustatyta, kad pasiuntiniai nebebus tik seimelių, bet visos tautos atstovai: „Kadangi įstatymų leidyba negali būti vykdoma visų, ir tauta tam tikslui įgalioja reprezentantus arba savo savanoriškai išrinktus atstovus, todėl mes nusprendžiame, jog seimeliuose išrinkti atstovai įstatymų leidyboje ir bendruose tautos reikaluose pagal šią Konstituciją turi būti laikomi visos tautos atstovais, kuriems išreikštas visuotinis pasitikėjimas [...]. Pasiuntinių Rūmai kaip tautos visavaldystės atspindys ir reiškėjas bus įstatymdavystės šventovė“.

²⁴⁴ Bardach J., *Konstytucja 3 maja i Zaręczenie wzajemne obojga narodów 1791 roku*, in: Bardach J., *Konstytucja 3 maja 1791. 1791 Gegužės 3-osios Konstitucija. The Constitution of May 3, 1791*, Warszawa, 2001, p. 13.

²⁴⁵ Kołłątaj H., *op. cit.*, p. 367–370.

²⁴⁶ Rostworowski E., *Républicanisme “sarmate” et les Lumières*, in: *Studies on Voltaire and the eighteenth century*, Genève, 1963, vol. XXIV / XVII, p. 1436.

²⁴⁷ *Tarp kitų sąlygų, reikia sumokėti sumą, kuri mažiausiai sudarytų tiek, kiek trijų darbo dienų atlyginimas.* Žr.: Titre III: Des pouvoirs publics; Chapitre premier: De l’assemblée nationale législative; Section II: *Assemblées primaires. Nomination des électeurs*; Article 2.

Palygindami pastebėsime, kad 1791 m. rugsėjo 3 d. Prancūzijos Konstitucija taip pat uždraudė imperatyvųjų mandata²⁴⁸.

1.5. Prancūzų mąstytojų patarimų receptijos įvertinimas

Gegužės 3 d. Konstitucijos rengėjai ėjo valstybės centralizavimo linkme, buvo siekiama panaikinti Abiejų Tautų Respublikos dualizmą, gimusį po Liublino unijos. Tačiau šie pertvarkymai netenkino Lietuvos atstovų, siekusių išlaikyti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) valstybinį atskirumą. Seimo lietuviškosios pusės maršalas Kazimieras Nestoras Sapiega, kartu su kitais Lietuvos atstovais pasiekė, kad būtų priimtas 1791 m. spalio 20 d. Abiejų Tautų savitarpio įsipareigojimo dokumentas. Šiuo įstatymu buvo įteisinta, jog Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Karūna turės po lygų narių skaičių centrinuose valdžios organuose, o be to, Lietuvai ir Karūnai buvo garantuojamas lygus narių skaičius Iždo ir karo komisijoje. Policijos komisijoje, Lietuvos atstovams „geranoriškai sutikus“, buvo paliktas komisarų skaičiaus santykiu 1/3. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė išlaikė tiek pat ministrų bei valstybės tarnautojų su tais pačiais titulais ir kompetencijomis kaip Karūna. Buvo nustatyta, kad Karo ir Iždo komisijoms paeiliui ir tiek pat laiko pirmininkaus Lietuvos ir Karūnos atstovai, o Lietuvos išdo viešųjų įplaukų kasa pasiliks Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Lietuvos piliečių ginčiai su išdu turėjo būti nagrinėjami atskiro Lietuvos išdo teismo²⁴⁹. Tuo būdu į Konstituciją buvo sugrąžintas valstybės dualizmo principas. Gegužės 3-sios Konstitucija galiojo iki 1792 m. liepos 23 d., kada Respublikai pralaimėjus karą su Rusijos imperija, valdovas Stanislovas Augustas prisijungė prie reformas naikinusios Targovicos konfederacijos.

²⁴⁸ « Les représentants nommés dans les départements ne seront pas les représentants d'un département particulier, mais de la nation entière, et il ne pourra leur être donné aucun mandat ». Žr.: Chapitre premier: De l'assemblée nationale législative; Section III: Assemblées électorales. Nomination des représentants; Article 7.

²⁴⁹ Bardach J., *1791 metų gegužės 3-osios konstitucija ir Abiejų tautų tarpusavio įžadas*, Vilnius, 2001, p. 92. Internetinė prieiga: www3.lrs.lt/pdf/K2indd.pdf [žiūrėta 2017-07-06].

Istoriografijoje iki šiol diskutuojama, kurios konstitucinės teisės mintys gimė Respublikoje, o kurios buvo perimtos iš Prancūzijos²⁵⁰. Žiūrint į fiziokratų, jų įtaka konstitucijai buvo diskretiška, tačiau neabejotina. Kaip svarbų pasiekimą reikėtų paminėti tai, kad buvo pripažintas valstiečių vaidmuo šalies ūkio vystymuisi, Gegužės 3 d. Konstitucijoje įteisinta valstybės globa valstiečiams, o pilietybė pagrįsta nuosavybe. Žiūrint į G. de Mably ir į Ž. Ž. Ruso, konstitucijos V straipsnyje pastebimi Ž. Ž. Ruso *bendrosios valios* atspindžiai. Tačiau kartu su istoriku W. Konopczyńskiu reikėtų pripažinti, kad Ž. Ž. Ruso nepasiūlė, kaip šitą *bendrosios valios* idėją įgyvendinti Respublikoje²⁵¹. Ir dar dėmesys atkreiptinas į tai, kad *bendroji valia* buvo paminėta Ž. Ž. Ruso *Visuomenėje sutartyje*, kurioje siūlyta tauta laikyti visus šalies gyventojus, o ne *Samprotavimuose*. Iš tiesų Tautinis suverenumas, priimtas Konstitucijoje, labiau primina G. de Mably savininkų koncepciją. Dar reikia pastebėti, kad nei G. de Mably, nei Ž. Ž. Ruso nepateikė aiškaus tautos apibrėžimo. Aptariant mandato pobūdį pastebėtina, kad nepaisant prieštarų prancūzų mąstytojų požiūrių ir vertinimų, Gegužės 3-iosios Konstitucijoje buvo pasirinktas reprezentatyvusis mandatas. O balsavimo cenzas, pasirinktas Konstitucijoje, labai primina G. de Mably, C. F. Félicitė, fiziokratų ir H.Kolontajaus požiūrį.

Apie paveldimąją monarchiją abatas G. de Mably buvo rekomendavęs ją su mažai galių turinčiu karaliumi, o Ž. Ž. Ruso siūlė karalių išrinkti remiantis burto cenzu. Vis gi Gegužės 3-sios Konstitucija nustatė paveldimąją monarchiją ir sustiprintas karaliaus galias. Čia verta pastebėti, kad G. de Mably skirtingai nuo daugumos tų laikų prancūzų mąstytojų (išskyrus Ž. Ž. Ruso), kurie orientavosi į Didžiosios Britanijos valstybės sąrangą (kaip pavyzdžiui Volteras ir Monteskjė), daugiau rėmėsi Švedijos modeliu. Ir sistema, kurią abatas rekomendavo Baro konfederatams, buvo labai panaši į Švedijos 1720 m. gegužės 2 d. Konstituciją. Šioje Konstitucijoje monarchija – paveldima (su

²⁵⁰ Lis R., *W poszukiwaniu prawdziwej Rzeczypospolitej. Główne nurty myśli politycznej Sejmu Czteroletniego*, Kraków, 2015.

²⁵¹ Konopczyński W., *JJ Rousseau doradca Polaków*, in: *Themis Polska*, seria II, t. 1, 1913.

mažai galių turinčiu karaliumi), su stipriu, bet neveiksmingu seimu²⁵². Tačiau Švedija jau 1760 metų pabaigoje patyrė politinę suirutę ir ši sistema 1772 m. žlugo, Gustavui III restauravus absoliutizmą²⁵³. Atitinkamai 1772 m. rugpjūčio 21 d. Konstitucijos (1772 *Regeringsform*), 2-ras straipsnis nustatė, kad „Karalius turi valdyti karalystę pagal Švedijos įstatymus, jis, ir niekas kitas [...]“²⁵⁴. Dėl *liberum veto* ir konfederacijų, G. de Mably kategoriškai prieštaravo joms, o Ž. Ž. Ruso požiūriu tai buvo priimtina su tam tikromis išlygomis. Konstitucija abu dalykus visiškai panaikino, kaip ir norėjo G. de Mably.

Vertinant Š. de Monteskjė darbus galima atkreipti dėmesį, kad jis nedaug nusimanė apie Respubliką, smulkiai jos reikalų netyrinėjo, bet asmeniškai bendravo su santvarkos reformų šalininkais, tokiais kaip kunigaikštis Adomas Čartoriskis 1728 m. ir Stanislovas Leščinskis 1747 m. Be to, priešingai nei G. de Mably ir Ž. Ž. Ruso, Š. de Monteskjė turėjo teisininko išsilavinimą ir patirties. Jo koncepcijos patiko bajorams reformatoriais nes, kaip jie, simpatizavo anglų konstitucinei parlamentinei monarchijai²⁵⁵. Tačiau Š. de Monteskjė aprašytas valdžių atskyrimas Konstitucijoje nebuvo visiškai įgyvendintas, suverenumas ir dauguma politinių galių liko Seimo kompetencijoje. Tačiau įsteigta Įstatymų sargyba primena jo aprašytą *Įstatymų sergėtojų* instituciją (kaip ir Ž.Ž. Ruso *tribunatą*)²⁵⁶. Taigi, Š. de Monteskjė kūrinys suteikė darbinės medžiagos valstybės santvarkos reformatoriais ir paskatino tautos sąmoningumo raidos procesą²⁵⁷.

Kaip buvo minėta anksčiau, Š. de Monteskjė patiko Didžiosios Britanijos valdžios sąranga. Abiejų Tautų Respublikoje, laikui bėgant, šalies reformatoriai taip pat atkreipė dėmesį į britų šalį. Tiesa, pertvarkydami šalį, jie turėjo

²⁵² Mallet P. H., *Forme du gouvernement de Suède*, Copenhagen, Genève, 1756.

²⁵³ Wright J., *A classical Republican in Eighteenth Century France : The political thought of Mably*, Stanford, 1997, p. 162.

²⁵⁴ „Konungen äger styra Rike sino, som Sveriges Lag säger, Han och ingen annan [...]“. Žr.: 1772 års *regeringsform*, artikel II.

²⁵⁵ Leśnodorski B., *Dzielo Sejmu Czteroletniego*, Wrocław, 1951, p. 62; Opalek K., *Monteskiusz i jego dzieło*, Wrocław, 1959, p. 251.

²⁵⁶ « Ce corps, que j'appellerai Tribunal, est le conservateur des loix et du pouvoir legislatif ». Žr.: Rousseau J.-J., *Du contrat social*, in: *Jean-Jacques Rousseau, Œuvres complètes, T. III, Du contrat social, Ecrits politiques*, Paris, 1964, p. 454.

²⁵⁷ Opalek K., *op. cit.*, p. 242, 248, 250, 269.

galimybę pasirinkti tarp kelių valstybės santvarkos modelių: reformuotos respublikos, absoliutinės arba konstitucinės monarchijos. Absoliutinė monarchija buvo atmesta, nes neigė bajorijos laisves, o Anglijos sistema šiuo atžvilgiu atrodė patrauklesnė. S. Konarskis buvo vienas iš pirmųjų Respublikoje, savo darbuose pristatęs britų valstybės valdymo sistemą. Veikale *O skutecznym rad sposobie* jis išreiškė savo susižavėjimą Anglijos valstybės santvarka. Respublikos valdovas Stanislovas Augustas pats norėjo įgyvendinti savo šalyje valstybės tvarką, panašią ne į Prancūzijos, bet į Didžiosios Britanijos²⁵⁸. Jis palaikė brito Džono Lindo (*John Lind*, 1737–1781)²⁵⁹, parašiusio *Laiškus apie Lenkijos dabartinę padėtį* (*Letters concerning the present state of Poland*, 1773), pateiktą konstitucinės monarchijos modelį²⁶⁰.

Taip pat ir valdovo šalininkai reikalavo konstitucinės monarchijos, tokios kokia buvo būdinga britų modeliui. Tokį palankumą Didžiosios Britanijos santvarkai 1785 m. savo darbe *Stanislovo Augusto gyrimas* (*Eloge historique de Stanislas Auguste*) išreiškė Valerianas Tengoborskis (*Walerian Tęgoborski*). Autoriui patiko Didžiosios Britanijos santvarka, nes tai paveldima monarchija, o tai reiškė, kad valdžia niekada nelieka neužimta, kaip tai atsitikdavo Respublikoje tarpvaldžio laikotarpiais; britų karalius turi veiksmingą vykdomąją valdžią, tai yra vidaus tvarkos veiksnys, o šalies piliečiai yra laisvi. V. Tengoborskio požiūriu, Didžioji Britanija iš esmės turi „laimingą valdžią“, kuri „[...] sugebėjo sujungti respublikinio valdymo privalumus su monarchijos užsienio galia“. Dar verta pažymėti, kad jo entuziazmas buvo neatskiriamas nuo griežtos Švedijos santvarkos kritikos (kuri susiklostė po 1772 m. reformų), kur karalius turėjo daug galių. Nors, kaip anksčiau matėme, Švedijos santvarka buvo sužavėjusi G. de Mably²⁶¹.

²⁵⁸ Lecouru J., *Deux consultants au chevet de la Pologne: Mably et Jean-Jacques Rousseau*, in: *Colloque Mably, la politique comme science morale*, vol. 1, Bari, 1995, p. 116.

²⁵⁹ Britų anglikonų dvasininkas, 1767–1771 m. metais buvo Varšuvos kadetų mokyklos mokslo direktorius. Žr.: Libiszowka Z., *Lind John*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XVII/3, z. 74, 1972, p. 349–351.

²⁶⁰ Wright J., *op. cit.*, p. 165.

²⁶¹ Tęgoborski W., *Eloge historique de Stanislas Auguste, roi de Pologne, par un citoyen*, Varsovie, 1785, p. 154, išnaša nr. 13, p. 156.

Taip pat palankiai apie Didžiosios Britanijos santvarką rašė ir majoras Ignotas Lobaževskis (*Major Ignacy Lobarzewski*, ?–1817), savo darbuose *Užrašai apie lenkų laisvę, palyginus su angliška valstybės sąranga*, (Varšuva, 1789) bei *Politinis testamentas, duotas tėvynės sūnui su Respublikos struktūros planu* (Varšuva, 1789)²⁶². Juose autorius lygino Anglijos ir Abiejų Tautų Respublikos valstybines santvarkas bei stengėsi pritaikyti Anglijos Konstituciją Respublikos padėčiai.

Prancūzijos revoliucijos eiga sutvirtino Abiejų Tautų Respublikos reformatorių įsitikinimus, kad britų modelis yra priimtinesnis. Tiesa, revoliucija turėjo įtakos Ketverių metų seimo narių sprendimams. Dėl įvykių Paryžiuje reformatorių mintis užvaldė liberalūs prancūzų literatūros ir žmogaus bei piliečio teisių Deklaracijos (*Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*, 1789 m. rugpučio 26 d.) principai²⁶³. Tam ypač turėjo įtakos tai, kad Revoliucijos veikėjai, tokie kaip Sen Justas (*Saint-Just*) ir M. Robespjeras (*Maximilien Robespierre*), buvo įtakingi G. de Mably ir Ž. Ž. Ruso rėmėjai. Kadangi jakobinai svajoto sukurti naują tautą, jiems G. de Mably ir Ž. Ž. Ruso mintys buvo naudingos, nes žadėjo sukurti „naują žmogų“²⁶⁴. Ypač gausiai perimtos buvo Ž. Ž. Ruso mintys, išreikštos jo *Samprotavimuose apie Lenkijos valdymą ir jos planuojamą pertvarkymą*²⁶⁵. Taip pat dėmesys atkreiptinas į 1789 m. publikuotą G. de Mably reikšmingą veikalą *Piliečio teisės ir pareigos*, kuriame teigta, kad „[...] pilietinis karas - kartais yra didelis gėris“²⁶⁶. Toks teiginys negalėjo pasirodyti priimtinas jokiame valstybės vadovui, ir tikrai negalėjo sukelti Abiejų Tautų Respublikos pertvarkytojų simpatijų minėtoms prancūzų skelbtoms idėjoms.

²⁶² *Užrašai apie lenkų laisvę, palyginus su angliška valstybės sąranga (Zaszczyt wolności polskiej angielskiej wyrównywający z uwagami do tego stosownemi i opisanem Rządu angielskiego*, Warszawa, 1789) bei *Politinis testamentas, duotas tėvynės sūnui su Respublikos struktūros planu (Testament polityczny synowi ojczyzny zostawiony, z planem bezpiecznym formy republikańskiego rządu*, Warszawa, 1789).

²⁶³ Šapoka A., *Gegužės 3 d. Konstitucija ir Lietuva*, atspaudas iš *Lietuvos praeities*, t. I, Kaunas, 1940.

²⁶⁴ Talmon J., *Les origines de la démocratie totalitaire*, Paris, 1966, p. 36, 68; Revault d'Allonnes M., *Rousseau et le Jacobinisme: pédagogie et politique*, in: *Annales historiques de la révolution française*, n. 234, 1978, p. 598; Viguerie J. de, *Histoire du citoyen*, Versailles, 2014, p. 14, 18.

²⁶⁵ Ozouf M., *L'homme régénéré, essais sur la révolution française*, Paris, 1989, p. 156.

²⁶⁶ « [...] la guerre civile est parfois un grand bien ». Žr.: Mably G. de, *Des droits et des devoirs du citoyen*, in: *Œuvres complètes de l'abbé de Mably*, tome onzième, Londres, 1789, p. 304.

Prancūzijos revoliucijos baisių akivaizdoje Abiejų Tautų Respublikos reformatoriai pradėjo tolti nuo Revoliucijos veikėjų idėjų, tai pastebime Stanislovo Augusto atveju. Valdovas domėjosi prancūzų revoliucija ir turėjo vilčių, kad stipri Prancūzija galėtų padėti Respublikai²⁶⁷, bet vėliau išsigando Prancūzijos revoliucijos eigos²⁶⁸, taip pat nuogąstavo, kad jakobinų idėjos neatkeliatų į Abiejų Tautų Respubliką²⁶⁹. Taigi, revoliucijos eiga nusivylė ir net išsigandę reformatoriai vis labiau domėjosi Didžiosios Britanijos valdymo modeliu, kuris geriau saugojo visų piliečių teises ir laisves. Pavyzdžiui, Revoliucijos piktnaudžiavimai nuliūdino Mikalojų Poniatovskį, karaliaus brolių, ir jis sutiko su Edmundo Burke (*Edmund Burke, 1729–1797*)²⁷⁰ požiūriu į revoliuciją. Priešpastatydamas prancūzų „tironiškajai laisvei“, jis gyrė anglų sistemą, remdamasis praktiškais įstatymais, kompromisų kultūra ir valdžių padalijimu²⁷¹. Ir Ketverių metų seimo laikais vyko daug debatų apie tai, ar Anglija yra laisva šalis, ar Respublika turėtų perimti Anglijos pavaldimosios monarchijos modelį²⁷². Galiausiai, Respublikos reformatoriai įkvėpimo sėmėsi daugiau iš britiškojo, nei iš prancūziškojo valstybės valdymo pavyzdžio.

Taigi, galima daryti išvadą, kad Ž. Ž. Ruso svarstymai apie Abiejų Tautų Respubliką nebuvo įgyvendinti Abiejų Tautų teisinėje sistemoje, o G. de Mably – tik iš dalies. Žinoma, filosofai buvo per mažai susipažinę su Respublikos ekonominėmis, socialinėmis ir politinėmis realijomis. Apie Respublikos

²⁶⁷ Dėka šveicaro Mauricijaus Gleiro (*Maurice Glayre, 1743–1819*), kuris atstovavo Respublikos valdovą Prancūzijoje, ir jau minėto Filipo Macei, Stanislovas Augustas viską žinojo apie vykstančią revoliuciją. Žr.: Mottaz E., *Stanislas Poniatowski et Maurice Glayre*, Paris, 1897; Hofmann A., *Pierre-Maurice Glayre (1743–1819), des Lumières polonaises à l’engagement en faveur de la République*, in: *Contribution à une nouvelle approche des Lumières helvétiques*, Paris, 2000; Favre J., *Stanislas-Auguste et les hommes de lettres français*, Kraków, 1936, p. 44; Michalski J., *La révolution française aux yeux d’un roi*, in: *Acta Poloniae Historica*, nr. 66, 1992.

²⁶⁸ „Jeigu nebūčiau lenkas, tai neturėčiau mano tautos prielankumo prancūzams ir negalėčiau be tikro skausmo žvelgti į jų ir jų gražios karalystės nuolat atsinaujinančias kančias“ « Quand je ne serais pas Polonais, quand je n’aurais pas par conséquent ma sympathie nationale pour les Français, je ne pourrais voir sans la plus véritable douleur les maux continuellement renouvelés de cette nation et de ce beau royaume ». Žr.: Stanislovo Augusto laiškas F. Macei, Varšuva, 1790 m., rugsėjo 29 d., BPP 37, fol. 382.

²⁶⁹ Stanislovo Augusto laiškas F. Macei, Varšuva, 1790 m. gruodžio 15 d., BPP 37, fol. 436.

²⁷⁰ Airijos rašytojas ir politikas.

²⁷¹ Stanislovo Augusto laiškas F. Macei, 1790 m. gegužės 25 d. Cituoja: Butterwick R., *Poland’s last king and English culture, Stanislas August Poniatowski (1732–1798)*, Oxford, 1988, p. 272–273; Mykolo Poniatovskio laiškas M. T. Tiškevičienei, parašytas Londone, 1790 m., gruodžio 17 d. Cituoja Butterwick R., *The Polish Revolution and the Catholic Church, 1788–1792*, Oxford, 2012, p. 283.

²⁷² Grzeškowiak-Krwawicz A., *Le débat polonais sur la liberté de parole dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle*, in: *Acta Poloniae Historica*, 75, 1997, p. 106.

politinius ir ūkinius reikalus jie sužinojo daugiausiai iš prancūzų rašytojų knygų (kurių dauguma labai kritikavo Respubliką), ir iš M. Vielhorskio, kurio požiūris buvo gana konservatyvus. Verta prisiminti grafo M. Vielhorskio abatui G. de Mably ir ženeviečiui Ž. Ž. Ruso veikale *Vaizdas (Tableau)* pristatytą Abiejų Tautų Respublikos politinę sąrangą. Dėmesį atkreipia tai, kad grafas nutylėjo apie įstatymus, priimtus po 1764 m., vadinasi, nesupažindino skaitytojų su Respublikos įstatymų visuma. Manytina, kad autoriaus tikslas buvo ne sustiprinti šalį, bet išsaugoti bajorų laisves²⁷³, todėl bajorų laisves apribojančius įstatymus jis laikė neteisėtais.

Dar galima kreipti dėmesį, kad *Samprotavimuose* paradoksų yra, kaip būna Ž. Ž. Ruso darbuose. Pavyzdžiui, jis priešinosi privačioms didikų kariuomenėms, bet norint jas panaikinti, buvo reikalinga stipri vykdomoji valdžia. Taip pat, jam patiko konfederacijos, tačiau konfederacijos, neparemtos didikų armijų, buvo reta išimtis.

Priešingai nei G. de Mably, kuris rekomendavo saikingą valstybės santvarką kaip vienintelį pylimą Respublikai apsaugoti nuo priešų²⁷⁴, Ž. Ž. Ruso daugiau kreipėsi į gyventojų sielą. Jis įkvėpė drąsos ir vilties šalies gyventojams, o jo sakinyš iš *Samprotavimų* bus cituojamas H. Kolontajaus *Apie Gegužės 3-sios Konstitucijos priėmimą ir jos žlugimą*²⁷⁵ pabaigoje: „Jūs nesugebėsite pasipriešinti, kad jūsų neprarytų, pasistenkite, jog jiems nepavyktų jūsų suvirškinti!“²⁷⁶. Ir nors Gegužės 3-iosios Konstitucijoje jau atsispindėjo kai kurios pažangios prancūzų švietėjų mintys apie visuotinę žmonių lygybę, tačiau šios idėjos bus pradėtos nuosekliai įgyvendinti tik Tado Kosciuškos, įsitikinusio Ž. Ž. Ruso minčių pasekėjo, dėka. Tiesa, savo 1794 m. gegužės 7 d. Polanco manifeste Tadas Kosciūška, sekdamas amerikiečių sukilėliais ir laisvaisiais prancūzų revoliucionieriais, paskelbė apie laisvės suteikimą prie sukilimo

²⁷³ Michalski J., *Rousseau i sarmacki republikanizm*, Warszawa, 1977, p. 10–26.

²⁷⁴ « [...] un sage gouvernement, voila votre seul rempart ». Žr.: *Œuvres complètes de l'abbé de Mably, tome VII, Du gouvernement et des loix de la Pologne*, Lyon, 1792, p. 6.

²⁷⁵ Kollątaj H., *O ustanowieniu i upadku Konstytucji Polskiej 3-ego Maia 1791*, Metz, 1793 (nors iš tikrųjų buvo išleistas Varšuvoje ir Krokovoje).

²⁷⁶ « Vous ne sauriez empêcher qu'ils ne vous engloutissent, faites au moins qu'ils ne puissent vous digérer ». Žr.: Rousseau J.-J., *op. cit.*, p. 959–960; Leśnodorski B., *Les Jacobins polonais*, Paris, 1965, p. 216; Marty M., *op. cit.*, p. 192.

prisijungiantiems valstiečiams. Be to, į kovą prieš kaimyninių šalių įsiveržimą įtraukdamas kilminguosius, miestiečius ir valstiečius, jis sugebėjo suvienyti šiam reikalui visas šalies socialines klases. Respublikos gyventojai, tapę lygūs kovose, turėjo tapti lygiais piliečiais. Ši idėja progresyviai iššaknys Lenkijos ir Lietuvos gyventojų protuose ir širdyse. Iš tiesų Ž. Ž. Ruso entuziazmas dėl tėvynės įkvėpė patriotinės dvasios ir padėjo lenkų bei lietuvių tautoms išsilaikyti po šalies padalijimų²⁷⁷.

Apibendrinami prancūzų idėjų recepciją, galime pritari B. Leśnodorskiui, pažymėjusiam, kad net jeigu švietėjų idėjos nebuvo tiesiogiai įgyvendintos Konstitucijoje, jos padarė bendrą poveikį Konstitucijos redakcijai²⁷⁸ bei turėjo įtakos pilietinės visuomenės formavimosi procesams Lenkijoje ir Lietuvoje.

²⁷⁷ Įdomu stebėti kokia reikšminga buvo Ž. Ž. Ruso įtaka T. Kosciūškai. Ketverius metus studijuodamas Prancūzijoje, jis dar labiau įsigilino į demokratines idėjas. T. Kosciūška puikiai žinojo Ž. Ž. Ruso veikalą *Apie politinę ekonomiką (Sur l'économie politique)*, paskelbtą *Enciklopedijoje*, kurioje rašoma, kad pilietis turi kurti savo gerovę, siekdamas gerovės visiems, o svarbiausia valdžios pareiga – saugoti vargšus nuo turtuolių tironijos. Iš tiesų T. Kosciūška kaip ir Ž. Ž. Ruso tikėjo, jog visi žmonės iš prigimties yra lygūs. Ž. Ž. Ruso veikalai nulėmė tolesnį jo gyvenimą. Žr.: Sobieski W., *Młode lata Kościuszki (Kosciuszko a Rousseau)*, Biblioteka Warszawska, t. 4, 1911, zeszyt 1, p. 3–7; Zuraw J., *Tadeusz Kosciuszko, The Polish Enlightenment Thinker*, in: *Dialectics and Humanism*, vol. VI, n. 1, winter 1979, p. 153, 158; Pula Th., *The purest son of liberty*, New York, 1999, p. 11, 28, 262; Leśnodorski B., *Polscy jakobini. Karta z dziejów insurekcji 1794 roku*, in: *Studia i materiały z dziejów Polski w okresie Oświecenia*, t. 3, Warszawa, 1960, p. 27.

²⁷⁸ Leśnodorski B., *Jean-Jacques Rousseau vu de Pologne*, in: *Voltaire et Rousseau en France et en Pologne, Les cahiers de Varsovie*, Varsovie, 1982, p. 30.

2 skyrius. Krašto apsauga

„Galima kaltinti prancūzus ir anglus už tai, kad delegavo į Peterburgą puikius laivybos karininkus ir gabius inžinierius, nesuvokdami, kaip visai Europai pavojinga buvo tobulinti maskvėnų karo meną“²⁷⁹.

Markizas Luji Antuanas de Karačiolis

Viena iš reikalingiausių valstybės reformų Stanislovo Augusto laikais buvo Abiejų Tautų Respublikos kariuomenės pertvarkymas. Šalis buvo apsupta gresmingų kaimynų (Rusija, Prūsija, Austrija), kurie ne tik turėjo gausnes armijas ir galėjo panorėję įsiveržti į Respublikos teritoriją, bet ir pralenkė jos kariuomenę kokybiniais rodikliais. Norint išnagrinėti, kaip buvo sprendžiamas tuo metu labai aktualus krašto saugumo klausimas, toliau bus aptariama: Kariuomenės būklė Abiejų Tautų Respublikoje iki Stanislovo Augusto valdymo (I), Prancūzų mąstytojų patarimai pertvarkyti Respublikos kariuomenę (II), kariuomenės reformos, įvykdytos valdant Stanislovui Augustui (III), Prancūzų mąstytojų patarimų įgyvendinimo įvertinimas (IV).

2.1. Kariuomenės būklė Abiejų Tautų Respublikoje iki 1764 m.

1717 m. Nebyliojo Seimo nutarimu buvo priimtas pirmasis Abiejų Tautų Respublikos kariuomenės etatas²⁸⁰. Pagal Rusijos sprendimą Respublika galėjo turėti 24 000 *žirgų ir porcijų* (tai yra karių) ir juos paskirstyti į *tautinį* ir *svetimšalių autoramentus*²⁸¹. LDK kariuomenė nuo 1717 m. teoriškai turėjo

²⁷⁹ « [...] et l'on peut dire que c'est l'ouvrage des Anglois et des François, qui envoyant à Pétersbourg d'excellents Officiers de marine et d'habiles ingénieurs n'ont pas réfléchi combien il étoit dangereux pour l'Europe entière, de perfectionner les Moscovites dans l'art de la guerre ». Žr.: Caraccioli L.-A., *La Pologne, telle qu'elle a été, telle qu'elle est, telle qu'elle sera*, Varsovie, Poitiers, 1775, p. 47.

²⁸⁰ Etatas – seimo patvirtinta kariuomenės sudėtis, kurioje numatytas karių skaičius, kariuomenės struktūra, algos ir kt. Žr.: Rakutis V., *LDK kariuomenė Ketverių metų Seimo laikotarpiu (1788–1792)*, Vilnius, 2001, p. 277.

²⁸¹ Autoramentas – kariuomenės dalis, suorganizuota vienodais pagrindais. LDK kariuomenėje buvo švėtimšalių ir tautinis (lenkų) autoramentai. Svetimšalių autoramentas susidėjo iš kuopų su puskarininkių pareigybėmis. Tautiniame autoramente vietoje kuopų buvo vėliavos su draugų pareigybėmis. Žr.: Rakutis V., *LDK kariuomenė Ketverių metų Seimo laikotarpiu*, p. 277.

6 200 porcijų, bet kadangi nebuvo skirta lėšų karininkų atlyginimams, net ir Stanislovo Augusto valdymo išvakarėse LDK kariuomenė teturėjo apie 4 000 karių²⁸².

Čia tinka pacituoti Fransua Tesbi de Belkurą (*François Thesby de Belcour*)²⁸³, kuris kovojo Baro konfederatų eilėse²⁸⁴, o vėliau tarnavo LDK kariuomenėje, šeštajame Masalskio vardo pėstininkų pulke²⁸⁵. Jo nuomone, nors Respublikos gyventojai buvo labai gabūs karybai, kariuomenė buvo blogai parengta ir nepakankamai aprūpinta. Viena iš problemų buvusi ta, kad visi šalys nori būti laikomi karininkais²⁸⁶, todėl ne tik reikia pertvarkyti kariuomenę, bet ir įkvėpti naują dvasią karininkams²⁸⁷. Karininkas pastebėjo, kad Lietuvos kariuomenė yra geresnė kunigaikščio Čartoriskio rūpesčio dėka. „[...] viskas sutvarkyta, o tai aiškiai rodo, kad kai yra geri vadovai, yra geri ir kareiviai, kurie turi garbės, paklusnumo ir aukštesnio laipsnio siekimo nuostatas [...]“²⁸⁸. Pagal jį, tarp didikų yra daug garbės ir pelno siekiančių žmonių, kaip pavyzdžiui grafas Oginskis, Lietuvos didysis etmonas ir kunigaikštis Sapiega²⁸⁸. Jis taip pat

²⁸² Rakutis V., *Lietuvos kariuomenės reformos 1764–1776 metais*, in: *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.*, red. Z. Kiaupa ir kt., Vilnius 1997, p. 564. Autorius pateikia skaičiavimus, remiantis Mariano Lecho straipsniais (Lech M., *Autorament cudzoziemski wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce Saskiej*, *Studia i materialy do historii wojskowosci*, VII/1, Warszawa, 1961; Lech M., *Jazda autoramentu polskiego wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego w dobie Saskiej*, VII/2, Warszawa, 1961).

²⁸³ Thesby de Belcour Fr., *Relation ou Journal d'un officier françois au service de la Confédération de Pologne, pris par les russes et relegué en Sibérie*, Amsterdam, 1776.

²⁸⁴ Baro konfederacijos laikotarpiu, 1770–1772 metais, Prancūzija siuntė karininkų paremti konfederatams kovose prieš rusų kariuomenę, bet tai privedė prie Respublikos pirmojo padalijimo, po kurio įteisinimo daug prancūzų karininkų, kaip konfederatai, buvo ištremti į Sibirą. Žr.: Thesby de Belcour Fr., *op. cit.*

²⁸⁵ Joje jis buvo papulkininkis (1775 m. gegužė – 1781 m. kovo 2 d.) ir pulkininkas (1781 m. kovo 2 d. – 1789 m. rugsėjo 11 d.), žr.: Machynia M., Rakutis V., Srzednicki Cz., *Oficerowie Rzeczypospolitej Obojga Narodow 1777–1794*, t. 2, *Oficerowie wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków, 1998, p. 421, 424; LVIA, f. 25, ap. 1, b. 48, l. 3.

²⁸⁶ « un grand abus du pays est que tout le monde veut être regardé comme Officier. Le plus mince particulier ne se croit pas bien vêtu, s'il n'a le porte-épée [...] ». Žr.: Thesby de Belcour A., *op. cit.*, p. 258.

²⁸⁷ « Le militaire se sent du désordre qui s'est introduit dans toutes les autres branches du gouvernement. C'est en vérité bien dommage; car les Polonois sont, on ne saurait plus, propres aux exercices de l'art militaire. Pour en faire aujourd'hui quelque chose, il faudroit changer et refondre presque tout ce qui le regarde ». Žr.: Thesby de Belcour A., *Ibid.*, p. 256.

²⁸⁸ « On compte parmi les Seigneurs beaucoup de gens d'honneur et de mérite, très zélés et en état d'y faire revivre le bon ordre. Le comte Oginski, grand-général de Lithuanie, ne le cède à personne en ce genre : le prince Sapieha, Petit-général, est homme de probité; l'ambition cependant a un peu obscurci l'éclat de sa vertu ». Žr.: Thesby de Belcour A., *Ibid.*, p. 257.

susižavėjo Lietuvos artilerija, kurią, jo manymu, buvo galima palyginti su Prancūzijos²⁸⁹.

Be valstybinės armijos, Respublikoje egzistavo ir nemažos didikams priklausančios privačios kariuomenės. Iš jų paminėtinos kunigaikščių Radvilų kariuomenė, Oginskių, Sapiegos, Čartoriskių. Viena vertus, tos armijos buvo naudingos atliekant vietinės tvarkos palaikymo misiją ir apsaugant teritorijas nuo vadinamųjų haidamakų (ukrainiečių kazokai) puldinėjimų. Kita vertus, jos galėjo kelti grėsmę savo valstybės suverenitetui²⁹⁰.

Galima rasti duomenų apie tai, kad „bajorija priešinosi tvirtovių statymui²⁹¹“, todėl tvirtovių Respublikoje nebuvo tiek daug. XVIII a. antrojoje pusėje Lietuvoje tvirtovėmis buvo galima laikyti tik Slucką ir Nesvyžių, kitos buvo neprižiūrėtos, be įgulų.

2.2. Prancūzų mąstytojų siūlymai dėl Abiejų Tautų Respublikos kariuomenės reformų

Abiejų Tautų Respublikos kariuomenės pertvarkymo klausimu savo pasiūlymus ir patarimus teikė P. P. Lemercjė ir C. F. Piris de Varij. P. S. Diuonas, dirbdamas Edukacinėje komisijoje, taip pat buvo parengęs planą karo pratyboms mokyklose vykdyti, bet jis neišliko. G. de Mably kariuomenės problemas aptarė savo patarimų XIII skyriuje *Apie Vyriausiojo generolo štabą, arba Karo tarybą (Du département du grand-général, ou du conseil de guerre)*²⁹². Ž. Ž. Ruso šią

²⁸⁹ « L'artillerie est sur le meilleur pied [...] plusieurs manœuvres aussi exactes, aussi promptes et aussi bien exécutées que le sont celles de l'artillerie française ». Žr.: Thesby de Belcour A., *Ibid.*, p. 257–258.

²⁹⁰ Rakutis V., *Lietuvos kariuomenės reformos 1764–1776 metais*, in: *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.*, red. Z. Kiaupa ir kt., Vilnius, 1997, p. 566; Rakutis V., Valstybinė ir privati kariuomenė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVIII a. viduryje, in: *Viešosios ir privačiosios erdvės XVIII amžiaus Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, sudarė R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius, 2008, p. 105-120.

²⁹¹ Stanislovas Augustas taip pat nemėgo tvirtovių ir pasakodavo, kad, kai jam buvo dveji metai, mirus Augustui II, jis buvo pagrobtas Juozapo Potockio ir laikomas Kameneco kalėjime. Žr.: Poniatovski St., *Mémoires*, Paris, 2012.

²⁹² Mably G. de, *Œuvres complètes de l'abbé de Mably*, t. VII, *Du gouvernement et des loix de la Pologne*, Lyon, 1792, p. 169.

problema nagrinėjo *Samprotavimų XII skyriuje Karinė sistema (Système militaire)*²⁹³.

Norint pertvarkyti Respublikos kariuomenę, pirmiausia reikėjo parengti armijos koncepciją ir nustatyti jos tikslus. Pastebėsime, jog fiziokratai ne itin domėjosi karo reikalais. Apskritai jie manė, kad valstybės jėga priklauso ne nuo pavaldinių kiekio, bet nuo finansų. Buvo manoma, jog norint turėti didesnę kariuomenę, pinigai svarbiau negu vyrai²⁹⁴. Tai plačiai aptariama 1758 m. išleistame F. Kenė (*François Quesnay*, 1694–1774)²⁹⁵ darbe *Ekonominė lentelė (Tableau économique)*²⁹⁶. Fiziokratų požiūriu ne kariuomenė, o gyventojų gerovė suteikia valstybei galią. Valstybė su daug gyventojų ir turtų kelia kaimyninėms šalims baimę. F. Kenė tai išreiškė savo straipsnyje „Grūdai“ (*Grains*) *Enciklopedijoje*²⁹⁷.

G. de Mably pageidavo tautinės kariuomenės²⁹⁸. Šiam tikslui pasiūlyta išugdyti karinę tautą²⁹⁹, o kiekvienam piliečiui buvo svarbu pratintis prie minties, kad jis gali būti pašauktas tapti kareiviu. Iš esmės buvo svarbu neatskirti civilinės pareigos nuo kariškų pareigų³⁰⁰. Abatas dar priminė, kad šalys, kurios patikėjo savo gynybą samdiniams, karčiai dėl to sielojosi³⁰¹. Tačiau jis nenorėjo, kad Respublika imtų elgtis taip, jog sukeltų nerimą tarp savo kaimynių. „[...] aš manau, būtų labai išmintinga rūpestingai vengti visko, kas būtų suprantama kaip Lenkijos noras kelti grėsmę savo kariuomene³⁰²“.

²⁹³ Rousseau J.-J., *Considérations sur le gouvernement de Pologne, et sur sa réformation projetée*, 1772, in: *Œuvres complètes, T. III, Du contrat social, Ecrits politiques*, Paris, 1964.

²⁹⁴ Charbit Y., *L'échec politique d'une théorie économique: la physiocratie* in: *Population*, 57e Année, n. 6, (Nov. - Déc., 2002), Paris, p. 849-878, p. 865-866.

²⁹⁵ Karaliaus chirurgas, fiziokratizmo pradininkas.

²⁹⁶ « Un royaume qui aurait moins de revenus et qui serait plus peuplé serait moins puissant et moins dans l'aisance qu'un autre royaume qui serait moins peuplé et qui aurait plus de revenus », in: *François Quesnay et la physiocratie*, Paris, 1958, p. 663. Charbit Y., *op. cit.*, p. 866.

²⁹⁷ Straipnis *Grains* in: *Encyclopédie*, p. 420-421.

²⁹⁸ Mably G. de, *op. cit.*, p. 172.

²⁹⁹ *Ibid.*, p. 173.

³⁰⁰ *Ibid.*, p. 174.

³⁰¹ *Ibid.*, p.173.

³⁰² *Ibid.*, p. 169.

O Ž. Ž. Ruso tvirtino, kad iš esmės „lenkų nacija skiriasi savo prigimtimi, valdymu, papročiais, kalba ne tik nuo kaimyninių šalių, bet ir nuo Europos“³⁰³. Jis išreiškė pageidavimą, kad Respublika turėtų savo „karo doktriną“. Jis suvokė reguliariąsias kariuomenes kaip „marą ir Europos depopuliaciją“³⁰⁴, ir tvirtino, kad kariuomenė yra skirta tik dviem dalykams: „[...] atakuoti ir užkariauti savo kaimynus arba pririšti prie grandinės ir pavergti piliečius“³⁰⁵. Respublikos atveju kariuomenės stiprinimas reikštų „ieškoti būdų saugoti [save] nuo stipresnio kaimyno įsiveržimų – ieškoti chimeros“. Ir būtų dar didesnė chimera norėti pavergti šalis ir turėti puolamąją jėgą. „Ta jėga nebūtų suderinama su [savo šalies] valdymo forma. Kas nori būti laisvas, negali būti užkariautojas“³⁰⁶. Tiesą sakant, mąstytojas abejojo Respublikos armijos gebėjimu apginti šalį, ir manė, kad, nepaisant visų pastangų, Respublika niekada neturės tokios geros armijos kaip jos priešų armija. Beje, jeigu Lenkija panorėtų sukurti tokią pačią gerą reguliariąją kariuomenę kaip jos priešų, šie nedelstų ir sunaikintų šalį iš karto³⁰⁷.

Dėl to Ž. Ž. Ruso rekomenduoja visose paviety valdose įsteigti kavalerijos korpusus, kuriuose turėtų dalyvauti visi bajorai. Ta kavalerija bus paruošta greitai veikti, greitai išsisklaidyti ir vėl greitai susirinkti. Jis kalba apie *mažąją karą* (*petite guerre*), tai panašu į partizaninį karą. Kavalerijai reikėtų treniruotis „visada veikti sutartinai, bet atskirai, blokuoti kelius, perimti konvojus, atakuoti ariergardą, atakuoti priešakinius postus, netikėtai užpulti padalinius, neduoti ramybės dideliems korpusams, kurie stovyklauja kartu“. „Kavalerijai reikia išmokti nugalėti ir sunaikinti geresnes disciplinuotas armijas neįsivieliant į didelį mūšį“³⁰⁸.

³⁰³ « La nation polonoise est différente de naturel, de gouvernement, de mœurs, de langage, non seulement de celles qui l’avoisinent mais de tout le reste de l’Europe ». Žr.: Rousseau J.-J., *op. cit.*, p. 1013.

³⁰⁴ « peste et depopulation de l’Europe »

³⁰⁵ « [...] ou pour attaquer et conquérir les voisins ou pour enchaîner et asservir les Citoyens ». Žr.: Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 1014.

³⁰⁶ « [...] elle est incompatible avec la forme de votre gouvernement. Quiconque veut être libre, ne doit pas vouloir être conquérant ». Žr.: Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 1013.

³⁰⁷ Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 1013.

³⁰⁸ « [...] et quelle apprit [...] à détruire les armées les mieux disciplinées sans jamais livrer de bataille [...] ». Žr.: Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 1018.

Čia švietėjas pakartoja, kas buvo sakoma tais laikais apie *mažąjį karą*, kurio tikslas buvo ne sunaikinti priešą, ne neužkariauti naujų teritorijų, bet nuvarginti priešą nuolatiniu judėjimu. Prancūzijoje vyko debatai apie šitą kovos būdą. Jis turėjo savo rėmėjus, tokius kaip Prancūzijos maršalas Mauricijus Saksonietis (*Maurice de Saxe*, 1696–1750), kuriam toks karo būdas buvo reikalinga taktika ilgai trunkančiam karui, nes padeda silpninti priešą ir pagaliau jį sunaikinti. Taip ir galvojo Prancūzijos karo valstybės sekretorius grafas Argensonas (*Marc de Paulmy, comte d'Argenson*, 1696–1764), kuris pritarė naujų lengvųjų būrių sukūrimui.

Tačiau dauguma karo mąstytojų ir karvedžių nevertino to mažojo karo, laikė jį niekingu valstietišku karo būdu (*guerre de vilains*), grubiu ir prieštaraujančiu aukštuomenės etikai. Be to, *mažasis karas* nebuvo pakankamas kovos būdas pergalei pasiekti. Šitaip Žakas Giberas (*Jacques Guibert*, 1743–1790) savo darbe *Bendroji taktikos esė* (*Essai général de tactique*, 1772) nuvertino tokį kariavimo būdą ir rekomendavo lengvųjų būrių panaikinimą. Be to, Prancūzijos valdžioje buvo manoma, kad sunku kontroliuoti lengvuosius būrius, kovojančius *mažąjį karą*³⁰⁹.

Kalbant apie vadovavimą kariuomenei, G. de Mably nuomone, tik Seimas galėtų paskelbti karą ir nuspręsti, ar aplinkybės leidžia pasinaudoti gynybine sutartimi³¹⁰. Kunigas rekomendavo, kad po kiekvieno konflikto Seimas peržiūrėtų, ar teisingai buvo panaudotos lėšos. Taip pat turėtų būti patikrinama, ar konfliktas nepakenkė valdymo formai, laisvei arba bendrai gerovei³¹¹. Taip pat reikia turėti galvoje, kad: „Jei karas laimėtas, visuomenė sugenda, o dėl pralaimėto karo visuomenė degradoja³¹²“.

O Ž. Ž. Ruso požiūriu, karalius yra „pirmasis savo nacijos pilietis“, todėl jam „be jokio pavojaus“ galima atiduoti karinę valdžią, kurią jis natūraliai turi. Ž. Ž. Ruso, priešingai negu G. de Mably, norėjo suteikti karaliui karo

³⁰⁹ Weck H. de, *Une thèse sur la petite guerre au XVIIIe siècle* in: *Revue militaire suisse*, mars 2006.

³¹⁰ Mably G. de, *op. cit.*, p. 183.

³¹¹ *Ibid.*, p. 184.

³¹² *Ibid.*, p. 184.

vadovavimo autoritetą³¹³. Ž. Ž. Ruso dar teigė, kad karininkus reikia parinkti ne pagal rangą arba turtą, bet pagal patirtį ir talentą³¹⁴.

Reikšmingas klausimas dar buvo ar Respublikai reikėjo reguliariosios kariuomenės, ar piliečių milicijos. C. F. Piris de Varij rekomendavo reguliariąją armiją: 35 000 karių Lenkijos karalystėje, ir 15 000 Lietuvoje³¹⁵. Bendrai kalbant, G. de Mably labiau pritarė liaudies neregulariosios kariuomenės idėjai, nes jo nuomone, reguliarioji kariuomenė yra despotizmo instrumentas. Savo patarimuose Respublikai, gal dėl I. Bogušo įtakos³¹⁶, G. de Mably buvo linkęs pritariti reguliariųjų kareivių-pėstininkų korpusui, kuriam kiekvienas kaimas siųstų po vieną kareivį. Kaimas turėtų mokėti už to kareivio aprangą ir aprūpinimą. Bet abatas pabrėžė, kad projektas nekenktų diduomenės interesams ir negąsdintų kaimynų. Jis siūlė 50 000 kareivių kariuomenę, nes jo nuomone 200 000 kareivių būtų per daug ir ji būtų visai neefektyvi³¹⁷. Cituodamas graikus, pateikdamas Makedonijos ir Romos istorijos pavyzdį³¹⁸, jis parodė, kad ir mažos tautos gali veiksmingai apsiginti nuo didelių armijų.

G. de Mably rekomenduoja priimti įstatymą, kuris priverstų kiekvieną apygardą, įregistruotą karo sąrašė, susirinkti kasmet bent vienam arba dviem mėnesiams. Pavietų valdytojus ir kaštelionus reikėtų priversti kasmet susirinkti su bajorais ir treniruotis manevrams³¹⁹. Jis manė, kad reikėtų prašyti užsieniečių karininkų pagalbos kareiviams apmokyti. Tam jis rekomendavo užverbuoti šveicarus, kilusius iš laisvos nacijos³²⁰. Be to, G. de Mably siūlė suteikti

³¹³ Rousseau J.-J., *op. cit.*, p. 1016.

³¹⁴ *Ibid.*

³¹⁵ Pyrrhus de Varille C.-F., *Lettres historiques et politiques à son altesse Le Prince Jean Sanguszko sur les Interrègnes de Pologne depuis les établissements des Pacta Conventa ou l' Election libre des Roys*, Lubartow- Varsovie, 1764, *Première lettre sur les diettes de convocation*, p. 93.

³¹⁶ Pavyzdžiui, yra žinoma, jog susirašinėdamas su Ignotu Bogušu G. de Mably tvirtino, kad dėl naujos karo technikos liaudies neregularioji kariuomenė neatitiktų realybei ir karo reikalavimams. Žr.: Michalski J., *Idee Reformatorskie sekretarza konfederacji barskiej. Dyskusja Ignacego Bohusza z Gabrielem Mablym* in: *Miscellena historico-archivistika*, t. I, Warszawa-Lódź, 1985, p. 210.

³¹⁷ Mably G. de, *op. cit.*, p. 171.

³¹⁸ Kaip ir jų išsilavinę amžininkai, G. de Mably ir Ž. Ž. Ruso puikiai žinojo senovės graikų ir romėnų istoriją ir šiomis žiniomis rėmėsi savo projektuose.

³¹⁹ Mably G. de, *op. cit.*, p. 177. Manevrai (lenk.: *rewia, kampament*) – kariuomenės junginio mokymo būdas: daliniai išvedami į lauką, kuriame atliekami įvairūs muštro ir šaudymos pratimai (lenk.: *exercerunek*, iš pranc. *exercices*). Žr.: Rakutis V., *LDK kariuomenė Ketverių metų seimo laikotarpiu (1788–1792)*, p. 279.

³²⁰ Mably G. de, *op. cit.*, p. 172.

kilmingą titulą aukštiesiems pareigūnams, turintiems karinių pareigų ir manė, kad narsiausias kareivius būtina apdovanoti³²¹.

O Ž. Ž. Ruso nuomone, nuolatinė reguliarioji kariuomenė gali pavergti valstybę³²². Jam neatrodo, kad sukurti nuolatinį pėstininkų korpusą yra gera mintis, nes kareivių paskirstymas po kaimus policijos misijai vykdyti galėtų tapti nelaimių priežastimi. „Kareiviai, ypač tie, kuriems tarnavimas armijoje yra jų profesija, neturėtų būti palikti be priežiūros ir vieni patys būti atsakingi už savo elgesį. Tai gali sukelti pavojų žmonėms ir dėl to gyventojai ir kareiviai taptų priešiška nusiteikę vieni kitų atžvilgiu“.

Ž. Ž. Ruso mano, kad nereguliosios kariuomenės sistema tinka Respublikai, nes ji negali sukurti tokios stiprios armijos kaip kaimynai. Dėl to jis pateikia savo gimtosios Šveicarijos *milicijų (les milices)* pavyzdį³²³, neregulioji liaudies kariuomenė, ji reikalinga karo laikais. Ženevietis mano, kad Respublikoje, didelėje šalyje su daug gyventojų, lengva sukurti miliciją.

Dėl to jis siūlė, kad kiekvienas pilietis turėtų atlikti karo prievolę, kaip yra Šveicarijoje. Milicija būtų atnaujinama mažiausiai kasmet, „tai būtų pigiau žmonėms“ ir tarnauti joje reikėtų vos vieną kartą per 12–15 metų. Tokiu būdu nacija būtų ištreniuota ir visada turėtų paruoštą veiksmingą ir didelę kariuomenę. Iš savų piliečių sudaryta milicija mažai kainuotų valstybei ir būtų efektyvi“, nes „savas turtas visada geriau ginamas, negu svetimas³²⁴“.

Kai dėl P. P. Lemercjė de la Rivjero, jis pripažino reguliosios armijos reikalingumą, bet manė, kad svarbu šios kariuomenės dydis, kad nesukeltų išgąščio kaimyninėms šalims. Tai atspindėjo ir G. de Mably nuomonę. Be reguliosios kariuomenės, Lemercjė de la Rivjeras rekomendavo stiprinti milicijas. Fiziokratas tikėjosi, kad bus suteikta galimybė miestiečiams įsigyti žemės, kurie tuo būdu taps piliečiais, ir iš jų bus galima padidinant potencialų kareivių skaičių. Be to, tuo metu Abiejų Tautų Respublikoje dar buvo plačiai paplitusi baudžiava ir reikėjo galvoti, kaip suderinti ją su karo tarnyba. Iš esmės

³²¹ *Ibid.*, p. 176.

³²² Rousseau J.-J., *op. cit.*, p. 1016.

³²³ *Ibid.*, p. 1015.

³²⁴ *Ibid.*, p. 1014.

klausimas buvo tame, ar galima sukurti armiją, kovojančią už tėvynės laisvę, jeigu jos nariai nelaisvi, ir kokį statusą reikėtų suteikti valstiečiams.

G. de Mably nuomone, Respublika buvo nubausta, nes nežiūrėdama į valstiečius kaip į žmones, ji negerbė jų prigimtinių teisių³²⁵, o „Tėvynė, kuri moka, kaip būti mylima, gimdo didvyrius“³²⁶. Dėl to svarbu, kad kareiviai būtų laisvi, nes būdami laisvi jie geriau kovos. Atvirkščiai kareivis be laisvės neturės patriotiškumo, drąsos. Žmonės, išplėšti iš savo namų, kovoja nenoromis³²⁷.

G. de Mably įsitikinimu, kariuomenėje tarnaujantys baudžiauninkai turėtų būti įvertinti, apdovanoti: po dvidešimt metų tarnybos valstiečiai gautų pilietinę laisvę ir dirbamos žemės savo šeimai išmaitinti³²⁸. Žingsnis po žingsnio susikurtų laisvų valstiečių nacija, kuriai svarbi jos tėvynė. Jis norėjo patikėti valstybės sienų gynimą laisviems valstiečiams³²⁹.

Ž. Ž. Ruso rekomendavo Šveicarijos piliečių milicijos sistemą. Šveicarijoje visi gyventojai tarnaujantys milicijoje buvo laisvi, nes laisvi buvo visi šalies gyventojai, tuo tarpu Abiejų Tautų Respublikoje problema buvo ta, kad ne visi valstiečiai buvo laisvi. Bet Ž. Ž. Ruso manė, kad Lenkijoje dar yra per anksti apginkluoti valstiečius. „[...] ginklai vergų rankose visada sukelia didesnę pavojų nei atneša naudos valstybei [...]“³³⁰. Dėl to laukdamas „džiaugsmingo jų išlaisvinimo momento“, jis rekomendavo įkurti miliciją tik miestuose, kurių jo nuomone Respublikoje buvo daug. Valstybei nieko nereikėtų mokėti. Dauguma gyventojų, neturintys žemės, privalėtų atlikti tarnybą. Ž. Ž. Ruso manė, kad piliečiu – kareiviu gali būti tik laisvas žmogus³³¹.

Kalbant apie baudžią ir karo tarnybą, galima paminėti, kad pulkininkas Š. Pr. Diumurjė, vykstant kovoms su Baro konfederacija, rekomendavo konfederatams mažinti lažo dienų skaičių ir netgi suteikti laisvę

³²⁵ Mably G. de, *op. cit.*, p. 183.

³²⁶ « Une patrie qui sait se faire aimer produit des héros ». Žr.: Mably G. de, *ibid.*, p. 182.

³²⁷ Mably G. de, *ibid.*, p. 170–171.

³²⁸ *Ibid.*, p. 178.

³²⁹ *Ibid.*, p. 182.

³³⁰ « [...] les armes dans des mains serviles seront toujours plus dangereuses qu'utiles à l'Etat [...] ». Žr.: Rousseau J.-J., *op. cit.*, p. 1015.

³³¹ *Ibid.*, p. 1015–1016.

baudžiauninkams, kurie kovos už tėvynę³³². Savo laiške Prancūzijos kariuomenės ministrui į Versalio rūmus jis pažymėjo, kad „čia reikalai prasti, o ir vilties, kad kas pasikeis mažai“³³³. Pulkininkas akcentavo valstiečių verbavimo į kariuomenę svarbą: „Vadovybė (*Generalité*) turėtų nutarti, ar tai bus daroma per valstiečių miliciją, ar per bajorų surinktus būrius³³⁴“. Šiuos valstiečius reikėtų sumaišyti kartu su dezertyrais³³⁵. Be to, reikėtų pasitelkti karių iš užsienio³³⁶. Š. Fr. Diumurjė manė, kad vertėtų pasikviesti Saksonijos karių pulką. Pastebėjome, kad pulkininkui nepasisėkė parengti 20 000 arba 30 000 valstiečių pulką Baro konfederacijai. Viena šios nesėkmės priežasčių buvo bajorų pozicija. Jie ne tik nenorėjo ginkluoti savo valstiečių, bet ir jie patys nenorėjo tapti paprastais pėstininkų karininkais³³⁷.

Vertinant to meto privačias kariuomenes ir tvirtoves galima pastebėti, kad P. P. Lemercjė de la Rivjeras nepritarė privačių kariuomenių egzistavimui. Panašios nuomonės laikėsi ir G. de Mably, jam atrodė, kad privačios tvirtovės griaua visuomenės tvarką³³⁸, tačiau jis neturėjo jokio vaisto šiai problemai išspręsti. Panašiai galvojo ir Ž. Ž. Ruso. Jo manymu, tvirtovės apskritai netinka laisvai tautai, o be to, neatitinka Respublikos gyventojų prigimties. Anksčiau ar vėliau tvirtovės taptų „tironų landynėmis“³³⁹ ir būtų naudingesnės rusams, kurie galėtų jose įsitvirtinti. Dėl to jis rašė, kad „Jūs negalėsite uždrausti savo kaimynams įeiti pas jus, bet jūs galite pasistengti, kad jiems būtų sunku išeiti [...]“³⁴⁰. Iš esmės, reikia „[atverti] savo šalį kaip Spartą [...]“³⁴¹. Tvirtovės nereikalingos dar ir todėl, kad Respublikos gyventojai visada ras kur pasislėpti

³³² Š. Pr. Diumurjė laiškas M. Vielhorskiui, parašytas 1771 m. kovo mėn. 27 d. Kopija, Académie François Bourdon (toliau – AFB), Ms 1899.

³³³ « [...] Les affaires sont en mauvais état et avec peu d'espérances », AFB, Ms 01667–067–01.

³³⁴ « Il faut travailler au recrutement des paysans polonais, il faut que la généralité indique les moyens de le faire, ou comme milices, ou fournis par les terres des seigneurs comme contingents ». *Ibid.*

³³⁵ « Les paysans doivent être mêlés à des déserteurs [...] ». *Ibid.*

³³⁶ « [...] il faudrait des troupes étrangères toutes faites [...] ». *Ibid.*

³³⁷ Bois J.-P., *Dumouriez, héros et proscrit*, Paris, 2005, p. 77.

³³⁸ Mably G. de, *op. cit.*, p. 179.

³³⁹ Rousseau J.-J., *op. cit.*, p. 1018.

³⁴⁰ « Vous ne ferez jamais en sorte qu'il soit difficile à vos voisins d'entrer chez vous; mais vous pouvez faire en sorte qu'il leur soit difficile d'en sortir impunément [...] ». Žr.: Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 1018.

³⁴¹ « Laissez donc votre pays tout ouvert comme Sparte [...] ». Žr.: Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 1018.

nuo užpuolikų savo erdvioje tėvynėje. Dėl to svarbiau, kad tvirtovės būtų piliečių širdyse³⁴², meilės savo tėvynei ir laisvei dėka šalis nebus sunaikinta³⁴³.

Svarstant karinių pratybų svarbą, kaip jau buvo minėta, P. S. Diuponas buvo parengęs projektą karinių būrelių įsteigimui, bet šis projektas neišliko³⁴⁴. Tačiau galima susipažinti su jo mažuoju projektu apie karybos mokymą mokyklose: *Pasilinksminimai ir viešieji žaidimai (Récréations et jeux publics)*³⁴⁵. Pagal šį projektą, po pietų turėjo būti praktikuojamas bėgimas, šuoliai, kopimas, plaukimas (jeigu vandens telkinys netoli), karinės pratybos ir ypač manevrai, kurių sėkmė, anot P. S. Diupono, „priklauso nuo kojų³⁴⁶“. Be to, bent paskutiniaisiais metais, siūlomas jojimas jauniems bajorams, turintiems galimybių turėti žirgą. Reikšmingiausias pavieto bajoras galėtų atsivesti ginklanešį. Medalis, kurį jis gautų, būtų auksinis. Kiekvieno mėnesio pirmąjį sekmadienį jis sukviestų savo pavieto visų parapiinių mokyklų mokinius. Mokiniai sudarytų kuopas, kuriose manevruotų kartu su bajorų raitininkais. Jauni bajorai, neturintys žirgų, sudarytų atskirą, pėsčiųjų kadetų pulką³⁴⁷.

P. S. Diuponas taip pat galvojo apie mokytoją, kuris dėstytų šiuos dalykus: taktiką, fortifikacijų statybą, atakų ir gynybos meną, supažindintų su minomis ir artilerija. Pramogai mokiniai galėtų mokytis žvalgybos, o taip pat išmoktų įvertinti prieš dislokacijos vietą, nupiešti dislokacijos planą. Bet koks pasivaikščiėjimas būtų vertinamas kaip praktinių įgūdžių įtvirtinimas³⁴⁸. P. S. Diuponas taip pat rekomendavo įvairios dalykinės literatūros skaitymą. Jis

³⁴² Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 1018.

³⁴³ Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 1019.

³⁴⁴ Jobert A., *La commission d'éducation nationale en Pologne (1773–1794), son œuvre d'instruction civique*, Paris, 1941, p. 187.

³⁴⁵ Principes de l'éducation politique, in: Education Nationale, vol. 2, BCzart, rkps. 818.

³⁴⁶ « [...] L'après-midi la course, le saut, l'escalade, la natation pour ceux qui sont près des rivières. L'exercice militaire pour tous, et surtout toutes les évolutions dont les succès reposent sur les jambes [...] » *Ibid.*

³⁴⁷ « [...] l'équitation pour les jeunes nobles, qui peuvent se procurer des chevaux, et leur faire faire l'exercice à cheval. Le plus grand seigneur du district pourrait être invité à fournir un écuyer. La médaille qu'il recevrait dans ce cas serait d'or. Le premier dimanche du mois les élèves de toutes les écoles paroissiales de chaque district seraient convoqués sous ses ordres, pour répéter leurs récréations en commun, et former des compagnies de fantassins, dont on combinerait les manœuvres dans ce jeu plus solennel avec celle des jeunes cavaliers du district. Les jeunes nobles, qui n'auraient point des chevaux formeraient une compagnie séparée des cadets à pieds [...] » *Ibid.*

³⁴⁸ « [...] la tactique particulière et générale, la castramétation, les fortifications, l'attaque et la défense des places. Les mines, l'artillerie, par récréation le professeur exercera ses élèves à reconnaître un poste, à juger un terrain, à lever un plan, la moindre promenade alors leur deviendra utile » *Ibid.*

siūlė skaityti tokius autorius kaip Sebastianas de Vobanas (*Sébastien Le Prestre, Marquis de Vauban*, 1633–1707), Bernardas de Belidoras (*Bernard de Bélidor*, 1697–1761), Giljomas Leblonas (*Guillaume Leblond*, 1704–1781), Luji Andre de Klerakas (*Louis-André de la Mamy, chevalier de Clairac*, 1690–1752), Pjeras de Sen Remi (*Pierre Surirey de Saint-Rémi*) ir kiti.

2.3. Valdant Stanislovui Augustui įvykdytos kariuomenės reformos

1764 m. valdovu išrinkus Stanislovą Augustą Poniatovskį, prasidėjo reikšmingas Respublikos kariuomenės pertvarkymas³⁴⁹. Buvo siekta padidinti kariuomenę, sudarytą iš valstiečių ir miestiečių. Bet bajorai norėjo vyrauti kariuomenėje ir siekė, kad kiekvienas kilmingasis atliktų pareigą pagal savo socialinę padėtį³⁵⁰. Čia apžvelgsime 1773–1776 m. įvykdytas reformas ir Ketverių metų seimo reformas (1788–1792).

2.3.1. 1772–1776 m. reformos

Po Abiejų Tautų Respublikos pirmojo padalijimo bajorija suprato, kad pokyčiai kariuomenėje buvo būtini. Norėdama išgyventi, Respublika turėjo skubėti. 1772 m. buvo nuspręsta, kad Respublikos kariuomenė būtų padidinta iki 30 000 karių³⁵¹ (prisiminkime kad XVIII amžiaus viduryje Respublikos armija turėjo 15 000 kareivių, Prūsija – 200 000, Austrija – 280 000, Rusija – 350 000³⁵²). 1773–1775 m. seime buvo priimtas naujas etatas, panaikinantis

³⁴⁹ Stone A., *The Polish-Lithuanian State, 1386–1795*, Seattle-London, 2001, p. 270; Wimmer J., *Dawne wojsko polskie XVII–XVIII w.*, Warszawa, 2006, p. 112.

³⁵⁰ Rakutis V., *Lietuvos kariuomenės reformos 1764–1776 metais*, in: *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.*, red. Z. Kiaupa ir kt., Vilnius, 1997, p. 578.

³⁵¹ Reformos vyko per vėlai. Kaip parašė H. Vautrenas, „Jie panoro turėti kariuomenės ir artilerijos mokyklą, kai jau nebeturėjo nei kariuomenės, nei patrankų“ „Ils ont voulu avoir une école militaire et d’artillerie, lorsqu’ils n’avaient plus d’armée ni de canons [...] ». Žr.: Vautrin H., *L’observateur en Pologne*, Paris, 1807, p. 147.

³⁵² Halicz E., *Die Rolle des gebildeten Offiziers im Europa des 18. Jahrhunderts. Die Polnische Ritterakademie in den Jahren 1765–1794*, in: *Zeitschrift für Ostforschung*, 38 Jahrgang 1989, Heft 1, p. 85.

svetimšalių ir tautinį autoramentus. Autoramentai buvo pakeisti administracinėmis-teritorinėmis divizijomis, sudarytomis iš dviejų brigadų³⁵³.

1775 m. balandžio 11 d. dieną buvo priimtas Rusijos ir Respublikos sutarties *Atskirasis aktas*. Šis dokumentas, pratęsiantis 1768 m. Seime patvirtintas kardinalines teises, nurodė ir galimybę padidinti kariuomenę iki 30 000 kareivių. Karūna ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, kiekviena turėjo savo atskirą kariuomenę. 1775 m. įsteigta Nuolatinė taryba, bendras Lenkijos ir Lietuvos centrinė vykdomosios valdžios organas. Jos sudėtyje buvo ir Karo departamentas (veikė 1775–1788 m.), kuris turėjo koordinacinę ir kontroliuojamąją funkciją³⁵⁴, ir kurio pagrindinis uždavinys buvo stebėti, ar niekas neprieštarauja Rusijos interesams³⁵⁵. 1776 m. prasidėjus instituciniams kompetencijų ginčams buvo panaikintos Lenkijos ir Lietuvos Karo komisijos.

Nuo 1776 m. Respublikos valdovas tapo nominaliu kariuomenės vadu. Jis turėjo teisę skirti karininkus (karininkų *patentavimo* teisė), kontroliuoti gvardijos dalinius, ir vykdyti Nuolatinės tarybos sprendimus³⁵⁶. Tai reiškė etmonų teisių apribojimą³⁵⁷. Valdovas taip pat atgavo teisę į keturis gvardijos pulkus ir išsaugojo naujai suformuotus savo batalionus³⁵⁸.

1776 m. nepavyko surinkti reikalingų mokesčių ir pasiekti sutartyje nustatyto 30 000 kareivių skaičiaus. Lėšų užteko tik 18 500 kareivių išlaikyti. Tačiau reikia paminėti, kad dar iki Ketverių metų seimo reformų buvo įvyko svarbių pokyčių kariuomenės stiprinimo srityje: buvo įkurta kadetų mokykla Varšuvoje (kaip matysime III skyriuje), Lenkijoje sukurta artilerijos mokykla, aprūpinti arsenalai, reformuota šalies kariuomenė (išskyrus kavaleriją), modernizuota ginkluotė³⁵⁹. Buvo siekiama modernizuoti Respublikos kariuomenę pagal prūsų kariuomenės pavyzdį. Tokią pertvarkymų kryptį ypač

³⁵³ Rakutis V., *LDK kariuomenė Ketverių metų seimo laikotarpiu (1788–1792)*, p. 22.

³⁵⁴ Rakutis V., *Nuolatinės tarybos karo departamentas 1775–1788 m.*, in: *Modernios administracijos tapimas Lietuvoje*, p. 220, 222; Rakutis V., *Abiejų Tautų Karo komisija 1788–1792 m.*, in: *Ibid.*, p. 312.

³⁵⁵ Stone A., *op. cit.*, p. 114.

³⁵⁶ Rakutis V., *LDK kariuomenė Ketverių metų seimo laikotarpiu*, p. 22, 41.

³⁵⁷ Butterwick R., *Political Discourses of the Polish Revolution 1788–1792*, in: *English Historical Review*, vol. CXX, n. 487, 2005, p. 710.

³⁵⁸ Jobert A., *op. cit.*, p. 214.

³⁵⁹ Rakutis V., *LDK kariuomenė Ketverių metų seimo laikotarpiu (1788–1792)*, p. 578.

palaikė Lenkijos kariuomenės generolas, Karo departamento vadovas Jonas Komaževskis (*Jan Komarzewski*, 1744–1810)³⁶⁰.

2.3.2. Ketverių metų seimo reformos (1788–1792 m.)

Ketverių metų seimo išvakarėse Respublika buvo formaliai nepriklausoma, tačiau realiai ji buvo Prūsijos, Austrijos ir ypač Rusijos įtakoje. Karalius valdė šalį, bet priimant reikšmingesnius sprendimus jam reikėjo gauti Rusijos pritarimą. Aišku, kad Rusija nenorėjo, jog Respublika tobulintų savo kariuomenę. Kariuomenė atlikdavo tik policines ir vidaus tvarkos palaikymo funkcijas: rūpinosi vidaus tvarka, suimtųjų saugumu, mokesčių surinkimu, muitinių apsauga ir t.t. Tokioms pareigoms stipri kariuomenė nebuvo reikalinga.

Padėtis pasikeitė, kai Turkijos sultonas Machmudas II 1787 m. paskelbė karą Rusijai. Vykstant karui Respublika gavo daugiau laisvės rūpintis savo reikalais. Abiejų Tautų Respublikos seimas, būdamas aukščiausia valdžios institucija, turėjo spręsti kariuomenės klausimus³⁶¹. Po gana ilgai užtrukusių ginčijų tarp skirtingų grupuočių Ketverių metų seime, galiausiai buvo sutarta, kad reikia didinti kariuomenę³⁶².

1788 m. spalio 17 d. seime buvo nuspręsta didinti kariuomenę iki 100 000 karių³⁶³ (daugiau nei tris kartus daugiau, nei sutartyje su Rusija leidžiami skaičiai)³⁶⁴. 1788 m. lapkričio 3 d. Seimas panaikino Nuolatinės tarybos karo departamentą³⁶⁵, jo vietoje lapkričio 11 d. buvo sukurta Abiejų Tautų Karo komisija, kuri pradėjo veikti gruodžio 21 d. Nors ši komisija negalėjo keisti kariuomenės organizacijos, ji galėjo stiprinti ar silpninti jau esamas struktūras³⁶⁶.

³⁶⁰ Generolas, Stanislovo Augusto karo kancelarijos vadovas; 1776–1788 m. buvo karo departamento vadovas. Žr.: Zahorski A., *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIII/3, z. 58, 1958, p. 380–383.

³⁶¹ Rakutis V., *LDK kariuomenė Ketverių metų seimo laikotarpiu (1788–1792)*, p. 23–24, 40.

³⁶² Herbst S., *Les problèmes de l'armée polonaise et de l'art militaire au XVIII siècle*, in: *Acta poloniae historica*, III, Warszawa 1960, p. 35; Rostworowski E., *Sprawa aukcji wojska na tle sytuacji politycznej przed Sejmem Czteroletnim*, Warszawa, 1957, p. 136–266; Rostworowski E., *Z dziejów Targowicy – sprawa kawalerii narodowej w dobie Sejmu Czteroletniego*, in: *Przegląd Historyczny*, vol XLVI, 1955.

³⁶³ Dany Ch., *Les idées politiques et l'esprit public en Pologne à la fin du XVIII siècle : La Constitution du 3 Mai 1791*, Paris, 1901, p. 97.

³⁶⁴ Stone A., *op. cit.*, p. 278.

³⁶⁵ Butterwick R., *op. cit.*, 712.

³⁶⁶ Rakutis V., *LDK kariuomenė Ketverių metų seimo laikotarpiu (1788–1792)*, p. 59–60.

1789 m. sausio 19 d. pati Nuolatinė taryba buvo panaikinta³⁶⁷. 1789 m. buvo padidinta armija, bet milicijos projektas dėl didikų pasipriešinimo nebuvo priimtas³⁶⁸. Seime vyko debatai, ar kariuomenė turi būti moderni, tai yra sudaryta daugiausiai iš pėstininkų, kartu su artilerija ir inžinieriais, arba daugiausiai sudaryta iš senovinio stiliaus bajorų raitininkų. Dėl lėšų trūkumo ir dėl skirtingų požiūrių, buvo nuspręsta rinktis kompromisinį variantą³⁶⁹.

1791 m. balandžio 18 d. įstatymu miestiečiams buvo suteikta galimybė užimti karininkų pareigas kariuomenėje³⁷⁰. Be to, pagal 1791 m. gegužės 3 d. Konstituciją buvo įkurta *Įstatymų sargyba*, kurioje buvo ir karo ministro postas³⁷¹. 1792 m. balandį Seimas priėmė naują nutarimą dėl Karo komisijos nuostatų ir ji tapo valdovo pagalbine organizacija³⁷². Buvo paskelbtas 100 000 karių kariuomenės etatas. Pagal šį etatą visi daliniai privalėjo turėti vienodą struktūrą ir bendrą vadovybę³⁷³. Tačiau tokios didelės armijos sukurti nepavyko. Šis nutarimas buvo įgyvendintas tik iš dalies, Respublikos kariuomenė 1792 m. karių sudarė tik 65 000³⁷⁴.

Žvelgiant į karines pratybas matosi, kad 1775 m. Pr. Bielinskis³⁷⁵ ir A. Poplavskis³⁷⁶ buvo rekomendavę įgyvendinti karo pratybas mokyklose. 1784 m. H. Kolontajus, savo nepublikuotame projekte *Kadetų mokyklos uždarymas ir vaivadijų milicijų atstatymas (O odmienieniu Szkoły Rycerskiej y o wskrzeszeniu milicyi wojewodzkich r. 1784)*³⁷⁷ irgi rekomendavo tokias pratybas mokyklose. Savo projekte jis rašo, kad, „neužtenka turėti didelę armiją, svarbu, kad visoje šalyje viešpatautų karinė dvasia. Tegul mūsų švietimas padaro jaunos lenkus

³⁶⁷ Butterwick R., *op. cit.*, p. 712.

³⁶⁸ Herbst S., *op. cit.*, p. 35.

³⁶⁹ Stone A., *op. cit.*, p. 278

³⁷⁰ Butterwick R., *op. cit.*, p. 697.

³⁷¹ Rakutis V., *LDK kariuomenė Ketverių metų seimo laikotarpiu (1788–1792)*, p. 61.

³⁷² Rakutis V., *Abiejų Tautų karo komisija 1788–1792 m.*, in: *Modernios administracijos tapsmas Lietuvoje*, p. 327.

³⁷³ Tik gvardijos pulkai išlaikė pavadinimus su priedais *Lietuvos* ar *Karalystės*. Žr.: Rakutis V., *LDK kariuomenė Ketverių metų seimo laikotarpiu (1788–1792)*, p. 57.

³⁷⁴ Raila E., *Apie gegužės 3-osios konstituciją*, Vilnius, 2007, p. 63; Butterwick R., *op. cit.*, p. 697.

³⁷⁵ Bieliński P., *Sposob edukacyi w XV listach opisany, ktore do Komisyyi Edukacyi Narodowey od bezimiennego autora byly przesyłane*, Warszawa, 1775, p. 63.

³⁷⁶ Popławski A., *O rozporządzeniu i wydoskonaleniu edukacji obywatelskiej, projekt prześwietnej Komisji Edukacji Narodowej Korony Polskiej i W. Ks. Litewskiego w marcu 1774 podany*, Warszawa, 1775, p. 151–152.

³⁷⁷ BCzart. rkps 1187, fol 49–68.

piliečiais ir kareiviais, telaiko ji vienoje rankoje tiesos šviesą, o kitoje – nacionalinės apsaugos kalaviją“. Pagaliau 1789 m., Edukacinė komisija paskyrė lėšas karinėms pratyboms mokyklose organizuoti.

1790 m., Mažosios Lenkijos vyriausiasis vizitatorius savo ataskaitose Komisijai rašė, kad beveik visose mokyklose mokiniai vykdo karines pratybas ir, kad jos gerai priimamos visuomenės. Lietuvoje buvo sakoma, kad pratybos – per sunkos, todėl inspektorius Obrapalskis siūlė jas sumažinti iki dviejų kartų per savaitę, po dvi valandas kiekvieną kartą³⁷⁸.

2.4. Prancūzų mąstytojų patarimų recepcijos įvertinimas

G. de Mably, Ž. Ž. Ruso ir P. P. Lemerjė de la Rivjeras niekada nelaikė kardo savo rankose ir neturėjo jokių su karo reikalais susijusių žinių ar patirties. Jų patarimai reformuoti Respublikos kariuomenę buvo tokie menki ir neapibrėžti, kad negalėjo turėti reikšmingos įtakos reformoms. Geriausiu atveju, galima tik pastebėti panašumo tarp jų patarimų ir įvykdytų reformų. Diskretiškesnė, žymiai aiškesnė buvo P. S. Diupono įtaka įvedant karines pratybas mokyklose. Gali būti, jog ne jis vienas apie tai galvojo, tačiau būtent jo pasiūlymu tokios pratybos buvo įgyvendintos Respublikos mokyklose³⁷⁹.

Ketverių metų seimo pradžioje tiesioginė kariuomenės valdymo institucija buvo Nuolatinės tarybos Karo departamentas bei valdovo karinė kanceliarija. Kaip rekomendavo G. de Mably, Seimas – aukščiausia valdžia armijoje. Ir, kaip siūlė Ž. Ž. Ruso, vadovavimas armijai buvo priskirtas karaliui. Aišku, kad viena valdžia, kaip jau buvo kitose didžiausiose to meto valstybėse, buvo reikalinga Respublikos kariuomenės efektyvumui. Ž. Ž. Ruso priešinosi reguliariosioms armijoms, o G. de Mably nenorėjo, kad kariuomenė būtų per didelė. Tačiau pertvarkytojai daugiau pasistengė pastatyti ant kojų reguliariąją kariuomenę, kiek galima didesnę.

³⁷⁸ Jobert A., *op. cit.*, p. 442.

³⁷⁹ Prancūzų Revoliucijos laikais, 1792 m. rugpjūčio 12 d, kartu su jo sūnumi ir kitais savanoriais, jis su kardu rankoje gynė *Tuileries* rūmus.

Žiūrint į verbavimą, Ž. Ž. Ruso nenorėjo apginkluoti nelaisvųjų valstiečių. O G. de Mably norėjo suteikti laisvę baudžiauninkams tik po dvidešimt metų karo tarnyboje. Nors Respublikoje verbavimo sistema veikė, visų laisvųjų valstiečių nebuvo galima užverbuoti į kariuomenę. Užverbuoti karius buvo galima tik valstybinėse ir dvasininkų žemėse³⁸⁰. Bet 1789 m. pasirodė, kad trūko laisvų žmonių, todėl Seimas, norėdamas išplėsti verbuojamų žmonių kategoriją, nusprendė eiti prie kantonų³⁸¹ sistemos³⁸². Tai primena Ž. Ž. Ruso ir G. de Mably pasiūlytus rekrūtavimo būdus.

Apskritai, priešingai G. de Mably norams, valstybės ir kariuomenės pertvarkytojai nenorėjo per karo tarnybą išlaisvinti valstiečius. Bajoriškoji visuomenė buvo tokia nepasirengusi, kad nei Seimas, nei karalius dar negalėjo suteikti laisvės baudžiauninkams. Dėl to valdžia nesiėmė reikšmingų priemonių keisti baudžiauninkų padėtį, net ir verbuojant juos į armiją. Reikėjo žmogaus, nebijančio priešintis teisinėms normoms ir su revoliucionieriaus temperamentu, kaip T. Kosciūška, kad valstiečių byla pajudėtų į priekį. Čia verta pastebėti, kad net ir Prancūzijoje, Didžiosios Revoliucijos laikais, Steigiamajame Susirinkime (*Assemblée constituante*) taip pat nebuvo balsuojama už privalomą karinę tarnybą. Kaip ir Abiejų Tautų Respublikoje, buvo manoma, kad pavojinga apginkluoti valstiečius, nors Prancūzijoje socialinis mąstymas buvo pažangesnis ir baudžiava panaikinta³⁸³.

Išnagrinėtuose šaltiniuose nieko nepaminėta apie privačių kariuomenių santykį su bendra Abiejų Tautų Respublikos kariuomene. Kalbant apie tvirtoves, ypatingų sprendimų plėsti arba naikinti tvirtoves taip pat nebuvo priimta. Tik valdžia, turėdama prievartos priemones, galėjo nuspręsti jas likviduoti. Bet iš tiesų Respublikos gyventojai, bent jau lietuviai, ir be Ž. Ž. Ruso žinojo, kad

³⁸⁰ Rakutis V., *op. cit.*, p. 75.

³⁸¹ Kantonistai – karo prievolinkai rekrutai, imami į kariuomenę pagal apygardas (kantonus). Žr. *Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius, 1985.

³⁸² Naujieji kantonistai turėjo būti kitokie nei įprasti kantonistai. Ankščiau jie nebuvo pratę prie tvarkos ir nebuvo labai motyvuoti. Jie buvo blogai aprūpinti, daug sirgdavo ar dezertyruodavo. Karininkai kantonistais nepasitikėjo, bet buvo patenkinti, kad neberekės patiems verbuoti žmonių. Tačiau naujoji sistema nebuvo labai efektyvi, o šalia kantonistų vyko ir įprastas verbavimas. Taip pat reikia pastebėti, kad nuo kantonistų sistemos nukentėjo kariuomenės kokybė. Žr.: Rakutis V., *op. cit.*, p. 101, 242

³⁸³ Bertaud J.-P., *La révolution française*, Paris, 2004, p. 96.

norint išsaugoti tautą ir jos dvasią, svarbiausia yra ne pastatyti tvirtoves, bet išsaugoti tautos dvasią savyje ir išlaikyti savo gimtąją kalbą, kaip tai jau seniai aiškiai išreiškė Mikalojus Daukša, savo *Postilės prakalba* (1599): „Ne žemes derlumu, ne drabužių skirtingumu, ne šalies gražumu, ne miestų ir pilių tvirtumu gyvuoja tautos, bet daugiausia išlaikydamos ir vartodamos savo kalbą, kuri didina ir išlaiko bendrumą, santaiką ir brolišką meilę. Kalba yra bendras meilės ryšys, vienybės motina, pilietiškumo tėvas, valstybės sargas^{384c}. O XVIII a. pabaigoje tai dar buvo realybė³⁸⁵.

Iš tiesų, ne tik Respublikos kariuomenės pertvarkytojai nesilaikė Ž. Ž. Ruso patarimų neturėti reguliariosios armijos, bet orientavosi į tuomet profesionaliausias armijos pavyzdį, Prūsijos kariuomenę. Šios tendencijos buvo populiarios ir Prancūzijoje, kur 1764 m. jau buvo įvykdytos prūsų armijos stiliaus karo pratybos. O 1775–1777 m., valstybės karo sekretorius grafas Klodas de Sen Žermenas (*comte Claude de Saint-Germain*, 1707–1778) sėmėsi įkvėpimo iš Prūsų armijos pavyzdžio savo prancūzų kariuomenės reformoms³⁸⁶.

Žvelgiant į įgyvendintas reformas tampa akivaizdu tai, kad Respublika ryžtingai siekė vėl tapti karine jėga. Ketverių metų seimo laikotarpiu, tai yra tik per keletą metų, buvo daugiau padaryta pertvarkant Respublikos kariuomenę, negu per visą XVIII amžių. Tačiau ketveri metai buvo per trumpas laikas sukurti naują stiprų kariuomenės pagrindą. Kariuomenės pertvarkymai buvo atlikti per greitai. Galbūt noras įgyvendinti daug pakeitimų vienu metu buvo per daug ambicingas. Tačiau tai rodė šalies norą ir valią išgyventi.

³⁸⁴ Bumblauskas A., *Senosios Lietuvos istorija*, Vilnius, 2005, p. 339.

³⁸⁵ Mastianica O., „*Moterims, kurios gimdo tėvynei sūnus*“: *Moters vaidmuo formuojant tautinę tapatybę edukacinės komisijos laikais*, in: *XVIII studijos, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: Valstybė. Kultūra. Edukacija*, Vilnius, 2015, p. 172–182.

³⁸⁶ Chagniot J., *L'armée de Louis XVI*, in: *Le Règne de Louis XVI et la guerre d'indépendance américaine*, actes du colloque de Sorèze 1976, Abbaye-école de Sorèze, 1977, p. 34–38; Viguier J. de, *Histoire et dictionnaire du temps des lumières*, Paris 2007, p. 375–376.

II DALIS.

SOCIALINIAI SANTYKIAI IR ŪKIO RAIDA

Greta Abiejų Tautų Respublikos politinės santvarkos, didelis iššūkis buvo ir šalies ūkio reformavimas. Kadangi Respublikos ūkio pagrindas buvo žemdirbystė ir tebebuvo paplitusi baudžiava, tai šias abi problemas reikėjo spręsti kartu. Šioje darbo dalyje aptarsime valdymo reformas, susijusias su baudžiava (I skyrius) ir ūkiu (II skyrius).

1 skyrius. Baudžiava

„[...] jeigu Lenkijos Respublika būtų panaikinusi baudžiavą, ji daug lengviau būtų išgyvenusi visas krizes. Ponai būtų daugiau nukentėję, bet valstybė būtų gavusi naudos. Baudžiauninkai, kurie sudarė daugumą, būtų ėmęsi ginklo.

Laisvoje tautoje sujudimas yra didesnis, nei vergų tautoje. Tiesa ta, kad laisvoje tautoje kiekvienas gina savo namus rizikuodamas gyvybe, tuo tarpu kai baudžiava naikina vertybes ir bukina sielas³⁸⁷.

Markizas Luji Antuanas de Karačiolis

Šiame skyriuje siekiama atsakyti į šiuos klausimus: kokie buvo prancūzų mąstytojų patarimai dėl valstiečių padėties gerinimo Abiejų Tautų Respublikoje? Kokia buvo jų įtaka šiuo klausimu lenkų ir lietuvių šviesuomenei? Ar Respublikoje prancūzų patarimai buvo įgyvendinti? Jei taip, tai kokiū būdu? Skyriuje bus aptariama: baudžiovos būklė Abiejų Tautų Respublikoje XVIII a. antrojoje pusėje (I), prancūzų mąstytojų patarimai pagerinti baudžiauninkų padėtį Respublikoje (II), prancūzų mąstytojų įtaka Respublikos reformatorių pasiūlymams dėl baudžiovos (III), įvykdytos

³⁸⁷ « [...] si la République Polonoise avoit aboli la servitude, elle auroit eu beaucoup plus de ressources dans toutes les crises qu'elle essuya. Les Seigneurs y auroient perdu ; mais l'État y eut gagné. Les Serfs qui composent la multitude auroient pris les armes ; et il y a bien plus d'émulation et de zèle chez un peuple libre, que chez un peuple esclave. Alors chacun défend ses foyers au péril de sa propre vie, au lieu que la vassalité éteint la valeur et abrutit les âmes ». Žr.: Caraccioli L.-A., *La Pologne, telle qu'elle a été, telle qu'elle est, telle qu'elle sera*, Varsovie, Poitiers, 1775, seconde partie, p. 65.

valstybinės reformos valdant Stanislovui Augustui (IV), prancūzų patarimų įgyvendinimo įvertinimas (V).

1.1. Baudžios būklė Abiejų Tautų Respublikoje

XVIII a. antroje pusėje

XVIII a. antroje pusėje Abiejų Tautų Respublikoje valstiečių padėtis buvo nepavydėtina. Pažymėtina, kad šalyje gyvavo palivarkinė-lažinė ūkio sistema, kuri buvo panaši į vergovę³⁸⁸. Baudžiauninkai turėjo atlikti įvairius darbus: pavarymus, talkas, kūlimus, sargybas, vežti prekes į uostus, kirsti miškus, dirbti linų laukuose³⁸⁹. Be to, baudžiauninkai turėjo duoti duoklės bei sumokėti aukštus mokesčius, neproporcingai viršijančius žemės ūkio produktų kainas. Neįstengiantys sumokėti rentos valstiečiai išsiskolindavo dvarui. Būdami asmeniškai priklausomi, valstiečiai neturėjo teisės išvykti be dvarininko leidimo³⁹⁰. Valstybė kišosi į santykius tarp bajoro ir baudžiauninko tik jeigu koks nors valstietis būdavo apkaltinamas nusikaltimu, reikėdavo rinkti mokesčius ar šaukti kareivius į tarnybą³⁹¹.

Tokia valstiečių padėtis paveikė ekonomiką. Žemdirbystė buvo gana neefektyvi ir mažėjo bajorų pajamos. Žemės ūkio produkcijos apimtys XVIII a. buvo netgi vienu trečdaliu mažesnės nei XVI a. antroje pusėje³⁹². Be to, baudžiava turėjo ir išorinį aspektą: baudžios egzistavimas, kaip ir disidentų problema, tapo pretekstu „apšviestiesiems kaimynams“ kištis į Respublikos

³⁸⁸ Jučas M., *Baudžios irimas Lietuvoje*, Vilnius, 1972, p. 5–6; Rutkowski J., *Studia nad położeniem włościan w Polsce w XVIII wieku*, in: *Studia z dziejów wsi polskiej XVI–XVIII*. Wyboru dokonał i wstępem opatrzył W. Kula, Warszawa, 1956, p. 145; Bumblauskas A., *op. cit.*, p. 324.

³⁸⁹ Vaitkevičius B., Jučas M., Merkys V., *Lietuvos TSR Istorija*, t. I., *Nuo seniausių laikų iki 1917 metų*, Vilnius, 1985, p. 212–213.

³⁹⁰ Blaszkę M., *Obraz i naprawa Rzeczypospolitej w myśli społeczno-politycznej fizjokratyzmu Baudeau i Le Mercier de la Rivière*, Warszawa, 2000, p. 35; Stone A., *The Polish-Lithuanian State, 1386–1795*, Seattle-London, 2001, p. 293.

³⁹¹ Jobert A., *Les lumières et le problème du servage*, (Bibliothèque polonaise de Paris), p. 214. Čia verta pažymėti, kad gydytojas, botanikas ir Vilniaus universiteto profesorius Ž. E. Žiliberas, apie kurį bus kalbama plačiau trečiojoje darbo dalyje, paliko įdomų Lietuvos valstietijos gyvenimos aprašymą, žr.: Parent A., *Botaniko Žano Emanuelio Žilibero pastebėjimai apie XVIII amžiaus pabaigos lietuvių valstietijos gyvenimą*, in: *Liaudies kultūra*, 2014–3, p. 44–52.

³⁹² Raila E. *Ignotas Ignatas. Vilniaus vyskupas Ignatas Jokūbas Masalskis*, Vilnius, 2010, p. 165.

reikalus, skatinti nesantaiką ir parodyti, kad Respublika nėra „filosofų kraštas“³⁹³. Tai atskleidė prancūzas Cezaris Felisitė Piris de Varij savo *Politiniuose apmąstymuose apie Lenkiją (Réflexions politiques sur la Pologne, Londres, 1770)*.

Dėl viso to užsieniečiai apibūdino Respubliką kaip „valstiečių pragarą“ (*infernus rusticorum*). Respublikos bajorų požiūris į baudžiauninkus buvo toks neigiamas, kad Stanislovas Leščinskis savo *Laisvame balse* jautė būtinybę priminti, kad ir baudžiauninkai yra Dievo vaikai, verti laisvės: „Kurdamas žmogų, Dievas jam suteikė laisvę [...]. Juose, mes turime garbinti Dievo ranką [...]“³⁹⁴. Už tai *Filosofas geradarys (Philosophe bienfaisant)* praneša, kad „pagaliau mes visi lygūs“³⁹⁵. Ir iš tiesų tokia valstiečių nevilts išryškėjo XVIII a. pabaigoje, kai net 40-tyje seniūnijų valstiečiai pakilo į kovą už asmens teises bei laisvės³⁹⁶.

Atsižvelgiant į šitą padėtį, XVIII a. antrojoje pusėje Abiejų Tautų Respublikoje liberalioji dalis pasisakydavo prieš baudžią ir stengdavosi atkreipti visuomenės dėmesį, ypač Vilniaus akademijoje, į šitą problemą³⁹⁷. Baudžios kritiką reikėtų vertinti atsižvelgiant į Vakarų Europos žemės ūkio raidą XVIII amžiuje, nes būtent šimtmečio antrojoje pusėje Vakaruose parsidėjo stulbinanti žemės ūkio pažanga.

Tačiau dėmesys atkreiptinas ir į tai, kad net Prancūzijoje, kurioje baudžiava išnyko viduramžiais, dar ilgai išliko valstiečių priespaudos požymių. Pavyzdžiui, egzistavo *mirusios rankos* (pranc. *mainmorte*; lenk. *martwa ręka*) sistema, pagal kurią neturintys vaikų baudžiauninkai negalėjo laisvai disponuoti

³⁹³ Prieš kiekvieną Respublikos padalijimą Prūsija skelbdavo apie žemės ūkio reformą, bet po padalijimo jokios reformos nebūdavo vykdomos. Prūsijos karalius Frydrichas II, kuris nenorėjo atsisakyti baudžios savo žemėse, nesiekė panaikinti baudžios ir Respublikos valstiečiams. Rusijos imperatorė Jekaterina II irgi daug žadėdavo, bet ji visada prieštaraudavo Respublikos valdovo ir Seimo reformoms, kuriomis buvo siekiama gerinti valstiečių padėtį. Žr.: *Smoleński W., Rosja wobec sprawy włościańskiej w Polsce w XVIII wieku*, in: *Studia historyczne*, Warszawa, 1925, p. 53–59.

³⁹⁴ « Dieu en créant l'homme lui donna la liberté [...]. Nous devons adorer en eux la main de Dieu [...] » Žr.: Leszczyński S., *La voix libre du citoyen, ou observations sur le gouvernement de Pologne, seconde partie*, 1749, p. 8, 22.

³⁹⁵ « [...] au fonds nous sommes tous égaux [...] » Žr.: Leszczyński S., *ibid.*, p. 22.

³⁹⁶ Tazbir J., *Rzeczpospolita i świat, Studia z dziejów kultury XVIII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1971, p. 180; Jučas M., *op. cit.*, p. 263.

³⁹⁷ Jučas M., *op. cit.*, p. 229–230.

savo turto. *Mainmorte* paprotys egzistavo dar ir XVIII a. antrojoje pusėje. Galiausiai 1760–1765 m. laikotarpiu, kai Paryžiaus parlamentas (tuo metu Prancūzijos parlamentas atliko teismo funkcijas) pradėjo žymiai dažniau su *mainmorte* susijusias bylas išspręsti valstiečių naudai, baudžiavinės santvarkos požymiai Prancūzijoje nyko.

Vis dėlto ir po 1779 m. rugpjūčio, kai Liudviko XVI iniciatyva baudžiava ir *mainmorte* buvo panaikinti karališkojoje valdoje, šis procesas nevyko lengvai, o lemtingas ediktas dėl baudžiavinių santykių liekanų panaikinimo buvo priimtas tik po aršių ginčų. Liudvikas XVI turėjo viltį, kad aristokratai paseks jo pavyzdžiu, bet taip neatsitiko. Revoliucijos išvakarėse apie milijoną valstiečių dar buvo susieti tam tikrais baudžiaviniais santykiais Burgundijoje ir Prancūzijos rytinėje dalyje. Tik Revoliucijos laikais, 1789 m. rugpjūčio mėn. 4 ir 11 d. nutarimais feodalinės teisės buvo visiškai panaikintos³⁹⁸.

Analizuojant prancūzų mąstytojų patarimus Abiejų Tautų Respublikos ūkio pertvarkymo klausimais, visada reiktų turėti omeny, kad nors Respublikoje valstiečių būklė buvo pastebimai blogesnė nei Prancūzijoje, tuo pačiu metu ir pačioje Prancūzijoje baudžiavos klausimas dar nebuvo visiškai išspręstas³⁹⁹. Apšvietos idėjų šalininkai Respublikoje taip pat atvėrė visuomenės akis, atskleisdami apgailėtiną valstiečių būklę ir kviesdami ją pagerinti. Jie propagavo lygybės idealus, siekdami sukurti harmoningą tautą, kurios moralė būtų artima bažnyčios moralei⁴⁰⁰. Vis daugiau buvo kalbama apie žmogaus prigimtines teises, valstiečių gynėjai išreiškėdavo poreikį valstiečiams suteikti piliečių statusą, reikalavo jiems valstybės globos, politinių teisių, teisės kreiptis į teismą,

³⁹⁸ Bressan Th., *La critique de la condition mainmortable en France à la veille de la Révolution (1779–1789)*, in: *Annales historiques de la Révolution française*, n. 307, 1997, p. 75, 81, 85; Petitfils J.-Chr., *Louis XVI*, Paris, 2005, p. 97–98, 330, 712.

³⁹⁹ Iš laikotarpiu iki Revoliucijos Prancūzijoje išleistų knygų apie baudžiavą ir valstiečių padėtį galima paminėti: *De l'état civil et de la condition des terres dans les Gaules, dès les temps celtiques jusqu'à la rédaction des coutumes*, en Suisse, 1788 (Claude Joseph Perreiot, en Suisse, 1786), *Mémoire sur les moyens d'améliorer en France la condition des laboureurs* (Simon Clicquot de Blervache, Paris, 1783).

⁴⁰⁰ Knygoje *Laisvais balsas* Stanilovas Leščinskis taip pat atkreipė dėmesį į valstiečius: „Tokie žmonės, taip reikalingi valstybei, yra nusipelnę daugiau pagarbos; bet juos mes vos skiriame nuo gyvulių, kurie skirti dirbti žemės ūkio darbus“ (« Des hommes si nécessaires à l'Etat devraient y être considérés sans doute ; mais à peine les distinguons-nous des bêtes qu'ils entretiennent pour la culture des terres »). Žr.: Leszczyński S., *op. cit.*, p. 6.

turėti savo atstovus seimeliuose, teisės įsigyti žemės⁴⁰¹. Pradėta galvoti, kad sėkminga žemdirbystė priklauso nuo jų geroves. Tai reiškia bajorų santykiai su valstiečiais nebebuvo tik pačių bajorų reikalas.

1.2. Prancūzų mąstytojų patarimai pagerinti baudžiauninkų padėtį Respublikoje

Abiejų Tautų Respublikos ekonomikos pagrindas buvo žemės ūkis, tuo tarpu gamyba ir prekyba buvo menkai išvystytos⁴⁰². Dėl to, kadangi fiziokratai žemdirbystę laikė ūkio pagrindu, jų tezės Respublikoje buvo palankiau priimtos, nei pačioje Prancūzijoje. Bet esant paplitusiai baudžiavai Respublikoje, fiziokratizmas labiau nei Prancūzijoje buvo siejamas su socialiniais ir politiniais aspektais.

Tiesa, fiziokratai negalėjo įsivaizduoti laisvės be nuosavybės teisės, ir jie pasisakydavo už saugumą, laisvę ir nuosavybę⁴⁰³. O baudžiauninkas neturėjo nei saugumo garantijų, nei laisvės, nei nuosavybės teisės. Saugumo nebuvo todėl, kad (Lenkijoje) bajoras galėjo nužudyti baudžiauninką ir išvengti atsakomybės; laisvės nebuvo, nes baudžiauninkas negalėjo palikti žemės kurioje jis gyveno; nuosavybės taip pat neturėjo, nes baudžiauninko darbo vaisiai priklausė bajorui, o žemė – karaliui, bažnyčiai, bajorams⁴⁰⁴. Fiziokratai pasisakė už valstiečių laisvę ir jų gyvenimo būdo gerinimą, siekė panaikinti baudžiavą ir pakeisti ją laisvai samdomu darbu, siūlydami, kad valstiečiai mokėtų pinigų už galimybę dirbti bajoro žemę.

Fiziokratas N. Bodo įvairiuose raštuose aptarė Respublikos valstiečių padėtį. N. Bodo atrodė, kad būtų sunku rasti blogesnėje padėtyje gyvenančių

⁴⁰¹ Jučas M., *op.cit.*, p. 229–230.

⁴⁰² Blaszkę M., *op. cit.*, p. 10, 33.

⁴⁰³ Kunigas jėzuitas Hubertas Votrenas (*Hubert Vautrin*), kuris gyveno Lenkijoje, teigė pastebėjęs, kad šalies gyventojų skaičius turėtų augti valstiečių dėka, bet dėl priespaudos tai nevyksta. O baudžiauninkų galimybes išlaikyti dideles šeimas riboja jų menkos pajamos ir tai, kad jie neturi nuosavybės teisės. (« C'est de cette classe nombreuse [les paysans] qu'on devrait attendre les progrès de la population; mais entravée par la servitude, elle ne saurait se multiplier. La fécondité des serfs est arrêtée par la quantité bornée de leurs subsistances et la privation de toute propriété [...] »). Žr.: Vautrin H., *L'observateur en Pologne*, Paris, 1807, p. 86, 88.

⁴⁰⁴ Jobert A., *op. cit.*, p. 213–214.

žmonių nei Respublikos baudžiauninkai⁴⁰⁵. Kartu jis manė, kad karalius Kazimieras Didysis, suteikdamas bajorams privilegijas, tuo pačiu netyčia pripažino valstiečių pavertimą baudžiauninkais. N. Bodo nuomone, bajorai painiojo žmonių nuosavybę su žemės nuosavybe, ignoruodami faktą, kad laisvų žmonių dirbamos žemės neša daug didesnę derlių, ir todėl rekomendavo sutartį tarp žemės savininko ir valstiečio⁴⁰⁶. Beje jis teigė, kad žemės savininkas, turintis baudžiauninkų, pats negali būti laisvas. Jis pats yra absoliutaus savavališko despotizmo, arba visiškos anarchijos auka, ir negali įgyti maloningo žmogaus autoriteto⁴⁰⁷. Pagaliau N. Bodo manė, kad tik laisvė, išsilavinimas ir gerovė palaipsniui išgydys valstiečius nuo girtavimo⁴⁰⁸.

Kitas fiziokratas P. P. Lemercjė de la Rivjeras savo pažiūras išreiškė veikale *Bendrasis lenkų interesas (L'intérêt commun des Polonais)*, atkreipdamas dėmesį į praktikas, kai bajorai į savo „vergų“ poreikius ir interesus visiškai nekreipia dėmesio, vadovaudamiesi tik savo valia ir nepaisydami to, kas yra teisinga, ir kas nėra teisinga. Būdami visiškai nepriklausomais vadovais savo valdose, tokie bajorai jaučiasi esantys aukščiau įstatymų⁴⁰⁹. Fiziokratas kritikavo Respublikos bajoriją, kuri rėmėsi principu, kad turtingas bajoras turi būti įstatymų nevaržomas savavalis valdytojas, gal net despotas savo valdose⁴¹⁰.

Tačiau P. P. Lemercjė de la Rivjeras davė ne visai apibrėžtų patarimų apie baudžiauninkų išlaisvinimą. Jis manė, kad baudžiauninkas, kuriam staiga

⁴⁰⁵ « [...] vos paysans serfs sont en grande partie si chargés de travail, si réduits au strict nécessaire, qu'il est difficile de leur faire un sort pire que le leur ». Žr.: Baudeau N., *Avis économiques aux citoyens éclairés de la République de Pologne, sur la manière de percevoir le revenu public*, Amsterdam-Paris, 1771, p. 19.

⁴⁰⁶ Baudeau N., *Lettres historiques sur l'état actuel de la Pologne*, Paris, 1772, išnaša 3, p. 97.

⁴⁰⁷ « Comment peut-on ignorer que l'esclavage de la glèbe ne saurait jamais subsister dans un territoire, sans que les propriétaires fonciers, tyrans des ouvriers de culture, ne soient eux-mêmes les victimes nécessaires ou du despotisme arbitraire le plus absolu, ou de l'anarchie la plus complète? [...] il est impossible que le maître d'un serf ait l'idée d'une autorité bienfaisante [...] ». Žr.: Baudeau N., *Première introduction à la philosophie économique*, Paris, 1771, p. 59.

⁴⁰⁸ « [...] vous ne les corrigerez de l'ivrognerie que peu à peu, par la liberté, par l'instruction et par l'aisance qui marche à sa suite ». Žr.: Baudeau N., *Avis économiques aux citoyens éclairés de la République de Pologne, sur la manière de percevoir le revenu public*, Amsterdam-Paris, 1771, p. 25.

⁴⁰⁹ « Au milieu de ses esclaves, un seigneur polonais ne connaît de lois que sa volonté ; il n'a nulle idée du juste et de l'injuste. Sa qualité de maître absolu établit en lui, dès le plus bas âge, un esprit d'indépendance dont il ne peut plus se dépouiller ». Žr.: Le Mercier de la Rivière P.-P., *L'intérêt commun des Polonais*, p. 28–29.

⁴¹⁰ « Un seigneur polonais, pour peu qu'il soit riche, doit être, dans son district, un despote arbitraire et pleinement indépendant des lois ». Žr.: Le Mercier de la Rivière P.-P., *ibid.*, p. 28–29.

būtų suteikta laisvė, nevertintų jos ir nežinotų kaip ją naudoti. Taip pat teigė, kad iš pradžių reikia suteikti baudžiauninkams tik kelias laisvo žmogaus teises, tai yra, reikia suteikti baudžiauninkui galimybę būti laisvu ir raginti jį siekti laisvės. Bet jis rašo, kad jis nenori patarinėti baudžiauninkų laisvės klausimais⁴¹¹.

G. de Mably veikale *Apie Lenkijos valdymą ir įstatymus* XIV skyriuje, pavadintame *Apie didžiojo išdininko skyrių, arba finansų tarybą (Du département du grand-trésorier, ou du conseil de finance)*, siekdamas sudominti bajorus valstiečių padėties klausimu, akcentavo valstiečių ekonominę svarbą: „Te Lenkija užjaus žmones, kurie nori jai tarnauti ir ją ginti, o žemės savininkams turtus augina⁴¹²“. Nors G. de Mably norėjo, kad būtų sukurtas laisvųjų valstiečių sluoksniu, tačiau jo duodami patarimai dėl valstiečių padėties gerinimo buvo susiję tik su laisve po dvidešimt metų trunkančios tarnybos milicijoje⁴¹³.

Ž. Ž. Ruso apie valstiečius rašo savo *Samprotavimų* XIII skyriuje, pavadintame *Projektas laipsniškai valdyti valdžios narius (Projet pour assujettir à une marche graduelle tous les membres du gouvernement)*. Pagal jį, Respublikos ekonominio ir politinio silpnumo priežastis – socialinė struktūra. Tiesa, didžiausia gyventojų dalis, valstiečiai, nevaikina jokio politinio vaidmens. Jis nori sukurti *priežiūros* arba *labdaros* komitetą (*comité censorial ou de bienfaisance*). Pagal projektą šis komitetas turėjo susirinkti kiekvienoje provincijoje kas antrus metus tarp dviejų seimų. Komitetas turėjo būti sudarytas iš išrinktų atstovų, kurie dar nėra seimo nariai.

Be kita ko, šis komitetas turėtų suvaidinti svarbų vaidmenį baudžiauninkų išlaisvinimo procese. Ž. Ž. Ruso manė, kad kiekvienoje vaivadijoje turėtų būti

⁴¹¹ « Je ne vous proposerai point cependant de donner tout d'un coup la liberté à vos esclaves; ils n'en connaîtraient pas le prix, ils ne sauraient pas en faire usage; ils n'en auraient même pas les moyens [...] Vous commencerez de vous-même par améliorer la condition de vos esclaves, par leur donner des droits qui ne soient pas précisément tous ceux de l'homme libre, mais qui en leur inspirant le désir de le devenir, leur permettent aussi de s'en procurer les moyens. Je n'entrerai dans aucun détail à ce sujet; il grossirait trop mon mémoire [...] ». Žr.: Le Mercier de la Rivière P.-P., *ibid.*, p. 28–31.

⁴¹² « Que la Pologne regarde avec compassion des hommes qui voudroient la servir et la défendre, et les propriétaires des terres verront augmenter leurs richesses [...] ». Žr.: Mably G. de, *Œuvres complètes de l'abbé de Mably*, t. VII, *Du gouvernement et des loix de la Pologne*, Lyon, 1792, p. 201.

⁴¹³ Mably G. de, *ibid.*, p. 178. Turima omenyje nenuolatinė karinė tarnyba. Terminas „milicija“ čia turėtų būti suprstas kaip „ginkluotas dalinys“.

sudarytas valstiečių, pasižymėjusių „geru elgesiu, gera kultūra, gerais papročiais, rūpesčiu savo šeima, geru pareigų vykdymu [...]“, sąrašas. Šis sąrašas būtų pristatytas vietos seimeliui, kuris, laikydamasis teisėtos kvotos, išrinktų valstiečius, vertus laisvės. Šis sąrašas būtų sudaromas remiantis ataskaitomis ir reputacija ir jo pagrįstumą būtų galima lengvai patikrinti⁴¹⁴. Ž. Ž. Ruso taip pat reikalavo, kad seimelis suteiktų buvusiam valstiečio savininkui kompensacijų ir pastarasis nepatirtų finansinės žalos. Tuo buvo siekiama, kad baudžiauninkų išlaisvinimas būtų gerbtinas ir pelningas veiksmas savininkams⁴¹⁵.

Vėliau, išlaisvinus pakankamai daug baudžiauninkų šeimų vienoje apygardoje (*canton*), būtų galima išlaisvinti visą kaimą, sukurti savivaldybę (*commune*), išdalinti jiems komunos žemes taip, kaip buvo įgyvendinta Šveicarijoje. Ž. Ž. Ruso siekiamybė buvo, kad valstiečiai žingsnis po žingsnio taptų tautos nariais ir turėtų savo atstovus seimelyje⁴¹⁶.

Ž. Ž. Ruso projektuoti komitetai turėjo atlikti penkias funkcijas: 1) padėti valstiečiams išsivaduoti iš bajorų priespaudos; 2) informuoti seimelį apie vaivadijos valdymą; 3) pasirūpinti vaivadijos vadovybės gerove; 4) padėti vargstantiems (Ž. Ž. Ruso manė, kad turtingiausi piliečiai spontaniškai paremtų vargstančiuosius, o bažnyčios žinioje esančios prieglaudos taptų nereikalingos ir būtų panaikintos); 5) paskatinti nuspelniusius piliečius.

Ž. Ž. Ruso norėjo, kad valstiečiai taptų piliečiais, tautos dalimi. Jis siūlė juridinio proceso būdu suteikti valstiečiams laisvę. Tokiu būdu „valstiečiai taptų mylimi“ ir būtų galima užverbuoti juos į miliciją. Kaip ir G. de Mably, Ž. Ž. Ruso miliciją įsivaizdavo kaip nenuolatinę karinę tarnybą⁴¹⁷.

Abiejų Tautų Respublikoje gyvenantis prancūzas, Varšuvos kadetų mokyklos mokytojas Žanas Batistas Diubua de Žancini taip pat domėjosi šalies

⁴¹⁴« [...] sur de fidèles mémoires, et sur le rapport de la voix publique bien vérifié [...] ». Žr.: Rousseau J.-J., *Considérations sur le gouvernement de Pologne, et sur sa réformation projetée*, 1772, in: *Jean-Jacques Rousseau, Œuvres complètes*, t. III, Paris, 1964, p. 1026.

⁴¹⁵ Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 1026.

⁴¹⁶« [...] leur rendre enfin le droit que leur donna la nature de participer à l'administration de leur pays en envoyant des députés aux Diétines ». Žr.: Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 1027.

⁴¹⁷ *Ibid.*, p. 1025–1027.

valstiečių likimu. 1775 m., remdamasis Pjero de Solinjako (*Pierre Joseph de la Pimpie chevalier de Solignac, 1684–1773*) *Visuotinė Lenkijos istorija (Histoire générale de Pologne, 1750)*, Ž. B. Diubua parašė kadetams skirtą filosofinę dramą prancūzų kalba *Kazimieras Didysis (Casimir le grand)*⁴¹⁸. Dramos tema buvo baudžiauninkų išlaisvinimas, o Kazimieras pavaizduotas kaip „valstiečių karalius“. Ž. B. Diubua išreiškė nuomonę, kad valstiečiai būtini šalies egzistencijai. Pjesėje rašoma: „Taip, aš esu valstiečių karalius [...]. Tai ši tauta, kuri mus maitina, ne visada suvokiama kaip žmonijos dalis. Gamtos balsas – negirdėta, matomas tik tariamas šiurkštumas [...]“^c. Karaliaus nuomone, kiti šalies luomai gyvena tik valstiečių darbo dėka⁴¹⁹.

Dramoje vaizdžiai pasakojama, jog į šalį įsiveržus totoriams, valstiečiai prašo karaliaus ginklų. Tai matydamas Kazimieras pastebi: „[...] mylima ir gerbiama valstiečių tauta greitai tampa kareivių tauta^{420c}“. Kazimieras pasisako prieš teisę bajorams gauti baudžiauninko turtą, kai pastarasis miršta bevaikis. Karaliaus požiūriu, numirusio baudžiauninko turtas turėjo atitekti jo artimiesiems⁴²¹, todėl jis sutiko sumažinti savo rūmų išlaidas, kad palengvintų valstiečių būklę⁴²².

Įdomu tai, kad nors ir būdamas įsitikinęs valstiečių gerovės šalininkas, Ž. B. Diubua teigia, kad valstiečiai turi klausyti savo pono. Tai išryškėja, kai pjesėje Kazimiero žodžiais jis primena valstiečiams, kad jie turi klausyti savo bajoro: „[...] jūs turite būti jam nuolankūs, taip ir yra Dievo sutvarkytame pasaulyje. Šitai jūs turite jam visiškai paklusti, jeigu tai neprieštarauja nei gamtai, nei religijai, todėl neturtingieji turi teisę siekti teisingumo kai jie

⁴¹⁸ Dubois de Jancigny J.-B., *Casimir le grand*, Varsovie, 1775.

⁴¹⁹ « Casimir : Oui, je suis le roi des paysans [...]. C'est ce peuple qui nous nourrit. On ose quelquefois à peine lui accorder les privilèges de l'humanité, on est sourd à la voix de la nature, on ne voit que la grossièreté apparente [...] ». Žr.: Dubois de Jancigny J.-B., *ibid.*, p. 23–24.

⁴²⁰ « [...] un peuple de paysans qu'on aime et qu'on estime, devient bientôt un peuple de soldats ». Žr.: Dubois de Jancigny J.-B., *ibid.*, p. 29.

⁴²¹ « Que le bien de chaque paysan mourant, soit dévolu à ses plus proches parents ». Žr.: Dubois de Jancigny J.-B., *ibid.*, p. 77–79.

⁴²² Dubois de Jancigny J.-B., *ibid.*, p. 77.

prispausti, tuo tarpu ponai – kelti reikalavimus ir griežtai bausti, kada šie nenori paklusti⁴²³».

Kartą sapne karalius pamatė labai sergančią moterį, vardu *Sarmatija* (tai galima suprasti kaip Respublikos įsmeninimą). Keli užsienio gydytojai pabandė ją gydyti, bet tik kažkoks jaunas lenkų gydytojas (galima numanyti, kad tai pats Stanislovas Augustas) gali jai padėti. Tada *Sarmatia Nova* (t. y. *Atgimstanti Lenkija*) pareiškia: „noriu, kad mane gydytų tik mano vaikai“⁴²⁴. Ž. B. Diubua čia norėjo pasakyti, kad tik patys Respublikos gyventojai galėjo veiksmingai padėti savo šaliai persitvarkyti, o ne užsienio mąstytojai.

1779 m. vasarą, galbūt dėl sveikatos priežasčių, bet, greičiausia, daugiau dėl savo įsitikinimų, Ž. B. Diubua sugrįžo į Prancūziją. Tačiau jo dėka jauni kadetai galėjo daugiau dėmesio atkreipti į baudžios problemą. Verta pastebėti, kad Julianas Nemcevičius (*Julian Ursyn Niemcewicz*, 1757–1841)⁴²⁵, kuris 1777 m. baigė Varšuvos kadetų mokyklą ir buvo Ž. B. Diubua mokinys, Gegužės 3 d. Konstitucijos pirmųjų metinių proga taip pat parašė istorinę penkių veiksmų dramą apie Kazimierą pavadinimu *Kazimieras Didysis*⁴²⁶.

1.3. Prancūzų mąstytojų įtaka Abiejų Tautų Respublikos projektams baudžios klausimu

Fiziokratų ir švietėjų požiūris į baudžios aiškiai matosi Respublikos mąstytojų darbuose. Labiausiai apsišvietę bajorai suvokė, kad fiziokratų siūlomos ūkininkavimo formos ir baudžiauninkų padėties pagerinimas galėjo atnešti jiems daugiau naudos. Vieni akcentavo žmogaus prigimtines laisvę, kiti – sutartį tarp savininko ir valstiečio. Siekiai pagerinti valstiečių padėtį dažniausiai

⁴²³ « [...] vous devez lui être soumis. Tel est l'ordre mis dans le monde par la Divinité. Ainsi ayez à lui obéir aveuglement en tout ce qui ne sera contraire, ni à la nature, ni à la religion, parce que, si les pauvres ont droit à la justice lorsqu'ils sont opprimés, on doit les punir plus sévèrement, lorsqu'ils s'oublient au point de manquer à leurs maîtres ». Žr.: Dubois de Jancigny J.-B., *ibid.*, p. 27.

⁴²⁴ « Sarmatia Nova : Non, je ne veux plus pour médecins que mes Enfants ». Žr.: Dubois de Jancigny J.-B., *ibid.*, p. 69.

⁴²⁵ Lenkų rašytojas, publicistas, politikas, Livonijos atstovas Ketverių metų seime. 1794 m. sukilimo metu – T. Kosciuškos sekretorius. Žr.: Šostakovski J., *Nemcevičius Julianas*, in: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. XVI, 2006, p. 389.

⁴²⁶ Niemcewicz J. U., *Kazimierz Wielki w trzech aktach*, Warszawa, 1792.

rėmėsi asmenine iniciatyva. Keletas bajorų ne tik reikalavo suteikti daugiau laisvių valstiečiams, bet ir patys rodė pavyzdį. Tarp aktyviausiai siekusių pagerinti baudžiauninkų padėtį paminėtini Juozapas Vybickis (*Józef Wybicki*), Hugo Kolontajus, Stanislovas Stašicas, karaliaus sūnėnas Stanislovas Poniatovskis (*Stanisław Poniatowski*), Ona Jablonovska (*Anna Jabłonowska*), Andrius Zamoiskis, Joachiminas Chreptovičiaus, Povilas Bžostovskis, Ignotas Jokūbas Masalskis ir kiti⁴²⁷.

1.3.1 Žmogaus prigimtinės laisvės svarba

Remiantis fiziokratų samprotavimais, atsirado nauji požiūriai: žemės ūkio raidos pagrindu turėjo tapti valstiečio ūkis, garantuojant jo teisę į žemę ir jos produktus. Tuo pačiu metu dvaro (palivarko) žemės dydis turėjo būti apribotas, o pono egzistencijos pagrindu turėjo būti valstiečių mokami mokesčiai. Šios koncepcijos pagrindimui ypač naudingos buvo fiziokratų tezės apie laisvę ir privačią nuosavybę⁴²⁸. Tačiau nors ir labai domėdamiesi fiziokratizmo idėjomis ir pripažindami, kad pagal prigimtinę teisę visi žmonės turi būti laisvi ir lygūs, bajorai tuo pat metu su baime laukė baudžiovos pabaigos⁴²⁹. Taip matosi su M. Vielhorskiu. Nors jis ir pripažino, kad paprastų žmonių šalinimas nuo valstybės reikalų yra žala laisvei, laikė, kad dėl to, jog Respublikos gyvavimo pradžioje šie žmonės nepadėjo saugoti valstybės, jie gavo tai, ko yra verti⁴³⁰.

⁴²⁷ Žr.: Grabski W, *Spoleczne gospodarstwo agrarne w Polsce*, Warszawa, 1923; Fabre J., *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des lumières*, Paris 1984, p. 30; Arlauskienė A., Jurgelevič L., Šmigelskytė-Stukienė R. *Povilas Ksaveras Bžostovskis – Paulavos Respublika*, Vilnius, 2014, p. 54–60.

⁴²⁸ Gorski J., *Poglądy ekonomiczne Stanisława Staszica*, in: *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, rok XII, n. 2, 1967, p. 318.

⁴²⁹ Borkowska-Bagieńska E., *Zbiór praw sądowych Andrzeja Zamoyskiego*, Poznań, 1986, p. 140; Blaszkę M., *op. cit.*, p. 33, 37, 188.

⁴³⁰ Wielhorski M., *O przywróceniu dawnego rządu według pierwiastkowych Rzeczypospolitej ustaw*, [Amsterdam], 1775, p. 305–307.

Bet buvo ir nemažai reformatorių, linkusių pakoreguoti susidariusią nuomonę apie valstiečius⁴³¹. Antai Kunigas Pranciškus Jezierskis⁴³², kuris labai domėjosi prancūzų publicistais ir prancūzų revoliucijos veikėjais, daug kovojo už valstiečių laisvę, už miestiečių teises, užstojo bajorus prieš didikus. Anot jo, „miestų ir kaimo tautą reikėtų pavadinti nacijos *pirmuoju luomu*, arba dar geriau – *visa nacija*“⁴³³. Ignotas Potockis (*Ignacy Potocki*, 1750–1809)⁴³⁴ galvojo, kad laisvi valstiečiai mažiausiai turėjo būti „tautos“ dalimi. Remdamasis prigimtaine teise Martynas Kużeneckis (*Marcin Kurzenecki*, 1705–1768), Nesvyžiaus noviciato rektorius, 1752 m. pareiškė, kad reikia leisti valstiečiams keisti gyvenamąją vietą, jeigu jie nepatenkinti savo dvarininku. O bajorai, nusikaltę prieš valstiečius, turėtų būti patraukti baudžiamojon atsakomybėn⁴³⁵. Savo *Politinių materijų rinkinyje* (*W zbiorze niektórych materii politycznych*, Warszawa, 1774) kunigas Antanas Poplavskis (*Antoni Popławski*, 1732–1799)⁴³⁶ gynė baudžiauninkus, kurie neturi jokios nuosavybės ir politinių

⁴³¹ Dar 1651 m. Vilniaus akademijos profesorius Aleksandras Olizarovijus (*Aleksandr Olizarowski*) buvo paskelbęs veikalą *Apie politinę žmonių sąjungą*. Pagal jį, jokios teisės normos, net gyvuojantys papročiai, negalėjo pateisinti nelaisvės. Valstiečiai tampa baudžiauninkais ne savo noru, o dėl būtinumo. Iš esmės valstietis gimsta laisvas. Žr.: Olizarovijus A., *De politica hominum societate*, Dandisc, 1651, p. 152–153; Olizarovijus A. A., *De politica hominum societate = Apie politinę žmonių sąjungą*; lotynišką tekstą parėngė ir į lietuvių kalbą vertė J. Sarcevičienė, Vilnius, 2003.

⁴³² P. S. Jezerskis (*Franciszek Salezy Jezierski*, 1740–1791), kunigas, politikos veikėjas, parašė daug darbų apie prašciokus ir valstiečių emancipaciją. Domėjosi to meto Prancūzijoje vykstančiais debatais, išvertė Emanuelio Sieyes'o pamfletą apie trečiąją luomą. Parašė veikalą *Jarošo Kutasinskio, Lukovo bajoro, pastabos apie nekilmingą luomą Lenkijoje* (*Jarosza Kutasinskiego herbu Dęborog szlachcica Lukowskiego uwagi nad stanem nieszlacheckim w Polsce*, Warszawa, 1790). Žr.: Trencsényi B., Kopeček M., *Discourses of Collective Identity in Central and Southern Europe (1770–1945)*, Budapest, 2006, p. 132.

⁴³³ Jezierski F. S., *Wybór pism*, Warszawa (ed. Dzdzisław Skwarczyński), 1952; Leśnodorski B., *Polscy jakobini. Karta z dziejów insurekcji 1794 roku*, in: *Studia i materiały z dziejów Polski w okresie Oświecenia*, t. III, Warszawa, 1960, p. 46; Leśnodorski B., *Le siècle des lumières en Pologne. L'état des recherches dans le domaine de l'histoire politique, des institutions et des idées*, in: *Acta Poloniae Historica*, t. IV, 1961, p. 159.

⁴³⁴ Buvo vienas veikliausių Edukacinės komisijos narių, Ketverių metų seimo reformų grupuotės vadovas. 1791–1793 buvo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės maršalas. 1794 m. tapo sukilimo vyriausybės užsienio reikalų ministru. Žr.: Szczygielski W., *Potocki Ignacy*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, 1983, t. XXVII/4, z. 115, p. 829–831.

⁴³⁵ Kurzeniecki M., *Rozmowy kapelana albo teologa nadwornego z oyczystym panem chrzescianskim*, Wilno, 1752. Žr.: Jučas M., *op. cit.*, p. 231.

⁴³⁶ Fiziokratizmo šalininkas. Jaunystėje jis įstojo į pijorų vienuolyną. Išvertė iš prancūzų kalbos į lenkų kalbą kunigo Gabrielio Fransua Koajė (*Gabriel-Francois Coyer*, 1707–1782) veikalą *Jono Sobieskio, Lenkijos karaliaus istorija* (*Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne*, Varsovie, 1761). Dėstė *Collegium Nobilium*. Žr.: Chamcówna M., *Popławski Antoni*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, 1983, t. XXVII/3, z. 114, 1983, p. 601–604; Jobert A., *La commission d'éducation nationale en Pologne (1773–1794), son œuvre d'instruction civique*, Paris, 1941, p. 180; Mrozowska K., *Educational reform during the Enlightenment*, in: *Constitution and Reform in Eighteenth-Century*, Bloomington, 1997, p. 126.

teisių⁴³⁷. Juozapas Wybickis (*Józef Rufin Wybicki*, 1747–1822)⁴³⁸, reikalavo išlaisvinti valstiečius, suteikti jiems politines teises ir pripažinti jų teisę į žemę duodant kompensaciją žemvaldžiams. Savo *Patriotiškuose laiškuose Zamoiskiui* (1777–1778)⁴³⁹, jis rašo, kad baudžiava prieštarauja žmogaus prigimčiai ir kenkia žemės ūkiui bei populiacijos plėtrai. Jis pabrėžė, kad „nuo valstiečio gerovės priklauso viso pasaulio gerovė“. Dėl to vidinė reforma, arba kitaip, agrarinė reforma – svarbiausias seimo rūpestis⁴⁴⁰.

Kunigas Stanislovas Stašicas (*Stanisław Staszic*, 1755–1826)⁴⁴¹ 1790 m. veikale *İspėjimai Lenkijai (Przestrogi dla Polski)*⁴⁴² teigė, kad „baudžiava Lenkijoje – didesnis nuostolis Respublikai, nei visi jos priešai kartu“, ir kad Apvaizda supyks ant bajorų, nes jie atsakingi už tokią padėtį. Tačiau jis nesiūlė jokio esamos ūkio sistemos pertvarkos plano.

Hugo Kolontajus (*Hugo Kollątaj*, 1750–1812)⁴⁴³, Lietuvos dvasinis referendorius ir Krokuvos universiteto rektorius, savo *Laiškuose Stanislovui Malachovskiiui (Listy do Stanisława Malachowskiego*, 1788 m. pervadinti į

⁴³⁷ Blaszkę M., *Fizjokratyczna teoria własności w nie wydanym rękopisie Antoniego Popławskiego nauka o prawie przyrodzonym krotko i Janie zebrana dla uczących się polityki in collegio nobilium scho. Piar. W Warszawie 1771 r.*, in: *Archiwum historii filozofii i myśli społecznej*, t. XXXI, 1985, p. 320–331; Blaszkę M., *Antoni Popławski: fizjokratyczna wizja jednostki i społeczeństwa*, in: *Archiwum historii filozofii i myśli społecznej*, t. XXXIII, 1988, p. 305–335.

⁴³⁸ Politinis veikėjas ir rašytojas. Buvo Edukacinės komisijos narys, 1778 m. vadovavo Vilniaus universiteto reorganizavimui. Ketverių metų Seimo narys, reformų šalininkas. Dalyvavo T. Kociuškos sukilime, o nuo 1796 m. buvo lenkų legiono Italijoje vienas organizatorių. Źr.: Šostakovski J., Wybickis Juozapas (1747–1822), in: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. XXV, Vilnius, 2014, p. 499.

⁴³⁹ Wybicki J., *Listy patriotyczne do exkanclerza Zamoyskiego*, Warszawa, 1777–1778; Coxe W., *Voyage en Pologne, Russie, Suède, Danemarck*, vol. I, London, 1802 (5th edition), p. 93–97; Korzon T., *Wewnętrzne dzieje Polski za panowaniem Stanisława Augusta Poniatowskiego, 1764–1794. Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego*, dz. I, p. 382–385, 396–399; Rutkowski J., *Histoire économique de la Pologne avant les partages*, Paris, 1927, p. 132–134.

⁴⁴⁰ Dany Ch., *Les idées politiques et l'esprit public en Pologne à la fin du XVIIIe siècle*, Paris, 1901, p. 210.

⁴⁴¹ Lenkų kunigas, politinis filosofas bei veikėjas, mokslininkas. Ketverių metų seime jis pirmasis reikalavo panaikinti liberum veto, įvesti sosto paveldėjimo tvarką, suteikti politines teises miestiečiams, rėmė Gegužės 3-iosios Konstituciją. Atliko geologinių tyrimų. Źr.: Czeppe M., Wójcik J., *Polski Słownik Biograficzny*. 2004, t. XLII/4, z., 2004, 175, p. 540–551.

⁴⁴² Staszic S., *Przestrogi dla Polski z teraźniejszych politycznych Europy związków i z praw natury wypadające przez pisarza Uwag nad życiem Jana Zamoyskiego*, Warszawa, 1790.

⁴⁴³ Lenkų kunigas, politikas, politinis rašytojas, filosofas, švietimo ideologas. 1776–1786 m. tapo Edukacinės komisijos nariu, o nuo 1786, LDK dvasiniu referendoriumi. Ketverių metų seimo metu vienas vadinamosios Patriotų grupuotės veikėjų. 1791–1794 m. Lenkijos pakancleris. Buvo vienas iš 1791 m. gegužės 3-iosios Konstitucijos autorių. Remdamasis fiziokratų idėjomis sukūrė etikos ir visuomeninės filosofijos sistemą, pabrėžiančią natūralią teisę ir pareigų sąveiką: *Fizinė ir moralinė tvarka (Porządek fizyczno-moralny*, 1810). Źr.: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. X, 2006, p. 374–375.

Anonimo laiškai), sekė fiziokratų mintimis. Jis analizavo Respublikos visuomenės bei politines problemas ir pabrėžė riziką valstybei, kurią kelia būtent baudžiavinė priespauda⁴⁴⁴. Karštas kovotojas už jų gerovę, H. Kolontajus reikalavo vykdyti reformas, iš kurių pati svarbiausia – valstiečius padaryti žemės savininkais įvedant žemės nuomą⁴⁴⁵. Kameneco vyskupas Adomas Stanislovas Krasinskis (*Adam Stanisław Krasiński*, 1714–1800) taip pat siūlė, remiantis teisėtomis priemonėmis, paskirstyti žemę valstiečiams, pradėdant nuo Karalystės valdų⁴⁴⁶.

Kunigas lazaristas Mykolas Pranciškus Karpavičius (*Michał Franciszek Karpowicz*, 1744–1803)⁴⁴⁷ buvo vienas iš pirmųjų Respublikoje išreiškiusių socialines fiziokratų mintis⁴⁴⁸. Remdamasis mokslo tvarkos principais⁴⁴⁹, jis stengėsi adaptuoti jų mintis krašto socialinei bei ekonominei padėčiai pagerinti. Norint pagerinti ekonomiką⁴⁵⁰, jis išreiškė reikalavimą pirmiausiai visiškai pergalvoti valstietijos teisinę padėtį. 1770 ir 1771 m. jis pasakė dešimt pamokslų, atkreipiančių dėmesį į valstiečių švietimo ir kitų teisių problemas⁴⁵¹. Juose kunigas aiškino, kad iš žmogaus prigimties kyla pagrindinės žmogaus teisės ir pareigos, o taip pat ir individualios bei visuomeninio gyvenimo normos. Pagal jį, ponų saualė prieštarauja ir prigimtinėi teisei, ir Evangelijai. Todėl esą būtina dėti pastangas pagerinti valstiečių būvį, suteikiant jiems daugiau laisvių,

⁴⁴⁴ Kołłątaj H., *Listy anonima*, ed. Leśnodorski B., Wereszycka H., t. I, Warszawa, 1954, p. 279–281.

⁴⁴⁵ Rostworowski E., „*Marzenie dobrego obywatela*“ czyli królewski projekt konstytucji, in: *Legends i fakty XVIII*, Warszawa, 1963, p. 294; Rostworowski E., *Ilu było w Rzeczypospolitej obywateli szlachty?*, in: *Kwartalnik Historyczny*, t. XCIV, 1988, p. 37–38.

⁴⁴⁶ Konopczyński W., *Byskupa Adama Krasińskiego traktat o naprawie Rzeczypospolitei*, in: *Przegląd Narodowy*, R. 6, 1913 (1913), t. XI, nr. 4, p. 345–359.

⁴⁴⁷ Kunigas, Vilniaus universiteto dogmatinės teologijos, bažnyčios istorijos profesorius ir Prienų klebonas. Buvo vienas žymiausių XVIII a. pabaigos pamokslininkų, reikšmingas buvo jo 1776 sakytas 10 pamokslų ciklas. Buvo 1794 m. sukilimo veikėjas. Žr.: Šlusarska M., *Michał Franciszek Karpowicz (1744–1803)*, in: *Pisarze polskiego Oświecenia*, t. II, Warszawa, 1994, p. 75; Mačiulytė K., *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. IX, Vilnius, 2006, p. 488.

⁴⁴⁸ Tunaitis S., *Apšvietos epochos socialinės ir politinės filosofijos metmenys*, Vilnius, 2014, p. 37.

⁴⁴⁹ Mačiulytė K., *Mykolas Pranciškus Karpavičius, rinktiniai pamokslai*, Vilnius, 2003, p. 32.

⁴⁵⁰ Padalskis P., *op. cit.*, p. 14.

⁴⁵¹ Karpowicz M., *Kazania X. Michala karpowicza w roznych okolicznosciach miane, Kraków*, 1806 t. II, p. 205, t. III (išleista Vilniuje 1777 m.), p. 28.

pripažįstant nuosavybės teisę ir sudarant sąlygas šviestis bei lavintis⁴⁵². Bendrai kalbant, vergovė nesiderina nei su krikščionių, nei su civilizacijos vertybėmis⁴⁵³.

Įkvėpimo jis sėmėsi būtent iš fiziokrato Pjero Samuelio Diupono knygos *Ekonominės politikos principų sąrašas (Table raisonnée des principes de l'économie politique)*⁴⁵⁴. Dar 1776 m. M. Karpavičius iš savo bažnyčios sakyklos dėstė šio prancūzų fiziokrato mintis. Norėdamas suderinti fiziokratizmo mintis su krikščioniškomis pažiūromis, M. Karpavičius, kaip ir kiti Respublikos apšviesti kunigai, įkvėpimo sėmėsi iš Prancūzijos retorikos mokyklos, būtent pamokslininko Žano Batisto Masilono (*Jean-Baptiste Massillon*, 1663–1742) darbų, dėl kurio įtakos M. Karpavičius net buvo pavadintas *lenkų Masilonu*⁴⁵⁵. Pamoksle *Apie amžinojo gyvenimo reikalingumą* yra reikšmingų sąsajų su Ž. B. Masilono *Mažosios gavėnios (Petit carême, 1718)*⁴⁵⁶ tekstais, kuriuose ypač pabrėžiama aukštų pareigūnų atsakomybė⁴⁵⁷.

M. Karpavičiaus požiūriu mokslas, išsilavinimas bei auklėjimas buvo pagrindinės krašto gerovės prielaidos⁴⁵⁸. Kunigas išreiškė mintį apie reikalingumą duoti valstiečiams pradinį mokymą, susijusį su žemdirbyste. Jam valstietija – naudingiausia visuomenės dalis, ir reikia, kad tėvynė pagaliau sužinotų apie juos, o jie suprastų, jog yra tėvynės piliečiai⁴⁵⁹: „Nereikia mūsų valstiečiams sudėtingų teologijos klausimų, spekuliacija kuriais ir patiems

⁴⁵² Karpowicz M., *Kazania jubileuszowe*, t. II, Wilno, 1777, (*Kraków-1806, Warszawa-1808*); Pukianiec L., *Kazania Jubileuszowe Ks. Karpowicza M.*, Wilno, 1934, p. 8–10.

⁴⁵³ Karpowicz M., *Kazanie jubileuszowe, w porządku 80, z rozkazu J. O. Ks[ie]cia Jmci Pasterza dnia 24 wresnia 1776 w kosciele Sw. Duchy miane, o powinnej poddanym od panow milosci wzgledem ich duszy, a zatem o powinności wyprowadzenia ich z tej grubości rozumu, w której zostają, i o szkołach parafialnych*, in: *Kazania w różnych okolicznościach miane*, t. III, *Kraków*, 1806, p. 56. Cituoja: Mačiulytė K., *op. cit.*, Vilnius, 2003, p. 31.

⁴⁵⁴ Dupont de Nemours P.-S., *Table raisonnée des principes de l'économie politique*, Paris, 1773; Karpowicz M., *Kazania X. Michaila Karpowicza w różnych okolicznościach miane*, (t. 1 Wilno, 1777; t. 2 *Kraków*, 1806), p. 228.

⁴⁵⁵ Mačiulytė K., *op. cit.*, Vilnius, 2003, p. 28.

⁴⁵⁶ Šie pamokslai, kuriuose jaučiama prancūzų dvasininko Fransua Fenelono (*François Fénelon*, 1651–1715) minčių įtaka, buvo paskirti busimam karaliui Liudvikui XV. Jie buvo labai gerai žinomi XVIII amžiuje ir apibūdino valdovų pareigas.

⁴⁵⁷ „Kuo daugiau pareigų turime dėl savo garbingumo, tuo daugiau turime iš savęs reikalauti visuomeninių dorybių, ir tampame blogi, kai esame geri tik sau.“ Žr.: Massillon J. B., *Maly post*, Wytłumaczony z francuzkiego przez A. D. Meleniewskiego, Warszawa, 1826, p. 251.

⁴⁵⁸ Lukšienė M., *op. cit.*, p. 44.

⁴⁵⁹ Karpowicz M., *Kazanie jubileuszowe [...] powinnej poddanym od panów miłości wzgledem ich duszy, a zatem o powinności wyprowadzenia ich z tej grubosci rozumu, w której zostają, i o szkołach parafialnych*, p. 57. Cituoja: Mačiulytė K., *op. cit.*, Vilnius, 2003, p. 31–32.

[aukštųjų] mokyklų daktarams neteikia iš tiesų mokytų žmonių garbės. [Pakaktų] jiems išversti trumpą ir paprastą tikybos katekizmą, koks [yra] garsaus kunigo Klodo Fleri (*Claude Fleury*)^{460c}. Kunigui svarbiausia – pilietinių ir moralinių dorybių ugdymas⁴⁶¹.

Tačiau M. Karpavičiaus pamokslai dažnai būdavo klausytojų nesuprasti, sukeldavo sumišimą⁴⁶² ir patiko toli gražu ne visiems. Paskelbus ketvirtąjį pamokslą (*Apie ponų priedermę mylėti pavaldinius dėl jų sielų, taip pat apie pareigą įveikti tą primityvią mąstyseną, kurios jie tebesilaiko, bei apie parapines mokyklas*)⁴⁶³ kunigas net buvo apkaltintas, kad pasiremdamas Voltero mintimis kenkia religijai⁴⁶⁴. Norėdamas įgyvendinti savo auklėjimo koncepcijas jis įsteigė parapinę mokyklą Prienuose⁴⁶⁵.

Kiti dvasininkai pasistengė suderinti fiziokratizmą su krikščionybe. Šitaip 1776 m. gegužės mėn. 10 d. Vilniaus vyskupas I. J. Masalskis (gan artimai bendravęs su Paryžiaus fiziokratais), savo rūmuose Verkiuose jubiliejaus proga paragino Vilniaus diecezijos dvasininkus susirūpinti socialinio teisingumo klausimais. O Vilniaus universiteto teologijos profesorius, kunigas Vilhelmas Kalinskis, kuris padėjo skleisti fiziokratizmą Respublikoje⁴⁶⁶, prelado ir Lietuvos referendoriaus Povilo Ksavero Bžostovskio įsteigtame Paulavos dvare, perskaitė trejas prakalbas valstiečiams⁴⁶⁷. Jose kunigas pažymėjo žemės darbo pranašumą lyginant jį su kitais verslais. Nes žemdirbystė – tai mokslas, valstietis turi šį

⁴⁶⁰ Claude Fleury (1640–1723), teisininkas, Bažnyčios istorikas, pedagogas. Jubiliejaus iškilmes Vilniaus vyskupijoje 1776 m. organizavo vyskupas I. J. Masalskis. Žr.: *Jubiliejinis pamokslas, iš eilės 80, š[viesiausiojo] JM kunigaikščio Ganytojo nurodymu sakytas rugsėjo 24 dieną Šv. Dvasios bažnyčioje (Kazanie jubileuszowe w porządku 80 z rozkazu J. O. Jmci paterza dnia 24 Wresnia w Kosciiele S. Ducha miane)*. Žr.: Mačiulytė K., *op. cit.*, Vilnius, 2003, p. 250.

⁴⁶¹ Karpowicz M., *Kazanie w dzien Katarzyny swietej na uroczystosc Akademii i pamiatke szczytliwej koronacji Najjasniejszego P. N. M. Stanislawia Augusta Króla w kosciiele akademickim miane [...] 25 Novembra 1783, Wilno*, [1784]. Žr.: Mačiulytė K., *ibid.*, Vilnius, 2003, p. 31.

⁴⁶² Padalskis P., *op. cit.*, p. 15.

⁴⁶³ Karpowicz M., *O powinnej poddanym od panów miłości względem ich duszy, a zatem o powinności wyprowadzenia ich z tej grubości rozumu w której zostają, i o szkołach parafialnych*.

⁴⁶⁴ *Encyklopedija koscielna*, t. X, Warszawa, 1877, p. 116.

⁴⁶⁵ Mačiulytė K., *op. cit.*, p. 18–19.

⁴⁶⁶ Jis buvo gerai susipažinęs su Jeronimo Stroinovskio veikalu *Nauka prawa przyrodzonego politycznego, ekonomiki polityczney y prawa narodów*. W Wilnie, dnia 26 List. 1785 roku. Parašė: *Początki historii naturalnej dla dzieci (Wilno, 1780), Mowy ... do rolników miane w Pawłowic (Wilno, 1780)*. Žr.: Schletz A., *Kaliński Wilhelm (1747–1789)*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XVI, z. 50, 1965, p. 475–476.

⁴⁶⁷ *40 Kazania i mowy j. Xiedza Gwilelma Kalińskiego*, Wilno, 1805, t. II.

mokslą išmanyti, kad jo žemė taptų derlingesne. O norint mokytis šio svarbaus mokslo, valstiečiams būtina mokytis skaityti bei rašyti.

Ne tik prancūzų fiziokratai turėjo savo įtaką Respublikos mąstytojams valstietijos padėties klausimu, bet ir lygybės propaguotojas Ž. Ž. Ruso bei Jonas Sniadeckis (*Jan Śniadecki*, 1756–1830)⁴⁶⁸, garsus Vilniaus universiteto matematikas ir astronomas. 1781 m. lapkričio 9 d. savo kalboje, primenančioje Ž. Ž. Ruso išsakytas idėjas *Visuomeninėje sutartyje*, J. Sniadeckis teigė: „Žmogus, gimęs laisvėje ir turėdamas įgimtus sugebėjimus, privalo naudoti juos savo paties laimei kurti, jis privalo išugdyti savyje tuos gabumus, kuriuos jame gamta paslėpė⁴⁶⁹“. O nelaisvėje esantis valstietis mano, kad tai yra jo lemtis ir kad baudžiava naikina jo sielą.

Dar akivaizdesnė buvo Ž. Ž. Ruso įtaka Lietuvos dvarininkui Mauricijui Karpiui⁴⁷⁰, kuris buvo įsitikinęs Ženevos filosofo rėmėjas, iš jo perėmęs būdingą žmogaus asmens sampratą. Tačiau, nors jam patiko filosofo *Samprotavimai* (kuriuos jis išvertė į lenkų kalbą), M. Karpio pažiūros pasirodė esančios žymai arčiau *Visuomeninės sutarties* autoriaus pažiūrų. Aptariant kokias teises reikėtų suteikti valstiečiams, Ž. Ž. Ruso nustatytos sąlygos suteikti laisvę valstiečiams, M. Karpiui buvo visiškai nepriimtinos. Be to, jam, nors fiziokratų ekonominių doktrinų šalininkui, nelabai patiko fiziokratų materializmas vertinant valstiečius. M. Karpio požiūriu, valstiečiams reikėjo sudaryti geresnes gyvenimo sąlygas ir suteikti laisvę ne tiek dėl ekonominių priežasčių, kiek dėl žmogaus prigimties.

Be reikalavimo panaikinti baudžiavą, M. Karpis siekė, kad valstiečiams būtų pripažinta teisė būti savo žemės savininkais⁴⁷¹, teisė pirkti žemę, įstatymų globa bei teisė dalyvauti įstatymų leidime. Atstovaudamas Žemaičių kunigaikštystei Ketverių metų seime, jis kėlė klausimą: „Ar mūsų valstybės

⁴⁶⁸ Astronomas, matematikas ir filosofas. 1791 m. įsteigė Krokuvos astronomijos observatoriją. 1807–1815 m. buvo Vilniaus universiteto rektorius. Tarp kitų darbų, rašė: *Apie matematikos mokslų pradžią, reikšmę ir įtaką (Rozprawa o nauk matematycznych początku, znaczeniu, w wpływie na oświeczeni powszechnie*, 1781), *Žmogaus proto filosofija (Filozofija umyslu ludzkiego* 1822).

⁴⁶⁹ Śniadecki J., *Pisma rozmaite*, t. II wyd. 2, Wilno, 1818, p 260–261.

⁴⁷⁰ Mauricijus Pranciškus Karpis (1749–1817), LDK valstybės, 1794 m. sukilimo veikėjas, publicistas. Nuo 1790 m. Žemaitijos atstovas Ketverių metų seime. 1797 m. tapo Lietuvos Edukacines komisijos nariu. 1789 m. išvertė ir publikavo Ž. Ž. Ruso *Samprotavimus*. Plačiau žr.: Viliūnas D., Aleksandravičius V., *Jeanas-Jacques'as Rousseau ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė*, Vilnius, 2016.

⁴⁷¹ Tunaitis S., *op. cit.*, p. 38, 66–65, 76.

konstitucijos tobulumui būtinai reikia, kad liaudis galėtų dalyvauti įstatymų leidime, arba tiksliau, ar todėl ji yra blogiausia ir baisi, kad valstiečiai neprileidžiami prie įstatymų leidimo? Jei būtinai reikia juos įsileisti, kam suteikti tą garbę: kaimiečiams ar pirkliams miestiečiams, kurie abeji pas mus vadinami liaudimi“? ⁴⁷²

Dėl troškimo atrasti naujų auklėjimo modelių, būtent valstiečiams, Ž. Ž. Ruso išsilavinimo koncepcijos rado atgarsį tarp Respublikos mąstytojų. Jo Ž. Ž. Ruso *Emilis (Emile, 1762)* buvo skaitomas Respublikoje su susidomėjimu ir jame išreikštas „natūralus auklėjimas“ kėlė debatus šalyje⁴⁷³. Šio kūrinio esminės mintys buvo labai aiškiai jaučiamos Respublikos mąstytojų darbuose, kuriuose paliečiamas valstiečių ugdymo klausimas.

Ž. Ž. Ruso edukacijos koncepcijos ir meilė gamtai ypač rado atgarsį Mykolo Krajevskio (*Michał Dymitr Krajewski, 1746–1817*)⁴⁷⁴ kūryboje, ypač jo darbe *Gamtos dvasioje išauklėta Podolietė, aprašanti savo gyvenimą ir atsitikimus (Podolanka wychowana w stanie natury, życia i przypadki swoje opisująca, 1784)*. 1785 m. Varšuvoje buvo išleistas kitas M. Krajevskio romanas *Ponia pataurininkė (Pani Podczaszyna, 1785)*. Ponia Pataurininkė tarp savo kaimo pavaldinių matė tik vargą ir nežmoniškumą, todėl sumažino jaunų vyrų darbo įsipareigojimus ir suorganizavo mokyklą jų vaikams. M. Krajevskio nuomone, tokia auklėjimo organizacija buvo būtina visuomenės gyvenimo pažangai.

M. Krajevskio nuomone, jaunimą (kartu ir valstiečių vaikus) reikėjo ugdyti, kad jie vėliau veiktų visuomenės gerovei. Dėl to valstybė, norinti pagerinti valstiečių gyvenimą, turi ne tik suteikti jiems vietą ekonomikos raidoje, bet ir mokyti juos. Tik šis kryptingas auklėjimas duos žmogui išmintį ir gerovę, o šaliai jėgą ir krašto saugumą. M. Krajevskis buvo vienas iš autorių,

⁴⁷² Michalski J., Rostworowski E., Woliński J., *Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*, Warszawa, t. I, 1955, p. 546.

⁴⁷³ Sporny K., *Myśl pedagogiczna Rousseau na gruncie polskim w okresie KEN na przykładzie twórczości pedagogicznej D.M.T. Krajewskiego*, in: *Zeszyty naukowe uniwersytetu łódzkiego nauki humanistyczno-społeczne*, seria I, zeszyt 88, 1972, p. 99–100, 103–104, 110.

⁴⁷⁴ Pijoras, pedagogas, rašytojas, istorikas. Žr. Rabowicz E., *Polski Słownik Biograficzny*, t. XV / 1, z. 64, 1970, p. 105–106.

Respublikoje plačiai skleidęs Ž. Ž. Ruso pažiūras į edukaciją, fiziokratų mintis ir prigimtinės teisės idėją. Čia galima pažymėti, kad prelatas Povilas Ksaveras Bžostovskis⁴⁷⁵ atidarė parapiinę mokyklą vaikams ir suaugusiems savo valdose, kaip ir jo pusbrolis Adomas Bžostovskis (*Adam Brzostowski*) 1771 m. įsteigė mokyklą Čarnoziuose (*Czarnożyły*)⁴⁷⁶.

1.3.2 Sutartis tarp žemės savininko ir valstiečio

Apšvietos laikų Respublikoje mąstytojai siūlė, kad valstiečiai mokėtų pinigų už galimybę dirbti bajoro žemę⁴⁷⁷. Jau XVI a. teologas jėzuitas Martynas Smigleckis (*Marcin Smiglecki*, 1563–1618)⁴⁷⁸ rašė, kad reikėtų sudaryti sutartį tarp valstiečio ir dvarininko, kad baudžiauninkams turėtų būti mokamas atlyginimas. Taip valstietis galėtų apsaugoti savo nuosavybę ir asmenines teises nuo dvarininko. Mokėjimo principas būtų toks: valstietis moka dvarui tiek, kiek iš jo gauna, o ne tiek, kiek gali⁴⁷⁹. Taip pat buvo keliamas reikalavimas garantuoti valstiečių teisę į turtą, o po mirties palikti jį įpėdiniams.

XVIII a. ketvirtajame dešimtmetyje Stanislovas Leščinskis rekomendavo pakeisti baudžiąvą („vergystę“) nuomos sutartimis (*contrat de ferme*), pagal kurias kasmet valstietis sumokėtų natūra ir galėtų apsigyventi kitur, jei tik norės⁴⁸⁰. Šimtmečio pabaigoje Valerijonas Stroinovskis (*Walerian Stroynowski*,

⁴⁷⁵ Kunigas Povilas Ksaveras Bžostovskis (*Pawel Ksavery Brzostowski*) gimė 1739 m. Studijavo Vilniaus akademijoje. 1755–1773 m. buvo Vilniaus kanauninkas, 1762–1774 m. – LDK didysis raštininkas, o 1774–1787 m. – LDK referendorius. 1760–1780 m. jis finansavo jėzuitų, pijorų ir bazilijonų publikacijas Vilniuje, o taip pat ir pasaulietiškas knygas, tokias kaip Pjero de Solinjako *Histoire de la Pologne*. 1794 m. pabaigoje pardavęs Paulavos respublikos valdas įsikūrė Drezdene, dar vėliau Romoje. Sugrįžęs užsiėmė grožine kūryba. Buvo apdovanotas Baltojo Erelio ir Šventojo Stanislovo ordinais. Mirė 1827 m. netoli nuo Vilniaus, Rūkainiuose. Žr.: Bartyś J., *Rzeczpospolita Pawłowska na tle reform włosciańskich w Polsce w XVIII wieku*, Warszawa, 1982; Arlauskienė A., Jurgelevič L., Šmigelskytė-Stukienė R. *Povilas Ksaveras Bžostovskis – Paulavos Respublika*, Vilnius, 2014, p. 100–148.

⁴⁷⁶ Baranowski B., *Działalność Adama Brzostowskiego na polu szerzenia oświaty*, in: *Zeszyty naukowe uniwersytetu Łódzkiego*, in: *Nauki humanistyczno-społeczne*, seria I, zeszyt 88, Łódz, p. 33–43.

⁴⁷⁷ Gorski J., *op. cit.*, p. 318.

⁴⁷⁸ Jėzuitas, teologas. Vienas žymiausių scholastinės logikos ir filosofijos atstovų Lietuvoje. Svarbiausias darbas: *Logika*, 2 t. (1618–1634).

⁴⁷⁹ Smiglecki M., *O lichwie y o wyderkach, czynszach, spólnych zarobkach, naymach, arendach y samokupstwie krótka nauka*, Kraków, 1619, § 25, 26.

⁴⁸⁰ Leszczyński S., *op. cit.*, p. 16.

1759–1834)⁴⁸¹ teigė, kad žemės ūkio progresas reikalauja išlaisvinti valstiečius⁴⁸². Jam Lietuva – neturtinga šalis, kurioje nėra nei pramonės, nei amatų, tačiau žemdirbystė sudaro ekonomikos pagrindą, tad ją ir reikia plėtoti. Bet jo požiūriu tik dvarininkai galėjo būti žemės savininkai⁴⁸³. Tiesa, stebėdamas Prancūzijos revoliucijos pasekmes, jis ieškojo būdų, kaip užtikrinti dvarininkų žemės nuosavybę⁴⁸⁴.

Pagal V. Stroinovskio sistemą, valstiečių asmens laisves grindžia žemės nuomos sutartis su dvarininkais (sutartis sudaroma 15–24 metams, dvarui atsiskaitoma pinigais arba javais). Valstietis turi atlyginti dvarui už žemę, atiduodamas išauginto derliaus dalį, mokėdamas pinigais arba atidirdamas. Norint pereiti prie piniginių santykių, reikia panaikinti palivarkus. Valstiečiai turės teisę apsigyventi kitur, jeigu bus nepatenkinti savo dvarininku ir su juo sudaryta sutartimi⁴⁸⁵. V. Stroinovskis siūlė iš žemės gaunamas pajamas dalinti taip: 1/5 pajamų – valstiečio ūkio reikalams; 2/5 pajamų – valstiečio pragyvenimui; 2/5 pajamų – dvarui už žemę⁴⁸⁶.

Iš tiesų, V. Stroinovskis tiksliai ir išsamiai išreiškė Lietuvos liberaliosios dvarininkijos mintis. Čia verta pažymėti, kad jau minėtas Lietuvos raštininkas ir referendorius, prelatas Povilas Ksaveras Bžostovskis, įsigijęs žemių netoli nuo Merkinės (Merkio aukštupyje prie Turgelių), 1769 m. jose sukūrė respubliką valstiečiams, vadintą *Paulavos Respublika*, kuri veikė savarankiškai iki 1795 m. Prisitaikydamas prie fiziokratų ir švietėjų pažiūrų, prelatas suprato, kad nuolatinės dvaro pajamas galėtų sėkmingai užtikrinti pasiturintys žemės

⁴⁸¹ Ekonomistas, teisininkas. Rašė veikalus *Apie dvarininkų sutartis su valstiečiais* (*O ugodach dziedzicow z włościanami*, Wilno, 1808), *Bankroto ir žemės senaties teisė* (*Duch prawa o bankrutwach i dawnosci ziemskiej*, Wilno, 1808), *Kraštų ir tautų visuotinė ekonomika* (*Ekonomika powszechna krajowa narodow* 1816). Jis skleidė fiziokratizmo ir baudžios panaikinimo idėjas. Žr.: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. XII, 2012, p. 602; Makarevičius A., *Ekonominės teorijos Vilniaus universitete 1783–1832 m.*, Vilniaus valstybinio V. Kapsuko un-to Mokslo darbai, *Ekonomika*, t. XXXIV, 1960, p. 113–139.

⁴⁸² Stroynowski W., *O ugodach dziedzicow z włościanami*, Wilno, 1808, § 46, 48, 119.

⁴⁸³ Jučas M., *op. cit.*, p. 235, 237–238.

⁴⁸⁴ V. Stroinovskis 1816 m. Varšuvoje dar išleido veikalą *Ekonomika powszechna krajowa narodow*. (Wilno, 1816). Šis veikalas buvo išleistas tuo laiku, kai fiziokratizmas Vakarų Europoje seniai buvo užmirštas, žr.: Padalskis P., *op. cit.*, p. 8.

⁴⁸⁵ Jučas M., *op. cit.*, p. 236–238.

⁴⁸⁶ Stroynowski W., *Ekonomika powszechna krajowa narodow*, Wilno, 1816, p. 37, 50.

nuomininkai⁴⁸⁷. Šitaip jo sukurtoje Respublikoje baudžiava buvo panaikinta, ir vietoj lažo buvo įvestas nuomos mokestis⁴⁸⁸. Beje Lietuvos valstiečių ūkyje nuo XVIII a. pabaigos vis daugiau plito samdomasis darbas. Pavyzdžiui, tais laikais Šiaulių ekonomikoje samdoma darbo jėga sudarė 58 proc. valstiečių ūkių⁴⁸⁹. Žinome, kad ir dvarininkas Ignotas Lachnickis (*Ignacy Lachnicki*, 1755 – apie 1830) dar XIX a. pradžioje siūlė sudaryti nuomos sutartį tarp bajoro ir valstiečio⁴⁹⁰.

1.4. Valstiečių padėties klausimas Abiejų Tautų Respublikos teisės aktuose

Dar 1766 m., tai yra anksčiau, nei buvo pateikti G. de Mably, Ž. Ž. Ruso, N. Bodo ir P. P. Lemercjė de la Rivjero patarimai, Stanislovas Augustas savo universaluose pakvietė aristokratiją apsvarstyti valstiečių būklę ir statusą šalyje. Tačiau tai iš karto sukėlė seimelių pyktį⁴⁹¹. Nagrinėjant Stanislovo Augusto valdymo laikotarpiu priimtus įstatymus, reikšmingus baudžiamos būklės kaitai, matyti, kad 1768 m. konstitucija⁴⁹² Lenkijoje atmetė galimybę valstiečio nužudymą išpirkti pinigais. Tai reiškė, jog bajoras nebeturėjo teisės atimti baudžiauninko gyvybės ar mirties teisės⁴⁹³. Už valstiečio nužudymą buvo netgi įvesta mirties bausmė bajorams⁴⁹⁴. Čia verta priminti, kad jau XVI a. Lietuvos statutas (XII skyr., art 1) ir 1726 m. konstitucija buvo numatę mirties bausmę už valstiečio nužudymą. Bet iš tiesų tokia bausmė buvo pritaikyta tik bajorui

⁴⁸⁷ Fiziokratų idėjas kunigas P. K. Bžostovskis išdėstė veikalė *Obrona plebana* (Pawłów, 1775).

⁴⁸⁸ Brzostowski P. K., *Pawłów od 1767 do 1795 r. Od jednego domowego przyjaciela opisany*, Wilno, Warszawa, 1811; Žr.: Turkowski T., *Polski Słownik Biograficzny*, t. III, 1937, p. 55–56; Rostworowski E., *Reforma Pawłowska a Pawła Ksawera Brzostowskiego*, in: *Przegląd Historyczny*, 1953, t. XXXXIV, p. 1–2, 129; Jurginis J., *Lietuvos valstiečių istorija*, Vilnius, 1978, p. 150; Bartyś J., *op. cit.*; Lukšienė M., *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje: XVIII a. 2 pusė – XIX a. 1 pusė*, Vilnius, 1985, p. 45–46.

⁴⁸⁹ Jurginis J., *Lietuvos valstiečių istorija*, Vilnius, 1978, p. 132–135; Pamerneckis S., *Agrarinių santykių raida ir dinamika Lietuvoje, XVIII a. pabaiga – XIX a. pirmoji pusė*, Vilnius, 2004, p. 27; Jučas M., *op. cit.*, p. 294.

⁴⁹⁰ Karininkas, švietėjas fiziokratas, rašytojas. Žr.: Lachnicki I., *Biografia włościanina nadbrzegami Niemna, powyżej Łosošnej, mieszkającego*, Warszawa, 1815; Aleksandrowska E., *Polski Słownik Biograficzny*, t. XVI/3, z. 70, 1971, p. 396–397; Makarevičius A., *op. cit.*, p. 112–139.

⁴⁹¹ Šapoka A., *Lietuvos kaimo ir dvaro santykiai XVIII am.*, Kaunas, 1941, p. 26.

⁴⁹² *Volumina Legum*, t. VII, Petersburg, 1860, p. 244–408. Visi seime priimami įstatymai vadinti konstitucijomis.

⁴⁹³ Dany Ch., *op. cit.*, p. 199–202.

⁴⁹⁴ Pfeffel Chr.-Fr., *Etat de la Pologne, avec un abrégé de son droit public, et les nouvelles constitutions*, Paris, 1770, p. 126.

užmušus ne vieną iš savo valstiečių, o kito pono valstietį (nes valstiečiams buvo draudžiama skųstis bajorų teismui)⁴⁹⁵.

Tačiau 1768 m. konstitucija paliko nepakeistą *jus dominii* (senjoro teisę) ir net juos įrašė į *kardinaliuosius – amžinuosius ir nekeičiamus įstatymus*. Dar galime pridėti, kad 1775-ųjų vasario mėnesį Seimas atmetė Augusto Sulkovskio (*August Sulkowski, 1729–1786*)⁴⁹⁶ projektą švelninti valstiečių padėtį, motyvuodamas tuo, kad jis suteikia baudžiauninkams „per didelę laisvę“⁴⁹⁷.

Reikšmingas etapas valstietijos padėties pagerinimo procese buvo Andriaus Zamoiskio (*Andrzej Zamoyski, 1717–1792*)⁴⁹⁸ kodekso projektas. A. Zamoiskio nuomone, valstybė turi rūpintis paprastais žmonėmis, garantuoti jų teisę į laimę ir nuosavybę. Valstiečių darbas būtų našesnis, jei žemdirbiai būtų laimingi. A. Zamoiskio parengtame kodekse iš visų valstiečių išskirta viena laisvų žmonių klasė. Baudžiauninkas apibrėžtas kaip žmogus, kurio 1) tėvas buvo baudžiauninkas; 2) kurio motina buvo baudžiauninkė (jeigu tėvas nežinomas), o taip pat 3) jei tarp šio žmogaus tėvo ir bajoro nebuvo sudaryta sutartis, 4) jei inventoriuje jo tėvas buvo įrašytas kaip baudžiauninkas. Laisvu valstiečiu laikomas asmuo, dirbantis bajorui pagal sutartį, ir mokantis jam činšą⁴⁹⁹. Jis – savo turto savininkas, o jo ginčai sprendžiami seniūno (*starosta*) teisme.

Kodeksas numatė kelius, kuriais baudžiauninkas galėtų gauti laisvę:

- baudžiauninkas gali save išsipirkti, jeigu jis moka bajorui sumą nuo šimto iki šešių šimtų auksinų. Mokama suma priklauso nuo baudžiovos tipo;
- jis gali palikti savo žemę po trejų metų, leisti savininkui susirasti kitą baudžiauninką;

⁴⁹⁵ Šapoka A., *op. cit.*, p. 4, 27.

⁴⁹⁶ 1775–1776 m., Nuolatinės tarybos maršalas, 1782 m. Karūnos generolas. Žr.: Dukwicz D., Zwierzykowi M., *Polski Słownik Biograficzny*, t. XLV/4, z. 187, 2008, p. 542–553.

⁴⁹⁷ Korzon T., *op. cit.*, p. 394–395.

⁴⁹⁸ 1761 m. Karūnos vyriausiojo tribunolo maršalas, 1764–1767 didysis karūnos kancleris. Žr.: *Wielka encyklopedia PWN*, t. 30, Warszawa, 2005, p. 233–234.

⁴⁹⁹ Borkowska-Bagieńska E., *Zbiór praw sądowych Andrzeja Zamoyskiego, Poznań*, 1986, p. 141–144.

- gavęs pono išlaisvinimo liudijimą arba testamentą (straipsnis XVI, paragrafai 10,11);
- teismo sprendimu (straipsnis XXXI, paragrafai 6).

Bet kuriuo atveju baudžiauninkas privalėtų du įpėdinius palikti dirbti žemės arba išmokėti dvarui tam tikrą kompensaciją. Kiti taptų laisvais valstiečiais ir galėtų tapti miestiečiais. A. Zamoiskis pagrindė šį sprendimą Jono Albrechto statutu (1496 m.), kuris teigė, kad teisę išeiti iš kaimo turėjo tik daugiavaikių šeimų sūnūs. Kodeksas numatė, kad kai bajoras išlaisvina baudžiauninką testamentu ar išlaisvinimo liudijimu, vėliau savo sprendimo atšaukti negali.

Laisvi valstiečiai galėjo sudaryti žemės nuomos sutartį (straipsnis XXIX, paragrafai 9 ir 10). Baudžiauninkui suteikiama galimybė sudaryti sutartį su žemės savininku ir kreiptis į miesto teismą dėl sutarties nesilaikymo. Kodeksas išskiria skirtingas kreipimosi į teismą sąlygas priklausomai nuo valstiečio statuso. Laisvi valstiečiai turėjo platesnę teisinę veikimo laisvę. Jie galėjo įsigyti žemės nuosavybės pagal nuomos teisę, užstatą ir emfiteuzę⁵⁰⁰. Jie taip pat galėjo sudaryti keletą sutarčių ir palikti palikimą mirties atveju. Bajoras gali nubausti savo baudžiauninką, bet gali įkalinti ne daugiau kaip dvidešimt keturioms valandoms. Bajoras negali naudoti jokios kūno žalojimo arba mirties bausmės ar pasisavinti valstiečio nuosavybės⁵⁰¹. Jeigu ponas blogai elgiasi su baudžiauninku, visa baudžiauninko šeima gali gauti kompensaciją (straipsnis XV). Jeigu bajoras pažeidžia kūno arba turto neliečiamybę, nesilaiko sutarčių, baudžiauninkui gali būti priteista bajoro žemės.

Šis kodeksas švelnino valstiečių padėtį, todėl bajorijai jis nepatiko. Seime vykstant debatams dėl šio kodekso, keliskart buvo pasakyta, kad „tik beprotis

⁵⁰⁰ Teisė naudotis kitam asmeniui priklausančiu žemės sklypu ar kitu nekilnojamoju turto nebloginant jo kokybės, nestatant statinių, nesodinant daugiamečių sodinių ir neatliekant kitų darbų, kurie iš esmės padidintų naudojamos žemės ar kitą nekilnojamojo daikto vertę išskyrus atvejus, kai yra nuomotojo sutikimas. LDK emfiteuzė atsirado XVIII a. Siekta po XVII–XVIII a. Lietuvos nualinusių karų įdirbti tuščias valdas ir jose įsikurti. Buvo nuomojama nusigyvenusiems bajorams, miestiečiams. Žr.: Katkus A., Matulevičius A., Staskonis V., in: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. V, Vilnius, 2004, p. 492.

⁵⁰¹ Borkowska-Bagieńska E., *op. cit.*, p. 143, 146, 152; Jobert A., *op. cit.*, p. 221.

gali norėti panaikinti baudžiąvą savo žemėse⁵⁰²“. Kodeksas buvo parengtas 1778 m., bet nebuvo įvykdytas. Viena iš priežasčių nepriimti kodekso buvo ta, kad Lietuvos seimeliai bijojo, jog kodeksas panaikins Lietuvos statutą (1569 m. Liublino unija garantavo Lietuvai teisę turėti atskirą kodeksą)⁵⁰³. Pats Respublikos valdovas, bijodamas baudžiauninkus pripratinti prie tokių reformų, atidėjo seimo diskusijas dėl kodekso iki 1780 m.⁵⁰⁴ Be to, Respublika buvo Rusijos priespaudoje, o pastaroji valstiečių padėtis gerinti nenorėjo, būtent todėl, kad buvo bijoma, jog daug valstiečių pabėgs iš Rusijos į Respubliką, kur jų padėtis būtų palankesnė.

Kitas reikšmingesnis valstiečių išsilavinimo etapas buvo 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucija, kurioje buvo aptarta valstiečių problema. IV straipsnis *Valstiečiai ir valsčionys* skelbė: „Žmones žemdirbius, iš kurių rankų trykšta gausiausia krašto turtų versmė ir kurie sudaro didžiausią tautos gyventojų dalį, taigi tvirčiausią krašto jėgą, mes, vadovaudamiesi teisingumu, žmogiškumu ir krikščioniškąja pareiga, taip pat gerai suprasdami visų mūsų naudą, priimame įstatymo ir krašto valdymo globon“. Atkreipkime dėmesį, žodis *chłopi-poddani* (*valstiečiai-baudžiauninkai*) pakeistas žodžiu *Chłopi-włościanie* (*valstiečiai-žemdirbiai*). Tai reiškia, kad nebekalbama apie baudžiąvą. Straipsnis IV suteikė „asmens laisvę“ arba išlaisvinimo iš baudžiąvos galimybę tik tuos valstiečius, kurie norėjo apsigyventi Abiejų Tautų Respublikoje, arba ketino į ją grįžti⁵⁰⁵.

Kaip ankščiau matėme, Prancūzijos ir Respublikos mąstytojai (pavyzdžiui fiziokratų įtakoje V. Stroinovskis) siūlė daryti sutartis tarp valstiečių ir bajorų. Ši galimybė apibūdinama IV Konstitucijos straipsnyje: „mes [...] priimame įstatymo ir krašto valdymo globon, nuspręsdami, kad nuo šiol bet kurie raštai dėl teisių, suteikimų ar susitarimų, kuriuos autentiškai sudarė dvarininkai su savo žemių valsčionimis, vis vien, ar tie raštai dėl teisių, suteikimų ir susitarimų sudaryti su kaimais ar atskirai su kiekvienu kaimo gyventoju, jie, sutinkamai su tuose suteikimuose ir susitarimuose surašytomis

⁵⁰² Dany Ch., *op. cit.*, p. 202.

⁵⁰³ Stone A., *op. cit.*, p. 282–283.

⁵⁰⁴ Borkowska-Bagieńska E., *op. cit.*, p. 143–144; Jobert A., *op. cit.*, p. 222.

⁵⁰⁵ Raila E., *Apie gegužės 3-iosios konstituciją*, Vilnius, 2007, p. 53.

teisingomis sąlygomis, taps bendru ir abipusiu įsipareigojimu [...] Tokie susitarimai ir iš jų kylantys įsipareigojimai, savo noru žemės savininko priimti, ne tik jį patį, bet ir jo įpėdinius ar teisių pirkėjus taip susaistys, kad jie niekada savavališkai negalės jų pakeisti⁵⁰⁶“.

Amžininkų nuomonės apie konstitucijos naudą valstiečiams skyrėsi. 1792 m. vasario 14 d. Prienuose pavieta seimelio atidarymo proga M. Karpavičius kalbėjo: „Dabar visuomenės teisės globa saugo žemdirbį nuo jo prižiūrėtojų, valdytojų, tūkstančio jo krauju turtejančių tarnautojų grobimų ir žvėriškumų⁵⁰⁷“. Adomui Ževuskiui, kuris buvo senovės bajorų pusėje, gegužės 3 d. Konstitucija negerai išsprendė valstiečių problemą⁵⁰⁸. O H. Kolontajus savo *Laiškuose Stanislovui Malachovskiui* teigė, kad: „jeigu mes norime, kad mūsų konstitucija būtų išbaigta [...] suderinkime ją su gamtos dėsniais! Lenkų tauta nebus tikrai laisva, kol įstatymų visuma bus taikoma tik mažai gyventojų daliai, o visi kiti bus pasmerkti baudžiavai“. H. Kolontajus rekomendavo, kad atsirastų Tautos tribūnai, arba, kitaip sakant, Tautos atstovai. Šie tribūnai padėtų valstiečiams išmokti naudotis laisvėmis. Jie būtų renkami iš bajorijos ir duotų priesaiką visada ginti tautos teises. Jų dalyvavimas rengiant ir pasirašant sutartis būtų būtinas, priešingu atveju dokumentai negalioj⁵⁰⁹.

Apskritai reformatoriai nesiekė įgyvendinti reformų baudžiatvies srityje, manydami, kad tokie pokyčiai būtų pernelyg ankstyvi⁵¹⁰. Tai išryškėjo valdovo laiške, parašytame 1790 m. Filipui Macei, kuriame buvo išreikštas kvietimas įgyvendinant reformas prisitaikyti prie vietinio konteksto: „Kalbėdami apie šią šalį [Abiejų Tautų Respubliką] visada prisiminkite, kad mes toli gražu esame dviem amžiais jaunesni nei Prancūzija, atžvelgiant į filosofines-politines mintis. Ir kad daug vaistų, kurie labai tinka Prancūzijai, čia būtų pernelyg ankstyvos

⁵⁰⁶ Straipsnis IV: Valstiečiai valsčionys, in: *1791 m. gegužės 3 d. Konstitucija*, vertė ir sudarė E. Raila, Vilnius, 2001, p. 18.

⁵⁰⁷ Jučas M., *op. cit.*, p. 282.

⁵⁰⁸ Prochnik. A., *Demokracja kościuszkowska*, Warszawa, 1946, p. 37.

⁵⁰⁹ Rostworowski E., „*Marzenie dobrego obywatela czyli królewski projekt konstytucji*“, in: *Legends i fakty XVIII*, Warszawa, 1963, p. 294; Rostworowski E., *Ilu było w Rzeczypospolitej obywateli szlachty?*, in: *Kwartalnik historyczny*, t. XCIV, 1988, p. 37–38.

⁵¹⁰ Šapoka A., *Gegužės 3 d. Konstitucija ir Lietuva* (atspaudas iš *Lietuvos praeities*, t. I), Kaunas, 1940, p. 152, p. 157.

priemonės⁵¹¹. Žinodami, kad tuo metu reikėjo malšinti pernelyg didelį valstiečių entuziazmą, suprasime, kad valdovo nuogaštavimai buvo pagrįsti⁵¹².

1.5. Prancūzų mąstytojų patarimų receptijos įvertinimas

Fiziokratai nesiūlė radikalių būdų, kaip išlaisvinti baudžiauninkus. Nors ir užjautė lenkų ir lietuvių valstiečius, jie patys nežinojo, kaip spręsti baudžiovos problemą ir nenorėjo kištis į Respublikos bajorų reikalus. O švietėjai G. de Mably ir Ž. Ž. Ruso siūlė ilgą ir sunkų laipsnišką procesą. Jie nepateikė konkrečių rekomendacijų – nei kaip parengti baudžiauninką laisvei, nei kaip parengti bajorą gyventi be baudžiauninko. Dėl šitų priešasčių buvo sunku tikėtis teoriškai parengtų sprendimų net ir iš apsišvietusių bajorų, nekalbant apie tuos, kurie valstiečių padėties gerinimą suvokė kaip pasikėsinimą į savo privilegijas. Tačiau galima daryti prielaidą, kad pripažindami valstiečiams prigimtinės žmogaus laisves, prancūzų mąstytojai skatino bajorus gerinti jų valstiečių padėtį. Be to, galima numanyti, kad Prancūzijos mąstytojų mintis, suvaidinusias tam tikrą vaidmenį užtariant Respublikos valstiečius, į Respubliką importavo ir šių dienų mokslo dar plačiau neaprašytas, tačiau gana skaitlingas tuo metu čia gyvenusių prancūzų būrys, kurį sudarė karininkai, menininkai, dėstytojai ir kitų profesijų atstovai. Taip, pavyzdžiui, Varšuvos kadetų mokyklos dėstytojas Ž. B. Diubua skleidė Prancūzijos mąstytojų idėjas, neabejotinai dariusias poveikį jo auklėtiniams užtariant Respublikos valstiečius.

Nepaisant to, kad Ž. Ž. Ruso idėjos turėjo nedidelę įtaką baudžiovos naikinimo klausimu, jos be jokios abejonės, paveikė apsišvietusius Respublikos dvasininkus, iš kurių akivaizdžiausias Ž. Ž. Ruso idėjų skleidimo pavyzdys buvo Prienų klebono M. P. Karpavičiaus veikla.

⁵¹¹ « Quant à ce pays-ci, souvenez-vous toujours, que nous sommes, en très grande majorité, de deux siècles plus jeunes qu'on ne l'est en France pour les idées philosophico-politiques, et qu'ainsi nombre de remèdes très bons en soi seraient encore précoces ici ». Žr.: Stanislovo Augusto laiškas Filipui Macei, rašytas Varšuvoje 1790 gruodžio 1 d., BPP 37, fol. 430. Taip pat žr.: 1791 m. kovo 2 d. laiškas, BPP 37, fol. 478.

⁵¹² Łojek J., *Konstytucja 3 Maja*, Lublin, 1989, 33.

Stanislovo Augusto valdymo laikais valstiečių padėtis iš esmės reikšmingai nepasikeitė. Dalykas tas, kad reformatoriai patys nenorėjo vykdyti per skubios ar per drąsios baudžiavinės santvarkos reformos. Respublikos valdovas buvo linkęs gerinti valstiečių padėtį ir stengėsi įsteigti naują valstiečių teisę, pagrįstą nacionalinėmis tradicijomis. Tačiau nebuvo pageidautina vykdyti per ankstyvas reformas, todėl jis buvo priverstas eiti į kompromisus su savo priešininkais. Galėjo būti, kad reformas stabdė ir baimė sukelti liaudies judėjimą. Tam tikri neramumai iš tiesų vyko kai kuriose vietose, kur valstiečiai suprato Konstituciją kaip išlaisvinimo iš baudžiovos aktą. Tokius neramumus buvo siekiama numalšinti.

Vertinant 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucijos nuostatų įgyvendinimo ypatumus galima pastebėti, kad nors valstiečiai buvo priimti „įstatymo ir krašto valdymo globon“ ir atsirado galimybė sudaryti žemės nuomos sutartį tarp žemvaldžio ir valstiečio, kaip rekomendavo Prancūzijos fiziokratai ir jų šalininkai Respublikoje, jokių konkrečių veiksmų šioms dalykams įgyvendinti nebuvo imtasi.

Faktiškai baudžiava funkcionavo kaip šalies agrarinės sistemos, o taip pat ir visuomeninės santvarkos dalis. Todėl siekiant panaikinti baudžiovą reikėjo pirmiau pakeisti visuomenės mąstymą ir reformuoti šalies ūkį. Tai negalėjo būti lengvas procesas, net esant palankioms užsienio aplinkybėms. Pažangesniųjų dvarininkų veikla erzino baudžiovos šalininkus, kurie nuogaštavo, kad ir jų baudžiauninkai gali panorėti išsilaisvinti arba išsikelti iš jų valdų. Pažangių dvarininkų išlaisvinti buvę baudžiauninkai vis tiek negaudavo nuosavos žemės. Be to pastebėtina, kad labiau progresyvių nuostatų buržuazijos sluoksnius Respublikoje buvo gana menkas ir negalėjo atlikti žymesnio vaidmens laisvinant baudžiauninkus. Baudžiovos panaikinimo sudėtingumas galėtų būti atskleistas palyginus panašių procesų eigą abiejų Tautų Respublikoje ir Prancūzijoje. Prancūzijoje visuomenę reformavo ir feodalizmą galutinai panaikino revoliucija, o jos eigoje pagrindinį vaidmenį atliko miestiečiai.

Abiejų Tautų Respublikoje laisvė baudžiauninkams pirmą kartą buvo pažadėta tik 1794 m. Tado Kosciuškos Polaneco manifestu, žadant ateityje

išlaisvinti nuo baudžios kovoje už Tėvynę dalyvavusius asmenis. T. Kosciuszka buvo įsitikinęs Ž. Ž. Ruso gerbėjas, tačiau baudžios klausimu jis nesiekė įgyvendinti tų sudėtingų valstiečių išlaisvinimo priemonių, kurias prancūzų filosofas pateikė savo *Samprotavimuose*, bet vadovavosi *Visuomeninės sutarties* dvasia. Deja, šią iniciatyvą nutraukė sukilėlių pralaimėjimas ir Respublikos padalijimai. Galima manyti, kad jeigu Respublika būtų išlaikiusi savo teritorijos vientisumą, baudžiauninkų išlaisvinimo procesas būtų buvęs gana ilgas. O po padalijimų baudžios panaikinimo idėja išliko kaip savotiškas laisvės ir nepriklausomybės nostalgijos reliktas. Tik 1807 m. Varšuvos Kunigaikštystės konstitucija, padiktuota imperatoriaus Napoleono, paskelbė, jog panaikinama nelaisvė ir visi piliečiai tapo lygūs prieš įstatymą.

2 skyrius. Ūkis

„[...] jie ketino atimti iš Gdansko prekybos monopoliją, nors šio uosto jie nebekontroliavo. Taip pat jie ketino per Dnieprą (nepaisant to, kad navigacija šioje upėje jiems buvo uždrausta) pasiekti Juodąją jūrą ir prekiauti su šios jūros pakrantėse esančiomis šalimis; dar jie galvojo įkurti druskos prekybos įmonę šalies viduje, nors druskos prekybą prūsų vadovaujama įmonė valdė jau aštuonerius metus; o monetas jie pradėjo gaminti tada, kai prarado savo vienintelę sidabro kasyklą⁵¹³“.

Hubertas Votrenas

Šiame skyriuje siekiama atsakyti į šiuos klausimus: Kokia buvo Respublikos ekonominė padėtis? Kokius patarimus ūkiui pertvarkyti teikė prancūzų mąstytojai? Ar jų patarimai buvo įgyvendinti? Bus aptariama ekonomikos būklė Abiejų Tautų Respublikoje XVIII antroje pusėje (I), prancūzų mąstytojų patarimai pertvarkyti Respublikos ūkį (II), įvykdytos reformos valdant Stanislovui Augustui (III), prancūzų mąstytojų patarimų įgyvendinimo įvertinimas (IV).

2.1. Ūkio būklė Abiejų Tautų Respublikoje XVIII a. antroje pusėje

Respublikai sunkiai atsigavus po XVII amžiaus pradžios karų, XVIII a. antroje pusėje jos ekonominė padėtis dar buvo prasta. Bajorams ir didikams gaunant pajamų iš dvarų ir latifundijų, o gautą produkcijos perteklių eksportuojant, žemdirbystė buvo pagrindinė Respublikos ūkinė veikla. Vis dėlto, manufaktūrinės produkcijos buvo importuojama gerokai daugiau nei

⁵¹³ « [...] ils ont projeté d'enlever à Dantzick son monopole, lorsque ce port n'était plus en leur pouvoir ; ils ont prétendu commercer sur la mer Noire par le Dnieper, quand la navigation libre de ce fleuve leur était interdite ; ils ont pensé à former une compagnie pour le commerce du sel dans l'intérieur, huit ans après qu'une société de Prussiens s'était emparée exclusivement de cette denrée ; enfin, ils ont battu monnaie après avoir laissé perdre la seule mine d'argent qu'ils aient eue ». Žr.: Vautrin H., *L'observateur en Pologne*, Paris, 1807, p. 148.

eksportuojama⁵¹⁴, nes, stokodami pajamų, bajorai negalėjo pertvarkyti vidinės rinkos struktūros ir jos vystyti⁵¹⁵. Tokiu būdu bajorija nuskurdo, ir tik didikai, turėję dideles valdas, buvo finansiškai pajėgūs ir galėjo kurti įmones⁵¹⁶.

Respublikos ūkio problemoms įtaką turėjo ir bajorų mentalitetas, tarp jų buvo paplitusi nuostata, kad tik žemės ūkis yra Dievo vertinamas, o pramonė ir prekyba yra niekingos⁵¹⁷. Apskritai kalbant, bajorai į amatus ir prekybą žvelgė su panieka⁵¹⁸. Kita problema buvo, kad miestiečiai neturėjo nei politinių teisių, nei atitinkamo kapitalo pramonei vystyti, o valstiečiai vis dar buvo nelaisvi. Dėl šių priežasčių gamybos ir prekybos sritys buvo itin silpnai išvystytos.

Respublikos prastą padėtį pastebėjo užsienio keliautojai, kurie išreiškė liūdesį dėl šalies ekonominių galimybių švaistymo. Čia galima pacituoti markizą L. A. de Karačiolių, kuris rašė: „Nesuklysimė pasakę, jog situacija Lenkijoje pagerėtų, jeigu joje būtų mažiau bajorų, ji turėtų prekiautojų, menininkų ir darbininkų. Gamyklų ir amatininkų trūkumas jai yra tikras nuostolis. Ji yra priversta permokėti už importuojamas prekes, kai galėtų po ranka turėti visa, kas jai gražu ir naudinga. Apmaudu, kai karalystė, turinti tiek grūdų, miškų plotų, kuriuose knibžda gyvių, skalaujama gražių upių ir būdama tarp Juodosios ir Baltijos jūrų, vargsta be laivų, gamyklų, be prekybos ir be lėšų⁵¹⁹“.

⁵¹⁴ Anthoine A.-I., *Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer-Noire, ou voyage et entreprises pour établir des rapports commerciaux entre les ports de la Mer-Noire à ceux de la Méditerranée*, Paris, 1805, p. 124.

⁵¹⁵ Blaszcze M., *Obraz i naprawa Rzeczypospolitej w myśli społeczno-politycznej fizjokratyzmu Baudeau i Le Mercier de la Rivière*, Warszawa, 2000, p. 35, 188.

⁵¹⁶ Zamoyski A., *The last king of Poland*, London, 1992, p. 243.

⁵¹⁷ Padalskis P., *Fizjokratai Lietuvoje*, in: *Ekonomika, Ekonomistų draugijos žurnalas*, 1937 m., sausis – kovas nr 1 (9), p. 6.

⁵¹⁸ Lukowski J., *Liberty's folly, The Polish-Lithuanian Commonwealth in the eighteenth century, 1697–1795*, London-New York, 1991, p. 231; Blaszcze M., *op. cit.*, p. 35; Skrzypek M., *Baudeau historien et réformateur de la Pologne*, in: *Nicolas Baudeau, un « philosophe économiste » au temps des lumières*, Paris, 2008, p. 346; Raila E., *Apie gegužės 3-osios konstituciją*, Vilnius, 2007, p. 13.

⁵¹⁹ « Mais on ne se trompera pas lorsqu'on dira que la Pologne seroit plus à son aise, si elle avoit moins de Nobles, et qu'elle eut des commerçants, des artistes et des ouvriers. Le défaut de manufactures et d'artisans lui cause un dommage réel. Elle est obligée de payer excessivement tout ce qu'elle tire de l'étranger, au lieu qu'elle trouveroit sous sa main les choses utiles et agréables. On est toujours fâché de voir un grand Royaume fécond en grains, rempli de forêts, abondant en bestiaux, arrosé des plus beaux fleuves, ayant à ses côtés la mer noire et la mer baltique, sans navires, sans manufactures, sans commerce et sans finances ». Žr.: Caraccioli L.-A., *La Pologne, telle qu'elle a été, telle qu'elle est, telle qu'elle sera*, seconde partie, Varsovie-Poitiers, 1775, p. 67–68.

Tad būtinybė ieškoti būdų ekonomikai gaivinti buvo akivaizdi. XVIII a. šalyje ekonominės idėjos nebuvo labai savarankiškos. Jos dažniau rėmėsi teorinės analizės elementais, perimtais iš Vakarų šalių⁵²⁰. Žemdirbystė tuo metu akivaizdžiai buvo šalies reikšmingiausias sektorius, užtikrinęs daugumos Respublikos gyventojų užimtumą ir pragyvenimą. Žemdirbystės kaip dominuojančios šalies ūkinės veiklos mastą galima įvertinti pagal tuo metu išverstų ir publikuotų knygų tematiką. Kunigas Grigorijus Kniaževičius (*Grzegorz Kniazewicz*, 1737–1804 m)⁵²¹ už Vilniaus vyskupo I. J. Masalskio pinigus⁵²² išvertė į lenkų kalbą anglų agronomo Richardo Bradley (1688–1732) *Žemės ūkio ir ūkio kalendorių (Kalendarz rolniczy y gospodarski)* ir *Palivarką (Folwark, w którym grunta nigdy nie zostawiają ugorem)*⁵²³. Abi knygas, išėjusias 1770 m., kunigas dedikavo vyskupui⁵²⁴. *Kalendoriaus* įžangoje G. Kniaževičius priminė, kad „[...] žemdirbystė dabar yra žmonių gyvenimo pagrindas, turtų šaltinis ir valstybės galybė. Todėl reikia geriau ūkininkauti ir pagalvoti, kaip gražinti valstiečiams teises, išplėštas iš jų dėl nežmoniškumo [...]“⁵²⁵. 1770 m. Vilniuje buvo išleistas Henri Luji Diuamel diu Monso (*Henri-Louis Duhamel du Monceau*, 1700–1782)⁵²⁶ darbas *Žemdirbystės traktatas (Traité de la culture des terres, Paris, 1750–1761)*. Jį išvertė kunigas P. K. Bžostovskis ir publikavo pavadinimu *Traktatas apie žemdirbystę (Dzieło o rolnictwie)*. Edukacinė komisija pati parėmė *Prekybos laikraštį (Dziennik*

⁵²⁰ Gorski J., *Poglądy ekonomiczne Stanisława Staszica*, in: *Kwartalnik historii nauki i techniki*, rok XII, n. 2, Warszawa, 1967, p. 316.

⁵²¹ Jėzuitas matematikas, vienas iš Edukacinės komisijos narių.

⁵²² Aleksandrowska E., *Z dziejów służby Grzegorza Kniazewicza u Ignacego Massalskiego. Listy pisarza do biskupa i o biskupie z lat 1769–1786*, in: *Archiwum literackie*, tom XXII, 5, 1978, p. 424.

⁵²³ Pagal prancūzo Philippe-Florent de Puisieux vertimus: *Calendrier des jardiniers, qui enseigne ce qu'il faut faire dans le potager, dans les pépinières, dans les serres et dans les jardins de fleurs, tous les mois de l'année; trad' de l'anglois (par de Puisieux)*, Paris, 1743; ir *Le calendrier des laboureurs et des fermiers contenant les instructions nécessaires pour la conduite & pour le maneiement d'une ferme dans tous les mois de l'année. Ouvrage nécessaire aux personnes qui vivent à la campagne, & à celles qui y font valoir leur bien; Traduit de l'anglois sur la 6. éd. de M. R. Bradley*, Paris, Briasson, 1755. Šis paskutinis vertimas buvo nauja versija veikalo *Nouvelles observations physiques et pratiques sur le jardinage et l'art de planter, avec le Calendrier des jardiniers, trad. de l'anglais (par Philippe-Florent de Puisieux)*, Paris, 1756.

⁵²⁴ Vilniaus vyskupas I. J. Masalskis pats importavo žemės ūkio įrengimus ir norėjo sukurti žemės ūkio bendrovę. Žr.: Jobert A., *Magnats polonais et physiocrates français*, 1767–1774, Paris, 1941, p. 42.

⁵²⁵ Jučas M., *op. cit.*, p. 232–233; Raila E., *Vilniaus vyskupas Ignotas Masalskis ir apšvietos epocha Lietuvoje*, daktaro disertacija, Vilnius, 1995, p. 127.

⁵²⁶ Žymus prancūzų agronomas. Tarp kitų parašė *Traité de la culture des terres* (Paris, 1750), ir *Eléments d'agriculture* (1760).

Handlowy), kuris buvo įkurtas lietuvių bajoro Tado Podleckio 1786 m. ir atspindėjo miestiečių ir fiziokratų nuostatas⁵²⁷. Stanislovas Augustas rūpinosi žemės ūkio vadovėlių (dauguma jų buvo išversti iš prancūzų kalbos) platinimu, o jo įkurtas laikraštis *Monitor* publikavo atitinkamus straipsnius žemės ūkio tematika.

Respublikoje dominuojant žemdirbystei ir esant dideliame gyventojų susidomėjimui agrotechnologijomis bei naujais ūkininkavimo būdais, kartu susidarė palankios aplinkybės fiziokratų idėjoms. Tiesa, fiziokratai pirmenybę teikė žemės ūkio darbams, o visas kitas žmonių veiklos rūšis jie traktavo kaip naudos neteikiantį darbą, perdirbantį jau pagamintą turtą. Jie įsivaizdavo Respubliką kaip didžiulį maisto bei žaliavų sandėlį daugeliui Europos šalių aprūpinti, kuris betgi nebuvo tinkamai naudojamas⁵²⁸. Tuo pačiu jie laikė Abiejų Tautų Respubliką tinkama baze savo ūkio teorijoms išbandyti ir valstybės reformoms įgyvendinti.

Manyta, kad didžiausias Respublikos bajorų turtas esanti žemės nuosavybė⁵²⁹, todėl jie ypač domėjosi tomis fiziokratizmo idėjomis, kurios atitiko jų tradicinę ekonominę pasaulėžiūrą. Žingsnis po žingsnio inteligentijos aplinkoje formavosi darbštaus valstiečio ir išsilavinusio bei išradingo savininko modelis. A. Poplawskis savo knygoje *Apie piliečio edukacijos sutvarkymą ir tobulėjimą (O rozporządzeniu i wydoskonaleniu edukacji obywatelskiej)*⁵³⁰ pabrėžė fiziokratizmo naudą Respublikos žemdirbystei: „susipažinęs su fiziokratų doktrina [...] žmogus išmoksta būti geras pilietis kitiems ir geras sūnus savo tėvynei, geras valdovas savo pavaldiniams arba daugiau savo bendradarbininkams, geras administratorius savo ar kitų savininkų žemės, jeigu ją nuomoja [...]“⁵³¹

⁵²⁷ Jobert A., *op. cit.*, p. 355.

⁵²⁸ Blaszkę M., *op. cit.*, p. 187–188.

⁵²⁹ Raila E., *Apie gegužės 3-osios konstituciją*, Vilnius, 2007, p. 13.

⁵³⁰ Poplawski A., *O rozporządzeniu i wydoskonaleniu edukacji obywatelskiej, projekt prześwietnej Komisji Edukacji Narodowej Korony Polskiej i W. Ks. Litewskiego w marcu 1774 podany*, Warszawa, 1775.

⁵³¹ Poplawski A., *ibid.*, p. 83.

2.2. Prancūzų mąstytojų patarimai pertvarkyti Respublikos ūkį

Šiame skyriuje pristatomos prancūzų mąstytojų ir fiziokratų aptartos keturios temos ekonominiais klausimais, kurios atsispindėjo Respublikos įstatymų visumoje: bendras požiūris į prekybą Respublikoje, mokesčiai, seniūnijos ir įstatymai prieš prabangą.

2.2.1. Bendras požiūris į prekybą Respublikoje

Abatas G. de Mably rašė apie ūkio reikalus šiame darbe jau minėtame veikale *Apie Lenkijos valdymą ir įstatymus*, XIV skyriuje, pavadintame *Apie didžiojo išdininko skyrių, arba finansų tarybą (Du département du grand-trésorier, ou du conseil de finance)*. Jame idėjų apie prekybos organizavimą nėra gausu. Abatas tik pateikė keletą patarimų, kaip antai: „Kuo mažiau Respublika prašys pinigų iš piliečių, tuo geresnė bus jos administracija⁵³²“. Kitaip sakant, turtinga administracija nebūtinai reiškia veiksmingą administraciją. Be to, jis siūlė Respublikoje įkurti *Policijos tarybą (Conseil de police)*, panaikinti vaivadijų muitines⁵³³ ir steigti gamyklas⁵³⁴.

Ūkines problemas Ž. Ž. Ruso nagrinėjo savo *Samprotavimų XI* skyriuje, pavadintame *Ūkinė sistema (Système économique)*⁵³⁵. Iš esmės Ž. Ž. Ruso manė, kad prekyba sugadina žmones⁵³⁶, bet jo patarimuose Respublikai buvo galimi du ekonomikos vystymo modeliai. Pirmasis jų – tai sekti kitų Europos valstybių

⁵³²« Moins la généralité ou le corps entier de la République demandera d'argent aux citoyens, plus son administration sera parfaite ». Žr.: Mably G. de, *Œuvres complètes de l'abbé de Mably*, t. VII, *Du gouvernement et des lois de la Pologne*, Lyon, 1792, p. 196.

⁵³³ « [...] [aucun palatinat] ne pourra établir aucune douane sur sa frontière [...]. En général le commerce ne peut être trop libre dans l'intérieur de chaque Etat [...] ». Žr.: Mably G. de, *ibid.*, p. 197.

⁵³⁴ « [...] le conseil de police rendra à la nation un service bien signalé, en établissant de tous côtés les manufactures qui vous sont nécessaires ». Žr.: Mably G. de, *ibid.*, p.164.

⁵³⁵ Nors nežinoma, kokius dokumentus skaitė Ž. Ž. Ruso, jis tikriausiai žinojo fiziokratų veikalus, ypač N. Bodo *Avis économiques aux citoyens éclairés de la République de Pologne sur la manière de percevoir le revenu public* in: *Ephémérides du citoyen*, 1770. Žr.: Rousseau J.-J., *Considérations sur le gouvernement de Pologne, et sur sa réformation projetée*, 1772, in: *Jean-Jacques Rousseau, Œuvres complètes*, t. III, Paris, 1964, išnaša nr. 2, p. 1783.

⁵³⁶ « Ils évaluent les hommes comme des troupeaux de bétail. Selon eux, un homme ne vaut à l'Etat que la consommation qu'il y fait ». Žr.: Rousseau J.-J., *Discours sur les sciences et les arts*, in: Rousseau J.-J., *Œuvres complètes*, Paris, 1991, t. III, p. 19–20.

pavyzdžiu, tai yra plėsti mokslus, menus, prekybą, pramonę, armiją, finansus, steigti akademijas. Bet taip darant gyventojai nebus laimingi, nes „bus nelaisvi dėl sukaupto turto“⁵³⁷. Todėl Ž. Ž. Ruso rekomendavo kitą ūkio modelį, pagal kurį šalis būtų laisva, taikinga, laiminga, apsieitų be kitų pagalbos ir patenkintų savo pagrindinius poreikius. Šiuo atveju tauta turėtų „[...] gerus papročius, sveiką skonį⁵³⁸ [...] karišką dvasią be ambicijų [...]“^{539c}. Pasak švietėjo, pranašesnė tauta bus ta, kuri turi daugiau pinigų, bet šalies turtingumas nereiškia, kad jos žmonės yra laimingi. Turtinga valstybė nėra joje gyvenančių individų gerovės priežastis⁵⁴⁰.

Ž. Ž. Ruso požiūriu, svarbu plėsti žemdirbystę ir amatininkystę, fabrikus (būtiniausioms prekėms gaminti) ir be atvangos didinti grūdų produkciją ir gyventojų skaičių⁵⁴¹. Jis manė, kad žemės ūkio produkcijos pertekliaus eksportas sukurs tam tikrą lėšų perteklių, viršijantį būtinuosius gyventojų poreikius⁵⁴². Autorius ne kartą akcentavo, kad labai svarbu patenkinti būtiniausius gyvybinius gyventojų poreikius. Augantis gyventojų skaičius – natūralus ir nemelagingas laisvos ir teisingos šalies požymis⁵⁴³. „Kuo daugiau tobulinsite savo valdymo būdą, tuo labiau jūs dauginsite savo gyventojų skaičių^{544c}“. Pastebėtina, kad Ž. Ž. Ruso mintys ūkiui nebuvo visiškai originalios.

C.-F. Piris de Varij taip pat davė keletą bendrų patarimų. Jis rekomendavo nustatyti muitinės tarifą importinėms prekėms, arba eksportinėms prekėms: grūdams ir galvijams⁵⁴⁵. Jis taip pat siūlė atidaryti kasyklas, kaip, pavyzdžiui,

⁵³⁷ « Cultivez les sciences, les arts, le commerce, l'industrie, ayez des troupes réglées, des places fortes, des académies, sur-tout un bon système de finance qui fasse bien circuler l'argent, qui par-là le multiplie, qui vous en procure beaucoup ; travaillez à le rendre très nécessaire, afin de tenir le peuple dans une plus grande dépendance [...] » Žr.: Rousseau J.-J., *Considérations sur le gouvernement de Pologne, et sur sa réformation projetée*, 1772, in: Rousseau J.-J., *Œuvres complètes*, t. III, p. 1003.

⁵³⁸ « [...] des moeurs simples, des goûts sains [...] » Žr.: Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 1003.

⁵³⁹ « [...] un esprit martial sans ambition [...] » Žr.: Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 1003.

⁵⁴⁰ « De peuple à peuple, celui qui a le plus d'argent a de l'avantage; mais cela ne fait rien au sort des particuliers, et ce n'est pas là que gît la prospérité d'une nation » Žr.: Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 1008.

⁵⁴¹ « [...] multipliez sans cesse vos blés et vos hommes [...] » Žr.: Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 1008.

⁵⁴² Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 1008.

⁵⁴³ « L'effet infailible et naturel d'un Gouvernement libre et juste est la population » Žr.: Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 1009.

⁵⁴⁴ « Plus donc vous perfectionnerez votre Gouvernement, plus vous multiplierez votre peuple sans même y songer » Žr.: Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 1009.

⁵⁴⁵ « En troisième lieu n'avons-nous aucun règlement lucratif à faire, soit sur l'entrée des différentes marchandises étrangères, surtout celles qui ne servent qu'à introduire le faste et le luxe ; soit sur l'importation des vins et des liqueurs, soit enfin sur l'exportation des grains, et la conduite des bestiaux

Olkušo (*Olkusz*, kur buvo sidabro kasyklos), kuriose gautas žaliavas būtų galima naudoti monetų gamybai, o šias monetas etalonuoti pagal kaimynines šalis⁵⁴⁶. Tiesa, tuo metu druskos gavyba ir kitos kasyklos buvo reikšmingiausios pramoninės sritys Respublikoje⁵⁴⁷.

Fiziokratas N. Bodo apie ekonomiką rašė savo darbe *Mintys Lenkijos Respublikos apsišvietusiems piliečiams, kaip surinkti viešąjį mokestį* (*Avis économiques aux citoyens éclairés de la République de Pologne, sur la manière de percevoir le revenu public*)⁵⁴⁸. Skirtingai nuo G. de Mably ir Ž. Ž. Ruso, N. Bodo turėjo gerą supratimą apie ekonomiką ir gilinosi į šią sritį visą savo gyvenimą. Be to, keliaudamas po Respubliką, jis turėjo puikias galimybes tiesiogiai susipažinti su šalies ekonominiu gyvenimu.

N. Bodo matė, kad Respublikai trūksta pajamų, būtinų kariuomenės parengimui, viešosios tvarkos palaikymui ir ūkio vystymui⁵⁴⁹. Jis taip apibūdino ekonominę padėtį Respublikoje: „Valstiečiai priklauso bajorams, o viskas, ką jie turi, priklauso bajorams. Viskas, ką sukuria amatininkai ir prekyautojai, atitenka aukštuomenei. Tuo būdu valstiečių ir amatininkų apmokestinimas taip pat paliečia ir aukštuomenės interesus“⁵⁵⁰. O patys valstiečiai nėra turtingi ir mažai konkuruoja tarpusavyje. Vis dėlto didesnė konkurencija padidintų darbo našumą ir derlingumą. Be to, Respublikoje per daug žmonių dirba žemės ūkio srityje ir

à l'étranger ? ». Žr.: Pyrrhys de Varille C.-F., *Première lettre sur les diettes de convocation*, in: *Lettres historiques et politiques à son altesse Le Prince Jean Sanguszko sur les Interrègnes de Pologne depuis les établissements des Pacta Conventa ou l'Élection libre des Roys*. Lubartow-Varsovie, 1764, p. 87.

⁵⁴⁶ « Les mines d'Olkusz, et les autres qui peuvent se trouver en Pologne, ne méritent-elles pas la peine d'être ouvertes pour en tirer les matières nécessaires à la fabrication de nouvelles espèces ? Cette fabrication réglée sur le pied et la valeur des monnoyes des Nations voisines et commerçantes, n'offre-t-elle aucun profit à faire ? » Žr.: Pyrrhys de Varille C.-F., *ibid.*, p. 87–88.

⁵⁴⁷ Rutkowski J., *Histoire économique de la Pologne avant les partages*, Paris, 1922, p. 141.

⁵⁴⁸ Baudeau N., *Avis économiques aux citoyens éclairés de la République de Pologne, sur la manière de percevoir le revenu public*, Amsterdam-Paris, 1771.

⁵⁴⁹ « Mais la république n'a point de revenus pour se donner une force capable de résister aux invasions du dehors, de contenir au-dedans les attentats de la licence effrénée ; elle n'en a point pour féconder et vivifier son territoire par les grands et utiles travaux d'une sage administration intérieure », žr.: Baudeau N., *ibid.*, p. 2–3.

⁵⁵⁰ « Les paysans sont encore chez vous le patrimoine du seigneur ; le peu qu'il existe d'artisans et de négociants, ne travaillant que pour la noblesse, et ne faisant de profit que sur elle, ne peut pas lui paroître indifférent. Taxer les paysans, taxer les artisans et les négociants, c'est encore évidemment chez vous taxer la noblesse elle-même ; car d'un côté, selon vos loix, tout ce que le paysan possède est censé vous appartenir ; car d'autre part, les arts et le négoce ne travaillant que pour vous, les ouvriers et commerçants tirent de même de la Noblesse tout ce qu'ils dépensent et tout ce qu'ils amassent ». Žr.: Baudeau N., *ibid.*, p. 7.

per mažai yra amatininkų bei prekyautojų. Jeigu dirvonuojančios žemės plotai būtų geriau panaudojami, būtų galima išmaitinti daugiau žmonių, gauti daugiau gamtinių turtų ir nukreipti daugiau žmonių dirbti amatininkystės bei prekybos srityse⁵⁵¹. Jo nuomone, ne diduomenės vartojimas, bet valstiečių vartojimas yra reikšmingesnis ūkiui⁵⁵². Dėl to būtų labai gerai, kad bajorai suteiktų valstiečiams gerai pastatytus ir įrengtus namus⁵⁵³, tada nebereikėtų tiek daug paprastų gaminių importuoti iš užsienio⁵⁵⁴.

P. P. Lemercjė de la Rivjeras savo veikale pasisakė už pramonės bei amatininkystės plėtrą ir vietinių žaliavų bei maisto išteklių naudojimą. Jis siūlė sukurti Respublikos gamintojams vietinės realizavimo rinkas, sakydamas, kad tai svarbiau, nei eksportuoti. Jis taip pat teigė, kad tokioje Respublikos politinėje ir ekonominėje situacijoje teigiamų pokyčių galima laukti tik tada, kai nuosavybės teisė gyventojams taps viena iš pagrindinių teisių, o žemės nuosavybė paplisis visuomenėje.

2.2.2. Mokesčiai

Prancūzų mąstytojams pasirodė svarbu pergalvoti Respublikos mokesčių politiką ir mokesčių surinkimo būdus. XVIII a. pačioje Prancūzijoje buvo daug diskutuojama ir parašyta nemažai veikalų apie mokesčius⁵⁵⁵. Lenkijoje

⁵⁵¹ « [...] l'aisance et l'émulation des cultivateurs, qui produiroient de plus abondantes récoltes en occupant beaucoup moins d'hommes, vous fourniroient d'abord par l'acroissement des récoltes plus de subsistances pour la nourriture des ouvriers, [...] elles vous fourniraient des élèves pour la classe du négoce et des arts ; des élèves dont la subsistance et les matières premières seroient toutes prêtes entre les mains des cultivateurs et de la noblesse propriétaire ». Žr.: Baudeau N., *ibid.*, p. 8–9.

⁵⁵² « Quelque grand que soit le faste de la noblesse riche, il ne faut pas croire que ce soit là le principal objet des arts et du commerce. Ce sont les jouissances du peuple cultivateur qui en sont le vrai [...] ». Žr.: Baudeau N., *ibid.*, p. 12.

⁵⁵³ *Ibid.*, p. 15.

⁵⁵⁴ « N'est-il pas vrai qu'on ne seroit plus obligé d'y faire venir de loin les marchandises fabriquées les plus communes et les plus usuelles [...] ? » Žr.: Baudeau N., *ibid.*, p.16.

⁵⁵⁵ Tarp kitų galima paminėti: Vauban S., *La dîme royale*, Paris, 1707 ; Guérin de Rademont, *Nouveau traité sur la dîme royale*, Liège, 1715; Potter de la Hestroye, *Réflexions sur le traité de la dîme royale*, Paris, 1716; Bouvaller-Des brosses, *Richesses et ressources de la France*, Paris, 1789. Š. De Monteskjė taip išreiškė savo požiūrį į mokesčius: „Pagalvės mokestis tinka vergovei, mokestis už prekes tinka laisvei“. (« L'impôt par tête est naturel à la servitude, l'impôt sur les marchandises est plus naturel à la liberté »). Žr.: Montesquieu Ch. de, *Esprit des lois*, I. XIII, ch. IV, 1748.

dominavo pagalvės mokestis⁵⁵⁶, o Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje – padūmės mokestis. Mokesčius mokėjo ne bajorai, bet valstiečiai. Pajamų iš žemės magnatų daliai didėjant, valstiečių klasė vis labiau skurdo⁵⁵⁷.

G. de Mably požiūriu, yra svarbu Respublikoje nustatyti naujus mokesčius tik tokiu atveju, jei gyventojai yra įsitikinę jų reikalingumu. Taip pat būtų gerai numatyti naujų žyminių mokesčių (*papier-timbré*) įvedimą⁵⁵⁸ ir apmokestinti miestų vartojimą⁵⁵⁹. Pastebėsime, Mykolas Vielhorskis ir Augustas Frydrichas Mošinskis (*August Fryderyk Moszyński*, 1731–1786) jau buvo rekomendavę žyminio mokesčio už oficialius dokumentus įvedimą Lenkijoje.

Be to, prancūzų mąstytojai patarė nustatyti kiekvienos vaivadijos (*palatinat*) įmoką ir leisti kiekvienam seimeliui (*diétine*) surinkti mokesčius tuo būdu, kuriuo jis nori⁵⁶⁰. Kiekvienas vaivadijos išdininkas būtų atsakingas už pinigų tvarkymą seimelyje ir kas šešis mėnesius jis mokėtų savo seimelio įmoką vyriausiam išdininkui arba finansų tarybai (*grand trésorier ou conseil de finances*). Pastaroji turėtų būti atsakinga senate ir bendrajame seime už įplaukusius pinigus⁵⁶¹. G. de Mably manė, kad pajamos padės finansuoti viešuosius darbus ir veikti įstaigoms, kurių Respublikoje trūko. Taip pat jis tikėjosi, kad tai padės pelnytai apdovanoti mažiau turtingus bajorus bei padės miestiečiams tinkamai investuoti⁵⁶².

⁵⁵⁶ Absoliučia suma išreikštas vieno dydžio mokestis, kurį privalo sumokėti kiekvienas suaugęs gyventojas nepriklausomai nuo jo socialinės padėties. Žr.: Chr.-Fr. Pfeffel, *op. cit.*, p. 197.

⁵⁵⁷ Padalskis P., *op. cit.*, p. 9.

⁵⁵⁸ Rousseau J.-J., *op. cit.*, p. 1012, išnaša nr. 4, p. 1789; Fabre J., *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des lumières, étude de cosmopolitisme*, Paris, 1984, p. 264.

⁵⁵⁹ Mably G. de, *Œuvres complètes de l'abbé de Mably*, t. VII, *Du gouvernement et des loix de la Pologne*, Lyon, 1792, p. 192.

⁵⁶⁰ Mably G. de, *op. cit.*, p. 194.

⁵⁶¹ « Le trésorier particulier de chaque palatinat rendra compte à la diétine de sa gestion, et fera passer tous les six mois le contingent ou la contribution de son palatinat dans les coffres du grand trésorier ou du conseil de finance, qui sera lui-même obligé de rendre compte au Sénat et à la diète générale des sommes qu'il aura reçues et celles qu'il aura payées [...] ». Žr.: Mably G. de, *ibid.*, p. 194.

⁵⁶² « Les sommes surabondantes qui resteront dans le trésor seront employées sur le champ par ordre de la diète à construire des ouvrages publics, faire des établissements utiles dont la Pologne est totalement dépourvue ou donner des gratification aux gentilhommes sans fortune qui auront bien mérité de la republique, et aux bourgeois qu'il faut aider à sortir de leur stupide misère pour s'élever à une industrie utile ». Žr.: Mably G. de, *ibid.*, p. 194.

Pasak G. de Mably, tik Seimas, priimdamas įstatymą, turės teisę padidinti arba įvesti naują mokesčių⁵⁶³. Mokesčių rinkliavos būdas turi būti labai lengvas ir be tarpininkų, kurie dažnai būna nesąžiningi⁵⁶⁴. Jokia vaivadija negalės kenkti kitų vaivadijų interesams, pavyzdžiui, negalės steigti kokių nors muitinių, apsunkinančių prekybą su kaimynais⁵⁶⁵.

Ž. Ž. Ruso nuomone, pagalvės mokestis – lengviausias mokestis, bet taip pat – savavališkiausias. Dėl to turto mokesčiai esą geresni negu fizinio asmens mokesčiai, jam svarbiausia, kad apmokestinimas būtų gerai apgalvotas ir kad būtų kuo sunkiau jo išvengti apgaudinėjant⁵⁶⁶. Čia matome, kad Ž. Ž. Ruso rėmėsi markizo S. de Vobano (*Sébastien le Prestre, marquis de Vauban*)⁵⁶⁷ reikšmingu darbu apie mokesčius (*La Dîme royale*, publikuota 1707 m.) ir kunigu Karoliu Irenėjumi de Sen-Pjeru (*Charles-Irénée de Saint-Pierre*)⁵⁶⁸, kurie, jo nuomone, yra tikrų visuotinių mokesčių idėjos pradininkai. Jų pavyzdžiu Ž. Ž. Ruso pasiūlė įvesti verslo mokesť (*taxe professionnelle*) visose žemėse. Visa nuosavybė, nepaisant to, kas yra jos savininkas, turi būti apmokestinta pagal nuosavybės dydį ir nešamą pelną⁵⁶⁹. Tam reikėtų sukurti kadastrą⁵⁷⁰ (C. F. Piris de Varij jau 1764 m. buvo rekomendavęs įkurti kadastrą

⁵⁶³ « Aucun impôt nouveau ni aucune augmentation d'impôt ne pourront être établis sans une loi de la diète générale », žr.: Mably G. de, *ibid.*, p. 195.

⁵⁶⁴ « La perception des deniers doit se faire de la manière la plus simple et sans le concours des traitants [...] Ils ne manqueraient pas de profiter de l'ignorance publique pour tromper les citoyens [...] ». Žr.: Mably G. de, *ibid.*, p. 193.

⁵⁶⁵ « Dans l'établissement des impôts il sera défendu à chaque palatinat de rien ordonner qui puisse nuire aux intérêts, franchises et libertés des autres palatinats. Par exemple il ne pourra établir aucune douane à sa frontière [...] ». Žr.: Mably G. de, *ibid.*, p. 197.

⁵⁶⁶ « Mais comme il est injuste et déraisonnable d'imposer les gens qui n'ont rien, les impositions réelles sont préférables aux impositions personnelles. Seulement il faut éviter celles dont la perception est difficile et coûteuse [...] Il faut que l'imposition soit si bien proportionnée que l'embarras de la fraude en surpasse le profit ». Žr.: Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 1011.

⁵⁶⁷ Sébastien le Prestre, markizas de Vauban (1633–1707), karinis architektas, Prancūzijos maršalas.

⁵⁶⁸ Charles-Irénée Castel de Saint-Pierre, (1658–1743) diplomatas, rašytojas. Jis parašė *Discours sur la polysynodie*, išleistas 1718 m.

⁵⁶⁹ « tous les biens royaux, terrestres, ecclésiastiques et en roture doivent payer également, c'est-à-dire proportionnellement à leur étendue et leur produit, quelqu'en soit le propriétaire [...] ». Žr.: Rousseau J.-J., *op. cit.*, p. 1011–1012.

⁵⁷⁰ Tokią kadastro programą Austrijoje įvykdė imperatorius Juozapas II. Respublikoje Stanislovas Augustas, norėdamas įgyvendinti kadastro sistemos sukūrimą, pavedė geografiui Šarliui Pertė (*Charles de Perthées*, 1740–1815) sudaryti vaivadijų žemėlapi. Tačiau šios idėjos nepalaikė bajorija, ji nebuvo suprantama ir valstiečiams. Žr.: Rousseau J.-J., *ibid.*, išnaša nr. 2 p. 1789.

ir įsteigti mokesčių už žemės nuosavybę⁵⁷¹), kas gana brangiai kainuotų; be to, teisinga būtų apmokestinti iš žemės gaunamas pajamas, o ne pačią žemę⁵⁷².

Priešingai nei G. de Mably, Ž. Ž. Ruso nepritarė žyminio mokesčio įvedimui todėl, kad šis mokeskis būtų ypač didelis neturtingiems, apsunkinantis prekybą, skatinantis piktnaudžiavimą ir erzinantis liaudį visur, kur tik jis vykdomas. Autorius labiau rekomendavo apmokestinti galvijus. Tačiau šis mokeskis irgi galėjo būti brangus mokėtojams, nes reikėtų mokėti grynaisiais pinigais⁵⁷³.

Abatas N. Bodo (kaip ir P. P. Lemercjė de la Rivjeras) pasisakė už tiesioginius mokesčius, kurie būtų vienintelis valstybės pajamų šaltinis⁵⁷⁴. Autorius labai stengėsi įtikinti skaitytojus tokiu pasirinkimu⁵⁷⁵. Jo nuomone, netiesioginiai mokesčiai Respublikai netinka⁵⁷⁶, ir atvirkščiai, tiesioginiai mokesčiai jai tinka geriau, negu kitose šalyse⁵⁷⁷. Jis mano, kad netiesioginiai mokesčiai Respublikoje būtų komplikuoti, brangiau atsietų ir būtų rizikingesni negu kaimyninėse šalyse. Tokie mokesčiai greičiausiai sukurtų pajamų į valstybės išdą iliuziją ir užkrautų sunkią našą apmokestintiems savininkams⁵⁷⁸. Tarp kitų priežasčių, kodėl toks apmokestinimas būtų ydingas, N. Bodo nurodė tai, kad šalyje daugelis kaimų išsidėstę arti vienas kito, kad šalies vidus – dideli retai apgyvendinti plotai, diduomenė – nelabai sąžininga, o valstiečiai – vargingi⁵⁷⁹. Be to, mokesčių surinkimas ir kova su kontrabanda pareikalautų

⁵⁷¹ « Nous pouvons ordonner la redaction d'un cadastre exact de toutes les terres de la dependance de chaque palatinat, ou district, tant en Pologne, qu'en Lithuanie, avec l'indication des possesseurs héréditaires et la juste appréciation de leur valeur ». Žr.: Pyrrhus de Varille C.-F., *op. cit.*, p. 88.

⁵⁷² Rousseau J.-J., *op. cit.*, p. 1012.

⁵⁷³ « [...] un impôt singulièrement onéreux aux pauvres, gênant pour le commerce, qui multiplie extrêmement les chicanes, et fait beaucoup crier le peuple partout où il est établi [...] Celui sur les bestiaux me paroît beaucoup meilleur [...] Mais il peut être onéreux aux contribuables en ce qu'il faut le payer en argent [...] ». Žr.: Rousseau J.-J., *op. cit.*, p. 1011.

⁵⁷⁴ « [...] la perception directe d'une portion déterminée des revenus territoriaux, comme l'unique source du revenu public ». Žr.: Baudeau N., *op. cit.*, p. 4.

⁵⁷⁵ « [...] je me propose de vous développer les raisons qui m'ont paru les plus frappantes pour vous, d'après le peu de connaissances que m'a procuré mon séjour en votre patrie ». Žr.: *Ibid.*, p. 5.

⁵⁷⁶ « J'ose vous assurer que les taxes ou perceptions indirectes, mauvaises par elles-mêmes, conviennent moins à votre République qu'à toute autre nation ». *Ibid.* p. 5.

⁵⁷⁷ « Qu'au contraire, la perception directe d'une partie du produit net, partout juste et avantageuse en elle-même, convient beaucoup mieux à la Pologne qu'à tout autre Etat de l'Europe ». *Ibid.*, p. 5.

⁵⁷⁸ « La perception indirecte seroit chez vous plus difficile, plus dangereuse, plus dispendieuse que chez tout autre peuple. Donc elle formeroit un revenu plus illusoire pour le trésor public, et néanmoins une charge plus pesante pour les propriétaires que dans tout autre Etat ». *Ibid.*, p. 18.

⁵⁷⁹ *Ibid.*, p. 19.

įdarbinti išstisas *mokesčių surinkėjų kariuomenes (Armées fiscales)*. Pagaliau, nereikėtų apmokestinti importo ir eksporto⁵⁸⁰.

Dėl to abatui N. Bodo atrodė, kad tiesioginis pagamintos žemės ūkio produkcijos mokestis labiau tinka Respublikai⁵⁸¹, kurioje yra labai lengva sužinoti tikrąsias žemės savininkų pajamas. Kuo daugiau tvarkos bus Respublikoje, tuo daugiau mokesčių bus surenkama⁵⁸². Kaimai yra gerai žinomi, todėl jie būtų lengvai apmokestinami⁵⁸³. Nereikėtų įkurti naujų brangiai kainuojančių institucijų⁵⁸⁴. Prekyba ir amatininkystė nebūtų apmokestinami⁵⁸⁵.

Tokiu būdu N. Bodo siūlė panaikinti netiesioginius mokesčius ir rekomendavo įvesti Respublikos piliečiams vienintelį mokestį bei įgyvendinti tokį pat pajamų paskirstymo principą tarp valstybės ir žemės savininkų, kokį norėjo įvesti fiziokratai Prancūzijoje: 7/10 tektų savininkams, 3/10 atitektų valstybės išdui⁵⁸⁶. Jeigu kiltų nesutarimų tarp valstybės ir savininko, kiekvienas iš jų galėtų paskirti savo teisėjus, kurie kartu galėtų paskirti trečią teisėją, ir visi šie teisėjai su pareigūnų ir seimo priežiūra išspręstų problemą⁵⁸⁷. N. Bodo įsitikinimu, pajamų iš šio vienintelio žemės mokesčio turėtų visiškai užtekti Respublikos poreikiams⁵⁸⁸.

⁵⁸⁰ *Ibid.*, p. 38.

⁵⁸¹ « La levée directe d'une portion du produit net des terres vous convient plus qu'à tout autre peuple ». Žr.: Baudeau N., *ibid.*, p. 41.

⁵⁸² « Pour vous prouver cette seconde vérité, je vous observe que chez vous le vrai revenu quitte et net des propriétaires fonciers est très facile à connoître, qu'il est fort aisé d'en percevoir, sans beaucoup de frais, une portion déterminée ; que cette portion sera même probablement au trésor public un revenu considérable, qui s'augmentera de plus en plus à proportion que l'ordre règnera dans l'Etat ». Žr.: Baudeau N., *ibid.*, p. 41.

⁵⁸³ « Secondement rien ne seroit plus facile et moins dispendieux que la perception d'une taxe directe sur ce revenu quitte et net de chaque village, qui est connu ou si facile a connoître » Žr.: Baudeau N., *ibid.*, p. 44.

⁵⁸⁴ *Ibid.*, p. 44–45.

⁵⁸⁵ « [...] une immunité totale pour le commerce et les arts », *ibid.*, p. 46.

⁵⁸⁶ « La taxe unique de trois dixièmes du produit quitte et net des villages possédés à titre patrimonial ou bénéficiaire : voilà, ce qui me semble, la seule vraie source du revenu public convenable à votre Etat [...] », *ibid.*, p. 52.

⁵⁸⁷ « [...] mais deux arbitres choisis l'un par le propriétaire, l'autre par le trésor public, avec la faculté de nommer un tiers arbitre en cas de partage, décideroient aisément une semblable question sous l'autorité des officiers et de l'assemblée du district [...] », *ibid.*, p. 47.

⁵⁸⁸ « Troisièmement, je crois que cette unique taxe territoriale substituée à celles qui se perçoivent, et à celles que d'autres vous conseilleroient, formeront probablement au trésor public un revenu très ample et proportionné à vos vrais besoins », *ibid.*, p. 47–48.

2.2.3. Seniūnijos

Seniūnijos buvo valdovo žemės, perduotos valdyti bajorams. Nuo jų turėjo būti mokami metiniai mokesčiai, kurie sudarė 25 proc. seniūnijos pajamų. Kadangi pajamų kontrolės iš esmės nebuvo, pasitaikydavo daug piktnaudžiavimų⁵⁸⁹. Atsižvelgdamas į Respublikos reformų šalininkų keliamas idėjas dėl valstybinės žemėvaldos reformavimo, G. de Mably pateikė įvairių pasiūlymų, galinčių, einant tokiu keliu, padidinti Respublikos pajamas: „suvienyti seniūnijas su valstybės išdu, tarsi valstybė juos nuomotų; sujungti seniūno instituciją su įvairiomis magistratūromis ir įvairiais titulais, juos suteikiant kaip atlyginimą; perduoti seniūnijas valstybės naudai siekiant gauti didesnes pajamas ir nustatyti fiksuotą kasmetinį pajamų mokestį, tuo būdu apmokestinant šių seniūnijų žemes“⁵⁹⁰.

Vėliau G. de Mably išsakė savo nuomonę apie minėtus reformų projektus. Jis manė, kad pirmieji du projektai gali būti įvertinti neigiamai. Seniūnijos išnuomotų tik pusę to turto, kurį turėtų duoti⁵⁹¹. G. de Mably taip pat manė, kad, jeigu Seimas privalėtų nuspręsti, kam perduoti šias žemes, tai sukeltų nesantaiką tarp bajorų. Be to, jis buvo įsitikinęs, kad iš esmės būtų negerai perduoti seniūnijų turtą kitiems valdytojams. Jo požiūriu, daug gerų piliečių tikėjosi šių žemių kaip atlyginimo už jų gerai atliekamas pareigas⁵⁹². Ateityje,

⁵⁸⁹ Teğoborski W., *Eloge historique de Stanislas Auguste, roi de Pologne, par un citoyen*, Varsovie, 1785, p. 44–45; *L'observateur françois à Londres, ou lettres sur l'Angleterre et les autres pays d'Europe*, tome troisième, Deux-Ponts, 1773, lettre XXV, p. 362.

⁵⁹⁰ « Tantôt il est question d'unir les starosties au trésor public qui les affermeroit ; tantôt on veut les joindre à différentes magistratures et à différentes dignités, pour tenir lieu des appointements ou des gages que leur donne l'état. On propose encore de les vendre au profit de la république, et on se flatte de tirer de cette vente des sommes considérables et d'établir un revenu fixe, en soumettant ces terres starostales à une redevance annuelle ». Žr.: Mably G. de, *op. cit.*, p. 186.

⁵⁹¹ « [...] les terres des starosties, données à ferme par l'Etat, ne produiraient pas la moitié de ce qu'elles doivent produire [...] ». Žr.: Mably G. de, *ibid.*, p.186.

⁵⁹² « Si c'est la diète générale que vous chargez de l'adjudication de ces domaines, vous jetterez dans cette assemblée une pomme de discorde [...] Je trouve de grands inconvénients dans le troisième système. Vous ne vendrez point les starosties sans refroidir le zèle de vos bons citoyens, qui sont accoutumés à les regarder comme des récompenses de leurs services », žr.: Mably G. de, *ibid.*, p. 186, 188.

kai bus daugiau tvarkos ir meilės Respublikai, bus galima parduoti kelias seniūnijas⁵⁹³.

Ž. Ž. Ruso prieštaravo seniūnijų pardavimui. Galbūt buvo galima sutikti su tuo, kad tokiu būdu galima buvo pagausinti valstybės išdą, tačiau kartu tai silpnintų pačią valstybę. Todėl, Ž. Ž. Ruso nuomone, daug geriau, jei seniūnijų žemės būtų panaudotos nusipelniusiems piliečiams apdovanoti⁵⁹⁴, bet ne parduodamos.

2.2.4. Įstatymai prieš prabangą

G. de Mably požiūriu, lygybė tarp Respublikos narių, kaip „respublikinė lygybė“, buvo reikalinga valstybei, o turtų skirtumai tokiai lygybei kenkė⁵⁹⁵. Dėl to jis be išlygų pasisakė už įstatymus prieš prabangą: „be įstatymų prieš prabangą, kuri suprantama kaip nebūtinai turtai [...], jūs negalėsite užtikrinti tvirtos laisvės tarp savęs“⁵⁹⁶.

Ž. Ž. Ruso taip pat teigė, kad turtų skirtumai kenkia lygybei tarp bajorų. Tai esanti kliūtis reformoms bei meilei tėvynei, ir tai maitina gobšumą⁵⁹⁷. Tačiau skirtingai nuo G. de Mably požiūrio, jis manė, kad įstatymai prieš prabangą neduos naudos. Svarbiau pakeisti mentalitetą: „Ne įstatymais prieš prabangą galima išrauti prabangą, bet iš širdžių gelmės reikia ją ištraukti, įdedant į jas sveikesnį ir kilnesnį skonį“⁵⁹⁸.

⁵⁹³ « Lorsque les loix inspireront plus d'amour et de respect que de crainte; Lorsqu'un nouvel esprit animera la République ; alors selon les circonstances [...] il sera permis de proposer la vente ou l'aliénation de quelques starosties». Žr.: Mably G. de, *ibid.*, p. 190.

⁵⁹⁴ « [...] [faire] le fonds des salaires et récompenses de ceux qui serviraient la patrie ou qui auraient bien mérité d'elle ». Žr.: Rousseau J.-J., *op. cit.*, p.1009.

⁵⁹⁵ « [...] tachez de trouver quelque moyen pour empêcher qu'il ne se forme de ces fortunes immenses que redoute l'égalité républicaine [...] ». Žr.: Mably G. de, *op. cit.*, p. 168.

⁵⁹⁶ « Sans lois somptuaires, dont le propre est de rendre les richesses moins nécessaires [...], n'espérez point d'établir parmi vous une liberté solide», *ibid.*, p. 167.

⁵⁹⁷ « L'immense distance des fortunes qui sépare les seigneurs de la petite noblesse est un grand obstacle aux réformes nécessaires pour faire de l'amour de la patrie la passion dominante. Tant que le luxe règne chez les grands, la cupidité règnera dans tous les cœurs ». Žr.: Rousseau J.-J., *op. cit.*, p. 964.

⁵⁹⁸ « [...] ce n'est pas par des lois somptuaires qu'on vient à bout d'extirper le luxe; c'est du fond des cœurs qu'il faut l'arracher, en y imprimant des goûts plus sains et plus nobles». Žr.: Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 965.

Paminėtina, kad ir C. F. Piris de Varij pasisakė prieš prabangą. Ne dėl moralinių ar filosofinių priežasčių, kaip G. de Mably ir Ž. Ž. Ruso, bet dėl ekonominių priežasčių, nes tada į Respubliką buvo importuojama daug prabangių prekių iš užsienio⁵⁹⁹. Šitos prekės, pagamintos užsienyje, Respublikai neduodavo jokių pajamų, neleido įkurti panašių gamyklų Respublikoje, ir dar vargino Respublikos pirkėjus. Dėl to jis rekomendavo nustatyti muitinės tarifą importinėms prekėms, ypač toms, kurios atneša tik „puošnumą ir prabangą“, vynui ir likeriams⁶⁰⁰.

N. Bodo, kaip ir kiti fiziokratai, smerkė prabangą dėl ekonominių priežasčių. Jis rašė: [...] nereikia apsigauti dėl valstybinės ir privačios prabangos poveikio. Jeigu ji suteikia valstybėms arba asmenims laikiną spindesį, tai tik dar labiau paspartina žlugimą⁶⁰¹. Tačiau tai dar nereiškė, kad jis rėmė prieš prabangą nukreiptus įstatymus. Taip 1770 m. laikraštyje *Ephémérides du citoyen* 1770 m. publikuotame fiziokrato Ano Tiurgo (*Anne Turgot*, 1727–1781) straipsnyje *Apmąstymai apie turtų kūrimą ir paskirstymą (Réflexions sur la formation et la distribution des richesses)*⁶⁰² buvo teigiama, kad įstatymai prieš prabangą (*loix somptuaires*) yra blogi, nes bet koks draudžiamasis įstatymas esąs „pasikėsinimas į gamtos tvarką“⁶⁰³.

⁵⁹⁹ *L'observateur françois à Londres, ou lettres sur l'Angleterre et les autres pays d'Europe*, tome troisième, Deux-Ponts, 1773, lettre XXV, p. 361.

⁶⁰⁰ « En troisième lieu n'avons-nous aucun règlement lucratif à faire, soit sur l'entrée des différentes marchandises étrangères, sur tout celles qui ne servent qu'à introduire le faste et le luxe ; soit sur l'importation des vins et des liqueurs, soit enfin sur l'exportation des grains [...] ? ». Žr.: Pyrrhus de Varille C.-F., *Première lettre sur les diettes de convocation*, in: *Lettres historiques et politiques à son altesse Le Prince Jean Sanguszko sur les Interrègnes de Pologne depuis les établissements des Pacta Conventa ou l'Élection libre des Roys*. Lubartow, Varsovie, 1764, p. 87.

⁶⁰¹ « On ne doit donc plus se méprendre sur les caractères du luxe public ou particulier. S'il procure aux Etats ou aux personnes privées un éclat passager ce n'est qu'en opérant et consommant leur ruine ». Žr.: Baudeau N., *Première introduction à la philosophie économique; ou analyse des états policés*, Paris, 1771, p. 245–246. Apie prabangą N. Bodo parašė: *Principes de la science morale et politique sur le luxe et les lois somptuaires* (1767).

⁶⁰² Jo *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses* bus atskirai publikuota 1788 m.

⁶⁰³ « On ne nous soupçonnera pas de solliciter des Loix somptuaires, car elles seroient prohibitives ; et toute loi prohibitive [...] est elle-même un attentat contre le droit naturel [...] ». Žr.: *Suite et fin des réflexions sur la formation et la distribution des richesses*, in: *Ephémérides du citoyen*, 1770, tome premier, première partie, note p. 132.

2.3. Įvykdytos ūkio reformos valdant Stanislovui Augustui

Pradėjęs valdyti Stanislovas Augustas ėmėsi ryžtingų reformų ūkio srityje, siekdamas valstybės finansavimą padidinti iki moderniausių Europos šalių lygio. Reformos buvo įgyvendintos trimis etapais: 1764 m., 1775 m., ir 1788–1792⁶⁰⁴. Siekta pagerinti viešųjų finansų vadybą, todėl 1764 m., išrinkus naujos sudėties seimą, buvo įkurtos dvi išdo komisijos (Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės). Jos rūpinosi valstybės finansais, keliais, miestų gerove. Buvo įsteigti ir išdo pulkai – vėliavos (vienas Lenkijoje ir vienas Lietuvoje), turėję padėti išdo komisijoms įgyvendinti savo funkcijas⁶⁰⁵.

Netrukus buvo pradėta ir mokesčių reforma. 1764 m. seimas pertvarkė maitių sistemą, panaikino vidaus maitus, tokiu būdu iš esmės įgyvendindamas fiziokratų laisvosios prekybos (*laissez-faire*) principą. To pasekmėje 1768 m. tarp Lenkijos ir Lietuvos buvo panaikinti vidaus maitai prekėms⁶⁰⁶. Kita inovacija buvo vieningos maitinių sistemos įvedimas. Anksčiau, funkcionuojant vidaus maitinėms, maitus mokėjo tik miestiečiai ir prekybininkai, o aukštuomenė nieko nemokėjo. Reorganizuota bendroji maitinė pagal išdo komisijos tarifą rinko maito mokesčius iš visų (įskaitant aukštuomenę, dvasininkiją ir patį valdovą). Tačiau tokia mokesčių rinkimo sistema gyvavo neilgai, nes 1766 m. bajorija ir dvasininkija vėl išsirūpino privilegiją nemokėti mokesčių. Tai atvedė į rimtą valstybės pajamų trūkumą. Žala valstybei buvo tuo didesnė, kad daugiau žemių šalyje priklausė bajorijai ir Bažnyčiai (1773 m. duomenimis net 11/12 visos šalies žemės priklausė bajorijai ir Bažnyčiai)⁶⁰⁷.

1768 m. buvo įkurta gamyklų asociacija, kuri naudojosi žaliavų importavimo iš užsienio be mokesčių lengvata. Taip pat reikšmingu pajamų

⁶⁰⁴ Rutkowski J., *Histoire économique de la Pologne avant les partages*, Paris, 1922, p. 229.

⁶⁰⁵ Šmigelskytė-Stukienė R., *1764 m. vykdomosios valdžios reforma. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdo komisijos įsteigimas ir jos veikla 1764–1774 m.*, in: *Modernios administracijos tapimas Lietuvoje*, 2015, p. 100, 108.

⁶⁰⁶ *La clef du cabinet des princes de l'Europe, ou recueil historique et politique sur les matières du tems*, Luxembourg, juin 1768, p. 455, 457.

⁶⁰⁷ *L'observateur françois à Londres, ou lettres sur l'Angleterre et les autres pays d'Europe*, tome troisième, Deux-Ponts, 1773, lettre XXV, p. 363–364; Rutkowski J., *op. cit.*, p. 230; Šalčius P., *Lietuvos prekybos istorija*, Vilnius, 1998, p. 109.

šaltiniu buvo druskos kasyklos. 1768 m. buvo nuspręsta šalyje įkurti keletą karališkųjų druskos kasyklų, bet po pirmojo padalijimo jos buvo prarastos. Tiek Respublikos vidaus problemos, tiek ir įvykdytas pirmasis Respublikos padalijimas (1772 m.) trikdė šias pastangas⁶⁰⁸.

Keleriais metais vėliau, 1773–1776 m., Seimui pavyko įvesti bendrąjį muitą. Bet siūlymo įvesti vienintelį visiems vienodą mokestį, kaip rekomendavo fiziokratai, 1773–1776 metų Seimas nepriėmė⁶⁰⁹. Atvirkščiai, buvo įvesta daug naujų netiesioginių mokesčių⁶¹⁰. Tačiau vis daugiau buvo kalbama apie mokesčių sistemos pertvarkymą, siekiant įvesti vienintelį mokestį, kuris, pagal fiziokratų doktrinas, būtų pagrįstas žemės turto. Einant laikui, šios mintys įgavo vis didesnę atgarsį, kaip parodė Jono Dembovskio (*Jan Sebastian Dembowski*, 1762–1835)⁶¹¹ knyga *Apie mokesčius (O podatkowaniu, Kraków, 1791)*, publikuota Ketverių metų seimo laikais.

Be to, 1775 m. taip pat buvo pakelti mokesčiai visiems valstybinių dvarų valdytojams ir įvestas „dvigubos kvartos“ (lenk. *kwarta sowita*) mokestis, kuris sudarė pusę valstybinio dvaro grynųjų pajamų arba dvi kvartas. Ši reforma leido valstybei išlaikyti nesumažėjusią pajamų sumą iš anksčiau renkamo „teisingos kvartos“ mokesčio ir netgi ją šiek tiek padidinti. Be to, imta keisti seniūnijų skyrimo procedūrą. Nustatyta, kad nuo šiol mirus valstybinių dvarų valdytojams valstybiniai dvarai bus perduodami administruoti penkiasdešimčiai metų tiems

⁶⁰⁸ *La clef du cabinet des princes de l'Europe, ou recueil historique et politique sur les matières du tems*, Luxembourg, juin 1768, p. 455, 457; *L'observateur françois à Londres, ou lettres sur l'Angleterre et les autres pays d'Europe*, tome troisième, Deux-Ponts, 1773, lettre XXV, p. 364; Verta pakalbėti apie grafą Oto Magnusą von Stakelbergą (*Otto Magnus von Stackelberg*, 1736–1800), kuris buvo Rusijos atstovas Varšuvoje 1772–1790, deleguotas į Respubliką įtikinti seimą dėl reformų būtinybės. Būdamas fiziokratų šalininkas, 1773 m. vasario 3 d. jis siūlė Rusijos užsienio reikalų ministru (1763–1781) Nikitai Paninui (1718–1783) politinį ir visuomeninį planą, kurį inspiravo fiziokratų dėjos. Jo požiūriu, Respublikos kaimyninių šalių interesas yra toks, kad tvarka Respublikoje būtų palaikoma išmintingų ir stabilių įstatymų, o tam reikia organizuoti mokesčių surinkimą ir garantuoti tautai nuosavybę, tokiu būdu suteikiant jai laimę. Ambasadorius išvardino devynis dalykus, kuriuos šalies karalius pageidauja gauti. Tarp jų buvo laisvoji prekyba, kuri, kaip rekomendavo fiziokratai, įmanoma panaikinus muitinės mokesčius abiejose pusėse. Devintasis punktas priminė, ką N. Bodo savo *Mintyse Lenkijos Respublikos apsišvietusiems piliečiams* buvo pasiūlęs, tai yra vienintelio žemės mokesčio įvedimą pagal fiziokratų siūlomą sistemą, ir pažymėjo nuosavybės svarbą. Žr.: Konopczyński W., *Geneza i ustanowienie Rady Nieustającej*, Warszawa, 1917, p. 385–388.

⁶⁰⁹ Su fiziokratų požiūriu Stanislovą Augustą buvo supažindinęs vyskupas I. J. Masalskis. Žr.: Stanislas-Auguste Poniatowski, *Mémoires*, II, p. 220.

⁶¹⁰ Konopczyński W., *Dzieje Polski nowożytnej*, 1936.

⁶¹¹ Ekonomistas, mąstytojas, fiziokratas. Išreiškė nuosavybės ir laisvės svarbą sėkmingam ekonominiam vystymuisi. Diegė mokslines fiziokratų idėjas Respublikoje.

didikams ir bajorams, kurie pasiūlys didesnius mokesčius į valstybės išdą. Ši procedūra tapo savotiškomis įstatymo apibrėžtomis varžytinėmis, o taisyklės ir sąlygos dėl valstybinių valdų administravimo pavadintos emfiteuzės teise (lenk. *prawo emfiteutyeczne*, lot. *emphyteusis*). Dėl šios reformos valdovas galutinai prarado teisę dalinti valstybinius dvarus savo šalininkams⁶¹².

Nuo 1774 m. buvo ne tik reformuotas valstybės išdo administravimas ir įvesti nauji mokesčiai, bet ir įsteigtos naujos pareigybės. Viena iš jų buvo padūmės mokesčio regentas, kuris buvo atsakingas už miestiečių, valstiečių ir dvasininkų dūmų surašymą bei jų sąvado parengimą, tarifų paskirstymą ir parengtų mokesčių surinkimo dokumentų išspausdinimą. Kita pareigybė – tai žyminio mokesčio regentas, kuris į provincijas išsiuntinėdavo pakus su herbiniu popieriumi bei vykdė mokesčių mokėtojų apskaitą⁶¹³.

1776 m. buvo priimtas vienas pirmųjų įstatymų prieš prabangą (lot. *leges sumptuariae*)⁶¹⁴. Šis įstatymas buvo priimtas, viena vertus, siekiant paskatinti savų manufaktūrų steigimąsi, o antra vertus, sudaryti užtvarą į užsienį plūstantiems pinigams. Tuo tikslu prasčiokams buvo uždrausta vartoti prabangos prekes. Visi Respublikos piliečiai be išimties turėjo savo tarnus rengti tik vietinės gamybos gelumbėmis be jokių auksinių ar sidabrinių papuošimų, bei negalėjo naudoti užsienietiškos odos avalynei ar kitiems reikalams. Taip pat 1780 m.⁶¹⁵ ir 1793 metais (Lietuvos išdininko Mykolo Kleopo Oginskio iniciatyva)⁶¹⁶ buvo išleisti prabangą apribojantys įstatymai. 1776 m. buvo įkurtas išdo departamentas, kuris siekė pagerinti šalies ekonomiką⁶¹⁷. Tais pačiais metais buvo pagaliau nuspręsta įgyvendinti fiziokratų pasiūlymą įvesti bendrąjį

⁶¹² Plačiau žr.: Glemža L., *Valstybinių žemės valdų administravimo pokyčiai*, in: *Modernios administracijos tapimas Lietuvoje: valstybės institucijų raida 1764–1794 metais*, Vilnius, 2015, p. 544–545.

⁶¹³ Šmigelskytė-Stukienė R., *1764 m. vykdomosios valdžios reforma. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Išdo komisijos įsteigimas ir jos veikla 1764–1774 m.*, in: *ibid.*, p. 114.

⁶¹⁴ *Journal historique et litteraire*, t. CXLVIII, 15 octobre 1777, p. 271.

⁶¹⁵ Šalčius P., *Lietuvos prekybos istorija*, Vilnius, 1998, p. 100, 102; Tačiau, pagal kunigą H. Votreną, 1776 m. ir 1780 m. įstatymai prieš prabangą buvo priimti be prievartinių priemonių, todėl jie iš tikrųjų nebuvo įgyvendinti. Žr.: Vautrin H., *L'observateur en Pologne*, Paris, 1807, p. 147.

⁶¹⁶ Šmigelskytė-Stukienė R., *Michal Kleofas Ogiński, politician, diplomat and minister (1786–1794)*, Vilnius, 2015, p. 168–169.

⁶¹⁷ Šmigelskytė-Stukienė R., *1764 m. vykdomosios valdžios reforma. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Išdo komisijos įsteigimas ir jos veikla 1764–1774 m.*, in: *Modernios administracijos tapimas Lietuvoje*, p. 219.

žemės nuosavybės mokestį⁶¹⁸. Tuo metu jau buvo įvykdytas pirmasis Respublikos padalijimas ir Seimui tapo aišku, kad norint padidinti kariuomenę, reikalingą šaliai apginti, būtina iš esmės reorganizuoti valstybės finansus.

1789 m. kovo 26 d. Ketverių metų Seimas nusprendė įvesti nepaprastąjį mokestį⁶¹⁹, prilygintą 10 procentų bajorijos pastoviųjų pajamų už žemės nuosavybę (dvasininkijai – 20 procentų). Šis nutarimas buvo priimtas tam, kad būtų galima surinkti lėšų 100 000 kareivių armijai suburti. Mokestis buvo vadinamas „dešimto grašio mokesčiu“ (buvo nustatytas 10 grašių mokestis nuo kiekvieno dūmo). A. Poplawskis, J. Stroinovskis, S. Stašicas, H. Kolontajus ir akademistai vertino šią naujovę kaip fiziokratų teorijų įgyvendinimo sėkmę. Tačiau nustatytas mokestis už iš žemės gaunamas pajamas⁶²⁰ nebuvo pastovus, nepaisant fiziokratų rekomendacijų. Iškilo ir ta problema, kad įstatymas neaiškiai apibrėžė kas yra „pajamos“, todėl buvo galimos interpretacijos ir skirtingi įvairių komisijų vertinimai⁶²¹.

Vis gi minėtas mokestis buvo įvestas per vėlai, todėl nepavyko surinkti pakankamai pinigų ir suburti pakankamai didelę 100 000 kareivių kariuomenę. Fiziokratų doktrinos buvo dar vienas pasiūlymas, kuris buvo priimtinas Seimo nariams – ekonomijų išpardavimas privatiems asmenims. 1791 m. gruodžio 19 d. po atkaklių ginčų Seime buvo priimtos Nuostatos dėl karaliaus dvarų išpardavimo įstatymo, o 1792 m. balandžio 26 d. ir pats įstatymas, pavadintas „Amžina karaliaus dvarų organizacija“, skelbęs, kad visi valstybiniai dvarai įstatymo nustatyta tvarka bus parduoti⁶²². Tačiau įgyvendinti šio įstatymo dėl Rusijos karinės intervencijos nebespėta.

⁶¹⁸ Konopczynski W., *La liberté éclairée en Pologne*, Rapport polonais, p. 96.

⁶¹⁹ Dany Ch., *Les idées politiques et l'esprit public en Pologne à la fin du XVIII siècle. La Constitution du 3 Mai 1791*, Paris, 1901, p. 100.

⁶²⁰ Jobert A., *id.*, p. 371.

⁶²¹ Rutkowski J., *Histoire économique de la Pologne avant les partages*, Paris, 1922, p. 232.

⁶²² Glemža L., *Valstybinių žemės valdų administravimo pokyčiai*, in: *Modernios administracijos tapšmas Lietuvoje*, p. 547; Butterwick R., *The Polish Revolution and the Catholic Church, 1788–1792*, Oxford, 2012, p. 282.

2.4. Prancūzų mąstytojų patarimų receptijos įvertinimas

G. de Mably ir Ž. Ž. Ruso žinios apie ekonomiką greičiausiai neviršijo Respublikos reformatorių supratimo. Svarbu pažymėti tai, kad energingos reformos ūkio srityje Abiejų Tautų Respublikoje prasidėjo iš karto, kai karalius Stanislovas Augustas užėmė sostą. Pastebėtina, kad reformos buvo pradėtos šešiais metais anksčiau, nei prancūzų mąstytojai pateikė savo patarimus valstybės sąrangos pertvarkymui. Be to, G. de Mably ir Ž. Ž. Ruso ūkio tvarkymo idėjos buvo labiau teorinės ir abstrakčios. Greičiausiai prancūzų mąstytojų idėjos Respublikos reformatoriams neturėjo didelės įtakos.

Vertindami bendrąsias ekonomines koncepcijas matome, kad jau 1764 m. Seimas buvo prisitaikęs prie fiziokratų laisvosios prekybos (*laissez-faire*) principo reikalavimų ir įkūrė bendrąją muitinę (nors ir ne visai sėkmingai). Analogišką reikalavimą kėlė ir G. de Mably savo patarimuose kviesdamas Respublikoje panaikinti vaivadijų muitines. Pažymėtina, kad G. de Mably rekomendavo įsteigti *Policijos tarybą (Conseil de police)*, nors šios įstaigos paskirtis liko ne visai aiški. Tikrovėje Respublikoje jau 1764 m. buvo įkurta Iždo komisija. Savo patarimuose G. de Mably ir Ž. Ž. Ruso rekomendavo kurti ir vystyti manufaktūras, ir tikrovėje jau 1764 m. Respublikoje buvo nuspręsta oficialiai remti gamyklų vystymąsi. Savo patarimuose N. Bodo rekomendavo įkurti mokesčių rinkėjų ginkluotą korpusą, iš tiesų jau 1764 m. buvo įsteigti iždo pulkai – iždo vėliavos, skirtos ne mokesčių rinkimui, bet iždo apsaugai.

Mokesčių klausimu fiziokratai N. Bodo ir P. P. Lemercjė de la Rivjeras pasisakė už vienintelio bendrojo mokesčio įvedimą ir kvietė jį įgyvendinti Respublikoje. Tačiau 1773–1776 m. Seimo metu buvo įvesta daugybė naujų netiesioginių mokesčių. N. Bodo buvo pabrėžęs pastovių mokesčių svarbą užtikrinant šalies saugumą. Nors 1789 m. kariuomenės stiprinimo tikslu buvo pradėtas rinkti visuotinis *dešimto grašio mokestis*, tačiau jis buvo nepastovus.

Svarstant seniūnijų pardavimo privatiems asmenims galimybes pastebėtina, kad Ž. Ž. Ruso tam nepritarė, o G. de Mably pasisakė už bent dalies jų pardavimą. C. F. Piris de Varij taip pat buvo už seniūnijų privatizavimą.

1791 m. Seimui priėmus ekonomijų įstatymą, buvo pradėta įgyvendinti esminė finansų reforma, kurios tikslas buvo Respublikos biudžeto stiprinimas. Prie finansinės valstybės padėties stiprinimo prisidėjo ir 1776 m. bei 1780 m. priimti prabangą ribojantys įstatymai.

Vis dėlto net tais atvejais, kai buvo siekiama įgyvendinti fiziokratų koncepcijas, vykdant bendras ūkines reformas atsirado nemažai kliūčių, stabdančių ūkio progresą. Pati baudžiava buvo kliūtis techninei plėtrai, reikalaujančiai daug lėšų, kurių iš činšo buvo gaunama per mažai. Nebuvo pakankamai gausus miestiečių (trečiasis) luomas, taigi, reformos vystymosi variklis buvo nepakankamas. Taip pat trūko prekybos įmonių, susisiekimo galimybių. Bet iš tiesų, sudėtingiau buvo įveikti bajorų mentaliteto problemą. Nors fiziokratizmas buvo laikomas progresyviu dalyku, dažnai jis tapdavo aukštuomenei tik pretekstu laikytis įprastos ūkinės sistemos. Tiesa, dauguma bajorų įsivaizdavo fiziokratų modelį kaip kaimo gyvenimo svajonę, ir toks požiūris gerai derėjo su Ž. Ž. Ruso meile gamtai. Irgi, didelės reikšmės turėjo Respublikos padalijimai, sutrukdę modernizuoti žemės ūkį, dėl pagrobtų žemių reikšmingai sumažėjo valstybės pajamos. Be to, dar Prūsija siekė apriboti ūkinę bajorų iniciatyvą, varžydama prekybą javais per Baltijos uostus, padidindama mokesčius valstybei.

Fiziokratizmas kaip ūkio doktrina laipsniškai prarado savo pranašumą Respublikoje. Tiesa, matydami, kad tuo metu Didžiosios Britanijos ekonomika klestėjo dėl pramonės ir prekybos, kad Prancūzijoje klestėjo visi didesnieji uostai (pvz. Bordo, Nantas), amžininkams pasidarė akivaizdu, kad ne vien žemės ūkis yra visų turtų šaltinis. Tai buvo įrodymas, kad tai, ką rašė Adamas Smitas (*Adam Smith*) savo knygoje *Tautų turtas (Wealth of nations, London, 1776)*, buvo tiesa⁶²³. Tačiau, nepaisant fiziokratizmo idėjų trūkumų ir nesėkmių, jos atnešė tam tikros naudos ir suteikė žemės ūkio veiklai naujas perspektyvas.

⁶²³ Tokią evoliuciją galima matyti žiūrint į H. Stroinovskio portretą, nutapytą Józefo Peszkos (1767–1831) (Lietuvos dailės muziejus). Prisiekęs fiziokratizmo rėmėjas Vilniaus universitete vaizduojamas su *Wealth of Nations* prie savęs.

III DALIS.

ŠVIETIMO SISTEMA IR MOKSLAS

Nors buvo būtina pertvarkyti Respublikos politinę sąrangą, socialinius santykius ir modernizuoti ūkį, tačiau to nebuvo gana. Norint užtikrinti sėkmingą šalies raidą ateityje, reikėjo ugdyti naują politinio elito kartą, kelti šalies gyventojų išsilavinimo lygį ir pasirūpinti mokslų vystymosi atgimimu. Šiame skyriuje aptarsime, kokios pastangos buvo dedamos reformuoti švietimo sistemą (I poskyris) ir mokslus (II poskyris).

I skyrius. Švietimo sistema

„Aš negaliu nesisielodamas prisiminti laiko, praleisto didžiojoje Respublikoje, kai buvau atsakingas už pagalbą tokio tipo įstaigoms [...] turėdamas viltį, kad visoje Respublikoje visi luomai bus auklėjami garbingai ir kilniai, *idoneis pacis ac belli rebus agendis*“⁶²⁴.

Pjeras Samuelis Diuponas

XVIII a. antrojoje pusėje tiek Prancūzijoje, tiek ir Respublikoje Jėzuitų ordinas atliko reikšmingą vaidmenį švietimui. Jo panaikinimas (1762 m. Prancūzijoje, 1773 m. Respublikoje) buvo proga iš naujo pertvarkyti Respublikos švietimo sistemą. Negana to, po Pirmojo Respublikos padalijimo imta mąstyti apie padalijimo priežastis ir apie poreikį iš esmės pertvarkyti šalį. Tapo aišku, kad norint reformuoti šalį, reikia pertvarkyti šalies edukacinę sistemą. Debatai dėl naujų visuomeninių moralinių ir auklėjimo modelių,

⁶²⁴ « Je ne puis m'empêcher de pleurer le temps où je me suis trouvé dans une grande République, chargé de coopérer à tous les établissements de ce genre [...] afin que sur toute l'étendue du territoire et dans toutes les Classes de la République, il se formât des Citoyens dignes et capables de l'être, *idoneis pacis ac belli rebus agendis* », in: *Discours prononcé à l'Assemblée Nationale, Sur l'Etat et les ressources des Finances*, Versailles, 1789, p. 43. Cituoja taip pat: Albetone M., *Dupont de Nemours et l'instruction publique pendant la révolution. De la science économique à la formation du citoyen*, in: *Revue française d'histoire des idées politiques*, n. 20, 2004, p. 362.

vykstantys Prancūzijoje, suprantama, turėjo atgarsį ir Respublikoje⁶²⁵. 1773 m. spalio 14 d. buvo įsteigta Tautinė edukacinė komisija, švietimo ministerija ir kartu bendra Lietuvai ir Lenkijai valstybinė vykdomosios valdžios institucija⁶²⁶. Be reikalavimo pertvarkyti bendrojo švietimo sistemą, reikėjo pagerinti ir karininkų paruošimą. Šiuo tikslu Respublikoje atsirado kelios kadetų mokyklos. Vienoje iš jų, Varšuvos kadetų mokykloje, pasižymėjo keli prancūzai. Šioje darbo dalyje siekiama atsakyti į šiuos klausimus: kokią įtaką Prancūzijos mąstytojų patarimai padarė Abiejų Tautų Respublikos Tautinei edukacinei komisijai ir kadetų mokyklai? Kokia ir kuo svarbi buvo prancūzų, dalyvavusių Edukacinės komisijos darbuose ir dėsciusių kadetų mokykloje, veikla? Kaip tai įtakojo mokslo raidą Respublikoje? Šiame skyriuje bus aptarta prancūzų įtaka Tautinėje edukacinėje komisijoje (I) ir Varšuvos kadetų mokykloje (I).

1.1. Varšuvos kadetų mokykla

Šioje dalyje nagrinėjama, kokia buvo Varšuvos kadetų mokyklos ir jos prancūzų kilmės dėstytojų bei karybos meno įtaka būsimiems Respublikos karininkams, siekiama parodyti jų svarbą Lietuvos karininkų lavinimo istorijoje. Čia bus aptarta: Kadetų mokyklos ištakos (I), mokyklos dvasia ir tvarka (II), mokytojai ir vadovėliai (III), mokyklos veiklos reikšmė (IV).

⁶²⁵ Pavyzdžiui, Karolis Rolenas (*Charles Rollin*, 1661–1741), Gabrielis Rolanas d'Ercevilis (*Gabriel Rolland d'Erceville*, 1734–1794), Lui-Renė La Šalote (*Louis-René La Chalotais*, 1701–1785), Fransua de la Mot-Fenelono (*François de La Mothe-Fénelon*, 1651–1715), kaip matysime, Respublikos mąstytojams buvo žinomi. Žr.: Dobrowolska M., Kurdybacha L., *Komisija edukacji narodowej*, Warszawa, 1973, p. 18–21. Prancūzijoje Žano Le Rono d'Alembero *Enciklopedijoje* (t. III, Paryžius, 1753 m.) straipsnyje *Kolegija* (*Collège*) buvo paminėtas naujas požiūris į švietėjišką veiklą. Vėliau atsirado daug švietimo projektų, pvz., *Apie dvasių* (Claude-Adrien Helvetius, *De l'esprit*, 1758 m.), *Emile* (J.-J. Rousseau, 1762). Kiti prancūzų reikšmingi veikalai pasirodys vėliau, Revoliucijos laikais. Tarp daugelio kitų galima paminėti: *Cinų mémoires sur l'instruction publique* (A. Condorcet, apie 1792); *Projet d'une éducation nationale présenté à l'Assemblée nationale* (Dom F. Ferlus, 1791); *Plan d'éducation nationale* (Le Pelletier de Saint-Fargeau, 1792). Žr.: Dutkowa R., *Komisja Edukacji Narodowej*, Wrocław, 1973, p. 37; Szybiak I., *Szkolnictwo Komisji Edukacji narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1973, p. 159; Julia D., *Une réforme impossible, le changement des cursus dans la France du XVIII siècle*, in: *Actes de recherche en sciences sociales*, vol. 47–48, juin 1983, *Education et philosophie*, p. 53–76.

⁶²⁶ Steigdamas Edukacinę komisiją, Seimas taip pat įkūrė ir dvi vadinamąsias jos „pakomises“ – Lietuvos dalomąją komisiją ir Lenkijos dalomąją komisiją, kurių tikslas buvo administruoti, t. y. suregistruoti, apskaičiuoti ir kontroliuoti iš jėzuitų perimtą kilnojamąjį bei nekilnojamąjį turtą. Žr.: *Modernios administracijos tapsmas Lietuvoje: valstybės institucijų raida 1764–1794 metais* (kolektyvinė monografija), Vilnius, 2015, p. 158.

XVIII a. Europoje, siekiant pagerinti karininkų rengimą, egzistavo nemažai kadetų mokyklų. Respublikoje jau seniai buvo galvojama apie tokios mokyklos steigimą. Dar XVI a. veikale *Apie Respublikos patobulinimą (Commentariorum de Republica emendanda)*⁶²⁷ Andžėjus Modževskis (*Andrzej Modrzewski*)⁶²⁸ rašė, kad jaunuolius būtina rengti kario karjerai. O 1594 m. Juozapas Vereščinskis (*Józef Wereszczyński*), Kijevo vyskupas, rekomendavo įkurti mokyklą jauniems bajorams (*collegium rycerskie*)⁶²⁹. Verta atkreipti dėmesį ir į tai, kad 1573 m. išrinkus Henriką Valua (*Henri Valois*) Respublikos valdovu, viena iš nustatytų *Pacta conventa*⁶³⁰ sąlygų buvo įsipareigojimas nemokamai mokyti Prancūzijoje šimtą Respublikos bajorų⁶³¹.

1737 m. Respublikos ir Lotaringijos bei Baro hercogysčių bajorams Stanislovo Leščinskio iniciatyva Liunevilyje, Lotaringijoje, buvo įkurta Kadetų mokykla⁶³², 1740 m. S. Konarskio iniciatyva Varšuvoje⁶³³ – *Collegium nobilium*, o 1765 m. Stanislovo Augusto iniciatyva irgi Varšuvoje – Kadetų mokykla⁶³⁴.

Pagal 1764 m. *Pacta conventa*, buvo planuojama įkurti mokyklą jauniems bajorams. Bet po Stanislovo Augusto karūnavimo 1764 m. Seimas šiuo klausimu

⁶²⁷ Modrzewski A., *Rozważań o poprawie Rzeczypospolitej ksiąg pięć*. Kraków, 1551.

⁶²⁸ Andžėjus Modževskis, ekonomistas, politikas, teologas (1503–1572). Žr.: Urban W., *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXI/3, z. 90, p. 538–543.

⁶²⁹ Wereszczyński J., *Publika [...] tak z strony fundowania szkoły rycerskiej synom koronnym na Ukrainie, jako też Krzyżakom według reguły maltańskiej*. Kraków, 1594.

⁶³⁰ *Pacta conventa* : nuo 1573 m., Lenkijoje-Lietuvoje, taip vadinama sutartis tarp valdovo ir bajorijos, sudaroma raštu tarpuvaldžiu, kai vienam valdovui mirus buvo renkamas kitas. Valdovo priesaika, patvirtinta *Pacta conventa*, buvo laikoma pagrindiniu valstybės teisės aktu, vienu iš pagrindinių valstybės santvarkos ramsčių. Žr.: *Lietuvių enciklopedija*, t. XX, p. 317.

⁶³¹ Noailles E. de, *Henri de Valois et la Pologne en 1572*, Paris, t. II, 1867, p. 332.

⁶³² Apie Liunevilio kadetų mokyklą, žr.: Parent A., *Prancūzų karybos įtaka Liunevilio ir Varšuvos kadetų mokyklose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorams*, in: *Karo archyvas*, t. 29, 2014, p. 8–32.; Parent A., *Les nobles lituaniens à l'École des cadets-gentilshommes de Lunéville*, in: *Cahiers lituaniens*, n. 14, 2015.

⁶³³ Puchowski K., *Collegium nobilium Stanisława Konarskiego a elitarne instytucje wychowawcze zakonów nauczających w Europie*, in: *Wiek Oświecenia*, t. XX, 2004, p. 11–70.

⁶³⁴ Verta priminti, kad ir Lietuvoje veikė kadetų mokyklos: Nesvyžiujė (1747), o po kelerių metų Slucke (joje pasižymėjo prancūzų kapitonas Onorė de Gofė (*Africain Honoré de Goffaux*), kuris nuo 1754 m. dėstė karinę architektūrą, matematiką ir geometriją. Vilniaus kadetų korpusas buvo skirtas besirengiantiems tarnauti kunigaikščiai. Tačiau dėl per mažo kadetų skaičiaus ir finansinių sunkumų 1776 m. mokykla buvo uždaryta. Gardine 1773–1782 m. irgi veikė kadetų korpusas. Jame mokėsi neturtingų Gardino bajorų sūnūs, rengiami tarnybai ekonomijoje. Žr.: Rakutis V., *LDK kariuomenė Ketverių metų seimo laikotarpiu (1788–1792)*, Vilnius, 2001, p. 133–134; Butvilaitė R., *Architektūros mokymas bajorų akademijose, kadetų ir inžinierių korpuso mokyklose XVIII amžiuje*, in: *XVIII amžiaus studijos*, t. 2: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: Valstybė. Kultūra. Edukacija*, Vilnius, 2015, p. 186–187, 189–190.

nieko nepadarė, todėl Varšuvos kadetų akademija (*Akademia Szlacheckiego Korpusu Kadetów J. K. M. i Rzplitej*), arba Riterių mokykla (*Szkoła Rycerska*)⁶³⁵, 1765 m. buvo įkurta Stanislovo Augusto lėšomis ir iniciatyva ir su jo pusbrolio kunigaikščio Adomo Kazimiero Čartoriskio⁶³⁶ pagalba. Tuo metu Europoje jau buvo nemažai kadetų mokyklų⁶³⁷ (pvz., Liunevilyje – įkurta 1737 m., Paryžiuje – įkurta 1751 m.). Pagaliau 1766 m. Seimas patvirtino šios mokyklos įkūrimo faktą⁶³⁸, o 1768 m. priėmė mokyklos finansavimo įstatymą. Buvo planuojama iš neturtingos aukštuomenės atrinkti du šimtus jaunuolių – kadetų (beje, jų niekada nebuvo daugiau kaip šimtas), kuriems būtų mokama valstybės stipendija⁶³⁹.

1.1.1. Kadetų mokyklos dvasia ir tvarka

Įsteigdami kadetų mokyklą, jų kūrėjai perėmė *Collegium Nobilium*, įsteigtos prieš 25 metus, organizacijos ir pedagogikos pavyzdį. Kaip rodo mokyklos reglamentas, daug dėmesio buvo skiriama visavertės asmenybės ugdymui⁶⁴⁰: „Kiekvienas kadetas visada privalo turėti tyrą širdį, šaltą protą ir tiesą savo lūpose“⁶⁴¹. Mokykloje dėstymas buvo katalikiškas ir kartu pažangus, o tai buvo naujas etapas Respublikos pedagoginių minčių evoliucijoje⁶⁴². Tiesa, tai buvo pirmoji mokykla Respublikoje, sukurta pagal Apšvietos epochos edukacijos principus. Mokyklos steigėjų sudaryta mokymo programa buvo parengta pagal *Enciklopedijos pratarbę (Discours préliminaire de*

⁶³⁵ Boyé P., *La Cour polonaise de Lunéville (1737–1766)*, Nancy, 1926, p. 174.

⁶³⁶ Jis buvo studijavęs Dresdene, Briuselyje, Italijoje, Anglijoje ir Austrijoje. Išsimokslinę, labai domėjosi karyba, norėjo reformuoti valstybę ir tobulinti Abiejų Tautų Respublikos ir Vakarų Europos ryšius.

⁶³⁷ Doucet C., *Les académies équestres et l'éducation de la noblesse (XVIIe–XVIIIe siècle)*, in: *Revue historique*, 4/2003 (n. 628), p. 817–836.

⁶³⁸ Boyé P., *op. cit.*, p. 174.

⁶³⁹ Remiantis 1773 m. spalio 14 d. priimtu įstatymu, buvo įsteigta komisija jaunajai bajorijai auklėti. Žr.: Parent A., *Prancūzų karybos įtaka Liunevilio ir Varšuvos kadetų mokyklose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorams*, in: *Karo archyvas*, t. 29, 2014, p. 23.

⁶⁴⁰ Rakutis V., *op. cit.*, p. 132.

⁶⁴¹ « Chaque Cadet doit avoir toujours la droiture dans son Cœur, la justesse dans son esprit et la vérité sur les lèvres » (*Règlement pour les cadets*). Žr.: Mrozowska K., *Szkoła rycerska Stanisława Augusta Poniatowskiego (1765–1794)*, 1961, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1961, p. 121.

⁶⁴² Nikliborc A., *L'enseignement du français dans les écoles polonaises au XVIIIe siècle*, Wrocław, 1962, p. 46.

l'encyclopédie) ir pagrįsta prancūzų enciklopedistų idėjomis (švietimas, racionalizmas, tolerancija). Tai rodo ir A. Čartoriskio šiai programai parašyta pratarinė, į prancūzų kalbą išversta Felikso Žiuvenelio de Karlenko (*Félix Juvenel de Carlenca*)⁶⁴³. Joje A. Čartoriskis pažymėjo, kad labai svarbu išlaisvinti kadetus iš nežinojimo ir prietarų. Į programą buvo įtraukta teisė, gamtos istorija, fizikos mokslai, ekonomika, Lenkijos istorija, filosofija, kalbos, o teologijos nebuvo. Be to, mokykla turėjo vieną iš didžiausių ir moderniausių bibliotekų šalyje, tad visai kaip Liunevilyje, laikraščiai buvo skaitomi valgymo metu⁶⁴⁴.

Iš tiesų Respublikos valdovas įsteigė tokią mokyklą neturtingiems Respublikos jauniems bajorams ne tik todėl, kad jie išvengtų blogos didikų rūmų įtakos ir prisirištų prie jo sosto⁶⁴⁵, bet ir tam, kad juos supažindintų su naujuoju mąstymo būdu. Šitaip kartu su A. Čartoriskiu jis manė, kad mokykla turi būti ir karo akademija, ir mokykla būsiamiems valstybės pareigūnams, kurie padės išgelbėti Respubliką ir atkurti jos prestižą⁶⁴⁶. A. Čartoriskio žodžiais tariant: „Ši Abiejų Tautų Respublikos kadetų įgyta svetimšaliams būdinga patirtis tik praturtina jų tvirtą nacionalinį pradą, kaip svetimoms obelims šakelė, įskiepyta į gražiausią obelį, ne tik kad nepakenkia jos vaisiams, bet net sustiprina jų ypatingą skonį ir kvapą“⁶⁴⁷.

⁶⁴³ Juvenel de Carlenca F. de, *Essais sur l'histoire des belles-lettres, des sciences et des arts*, Lyon, 1744.

⁶⁴⁴ Favre J., *La propagande des idées philosophiques en Pologne sous Stanislas-Auguste et l'école varsoivienne des cadets*, in: *Revue de littérature comparée*, 1935, p. 647; Halicz E., *Die Rolle des gebildeten Offiziers im Europa des 18. Jahrhunderts. Die Polnische Ritterakademie in den Jahren 1765–1794*, in: *Zeitschrift für Ostforschung*, 38 Jahrgang, 1989, Heft 1, p. 88–90.

⁶⁴⁵ Dzwonkowski Wł., *Młode lata Kosciuszki*, Warszawa, 1911, t. IV, p. 2.

⁶⁴⁶ „Mokymo programa turi apimti daugybę dalykų, kad kadetai galėtų tarnauti kaip kariškiai ir eiti civilines pareigas, rasti savo vietą politikoje, teisėsaugos ir teisėtvarkos institucijose, išmanytų užsienio politikos reikalus, finansus, gebėtų dirbti prekyboje, kasyklose, monetų kalykloje, t. y. visose srityse, kurios, pasitelkus talentingus jaunuolius, turėtų užtikrinti Respublikos didybę“. «[...] embrasser toutes les parties qui peuvent les rendre capables d'être employés également dans le civil et dans le militaire, pour la politique, pour administrer la justice, pour les Affaires étrangères, pour la Police, pour les Finances, pour le Commerce, pour les Mines, la Monnaie, en un mot tout ce qui en occupant et plaçant les jeunes gens à proportion de leurs talents, doit assurer la grandeur de la république ». Žr.: *Projet pour l'Etat général de l'Ecole Royale et militaire à Varsovie*, AGAD, f. *Zbiór Popielów*, nr. 366, t. I, 1.

⁶⁴⁷ « Ces boutures étrangères doivent être greffées sur le vieux tronc national pour en améliorer les produits sans leur faire perdre leur saveur spécifique ». Žr.: Ossolineum rk. n. 335, III, f. 20. Cituoja Favre J., *La propagande des idées philosophiques en Pologne sous Stanislas-Auguste et l'école varsoivienne des cadets*, in: *Revue de littérature comparée*, 1935, p. 646.

1.1.2. Mokytojai ir vadovėliai

Dosniojo Stanislovo Augusto dėka mokykloje buvo daug dėstytojų, tarp jų – ir užsienio karininkų. Septynerių metų karui pasibaigus, joje įsidarbino nemažai prancūzų karininkų. Šie mokytojai ne tik dėl žinių, bet ir dėl asmeninių savybių padarė nemažą įtaką mokyklai ir jos mokiniams. Čia pristatysime keletą iš jų.

Pradėkime nuo Liudviko Lerua de Borožė (*Louis Leroy de Bosroger*, arba *Bos Roger*, gimęs apie 1737 m.)⁶⁴⁸. 1767 m. lapkričio mėn. madam Žofren rekomendavus, jis buvo priimtas dirbti mokykloje divizijos komendantu. Kadangi turėjo daug patirties (buvo tarnavęs karo inžinieriumi Prancūzijos kariuomenėje), jis buvo paprašytas parengti ir dėstyti inžinerijos kursą. Atsidėjęs dirbo korpuso labui, įgyvendino karybos studijų planą, kuris vėliau tapo privalomu programoje, ir planavo rengti inžinierius, topografus, „išmokyti kadetus asmeniškai priimti sprendimus ir padėti lenkų tautai atsikratyti visas gerąsias jos savybes užgožiančių prietarų“⁶⁴⁹.

L. de Borožė iniciatyva Kadetų mokykloje buvo įkurtas ir veikė karo inžinierių korpusas⁶⁵⁰, kuriame buvo dėstoma matematika ir braižyba ir kurio vadovu jis buvo paskirtas⁶⁵¹. Jis galvojo, kad programa turėjo būti tokia: topografija ir braižyba dėstomos žiemą, o visas likęs laikas skiriamas karo pratyboms ir fortifikacijai. Jis taip pat norėjo nubraižyti Lenkijos žemėlapi, nes tam buvo puikios galimybės, kadangi kadetai gaudavo gerą parengimą ir kartais tarnaudavo kaip matininkai. Tačiau, suvalgius lašinių pasninko metu,

⁶⁴⁸ Parent A., *Prancūzų karybos įtaka Liunevilio ir Varšuvos kadetų mokyklose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorams*, in: *Karo archyvas*, t. 29, 2014, p. 26.

⁶⁴⁹ « [...] d'apprendre à penser aux cadets et de dépouiller la nation polonaise de tous les préjugés qui étouffent ses bonnes qualités ». Žr.: AGAD, Zbiór Popielów, rkps. 366, c. I, nr 5 ir 13.

⁶⁵⁰ Kadetas T. Kosciuška taip pat dvejus metus dėstė toje inžinerijos mokykloje. Žr.: Halicz E., *op. cit.*, p. 91. L. de Borožė parašė keletą veikalų apie karybą: *Principes élémentaires de la tactique, ou nouvelles observations sur l'art militaire* (Paris, 1768, anglų kalba išleista 1771 m.); *Elémens de la guerre* (Paris, 1773); *Principes de l'art de la guerre* (Yverdon, 1779).

⁶⁵¹ *Rapport de l'Examen de Leçon de mathématiques et de dessin fait au mois d'Août 1768 par le commandant de l'Ecole de Génie du Corps Royal des Cadets de sa Majesté*, Varsovie ce 2 septembre 1768. AGAD, Zbiór Popielów, rkps. 366, c. II, nr 5.

L. de Borožė karjera mokykloje pasibaigė ir 1768 m. spalio mėnesį jis buvo priverstas palikti šalį⁶⁵².

Kitas patyręs karo inžinerijos kapitonas Pjeras Enekenas (*Pierre Hennequin*)⁶⁵³ įsidarbino inžinerijos korpuse kai jam buvo 33 metai. Iki 1776 m. jis dėstė geometriją, civilinę ir karinę architektūrą. 1779 m. jis nubraižė Varšuvos planą ir darbo pabaigoje gavo brigadininko laipsnį. Bet 1780 m. pradėjo sirgti nervų liga ir po dvejų metų paliko mokyklą. Bet šis dėstytojas tikriausiai buvo mokyklos vadovybės gerai įvertintas, nes ji toliau juo rūpinosi.

Kalbant apie humanitarinius mokslus, istoriją mokykloje dėstė paryžietis Filipas Tėveno de Tanė (*Philippe Thévenot de Thannay, du Tannait, Dutannai*)⁶⁵⁴. A. Čartoriskis jį buvo pakvietęs įkurti modernią biblioteką mokykloje, į kurią jis atvyko 1766 m. pabaigoje. Nuo 1768 m. dirbdamas mokyklos bibliotekininku, jis gavo ir dvaro patarėjo titulą su privilegijomis. 1768–1769 m. jis dėstė istoriją, o vėliau – senovės bei šiuolaikinę istoriją ir prigimtine teisę⁶⁵⁵. Žinome, kad 1773 m. mokyklos prašymu jis parašė rankraštį apie senovės istoriją *Trumpas graikų ir romėnų istorijos kursas (Abrégé de l'histoire grecque et romaine réduite en questions donné à l'école militaire du Corps des Cadets)*⁶⁵⁶. Filipas de Tanė dirbo ir mokyklos tarybos sekretoriumi (*Rada korpusowa*), 1774 m. jis grįžo į Prancūziją.

Istoriją dėstė ir burgundietis Fransua Diuseras de Burgonje (*François Dussert de Bourgogne*). 1767 m. pab.–1770 m.⁶⁵⁷ jis dėstė senovės istoriją⁶⁵⁸ ir prancūzų literatūrą⁶⁵⁹. Susidomėjęs Lenkija, sukūrė ir trumpai leido *Lenkų*

⁶⁵² BCzart, rkps 224 VI, nr. 3.

⁶⁵³ AGAD, Zbiór Popielów, rkps. 324 ir 367.

⁶⁵⁴ AGAD, Zbiór Popielów, rkps. 366–367; BCzart, rkps. 1406.

⁶⁵⁵ Cituoja Favre J., *La propagande des idées philosophiques en Pologne sous Stanislas-Auguste et l'école varsoivienne des cadets*, in: *Revue de littérature comparée*, 1935, p. 664–665.

⁶⁵⁶ BCzart, rkps. 1406.

⁶⁵⁷ Mrozowska K., *op. cit.*, p. 161, 164.

⁶⁵⁸ Čartoriskių bibliotekoje galima rasti du programų projektus, parašytus prancūzų kalba. Pirmasis yra apie geografiją *Méthode d'instruction pour la géographie*, parašytas Burbjero (*Bourbier*). Antrasis projektas skirtas istorijai *Doutes sur les différentes méthodes d'instruction usitées jusqu'à présent pour l'historien, avec un nouveau plan d'études dans cette partie si essentielle de l'éducation*, parašytas artilerijos kapitono Brejano du Furnė (*Brehant du Fournet*). Žr.: BCzart, rkps. 2819.

⁶⁵⁹ Žinoma, kad mokykloje grožinę literatūrą dėstė ir Žozefas Šijė (*Joseph Chillet*).

*laikraštį (Journal polonais)*⁶⁶⁰, kuriame daug dėmesio buvo skiriama ekonomikai, pavyzdžiui, buvo spausdinamos fiziokratų raštų recenzijos.

Žozefas de Mezonev (*Joseph de Maisonneuve*, 1748 – po 1806)⁶⁶¹, vienas iš geriausių Varšuvos salonų vedėjų, vadovavo piešimo akademijai. Išvykęs iš Varšuvos, jis dar susirašinėjo su Stanislovu Augustu⁶⁶².

Viena iš įdomiausių mokyklos asmenybių, turėjusių enciklopedinį protą, buvo jau paminėtas Ž. B. Diubua de Žancini. J. d’Alemberei rekomendavus, A. Čartoriskis jį priėmė į kadetų korpusą, į kurį jis atvyko 1774 m. balandžio mėnesį. Ž. B. Diubua pradėjo dirbti bibliotekininku ir greitai išmoko lenkų bei vokiečių kalbas, susidomėjo Lenkijos istorija, grožine ir moksline literatūra. Eidamas bibliotekininko pareigas, Ž. B. Diubua, kaip ir F. Tėveno, turėjo dvaro patarėjo titulą ir taip suartėjo su Stanislovu Augustu, tapo gerais draugais ir dažnai bendravo. Be bibliotekininko pareigų, dėstė prancūzų kalbą, pasaulio istoriją ir gamtos mokslą, o dar 1777 m. įkūrė Fizikos draugiją⁶⁶³. Žinoma, kad mokykloje jis dėstė gamtos mokslus⁶⁶⁴.

Kaip minėta skyriuje apie baudžiąvą, 1775 m. Ž. B. Diubua, norėdamas atkreipti dėmesį į baudžios problemą, parašė filosofinę dramą *Casimir le grand*⁶⁶⁵. 1778 m. jis parašė *Esė apie Lenkijos grožinės literatūros istoriją (Essai sur l’histoire litteraire de la Pologne)*. Veikalo pirmajame tome pateikiama kritiška darbų bibliografija apie gamtos mokslą ir geografiją (*bibliographie critique des travaux concernant l’histoire naturelle et la géographie*), kur jis teigia, kad filosofija klestėjo tik tada, kai Lenkijoje vyravo religinė tolerancija.

⁶⁶⁰ AGAD, Zbiór Popielów, rkps. 366.

⁶⁶¹ Favre J., *op. cit.*, p. 671; Zahorski A. Maisonneuve Joseph, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIX, 1974, p. 149–151.

⁶⁶² AGAD, Zbiór Popielów, rkps. 181, f. 116.

⁶⁶³ Lubieniecka J., *Reforma Programu szkolnego Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa, 1962, p. 17; Fabre J., Dubois Jan Chrzciel, *Polski Słownik Biograficzny*, t. V, 1939–1946, p. 434–435.

⁶⁶⁴ Skrzypek M., *Jean-Baptiste Dubois – un Français éclairé en Pologne et ses lecteurs sarmates*, p. 129, in: *Buffon (1707–1788) et la Pologne: actes du colloque franco-polonais à l’occasion du 300e anniversaire de sa naissance tenu à Paris le 8 Juin 2007*.

⁶⁶⁵ Respublika ir jos gyventojai Ž. B. Diubua labai patiko, o laikas, praleistas Kadetų korpuse, jo paties vertinimu, buvo laimingiausias jo gyvenimo periodas. Galima numanyti, kad jis buvo ne tik talentingas profesorius, bet ir savo mokinių labai mylimas pedagogas. Sugrįžęs į Paryžių, jis nenutraukė ryšių su Respublika. Ž. B. Diubua susirašinėjo su Stanislovu Augustu įvairiomis temomis, pavyzdžiui, apie amerikiečių idėjas. 1785 m., kai buvęs kadetas Julianas Nemcevičius buvo Paryžiuje, Ž. B. Diubua jį pristatė savo pažįstamiems. Žr.: Fabre J., *La propagande des idées philosophiques en Pologne sous Stanislas-Auguste et l’école varsoivienne des cadets*, in: *Revue de littérature comparée*, 1935, p. 688.

1779 m. dėl blogos sveikatos (bet gal ir dėl priekaištų jo darbui *Casimir le grand*) Ž. B. Diubua apsisprendė grįžti į Prancūziją⁶⁶⁶. Kad ir kaip būtų, jauno burgundiečio veikla Respublikos švietimui buvo gerai įvertinta Stanislovo Augusto, medalis buvo išsiųstas jam išvykus⁶⁶⁷. Galima sutikti ir su Emmanuelio Haliczo vertinimu, kad Žanas Batistas Diubua buvo gabus, turėjo įtakos studijų reformoms, turėjusioms reikšmingą poveikį visai Lenkijai⁶⁶⁸.

Be mokytojų, svarbu paminėti, kad mokyklos bibliotekos knygos atspindėjo mokyklos dvasią ir vertybes. F. Tèveno ir Ž. B. Diubua dėka prancūzų autorių knygų bibliotekoje buvo sukaupta gausi kolekcija, kurioje išskirtinę vietą užėmė karinės tematikos veikalai. Tuo metu nemažai prancūzų karininkų rašė darbus apie karybą ir jų veikalai turėjo didelę įtaką karo doktrinoms formuotis. Kadetų korpuso bibliotekoje buvo Žako de Puisegiuro (*Jacques François de Chastenet de Puysegur, 1655–1743*)⁶⁶⁹, Bernaro de Belidoro (*Bernard Forest de Bèlidor, 1697–1761*)⁶⁷⁰, Žano de Folaro (*Jean Charles de Folard, 1699–1752*)⁶⁷¹, Žako Antuano Gibero (*Jacques Antoine Hypolite Guibert, 1743–?*)⁶⁷², Lancelo Tiurpeno (*Lancelot Turpin, apie 1709–1799*)⁶⁷³ ir Sebastiano Le Preste,

⁶⁶⁶ AGAD, Zbiór Popielów, rkps. 178.

⁶⁶⁷ Stanislovo Augusto laiškas F. Macei. Varšuva, 1790 m. lapkričio 24 d., BPP 37.

⁶⁶⁸ Halicz E., *op. cit.*, p. 91.

⁶⁶⁹ Žakas de Puisegiuras buvo Prancūzijos maršalas (nuo 1734 m.), parašė veikalą *Karo menas (L'art de la guerre, La Haye, 1748)*.

⁶⁷⁰ Bernardas Forestas de Belidoras buvo mokytojas artilerijos mokykloje La Fere (*La Fère*). Paskirtas kariuomenės brigadininku (*Brigadier des armées*), artilerijos inspektoriumi (*Inspecteur de l'artillerie*), arsenalų inspektoriumi (*Inspecteur des arsenaux*), nuo 1758 m. – generaliniu minų inspektoriumi (*Brigadier inspecteur général des mines*). Parašė įvairių traktatų apie karinę inžineriją: *Sommaire d'un cours d'architecture militaire, civil et hydraulique* (1720), *Nouveau cours de mathématique, à l'usage de l'artillerie et du génie* (1725), *La science des ingénieurs* (1729), *Le bombardier françois* (1731), *Architecture hydraulique* (1735–1737), *Dictionnaire portatif de l'ingénieur* (1738), *Traité des fortifications* (1749), *La science des ingénieurs dans la conduite des travaux des fortifications* (1749).

⁶⁷¹ Žanas Šarlis de Folardas buvo karo inžinierius, parašė: *De la guerre de partisans* (nebuvo publikuota), *De la défense des places, Nouvelles découvertes sur la guerre* (Paris, 1724), *Fonctions et devoirs d'un officier de cavalerie* (Paris, 1733).

⁶⁷² Žakas Antuanas Giberas 1770 m. parašė veikalą apie karo taktiką (*Essai général de tactique*). Šis darbas sukėlė didelį susidomėjimą Europoje.

⁶⁷³ Lancelotas Tiurpenas 1780 m. buvo paskirtas generolu, puikiai išmanė karybą. Parašė esė apie karo meną (*Essai sur l'art de la guerre, Paris, 1754*). Leitenantas Pranciškus Gžymala 1783 m. išvertė šį esė į lenkų kalbą. Veikale *Commentaire sur les institutions de Végèce* (Montargi, 1770), L. Tiurpenas pasiūlė naujų minčių apie kariuomenės organizavimą.

markizo Vobano (*Sébastien Le Prestre, Marquis de Vauban*, 1633–1707)⁶⁷⁴ kūrinį.

Be karo doktrinos knygų, buvo sukaupta daug svarbiausių klasikinių autorių bei pažangesnių švietėjų kūrinių. Tarp kitų galima paminėti Pjero Belo (*Pierre Bayle*), Ž. Ž. Ruso, Voltero, abato Gijomo Renalio (*Abbé Guillaume Raynal*, 1713–1796)⁶⁷⁵ kūrinius. Tokia sukaupų Apšvietos filosofų darbų kolekcija Varšuvos kadetų mokykla, žinoma, skyrėsi nuo Liunevilio kadetų mokyklos, daugiau palaikiusios tradicinę pasaulėžiūrą⁶⁷⁶. Verta pažymėti, kad prancūzų kalbos mokymas bei jos naudojimas mokykloje padėjo sukurti europietišką atmosferą, priartindamas mokyklą prie vakarietiško standartų, kartu išlaikant meilę tėvynei⁶⁷⁷.

1.2. Edukacinė komisija

Čia bus aptariama: prancūzų pedagogų įtaka Respublikos mąstytojams (I), mąstytojų patarimai pertvarkyti Respublikos švietimo sistemą (II), Edukacinės komisijos veikla (III), vadovėlių rengimo draugija (IV), prancūzų mąstytojų įtakos Edukacinėje komisijoje įvertinimas (V).

1.2.1. Prancūzų pedagogų įtaka Respublikos mąstytojams

Išsilavinimo klausimai rūpėjo ir Respublikos mąstytojams. Iš tų, kurie siekė reformuoti mokymo sistemą, galima paminėti Krokuvos akademijos

⁶⁷⁴ Sebastianas Le Prestre, markizas Vaubanas, karo inžinierius ir Prancūzijos maršalas. Sukūrė naują fortų tvirtinimo būdą, prisidėjo sutvirtinant šalies sienas, suremontavo arti 300 tvirtovių ir pastatė 23 naujas.

⁶⁷⁵ Filosofas ir istorikas. Žymus savo kūriniu *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des européens dans les deux Indes* (Amsterdam, 1770).

⁶⁷⁶ Jei Ž. Ž. Ruso knygų buvo galima rasti Varšuvos mokyklos bibliotekoje, tai Liunevilio kadetų mokykloje kanauninkas Žozefas Gotjė (*Joseph Gautier*), istorijos ir matematikos mokytojas, buvo ne tik nusiteikęs prieš šį filosofą, bet ir aštriai kritikavo jo kūrinių *Apie mokslus ir meną*. 1750 m. Ž. Gotjė laikraštyje *Mercure* publikavo straipsnį *Paneigimas Ž. Ž. Ruso kalbos apie mokslus (Refutation du discours de Jean-Jacques Rousseau sur les sciences)*. Žr.: *La France littéraire, ou dictionnaire biographique*, t. III, Paris, 1829; Muratori-Philip A., *Stanislas Leszczyński, anthologie*, Paris, p. 307, 981.

⁶⁷⁷ Nikliborc A., *L'enseignement du français dans les écoles polonaises au XVIIIe siècle*, Wrocław, 1962, p. 47.

filosofijos profesorių Martiną Fialkovskį (*Marcin Fialkowski, ?–1820*)⁶⁷⁸. 1788 m. jis parašė *Disertaciją apie valstybinės ir privačios edukacijos palyginimą (Dysertacja o publicznej edukacji porównanej z prywatną)*. Remdamasis Žano Le Rono d’Alembero (*Jean Le Rond d’Alembert*), Etjeno Bono de Kondijako (*Etienne Bonnot de Condillac*), Šarlio Roleno (*Charles Rollin*)⁶⁷⁹, Šarlio de Sen Pjero (*Charles-Irénée Castel de Saint-Pierre*) ir Ano Tiurgo (*Anne Turgot*) idėjomis M. Fialkovskis tvirtino, kad vaikai ir jų auklėjimas priklauso valstybei ir įrodė darbo metodo svarbą formuojant vaiko charakterį.

Reikia paminėti ir pijorų kunigą Stanislovą Konarskį (*Stanisław Konarski, 1700–1773*)⁶⁸⁰. 1729 ir 1735 m. kelionių po Prancūziją metu jis susižavėjo šios šalies švietimo sistema, Oratorių ordino inovacijomis ir jansenistų pedagogine mintimi. 1740 m. pradžioje, sekdamas prancūzų pedagogu Š. Rolenu, jis pasiūlė įgyvendinti naujas idėjas, pritaikydamas jas Respublikos⁶⁸¹ pijorų mokyklose, ir tais pačiais metais Varšuvoje įkūrė Kilmingųjų kolegiją (*Collegium Nobilium*). Šios mokyklos, kuri vadovavosi švietėjiškomis idėjomis, tikslas buvo išauklėti jaunos bajorus valstybės tarnautojais, ugdyti jų pilietiškumą (pavyzdžiui, kursuose mokiniai turėjo vaidinti valstybės veikėjus, mokėti inscenizuoti).

1753 m. S. Konarskio dėka pijorų ordinas priėmė *Ordinationes visitationis pro provincia polona... Scholarum piarum*⁶⁸². Programa buvo pagrįsta Džono Loko (*John Locke, Some Thoughts Concerning Education, 1693*) ir Š. Roleno idėjomis⁶⁸³. Iš esmės S. Konarskis savo projektuose sugebėjo

⁶⁷⁸ Barycz H., Fialkowski Marcin, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. VI, 1948, p. 446–447.

⁶⁷⁹ Šarlis Rolenas (Charles Rollin, 1661–1741), Paryžiaus universiteto rektorius, parašė *De la manière d’étudier et d’enseigner les belles-lettres* (Paris, 1726–1728). Šis veikalas turėjo įtakos universiteto dėstytojams XVIII a. ir net vėliau.

⁶⁸⁰ Mrozowska K., *Komisja edukacji narodowej, 1773–1794*, Kraków, 1973, p. 4–6.

⁶⁸¹ Nikliborc A., *L’enseignement du français dans les écoles polonaises au XVIIIe siècle*, Wrocław, 1962, p. 33.

⁶⁸² Jobert A., *La commission d’éducation nationale en Pologne (1773–1794), son œuvre d’instruction civique*, Paris, 1941, p. 84–86; Konarski S., *Ordinationes Visitationis Apostolicae pro Provincia Polona clericorum regularium pauperum Matris Dei scholarum Piarum*, t. III, 1744.

⁶⁸³ *Ibid.*, p. 216–218.

išlaikyti katalikų tradicijas ir kartu pritaikyti pažangias prancūzų pedagogų mintis Respublikos dvasiai.

Su švietimo reformomis Respublikoje glaudžiai susijusi ir Vilniaus vyskupo I. J. Masalskio pavardė. Vyskupas bendravo su fiziokratais, kai buvo Paryžiuje 1771 m.⁶⁸⁴ Markizas Viktoras Riketi de Mirabo pats savo patarimais paskatino vyskupą pasišvęsti mokslo ir ūkio reformoms. I. J. Masalskis stengėsi platinti fiziokratų idėjas ir kelti liaudies švietimo problemą, kuri tapo vienu iš svarbiausių jo pastoracinės veiklos bruožų⁶⁸⁵.

Reikšminga buvo pijorų kunigo Antano Poplavskio, vieno iš pirmųjų fiziokratų Respublikoje⁶⁸⁶, veikla edukacijos srityje. Jis buvo gerai susipažinęs su prancūzų pedagogine literatūra ir žavėjosi E. de Kondijako veikalais⁶⁸⁷. Pats parašė kelis esė apie reformas, reikalingas Respublikai. A. Poplavskio *Kai kurių politinių dalykų rinkinys (Zbiór niektórych materyi politycznych*, parašyta 1769 m., bet publikuota Varšuvoje 1774 m.) – tai savotiškas atsakymas į anksčiau minėtą Vilniaus vyskupo I. J. Masalskio iškeltą klausimą. Šis darbas, kursas apie fiziokratizmą, be kitų, rėmėsi N. Bodo ekonominės filosofijos darbu *Première introduction à la philosophie économique* (1767)⁶⁸⁸, Žano Garnjė (*Jean Garnier*) veikalu *De l'éducation civile* (1765) ir abato Gabrielio Fransua Koajė (*Abbé Gabriel-François Coyer*) veikalu *Plan d'éducation publique* (1770)⁶⁸⁹. A. Poplavskio nuomone, tautą reikia auklėti ir pakeisti valstiečių padėtį ne tik ekonominiu, bet ir etiniu bei humanistiniu požiūriu⁶⁹⁰.

⁶⁸⁴ 1772 m. I. J. Masalskis tapo Prancūzijos *Académie des Belles-lettres* užsienio nariu. Į Lietuvą jis sugrįžo kartu su P. Kenė anūku, kuris vienerius metus praleido Stanislovo Augusto dvare.

⁶⁸⁵ Raila E., *Ignotus Ignotas. Vilniaus vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis*, Vilnius, 2010, p. 179–180; Lukšienė M., *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje: XVIII a. II pusė–XIX a. I pusė*, Vilnius, 1985, p. 20–21.

⁶⁸⁶ Padalskis P., *Fiziokratai Lietuvoje*, in: *Ekonomika, Ekonomistų draugijos žurnalas*, 1937 m. sausis–kovas, n. 1 (9), p. 8; Jobert A., *Magnats polonais et physiocrates français, 1767–1774*, Dijon, 1941, p. 67.

⁶⁸⁷ Jobert A., *Une correspondance polonaise de Condillac*, in: *Revue d'histoire moderne*, Paris, nov.-déc. 1936.

⁶⁸⁸ Marchlewski J., *Physiocratismus in Polen*, Zürich, 1896.

⁶⁸⁹ Jobert A., *La commission d'éducation nationale en Pologne (1773–1794), son oeuvre d'instruction civique*, 1941, p. 317.

⁶⁹⁰ Padalskis P., *op. cit.*, p. 17; Jobert A., *op. cit.*, p. 68.

Ne tik dvasininkija, bet ir pasauliečiai norėjo pertvarkyti švietimą. Šitaip Feliksas Oračevskis (*Felix Oraczewski*, 1739–1799)⁶⁹¹, remdamasis Š. de Monteskjė idėjomis, buvo pateikęs valdovui projektą, skirtą tautiniam auklėjimui, „kuris bus mūsų ištikimiausias laimės šaltinis“⁶⁹². Lietuvos pakancleris Joachimas Chreptavičius⁶⁹³ 1773 m. prancūzų kalba parašė *Tautinės edukacijos planą (Plan de l'éducation nationale)*⁶⁹⁴. Dažnai lankydamasis Paryžiuje, jis užmezgė glaudžius ryšius su Fransua Kenė (*Francois Quesnay*)⁶⁹⁵ ir P. S. Diuponu⁶⁹⁶. J. Chreptavičius buvo vienas pirmųjų, iškėlęs seime Edukacinės komisijos steigimo idėją.

1.2.2. Prancūzų mąstytojų patarimai pertvarkyti Respublikos švietimo sistemą

Patarimus apie švietimo sistemos pertvarkymą Abiejų Tautų Respublikoje abatas G. de Mably pateikė dvilyktajame savo darbo *Apie Didžiojo maršalo skyrių, arba apie policijos*⁶⁹⁷ tarybą (*Du département du grand-maréchal, ou du conseil de police*) skyriuje, o Ž. Ž. Ruso – veikalo *Edukacija*

⁶⁹¹ 1757 m. įstojo į kadetų mokyklą Liunevilyje (*Lunéville*). 1773 m. buvo išrinktas Seimo deputatu ir pasižymėjo 1773 m. aktyviai gindamas valstiečių interesus. F. Oračevskis pasisakė už teismų valstiečiams įkūrimą, kuriuose jie galėtų ieškoti teisingumo gindamiesi nuo ponų išnaudojimo. Dėl šios priežasties buvo užsitraukęs kitų Seimo narių nemalonę. 1786 m. buvo paskirtas Krokuvos Vyriausiosios mokyklos vizitatoriumi. 1783 m. jis laikėsi nuostatos, kad reikėtų perimti panaikinto jėzuitų ordino lėšas ir jas panaudoti švietimo tikslais. Gegužės 3 d. F. Oračevskis tapo konstitucijos bičiulių draugijos nariu. Žr.: Michalski J., Oraczewski Felix, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIV/1, z. 100, 1979, p. 152–156; Fabre J., *Stanislas-Auguste et l'Europe des lumières*, Paris, 1984, p. 90, 539, 546; Jobert A., *op. cit.*, p. 269–270.

⁶⁹² *Projekt Edukacji krajowej która [...] będzie najpewniejszszyn źródłem szczęśliwości naszych. Trzeba nam zrobić ludzi Polakami, a Polakow obywatelami*, žr. Jobert A., *op. cit.*, p. 162; Lewicki J., *Geneza Komisji Edukacji narodowej*, Warszawa, 1923 p. 18; Bartoszewicz K., *F. Oraczewski, Inicjator Komisiji Edukacyjnej*, in: *Szkice i Portrety literackie*, 1930, p. 218–253.

⁶⁹³ J. Chreptavičius keletą kartų važiavo į Paryžių, kur jis bendravo su fiziokratais ir buvo užmezgęs asmeninius ryšius su markizu V. de Mirabo. Reikia prisiminti, kad jis buvo vienas iš pirmųjų Respublikoje atleidęs valstiečius nuo lažo savo Ščorsų ir Vyšniavos dvaruose, žr.: Padalskis P., *op. cit.*, p. 17–18; Mrozowska K., *Komisja edukacji narodowej, 1773–1794*, Kraków, 1973, p. 9.

⁶⁹⁴ Lewicki J., *op. cit.*, p. 1–3, 1923.

⁶⁹⁵ Oncken A., *Politinės ekonomijos istorija*, Kaunas, 1932, p. 426.

⁶⁹⁶ Čia verta pažymėti, kad J. Chreptavičiaus sūnus, gimęs 1775 m., buvo pavadintas Irenėjumi, kaip ir prancūzų fiziokrato sūnus, gimęs 1771 m. Žr.: Tracki K., *Ostami kanclerz litewski. Joachim Litawor Chreptowicz w okresie Sejmu Czteroletniego 1788–1792*, Wilno, 2007, p. 48; Raila E., *Ignotus Ignotas*, p. 185.

⁶⁹⁷ Čia verta paminėti, kad tais laikais terminas *policija* (« police ») buvo suprantamas kaip „tvarka, įvykdyta mieste gyventojų gerovei“. (« Police: ordre établi dans une ville pour le bien des habitants »): Žr.: *Dictionnaire portatif de la langue française*, t. II, Lyon, 1775, p. 422.

(*Education*)⁶⁹⁸ ketvirtajame skyriuje. G. de Mably švietimo klausimams teikė sąlyginai nedaug dėmesio, net nėra skyriaus, specialiai skirto šiai temai. Tačiau Ž. Ž. Ruso, priešingai, labai domėjosi švietimo reikalais.

Ž. Ž. Ruso buvo vienas iš geriausiai pažįstamų Prancūzijos švietėjų Respublikoje⁶⁹⁹, jo koncepcija dėl išsilavinimo, siekis atrasti naujų visuomeninių moralinių ir auklėjimo modelių rado atgarsį tarp Respublikos mąstytojų. Ž. Ž. Ruso *Emilis (Emile, 1762)*⁷⁰⁰ buvo skaitomas su susidomėjimu. Ypač „natūralaus auklėjimo“ metodai kėlė debatus, formavo įsitikinimą, kad būtina keisti visuomenės gyvenimą, kad visi žmonės turėtų lygias teises ir jaustųsi laisvi galvodami ir veikdami⁷⁰¹.

Tačiau būtinai reikia pastebėti, kad Ž. Ž. Ruso patirtis auklėjimo srityje buvo menka. Be kelių savaičių, kai jis dirbo pavaduojančiu auklėtoju, Ž. Ž. Ruso neturėjo jokios auklėjimo darbo patirties. Galiausiai jis atsisakė auklėtojo pareigų teigdamas savo *Emilyje*: „aš užtektinai dirbau šį darbą, kad suprasčiau, jog tokiam darbui netinku“⁷⁰².

Savo *Samprotavimuose* Ž. Ž. Ruso teigia, kad švietimas yra „svarbiausias reikalas valstybėje“⁷⁰³, o straipsnyje *Ekonominė politika (Economie politique)* tvirtino, kad „išlavinti piliečius nėra vienos dienos reikalas. Kad jie būtų vyrai, reikia jiems išsilavinti, kol kas jie – vaikai“⁷⁰⁴. Bendrai, Ž. Ž. Ruso manymu,

⁶⁹⁸ Rousseau J.-J., *op. cit.*, p. 966–970.

⁶⁹⁹ Leśnodorski B., *Jean-Jacques Rousseau vu de Pologne*, in: *Les cahiers de Varsovie*, Varsovie, 1982, p. 25.

⁷⁰⁰ S. Stašicas savo darbe *Uwagi*, semdamasis įkvėpimo iš Ž. Ž. Ruso veikalų (*Samprotavimai ir Emilis*), rekomendavo Edukacinei komisijai kontroliuoti privatų mokymą, o keliones užsienyje riboti. Žr.: Staszic S., *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego*, Warszawa, 1788–1789, p. 11–13. H. Kolontajus savo darbe *Listy anonima* (t. II, p. 93–94), taip pat semdamasis įkvėpimo iš Ž. Ž. Ruso veikalų (*Emilio ir Samprotavimų apie mokslus ir menus*), pagrindė poreikį auklėti ir merginas. Žr.: Butterwick R., *The Polish Revolution and the Catholic Church, 1788–1792*, Oxford, 2012, p. 69.

⁷⁰¹ Sporny K., *Myśl pedagogiczna Rousseau na gruncie polskim w okresie KEN na przykładzie twórczości pedagogicznej D.M.T. Krajewskiego*, in: *Zeszyty naukowe uniwersytetu łódzkiego nauki humanistyczno-społeczne*, seria I, zeszyt 88, 1972, p. 100.

⁷⁰² «J'ai fait autrefois un suffisant essai de ce métier pour être assuré que je n'y suis pas propre [...]». Žr.: *Emile ou de l'éducation*, livre I, in: Rousseau Jean-Jacques, *Œuvres complètes*, t. IV, Paris, 1769, p. 264..

⁷⁰³ *Education* skyrius prasideda tokiu sakiniu: „Tai yra svarbus punktas [...]“ («C'est ici l'article important [...]»). Žr. Rousseau J.-J., *Considérations sur le gouvernement de Pologne, et sur sa réformation projetée*, 1772, in: *Jean-Jacques Rousseau, Œuvres complètes*, t. III, Paris, 1964, p. 966.

⁷⁰⁴ «Eduquer les citoyens n'est pas l'affaire d'un jour; et pour les avoir hommes, il faut les instruire enfants». Žr.: Rousseau J.-J., *Economie politique*, in: Rousseau Jean-Jacques, *op. cit.*, p. 259.

švietimo sistema turi atsižvelgti į vaikų jausmus. Jis buvo tos nuomonės, kad fiziokratai nepakankamai dėmesio skiria jausmams⁷⁰⁵.

Pagal G. de Mably, *Policijos taryba (Conseil de police)* turi rūpintis išsilavinimu. Jo nuomone, atsakomybę dėl švietimo reikalų reikėtų perduoti vietiniams seimeliams, kurie paskirtų atsakingus bajorus kolegijoms kontroliuoti ir pasiūlytų Seimui, kokių dar naujų įstaigų reikėtų įsteigti⁷⁰⁶. O Ž. Ž. Ruso nuomone, *Magistratų kolegija (Collège de magistrats)* turi rūpintis išsilavinimu⁷⁰⁷. Jau savo straipsnyje *Ekonominė politika* Ž. Ž. Ruso buvo rekomendavęs įkurti magistratų korpusą (valstybės aukšti pareigūnai, dar neišėję į pensiją), kurio vaidmuo būtų vadovauti švietimui⁷⁰⁸. *Samprotavimuose* jis rekomenduoja, kad būtų įsteigta pirmos eilės Magistratų kolegija (*Magistrats de premier rang*), atliekanti švietimo sistemą kontroliuojančios institucijos funkciją: „Nesvarbu, kokia būtų pasirinkta visuomenės švietimo forma, kurios aš čia nenagrinėju smulkiau, reikia įsteigti pirmos eilės magistratų kolegiją, kuri vadovautų švietimui ir kuri paskirtų, pašalintų ir keistų pagal savo norą mokyklos vadovus [...] Tuos vadovus reikės skatinti, kad gerai užbaigtų savo darbą, ir kurie pagal nuopelnus galėtų siekti aukštesnių pareigų⁷⁰⁹“. „[...] nuo šitų įstaigų priklauso respublikos viltis, tautos šlovė ir lemtis [...]“⁷¹⁰.

Kalbant apie dėstomus dalykus, G. de Mably siūlė tokį mokymosi dalykų sąrašą: matematika, fizika, medicina, prigimtinė teisė, viešoji teisė, istorija,

⁷⁰⁵ Ž. Ž. Ruso rašo markizui V. de Mirabo „Ponai, leiskite man Jums pasakyti, kad Jūs skiriate per daug svarbos savo skaičiavimams o ne širdies šauksmui ir savo aistroms“ (« Messieurs, permettez-moi de vous le dire, vous donnez trop de force à vos calculs et pas assez aux penchants du cœur et à vos passions »). Žr.: Laiškas markizui V. de Mirabo, parašytas 1767 m. liepos 26 d.. Žr.: Vaughan C., *The Political Writings of Jean Jacques Rousseau, ed. from the original manuscripts and authentic editions, with introductions and notes*, Cambridge, 1915, t. II, p. 160.

⁷⁰⁶ Mably G. de, *op. cit.*, p. 164–165.

⁷⁰⁷ Rousseau J.-J., *op. cit.*, p. 969.

⁷⁰⁸ Rousseau J.-J., *Economie politique*, in: *op. cit.*, p. 261.

⁷⁰⁹ « Quelque forme qu'on donne à l'éducation publique, dont je n'entreprends pas ici le détail, il convient d'établir un Collège de Magistrats du premier rang qui en ait la suprême administration, et qui nomme, révoque et change à sa volonté tant les Principaux et chefs des collèges, lesquels seront eux-mêmes comme je l'ai déjà dit des candidats pour les hautes magistratures [...], dont on aura soin d'exciter aussi le zèle et la vigilance par des places plus élevées, qui leurs seront ouvertes ou fermées selon la manière dont ils auront rempli celles-la ». Žr.: Rousseau J.-J., *Considérations sur le gouvernement de Pologne, et sur sa réformation projetée*, 1772, in: *op. cit.*, p. 969.

⁷¹⁰ «[...] c'est de ces établissements que dépend l'espoir de la république, la gloire et le sort de la nation [...]». Žr.: Rousseau J.-J., p. 969.

grožinė literatūra, iškalba, filosofija, teologija, valstybės žymių veikėjų istorija. Be to, jis manė, kad: „studijuojant religija taps brangesnė“.

Ž. Ž. Ruso labiau siekė įkvėpti vieną tautinę dvasią, negu duoti mokymosi dalykų sąrašą. Jau veikale *Ekonominė politika* jis buvo rašęs: „Su valstybės įstatymais suderintas nacionalinis švietimas, patikėtas monarcho paskirtam Švietimo ministrui, yra vienas iš pagrindinių teisėtų liaudies vyriausybės siekių“⁷¹¹. Savo veikale *Samprotavimai* Ž. Ž. Ruso išreiškė nuomonę, kad svarbiausias išsilavinimo tikslas – žadinti nacionalinę sąžinę. „Atverdamas akis vaikas turi matyti tėvynę ir iki mirties turi žiūrėti tik į ją. Kiekvienas tikras respublikonas su savo motinos pienu įgauna meilę tėvynei, tai yra meilę įstatymams ir laisvei.“⁷¹² „Tautinis lavinimas įmanomas tik tarp laisvų žmonių; tik jie gyvena bendruomeniškai ir yra tarpusavyje susiję įstatymu.“⁷¹³

Ž. Ž. Ruso norėjo, kad „mokydamasis skaityti lenkas skaitytų apie savo šalį, būdamas dešimties metų žinotų visus pasiekimus; dvylikos – visus regionus, visus kelius, visus miestus, „[...]“ kad penkiolikos metų jau žinotų visą istoriją, šešiolikos – visus įstatymus, kad nebūtų visoje Lenkijoje nė vieno žymaus įvykio ar garsaus žmogaus, kurio nebūtų jaunuolio širdyje ir atmintyje“⁷¹⁴.

Svarbu, kad vaikai visada būtų užimti įdomiomis pratybomis. Ž. Ž. Ruso akcentavo ir sporto svarbą vaikams. Jam tai ypač svarbi lavinimo dalis. Ir ne tik dėl reikšmės sveikatai, bet dar labiau dėl etinio ugdymo⁷¹⁵. Skiriant mokytojus, ypač svarbu, ar jie yra patriotiškai nusiteikę? Mokytojais gali būti tik Respublikos gyventojai. Labai svarbu, kad lavinimo funkcija netaptų profesija.

⁷¹¹ « L'éducation publique sous des règles prescrites par le gouvernement et sous des magistrats établis par le souverain, est donc une des maximes fondamentales du gouvernement populaire légitime ». Žr.: Rousseau J.-J., *Economie politique*, op. cit., p. 260–261.

⁷¹² « Un enfant en ouvrant les yeux doit voir la patrie et jusqu'à la mort ne doit plus voir qu'elle. Tout vrai républicain suça avec le lait de sa mère l'amour de sa patrie, c'est-à-dire des loix et de la liberté ». Žr.: Rousseau J.-J., *Considérations sur le gouvernement de Pologne, et sur sa réformation projetée*, 1772, in: *Jean-Jacques Rousseau, oeuvres complètes*, t. III, Paris, 1964, p. 966.

⁷¹³ « L'éducation nationale n'appartient qu'aux hommes libres; il n'y a qu'eux qui aient une existence commune et qui soient vraiment liés par la Loi ». Žr.: Rousseau J.-J., *Ibid.*, p. 966.

⁷¹⁴ « [...] qu'à quinze il en sache toute l'histoire, à seize toutes les loix, qu'il n'y ait pas eu dans toute la Pologne une belle action ni un homme illustre dont il n'ait la mémoire et le cœur pleins [...] ». Žr.: Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 967–968.

⁷¹⁵ *Ibid.*, p. 967–968.

Ž. Ž. Ruso akcentavo, kad svarbiausia būti piliečiu. Šis maksimalus atsidavimas labai reikalingas valstybei⁷¹⁶.

G. de Mably akcentavo, kaip svarbu „[...] lavinti širdį ir vaikų protą laisvoje tautoje [...]“⁷¹⁷, nes išsilavinimas – tai pasirengimas respublikai. Jei tai būtina, reikėtų pasikviesti specialistų iš užsienio⁷¹⁸. G. de Mably išreiškė ir lygybės svarbą. Jo įsitikinimu, jaunimą būtina ne tik lavinti, bet ir mokyti gerų įpročių, ypač prabangos atsisakymo. Reikia pasistengti rasti būdų, kaip išvengti didelių turtų kaupimo, nes šie turtai prieštarauja Respublikos piliečių lygybei, kenkia tiek turtingiesiems, tiek ir vargšams, kuriems kyla pavydas⁷¹⁹.

Ž. Ž. Ruso netenkino turtingų ir nuskurdusių bajorų lavinimo skirtumai. Jo manymu, ir vienus, ir kitus reikėtų lavinti vienodai, o mažiau turtingiems kilmingiesiems turėtų būti įsteigtos stipendijos⁷²⁰. Ž. Ž. Ruso siūlymu, reikėtų numatyti ir nemokamo mokslo galimybę ypač nusipelnusių tėvų vaikams⁷²¹. Vaikai turėtų kartu žaisti viešumoje, siekti bendrų tikslų. Jiems reikėtų nuo mažens įgusti siekti teisybės, lygybės, brolybės, sąžiningai varžytis ir pelnyti viešą pagarbą⁷²².

Fiziokratų atžvilgiu matome, kad 1765 m. lapkričio mėn. – 1766 m. rugpjūčio mėn. fiziokratų periodikoje *Piliečio kalendorius (Ephémérides du citoyen)* abatas N. Bodo išsamiai pristatė savo mintis, kas turėtų priklausyti valstybinei edukacijai⁷²³. Jam svarbiausia, kad tautinis auklėjimas būtų vienas iš oriausių valstybės reikalų⁷²⁴. Būtina įsteigti *Bureau d'institution nationale*, o

⁷¹⁶ *Ibid.*, p. 966–967.

⁷¹⁷ «[...] importance de former le cœur et l'esprit des enfants dans une nation libre [...]», žr.: Mably G. de, *Du gouvernement et des loix de la Pologne*, in: *Œuvres complètes de l'abbé de Mably*, t. VIII, Lyon, 1792, p. 165.

⁷¹⁸ Mably G. de, *Ibid.*, p. 166.

⁷¹⁹ «[...] tâchez de trouver quelque moyen pour empêcher qu'il ne se forme des fortunes immenses que redoute l'égalité républicaine, et qui corrompent également leurs possesseurs et les pauvres qui les envient », žr.: *Ibid.*, p. 168.

⁷²⁰ Tokių stipendijų jau buvo Lenkijoje, žr.: Rousseau J.-J., *Ibid.*, išnaša n. 4, p. 1756.

⁷²¹ Rousseau J.-J., *Ibid.*, p. 967.

⁷²² *Ibid.*, p. 968.

⁷²³ *De l'éducation nationale*, in: *Ephémérides du citoyen, ou chronique de l'esprit national*, t. I, Paris, 1765, p. 97–112; t. II, Paris, 1765, p. 65–80; t. III, Paris, 1766, p. 17–32; t. IV, Paris, 1766, p. 49–64; t. V, Paris, 1766, p. 145–208.

⁷²⁴ [...] que l'éducation nationale soit un des objets les plus dignes de l'attention du Gouvernement, c'est un principe qui n'a pas besoin d'être prouvé. Žr.: *De l'éducation nationale*, in: *Ephémérides du citoyen, ou chronique de l'esprit national*, t. I, Paris, 1765, p. 7.

šios įstaigos pareiga ir būtų rūpintis švietimu⁷²⁵. N. Bodo įsitikinimu, svarbiausia auklėti bajoriją, o kiti šalies luomai seks jos pavyzdžiu („Le Peuple est naturellement imitateur“). Jis pabrėžė, kad ir valstiečiams būtina mokėti rašyti ir skaityti⁷²⁶, sudarė reikalingų disciplinų sąrašą⁷²⁷, ypač akcentavo būtinumą lavinti aukštas pareigas užimančius žmones. Jiems būtina dėstyti: *Politinę ir moralinę ekonomiką (Economie politique et morale*⁷²⁸), gamtos tvarką, žmonių teisę⁷²⁹. *Ekonominis mokslas (Science Economique)* čia suprantamas kaip vadovavimo mokslas, jo nuomone, tai svarbiausias dalykas, kurį būtina jiems dėstyti⁷³⁰. Verta atkreipti dėmesį į tai, kad jis gyrė S. Konarskio *Collegium nobilium* ir rodė jį pavyzdžiu visai Europai⁷³¹.

1.2.3. Edukacinės komisijos veikla

1773 m. spalio 14 d. Seimo nutarimu buvusio jėzuitų ordino turtų perėmimo Respublikoje klausimams spręsti ir švietimo sistemai perorganizuoti buvo įsteigta Tautinė edukacinė komisija. Iki 1793 m. kovo 19 d. (kai Lietuvos generalinė konfederacija įsteigė atskirą Lietuvos edukacinę komisiją) ji buvo visai valstybei bendra centrinė vykdomosios valdžios institucija⁷³². 1773 m. spalio 24 d. ji kreipėsi į piliečius prašydama teikti siūlymus dėl mokyklų reformos⁷³³. Atsirado autorių, kurie pasiūlė projektus, pagrįstus prancūzų mintimis. Pranciškus Bielinškis (*Franciszek Bieliński*, apie 1740–1809) buvo pirmasis, pasiūlęs savo planą Komisijai. Jo darbuose jaučiama fiziokratų įtaka (žinoma, kad 1763 m. jis buvo Paryžiuje)⁷³⁴.

⁷²⁵ *De l'éducation nationale*, t. I, Paris, 1765, p. 102.

⁷²⁶ *De l'éducation nationale*, t. III, Paris, 1766, p. 17–32.

⁷²⁷ *De l'éducation nationale*, t. V, Paris, 1766, p. 145–208.

⁷²⁸ *Ibid.*, p. 188.

⁷²⁹ *Ibid.*, p. 189.

⁷³⁰ *Ibid.*, p. 192.

⁷³¹ *De l'éducation nationale*, t. I, Paris, 1765, p. 97–112.

⁷³² Šmigelskytė-Stukienė R., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės edukacinė komisija ir 1793 m. Gardino Seimo pertvarkymai edukacijos administravimo srityje*, in: *Modernios administracijos tapimas Lietuvoje*, p. 483.

⁷³³ Kukulski Z., *Pierwiastkowe przepisy pedagogiczne Komisji Edukacji Narodowej z lat 1773–1776*, Lublin, 1923, p. 9.

⁷³⁴ Mrozowska K., *Educational reform during the Enlightenment*, in: *Constitution and Reform in Eighteenth-Century Poland*, Bloomington, 1997, p. 126.

1774 m. kovo 2 d. A. Poplavskis pristatė Komisijai savo veikalą *Apie pilietinio švietimo tvarkymą ir pagerinimą (O rozporządzeniu i wydoskonaleniu edukacji obywatelskiej*, Warszawa, 1775)⁷³⁵, kuriame jis sėmėsi įkvėpimo iš Ž. d' Alembero kūrinio *Preliminarė kalba Enciklopedijai (Discours préliminaire à l'Encyclopédie)*, E. de Kondijako analitinio metodo, Ž. Garnjė (*De l'Education civile*, 1765) ir G. F. Koajė (*Plan d'éducation publique*, 1770).

A. Poplavskis taip pat įkvėpimo sėmėsi fiziokratizme. Jis rėmėsi P. P. Lemercjė de la Rivjero žodžiais: „viešojo vadovavimo sistema yra geriausias dorovingo žmogaus ugdytojas“⁷³⁶. Todėl reikia kurti visuomenę ir jos gerovę remiantis gamtos tvarka⁷³⁷. Ir F. Kenė pateikta *Ekonominė lentelė (Tableau économique)*, apjungusi prigimtine teisę, politinę teisę, žmonių teisę (*Jus cogens*) į viešąją teisę buvo teisės mokymo pradžia. Meilė tėvynei taip pat laikyta labai svarbia. Akcentuota, kad tik laisvė, visuomenės saugumas ir sėkmingas žemės ūkis veda į turtingą valstybės gyvenimą. Jaunimui dėstomos visuomenės gyvenimo taisyklės – moralinis mokslas, besiremiantis idėjomis, parengtomis prancūzų filosofų, enciklopedistų, ekonomistų mokyklose⁷³⁸. Edukacinės komisijos iniciatyva A. Poplavskio veikalas buvo publikuotas 1775 m.

1774 m. Komisija priėmė *Parapinių mokyklų nuostatus (Przepis do szkół parafjalnych)* ir *Vaivadijų mokyklų nuostatus (Przepis Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewodskie)*. Pagal nuostatus buvo dėstoma ekonominė politika, kaip rekomendavo fiziokratai. Nuostatų kūrėjai įkvėpimo taip pat sėmėsi ir iš S. Konarskio žinių civilinės teisės srityje, iš jo pijorų mokyklų reformos, ir iš J. Stroinovskio prigimtines teisės bei iš A. Poplavskio idėjų⁷³⁹.

⁷³⁵ Mizia T., *Rozprawy uniwersytetu warszawskiego szkoły średnie Edukacji narodowej na terenie korony*, Warszawa, 1973, p. 20.

⁷³⁶ «[...] le véritable instituteur de l'homme moral, c'est le système public du gouvernement», žr.: Popławski A., *O rozporządzeniu i wydoskonaleniu edukacji obywatelskiej, projekt prześwietnej Komisji Edukacji Narodowej Korony Polskiej i W. Ks. Litewskiego w marcu 1774 podany*, Warszawa, 1775; Le Mercier de la Rivière P.-P., *Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*, 1767, p. 473.

⁷³⁷ Popławski A., *op. cit.*, p. 7–8.

⁷³⁸ Blaske M., *Obraz i naprawa Rzeczypospolitej w myśli społeczno-politycznej fizjokratyzmu Baudeau i Le Mercier de la Rivière*, Warszawa, 2000, p. 190; Lukowski J., *Liberty's folly. The Polish-Lithuanian Commonwealth in the eighteenth century, 1697–1795*, London-New York, 1991, p. 225.

⁷³⁹ Jobert A., *Magnats polonais et physiocrates français, 1767–1774, 1941*, Dijon, p. 67–70.

Nors ir būdami Apšvietos entuziastais, komisijos nariai nebuvo patyrę mokytojai, todėl turėjo ieškoti kvalifikuotų pedagogų paramos. C. F. Piris de Varij nepriėmė kvietimo dalyvauti Komisijoje, nes viešėjo provincijoje, Sanguškų šeimoje. Komisija kvietė ir kitą prancūzą Seną Morisą de Sen Le (*Saint-Maurice de Saint-Leu*), bet ir jis atsisakė pagelbėti⁷⁴⁰.

1773 m. spalio mėn. I. J. Masalskis kaip Komisijos pirmininkas kvietė fiziokratą N. Bodo dalyvauti Komisijos darbuose (Respublikos ir karaliaus sekretoriumi Edukacinės komisijos vyriausioje taryboje ir Akademijos pirmininku)⁷⁴¹. N. Bodo buvo I. J. Masalskio pažįstamas, jau buvo apsilankęs Respublikoje ir, kaip ankščiau minėta, 1765–1766 m. savo darbe *Ephémérides* laikraštyje buvo parašęs keletą straipsnių apie valstybinę edukaciją. Bet N. Bodo buvo nusivylęs pirmuoju vizitu į Respubliką, be to, literatūros salono vadovė Mari Tereza Žofren (*Marie-Thérèse Geoffrin*, 1699–1777) „madam Žofren“ atkalbinėjo jį. Jis atsisakė sekretoriaus ir Akademijos pirmininko pareigų⁷⁴². Tačiau 1774 m. kovo mėn. M. Bodo pasisekė įkalbėti kitą fiziokratą P. S. Diuponą⁷⁴³ užimti jam pasiūlytą vietą. N. Bodo sutiko būti Komisijos agentu Prancūzijoje.

Tuo pačiu metu, 1773 m. pabaigoje, kunigaikštis Adomas Kazimieras Čartoriskis, būdamas Paryžiuje ir ieškodamas mokytojo savo sūnui, pakvietė fiziokratą P. S. Diuponą, kurio veikalų jis buvo skaitęs⁷⁴⁴. P. S. Diuponas sutiko su Edukacinės komisijos ir A. K. Čartoriskio pasiūlymais⁷⁴⁵. Jis pasižadėjo dešimt metų dirbti su kunigaikščiu A. K. Čartoriskiu, be to, 1774 m. gegužės 6 d. Komisija paskyrė jį užsienio reikalų sekretoriumi⁷⁴⁶.

⁷⁴⁰ 1764–1765 m. vyskupas I. J. Masalskis ir etmonas Jonas Klemensas Branicki (*Jan Klemens Branicki*) jau buvo išsiuntę jį du kartus į Peterburgą nuvežti jų skundus. Bet Sen Moris de Sen Le nenorėjo išvykti iš Paryžiaus, nes jis jau buvo patyręs nesėkmę Lenkijoje prieš 12 metų, žr.: Jobert A., *La commission d'éducation nationale en Pologne (1773–1794), son oeuvre d'instruction civique*, 1941, Paris, p. 185.

⁷⁴¹ Szybiak I., *Szkolnictwo Komisji Edukacji narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Wrocław etc., 1973, p. 19.

⁷⁴² Skrzypek M., *Baudeau historien et reformateur de la Pologne*, in: Nicolas Baudeau, un «philosophe économiste» au temps des lumières, 2008, p. 346.

⁷⁴³ Plačiau žr. darbo priedus.

⁷⁴⁴ Dutkova R., *Komisja Edukacji Narodowej*, Wrocław, 1973, p. 21.

⁷⁴⁵ Dauchez Ch., « L'économiste inconnu », *essai biographique de l'abbé Baudeau (1730–1792)*, in: Nicolas Baudeau, un « philosophe économiste » au temps des lumières, Paris, 2008, p. 31.

⁷⁴⁶ Blaszkę M., *op. cit.*, p. 38; Majorek Cz., *Książki szkolne Komisji edukacji narodowej*, Warszawa, 1975, p. 53.

Gavęs Prancūzijos valdžios leidimą dirbti Respublikos labui, 1774 m. liepos mėn. į Varšuvą P. S. Diuponas išvyko su visa šeima. Tačiau netrukus Prancūzijos generaliniu finansų kontrolieriumi (*contrôleur général des finances*) paskirtas A. Tiurgo paprašė Prancūzijos karaliaus prekybos vyriausiojo inspektoriaus (*inspecteur général du commerce*) vietą skirti būtent jo draugui P. S. Diuponui. Šios aplinkybės lėmė, kad P. S. Diupono veikla Abiejų Tautų Respublikoje buvo trumpalaikė.

Iš tiesų jau prieš P. S. Diupono atvykimą į Varšuvą, Komisija buvo pradėjusi formuluoti savo tikslus ir jau buvo paskelbusi pagrindines nuostatas. P. S. Diuponas pritarė šitoms taisyklėms⁷⁴⁷. Jis parašė tik mažų projektų pradinėms mokykloms, vienas iš jų – *Bendroji priemonių parapinėms mokykloms steigti apžvalga (Vues générales, moyens d'établir les écoles paroissiales, be datos)*⁷⁴⁸. Jis apibendrina dėstyimo programą, kurioje numatė skirtumus tarp pradinio ir vidurinio mokymo. Pradinis mokymas turėtų vykti parapinėse mokyklose. Šitos mokyklos turėtų turėti trejų metų programą ir vieną mokytoją. Pirmaisiais metais būtų dėstomas skaitymas ir rašymas, antraisiais metais – aritmetika ir matų sistema, o trečiaisiais – mechanika, hidraulika, dorovinis ugdymas. Be to, sekmadieniais ir šventadieniais būtų privalomos katekizmo pamokos.

Pirmaisiais metais pamokos turėtų vykti vieną valandą ryte ir vieną valandą po pietų, antraisiais metais – vieną valandą ryte, o trečiaisiais metais – vieną valandą popiet ir dar papildomai po vieną valandą kas antrą dieną. Antraisiais ir trečiaisiais metais numatyta organizuoti sekmadienines rytmetines ekskursijas, skirtas supažindinti mokinius su įvairiais žemdirbystės darbais. Programoje planuojama dainavimo pamokos, žaidimai, rikiuotės pratybos, fizinis lavinimas.

Vidurinį mokymą P. S. Diuponas siūlė padalinti dvi dalis: apygardinės kolegijos ir vaivadijos kolegijos. P. S. Diupono projekte apygardinės kolegijos

⁷⁴⁷ Jobert A., *op. cit.*, p. 186.

⁷⁴⁸ *Vues générales, moyens d'établir les écoles paroissiales Education*, PBAUK, rkps. 2200. Taip pat žr.: Keturi raštai, 1774 m. rugsejo 23 d. – lapkričio 24 d., BCzart, rkps. 818.

buvo skirtos bežemių bajorų vaikams, o vaivadijos kolegijos – bajorų vaikams, siekiant juos parengti karinei ir valstybės tarnybai. Apygardinės kolegijos siekė turėti trejų metų mokslo programą. Kiekvienoje mokykloje turėjo dirbti trys mokytojai ir prefektas, kurio pareiga – prižiūrėti mokyklą ir dėstyti dorovinį ugdymą, prigimtinę, socialinę, civilinę ir politinę teisę, pasaulio ir Lenkijos istoriją.

Pirmojo mokytojo dėstomi dalykai turėtų būti: aritmetika, algebros pagrindai, geometrija, mechanika ir hidraulika, pasaulio ir Lenkijos geografija. Antrojo mokytojo – lotynų ir lenkų kalbos, gramatika, logika ir retorika. Trečiojo – vokiečių kalba, botanika, agronomija, ūkio ekonomika, zoologija ir mineralogija.

Vaivadijos kolegijose mokymas turėtų trukti šešerius metus. Jose turėtų dirbti šeši mokytojai ir prefektas. Trys mokytojai dėstyti tuos pačius dalykus. Ketvirtasis rūpintųsi fiziniu ir kariniu auklėjimu. Penktasis mokytu prancūzų kalbos, pasaulio istorijos, geografijos, politinės geografijos ir papročių teisės. Šeštasis mokytojas dėstyti Lenkijos teisę. Tokie užsiėmimai kaip fizinė veikla, sportas ir jojimas buvo numatyti mokyklose ir kolegijose.

Gvildenant universitetų klausimą, Komisija dar nieko nebuvo nusprendusi. P. S. Diupono projektuose universitetai švietimo sistemoje užėmė aukščiausią vietą. Šiuo klausimu jis nepasiūlė nieko originalaus.

Gali būti, kad Edukacinė komisija pasinaudojo P. S. Diupono siūlymu, kaip kurti centralizuotą ir hierarchinę mokymo sistemą⁷⁴⁹. Nors šis projektas buvo vertas dėmesio, tačiau jo planą komisija gavo tik 1774 m. rugsėjo 30 d., tai yra keliais mėnesiais vėliau, kai nemažai reikšmingų reformos nuostatų jau buvo patvirtinta⁷⁵⁰. Iš esmės P. S. Diuponas pats pripažino, kad savo projektuose jis nieko naujo ar reikšmingo neparašė, jis pritarė Komisijos narių nuomonei⁷⁵¹.

⁷⁴⁹ Wierzbowski T., *Protokoły posiedzeń Towarzystwa do ksiąg elementarych, 1775–1792*, Warszawa, 1908, p. 23, 26; Póhoska H., *Wizytatorowie generalni Komisji Edukacji Narodowej*, Lublin, 1957, p. 27.

⁷⁵⁰ Račkauskas J., *Švietimo reforma Lenkijoje ir Lietuvoje XVIII a.*, Vilnius, 1994, p. 96.

⁷⁵¹ *Des universités et de l'académie des sciences, des belles-lettres et des arts utiles*, le 24 nov. 1776, BCzart, rkps. 818.

Komisija siekė įvesti ir karinį parengimą, skirti truputį pinigų, kad mokyklos įdarbintų kareivį arba puskarininkį, o šis treniruotų mokinius⁷⁵². P. S. Diuponas pritarė tokioms idėjoms, bet kaip ir Komisija jis manė, kad tuo metu nebuvo galima įgyvendinti šitų priemonių dėl kaimyninių šalių grėsmės. Karinio parengimo dar nebuvo galima įtraukti, nors to ir buvo norima. P. S. Diuponas parašė projektų karinėms pratyboms, jie bus pristatomi III skyriaus 2 poskyryje.

Vykdamas 1774 m. rugsėjo 27 d. Prancūzijos karaliaus įsakymą, P. S. Diuponas buvo atšauktas atgal į Prancūziją ir tų pačių metų gruodžio mėn. išvyko iš Varšuvos⁷⁵³. Sugrįžęs į Prancūziją, jis dar susirašinėjo su Stanislovu Augustu, buvo jo rėmėjas ir pristatė save kaip Respublikos gyventojų draugą⁷⁵⁴. 1789 m. prisiminimuose apie Respubliką rašė: „Aš negaliu nesisielodamas prisiminti laiko, praleisto didžiojoje Respublikoje, kai buvau atsakingas už pagalbą tokio tipo įstaigoms [...] turėdamas viltį, kad visi Respublikos luomai būtų auklėjami garbingai ir kilniai, *idoneis pacis ac belli rebus agendis*.“⁷⁵⁵

1.2.4. Vadovėlių rengimo draugija

Didžiausia Edukacinės komisijos problema buvo vadovėlių trūkumas. Be to, turėjo būti dėstoma lenkų kalba (ne lotynų), o vadovėlių šia kalba nebuvo,

⁷⁵² Jobert A., *Magnats polonais et physiocrates français, 1767–1774*, Dijon, 1941, p. 77–79. A. Poplavskis siūlė, kad visose viešose mokyklose dirbtų kariuomenėje tarnavusių mokytojų, kurie lavintų mokinius kariniuose dalykuose, siūlyta, kad bajorai kasmet dalyvautų karinių mokymų pratybose, o vaivadijų mokyklose karinių mokslų mokytojas treniruotų būsimuosius karininkus. Žr.: Popławski A., *O rozporządzeniu i wydoskonaleniu edukacji obywatelskiej*, Warszawa, 1774, p. 151–152; Popławski A., *Zbiór niektórych materii politycznych*, 1774, p. 190–196; Suchodolski B., *Komisja Edukacji Narodowej na tle roli oświaty w dziejowym rozwoju Polski*, Warszawa, 1972, p. 123.

⁷⁵³ P. S. Diuponas buvo darbštus, tačiau savo darbo vaisiais jis nebuvo labai patenkintas. Spalio 24 d. laiške markgrafui jis teigė, kad tik projektus ir galima rašyti. Komisija turi per mažai pinigų įvykdyti jo programą ir vis tiek okupacinė valdžia šitų reformų atsisakys. Jis manė, kad jo darbas Lenkijoje nenaudingas ir pesimistiškai vertino Respublikos ateitį. Vis dėlto jis pripažino, kad buvimas Varšuvoje buvo jam naudingas ir kad jis gerai bendravo su valdovu. Žr.: Padalskis P., *op. cit.*, p. 13; Jobert A., *Magnats polonais et physiocrates français, 1767–1774*, Dijon, 1941, p. 72–73, 78–80.

⁷⁵⁴ Mrozowska K., *Educational reform during the Enlightenment*, in: *Constitution and Reform in Eighteenth-Century Poland*, Bloomington, 1997, p. 121.

⁷⁵⁵ « Je ne puis m'empêcher de pleurer le temps où je me suis trouvé dans une grande République, chargé de coopérer à tous les établissements de ce genre [...] afin que sur toute l'étendue du territoire et dans toutes les Classes de la République, il se formât des Citoyens dignes et capables de l'être, *idoneis pacis ac belli rebus agendis*», Žr.: *Discours prononcé à l'Assemblée Nationale, Sur l'Etat et les ressources des Finances*, Versailles, 1789, p. 43. Žr.: Albetone M., *op. cit.*, p. 362.

kaip ir lenkų kalbos žodyno. Todėl 1775 m. vasario 10 d. per Komisijos posėdį buvo nuspręsta įsteigti padalinį – Vadovėlių rengimo draugiją (*Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*). Jos tikslas būtų vadovėlių mokykloms rengimas⁷⁵⁶. P. S. Diuponas rekomendavo parengti reikiamą literatūrą lenkų kalba (vertimus) ir paprašė žymių Europos profesorių išsakyti savo nuomonę apie Komisijos pasirinktus vadovėlius⁷⁵⁷. Daug Draugijai rekomenduojamų knygų buvo prancūzų dėstytojų darbai.

Dėl logikos, medicinos, matematikos ir gamtos istorijos Vadovėlių rengimo draugija netgi organizavo tarptautinį konkursą. Konkurso pranešimo dokumentas *Edukacinės komisijos pranešimas dėl vadovėlių apygardinėms mokykloms rašymo* buvo išverstas į prancūzų ir lotynų kalbas ir 1775 m. išsiuntinėtas įvairioms Europos mokslo įstaigoms⁷⁵⁸. Vadovėlių rengimo draugijos prašymu P. S. Diuponas publikavo konkurso anonsą laikraštyje *Nouvelles éphémérides économiques*⁷⁵⁹.

Komisija mokyklų vadovėliuose daug dėmesio skyrė fiziokratų idėjoms apie teisę, moralę ir ekonomikos populiarinimą. Iš fiziokratų idėjas aiškinančių kitų veikalų, išleistų Edukacijos komisijos narių, galima paminėti entuziastingo fiziokratizmo doktrinos šalininko Jeronimo Stroinovskio (*Hieronim Stroynowski, 1752–1815*)⁷⁶⁰ pagrindinį mokslo veikalą *Prigimtinės teisės, politikos, politinės ekonomikos teorija ir tautų teisės (Nauka Prawa Przyrodzonego, Politycznego, Ekonomiki Politycznej i Prawa Narodów,*

⁷⁵⁶ Wierbowski T. (wyd.), *Komisija Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie, 1773–1794*, Warszawa, 1908.

⁷⁵⁷ Jobert A., *op. cit.*, p. 69.

⁷⁵⁸ Wierbowski T. (wyd.), *Protokoly posiedzen Towarzystwa do ksiąg elementarnych, 1775–1792*, Warszawa, 1908, p. 1–4.

⁷⁵⁹ *Statuts et programmes du tribunal souverain de l'éducation nationale en Pologne, programme des prix proposés par le Conseil souverain de l'Education nationale en Pologne*, in: *Nouvelles Ephémérides économiques*, 1775, t. VIII, p. 167–196.

⁷⁶⁰ Pijoras, teisininkas, ekonomistas. Dėstė Zločovo (*Zloczów*) kolegijoje. 1776 m. įšventintas kunigu, vėliau jis mokytojavo trejus metus Varšuvos pijorų *Collegium Nobilium*, kur dėstė matematiką, logiką, metafiziką, prigimtines, politines ir tarptautines teises ir ekonomiką. 1781 m. Edukacijos komisija pakvietė jį dirbti prigimtines teises profesoriumi Vilniaus universitete. Prieš tai jis nuvyko į Krokuvą, kur po dvejų metų gavo teologijos ir prigimtines bei viešosios teisės daktaro laipsnį. Grįžęs į Vilnių jis skaitė prigimtines teises ir ekonomikos paskaitas, o 1799 m. buvo išrinktas Lietuvos vyriausiosios mokyklos rektoriumi. Žr.: Lukšienė M., *op. cit.*, p. 19–21; Kukuła A., *Stroynowski Hieronym*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XLIV/3, z. 182, 2006, p. 394–402; Kukuła A., *Hieronim hrabia Stroynowski*, Lublin, 2009, p. 41–42, 46, 54–56, 83, 109.

Vilnius, 1785)⁷⁶¹. Tai buvo pirmoji originali šios disciplinos knyga, rašyta lenkų kalba⁷⁶². J. Stroinovskis, remdamasis prancūzų fiziokratų darbais, juos papildė išsamesniais svarstymais⁷⁶³.

Komisija naudojosi ir P. S. Diupono išleistu darbu *Fiziokratizmas arba natūralus labiausiai tinkančios žmogiškajai būtybei tvarkos įsigalėjimas (La Physiocratie, ou constitution naturelle du gouvernement le plus avantageux au genre humain*, Leyde, 1768) ir A. Poplavskio *Įvairių politinių medžiagų rinkiniu (Zbiór rożnych materyi politycznych*, Warszawa, 1774)⁷⁶⁴. Edukacinė komisija paprašė A. Poplavskio (tuo metu jau Krokuvos Akademijos prigimtinės teisės profesoriaus), kuris buvo gerai susipažinęs su fiziokratizmo ekonomine doktrina bei moraline filosofija, parašyti moralės mokslų vadovėlį⁷⁶⁵. Taip 1778 m. buvo išleistas jo *Moralinis mokslas nacionalinėms mokykloms (Moralna nauka dla szkół narodowych*, 1778)⁷⁶⁶. Jame autorius stengėsi suderinti fiziokratizmo doktriną su etikos ir moralės mokslais. Edukacinė komisija oficialiai pripažino, kad vadovėlį naudoti leidžiama visose mokyklose⁷⁶⁷.

Reikia paminėti, kad keli prancūzai parašė vadovėlių, skirtų Komisijos poreikiams. Iš jų svarbiausias buvo abato G. de Mably brolio E. de Kondijakas. Jo darbai Komisijai buvo gerai žinomi ir vertinami. A. Poplavskis pats rekomendavo vaikų moraliniam ugdymui E. de Kondijako veikalus: *Traktatą apie gyvūnus (Le traité des animaux*, 1755) ir būtent jo darbą *Kaip žmogus pažįsta Dievą (Comment l'homme acquiert la connaissance de Dieu)* (2 dalis, VI skyrius). Jo nuomone, tai būsiąs geriausias būdas vaikams susipažinti su

⁷⁶¹ Darbe jis aiškino teisės pagrindus ir fiziokratizmo doktrinos elementus. Respublikos literatūroje nebuvo analogiškų veikalų apie prigimtinę teisę ir fiziokratizmo doktriną. Nors *Nauka prawa* nebuvo oficialiai pripažinta vadovėliu, Prigimtinė teisė ir ekonomika bus destoma pradžios mokyklose (iki 1823 m.) ir Vilniaus universitete (iki 1817 m.). Žr.: Padalskis P., *op. cit.*, p. 18, 22, 24; Dutkova R., *op. cit.*, p. 50.

⁷⁶² Stroinovskis J., *Prigimtinės teisės mokslas*, Vilnius, 2011, p. 9.

⁷⁶³ Tunaitis S., *Apšvietos epochos socialinės ir politinės filosofijos metmenys*, Vilnius, 2014, p. 47.

⁷⁶⁴ Blaszkę M., *op. cit.*, p. 190.

⁷⁶⁵ Jobert A., *op. cit.*, p. 339; Mrozowska K., *Educational reform during the Enlightenment, in: Constitution and Reform in Eighteenth-Century Poland*, Bloomington, 1997, p. 132.

⁷⁶⁶ Tync S., *Nauka moralna w szkołach komisji Edukacji Narodowej, Kraków*, 1922, p. 177; Mizia T., *Rozprawy uniwersytetu warszawskiego szkoły średnie Komisji Edukacji narodowej na terenie Korony*, Warszawa, 1973, p. 92–94, 96–97.

⁷⁶⁷ Padalskis P., *op. cit.*, p. 8.

Dievu ir žmogumi⁷⁶⁸. Pijoras Kazimieras Narbutas (*Kazimierz Narbutt*, 1738–1807)⁷⁶⁹, Vadovėlių rengimo draugijos narys, savo 1769 m. logikos vadovėlyje (*Logika czyli rozważania y rozsądzania rzeczy. Nauka, według której każdy ma we wszystkim prawdy dochodzić y strzedz się fałszu*) irgi rėmėsi E. de Kondijaku⁷⁷⁰.

Į Komisijos studijų programą kaip privalomas dalykas buvo įtrauktas E. de Kondijako *Analatinis metodas*⁷⁷¹, ir Edukacinė komisija ruošėsi parengti logikos vadovėlių mokykloms, buvo rekomenduojama remtis tokiais veikalais kaip: *Traktatas apie pojūčius* (*Le traité des sensations*, 1754 m.), *Sistemų traktatas* (*Le traité des systèmes*, 1771), *Bandymai atrasti žmogiškojo pažinimo šaltinį* (*Essai sur l'origine des connaissances humaines*, 1746)⁷⁷².

Pati Prancūzijos karalienė Marija Leščinska rekomendavo kunigą E. de Kondijaką kaip tinkamą Parmos kunigaikščio auklėtoją. Sugrįžęs iš Italijos 1767 m. jis lankėsi Paryžiuje, kaip tik tuo metu, kai ten buvo I. J. Masalskis, J. L. Chreptavičius, I. Potockis ir A. Čartoriskis. 1777 m. rugsėjo mėn. I. Potockis Komisijos vardu paprašė E. de Kondijako imtis rašyti logikos vadovėlių studijoms⁷⁷³. Toks prašymas – vienintelis Komisijos istorijoje. 1778 m. Komisija gavo E. de Kondijako projektą⁷⁷⁴. Komisijos nariai, perskaitę projektą, parašė savo pastabas E. de Kondijakui, kuris labai rimtai į jas atsižvelgė.

1779 m. viešame Komisijos posėdyje, kuriame dalyvavo Respublikos valdovas, Gžegožas Piramovičius (*Grzegorz Wincenty Piramowicz*, 1735–

⁷⁶⁸ Popławski A., *O rozporządzeniu i wydoskonaleniu edukacji obywatelskiej, projekt prześwietnej Komisji Edukacji Narodowej Korony Polskiej i W. Ks. Litewskiego w marcu 1774 podany*, Warszawa, 1775, p. 100; Jobert A., *Une correspondance polonaise de Condillac*, in: *Revue d'histoire moderne publiée par la société d'histoire moderne*, nov.-déc. 1936.

⁷⁶⁹ Jis aktyvai dalyvavo Komisijos veikloje. Dvejus metus studijavo Romoje, mokėsi pijorų kolegijose Lietuvoje, 1767–1771 m. dėstė filosofiją Vilniaus pijorų Kilmingųjų kolegijoje ir tapo jos rektoriumi. Jis susipažino su prancūzų enciklopedistais.

⁷⁷⁰ Narbutt K., *Logiką czyli rozważania i rozsądzania rzeczy nauką, według której każdy ma we wszystkim prawdy dochodzić i strzedz się fałszu*, Wilno, 1769; Žr.: Lukšienė M., *op. cit.*, p. 34.

⁷⁷¹ Jobert A., *op. cit.*, p. 184–185.

⁷⁷² Jobert A., *Une correspondance polonaise de Condillac*, in: *Revue d'histoire moderne publiée par la société d'histoire moderne*, nov.-déc. 1936; Popławski A., *op. cit.*

⁷⁷³ Lubieniecka J., *Reforma Programu szkolnego Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa, 1962, p. 17, 170; Dutkova R., *op. cit.*, p. 45.

⁷⁷⁴ Jobert A., *op. cit.*, p. 311.

1801)⁷⁷⁵ rekomendavo Komisijai E. de Kondijako veikalą *Logika, arba Pirmieji mąstymo meno pradai (La logique, ou, Les premiers développements de l'art de penser)*. Darbas buvo baigtas 1780 m. ir 1786 m. išsiųstas Vadovėlių rengimo draugijai. Dar žinome, kad nors Edukacinė komisija buvo rekomendavusi E. de Kondijako darbus mokytojams, pagal 1786 m. inspektorių tyrimą tik Varšuvoje jo idėjos buvo tinkamai įgyvendintos, be to, visiems mokytojams buvo reikalingi vertimai⁷⁷⁶. Tik 1802 m. Vilniuje buvo išleista versija lenkų kalba⁷⁷⁷. Vertimą pasirašė teisės mokytojas Jonas Znosko, bet išvertė lazaristas Tomas Usarževskis (*Thomas Hussarzewski*)⁷⁷⁸.

Gamtos mokslų srityje reikia vėl paminėti Varšuvos kadetų mokyklos gamtos mokslų dėstytoją ir bibliotekininką Žaną Batistą Diubua de Žancini. 1772 m. jis jau buvo parašęs *Tableau annuel de la physique de l'histoire naturelle et des arts* (išleista Varšuvoje ir Paryžiuje). O 1777 m. Varšuvoje Ž. B. Diubua įsteigė *Fizikos bendriją*, kurios būstinė buvo I. Potockio rūmuose⁷⁷⁹.

Atsiliepdamas į paskelbtą vadovėlių konkursą, jis kartu su vokiečių kapitonu Ž. F. Karozi (*J.-P. Carosi*) parašė gamtos mokslų vadovėlio projektą, kuriame cituojama daugybė gamtininkų, ypač Jurgis Liudvikas Lekleras, grafas de Biufonas (*Georges-Louis Leclerc, comte de Buffon*)⁷⁸⁰. Norint pristatyti

⁷⁷⁵ Jėzuitas, poetas, vertėjas, Edukacinės komisijos narys. Žr.: Aleksandrowska E., *Piramowicz Grzegorz*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVI/3, z. 110, 1981, p. 529–536.

⁷⁷⁶ Žr.: Jobert A., *op. cit.*, p. 184–185.

⁷⁷⁷ Bonnot de Condillac E. de, *Logika czyli pierwsze zasady sztuki myślenia. Dzieło elementarne... na zadanie bywszej Komisji Edukacji Narodowej dla szkół publicznych napisane i od niej aprobowane. Z francuzkiego przełożył Jan Znosko*, Wilno, 1802.

⁷⁷⁸ Mrozowska K., *Educational reform during the Enlightenment*, in: *Constitution and Reform in Eighteenth-Century Poland*, Bloomington, 1997, p. 132; Lubieniecka J., *Reforma Programu szkolnego Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa, 1962, p. 157, 170; Kotarbinski T., *Condillac S., Logika czyli pierwsze zasady sztuki myślenia*, in: *Mysł Filozoficzna* 4(6), Warszawa, 1952, p. 49–58; Mizia T., *Rozprawy uniwersytetu warszawskiego Szkoły średnie Komisji Edukacji narodowej na terenie Korony*, Warszawa, 1973, p. 41, 175–176; Jobert A., *op. cit.*; Jobert A., *La commission d'éducation nationale en Pologne (1773–1794), son oeuvre d'instruction civique*, Dijon, 1941, p. 184–185.

⁷⁷⁹ Skrzypek M., *Jean-Baptiste Dubois – un Français éclairé en Pologne et ses lecteurs sarmates*, p. 129, in: *Buffon (1707–1788) et la Pologne: actes du colloque franco-polonais à l'occasion du 300e anniversaire de sa naissance tenu à Paris le 8 Juin 2007*.

⁷⁸⁰ Daszkiewicz P., Tarkowski R., *Buffon et Guettard: quelques remarques sur la France et les sciences naturelles en Pologne au XVIIIe siècle*, p. 14, in: *Buffon (1707–1788) et la Pologne: actes du colloque franco-polonais à l'occasion du 300e anniversaire de sa naissance tenu à Paris le 8 Juin 2007*; Kolodziejczyk J., *Nauki przyrodnicze w działalności Komisji edukacji narodowej (1775–1794)*, t. V, z. 2, Warszawa, 1936.

Respublikos gamtą, būtinos žinios apie ją, o tuo metu žinių labai trūko. Ž. B. Diubua išsiuntinėjo anketą mokyklų rektoriams, bet tik dešimt iš jų atsakė⁷⁸¹. 1777 m. Vadovėlių rengimo draugija paskyrė gamtos mokslų prizą Ž. B. Diubua ir Ž. F. Karozi už jų vadovėlio projektą⁷⁸². Projektas laimėjo konkursą, ir 1779 m. Ž. B. Diubua buvo įtrauktas į Draugiją rekomendavus Komisijai, kuri itin vertino jo veiklą švietimo srityje. Dirbti Draugijoje jis įsipareigojo be atlygio. Tačiau Ž. B. Diubua 1779 m. išvykus iš Lenkijos, gamtos mokslų vadovėlis nebuvo parašytas⁷⁸³.

Verta paminėti ir tai, kad gamtos mokslų srityje 1776 m. kovo 14 d. valdovo draugas⁷⁸⁴ generolas majoras Etjenas de Rijelis (*Etienne Chardon de Rieule*)⁷⁸⁵ mokykloms parašė *Žemdirbystės ir augalininkystės vadovėlį (Manuel d'agriculture et d'horticulture)*. Jis buvo Komisijos priimtas ir apdovanotas. Tačiau Komisija per lėtai skaitė E. de Rijelio veikalus ir 1786 m. jam mirus buvo nuspręsta šio vadovėlio nebeleisti⁷⁸⁶. 1777 m. sausio 27 d. Edukacinė komisija paskyrė prizą generolui-majorui už jo vadovėlį apie žemdirbystę. Etjenas de Rijelis panaudojo pinigus nukaldindamas Stanislovą Augustą šlovinantį medalį ir padėkodamas Edukacinei komisijai už rūpestį žemdirbyste⁷⁸⁷.

Dar žinoma, kad ruošdamiesi pamokoms mokytojai naudojosi šiais darbais: *Tipografinis biuras (Le bureau typographique, Paris, 1753)* parašytas L. Diuma⁷⁸⁸, *Politinių visuomenių gamtos ir pagrindinė tvarka (L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques)*, parašytas P. P. Lemercjè de La Rivjèro,

⁷⁸¹ Jobert A., *op. cit.*, p. 295; Jobert A., *Dubois Jan Chryciel*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 5, 1939–1946, p. 434–435.

⁷⁸² Dubois de Jancigny J.-B., *Essai sur l'histoire littéraire de Pologne*, 1778, p. 557.

⁷⁸³ Chamcówna M., *Epoka wielkiej reformy*, in: *Studia i materiały do dziejów oświaty w Polsce XVIII wieku*, Lwów-Warszawa, 1923, p. 68; Lubieniecka J., *Reforma Programu szkolnego Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa, 1962, p. 17; Mrozowska K., *Szkoła rycerska Stanisława Augusta Poniatowskiego (1765–1794)*, Wrocław etc., 1961, p. 167, 224–225; Dutkova R., *Komisja Edukacji Narodowej*, Warszawa, 1973, p. 46.

⁷⁸⁴ Stanisłovo Augusto laiškas F. Macei, Varšuva, 1790 m. lapkričio 6 d., BPP 37, f. 413.

⁷⁸⁵ Wołoszyński R., *Chardon de Rieule Etienne*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXI/2, z. 129, 1988, p. 294–296.

⁷⁸⁶ Lubieniecka J., *op. cit.*, p. 17–29; Majorek Cz., *Książki szkolne Komisji edukacji narodowej*, Warszawa, 1975, p. 348.

⁷⁸⁷ *Journal de politique et de littérature*, Bruxelles, n. 7, t. I, 1777, p. 303; Dubois de Jancigny J.-B., *Essai sur l'histoire littéraire de Pologne*, 1778, p. 556.

⁷⁸⁸ L. Diuma (*Louis Dumas*, 1676–1744) sukūrė skaitymo metodą, pagal kurį vaikas naudojosi mažomis kortelėmis ir buvo kaip topografas; žr.: Julia D., *Une réforme impossible, le changement des cursus dans la France du XVIII siècle*, in: *Actes de recherche en sciences sociales*, vol. 47–48, juin 1983.

1767), *Fiziokratizmas (La Physiocratie*, sudaryta iš F. Kenė raštų ir parengta P. S. Diupono, 1767), *Politinės ekonomijos principų aiškinamoji lentelė (Table raisonnée des principes de l'économie politique*, sudaryta markgrafo Badeno ir redaguota P. S. Diupono, 1773)⁷⁸⁹ ir P. S. Diupono sudarytą P. Kenė straipsnių rinkinį *Fiziokratizmas arba natūralus labiausiai tinkančios žmogiškajai būtybei tvarkos įsigalėjimas (La physiocratie ou constitution naturelle du gouvernement le plus avantageux au genre humain*, 1767)⁷⁹⁰.

1. 3. Prancūzų edukacinės minties recepcija ir jos įvertinimas

G. de Mably nebuvo kompetentingas edukacijos srityje, tad ir jo pasiūlymų švietimo srityje nebuvo daug. Ž. Ž. Ruso įtaka edukacijos klausimais taip pat nebuvo ryški. Be to, pastarasis teikė pasiūlymus tik dėl bajorų išsilavinimo, o Edukacinei komisijai labiau rūpėjo liaudies švietimas. Kita vertus, pačią Edukacinę komisiją kaip instituciją galima būtų sieti su Ž. Ž. Ruso pasiūlyta magistrantų kolegijai⁷⁹¹, nors jo koncepcijoje, kaip minėta, tokia įstaiga buvo skirta tik bajorams. Tačiau Ž. Ž. Ruso veikalai edukacijos klausimais ir ypač *Emilis* buvo gerai žinomas Respublikos mąstytojams. Remdamiesi istoriku Jeanu Fabre galime teigti, kad tiek Stanislovas Augustas, tiek ir dauguma Komisijos narių buvo skaitę Ž. Ž. Ruso veikalus⁷⁹².

Vertinant fiziokratų idėjų recepciją atkreiptinas dėmesys į tai, kad Edukacinės komisijos koncepcija buvo panaši į N. Bodo veikale *Bureau d'institution nationale* ir 1766 m. laikraštyje *Ephémérides* išdėstytas šio fiziokrato išdėstytas mintis.

Kalbant apie P. S. Diupono vaidmenį Respublikoje pažymėtina, kad jis buvo atvykęs labai trumpam (vos keliems mėnesiams), todėl, kaip jis pats pripažino, iš to nebuvo jokios naudos Komisijai. Vis dėlto jo indėlis į Edukacinės komisijos rengiamų programų darbą padėjo Respublikos švietimo

⁷⁸⁹ Dutkova R., *Komisja Edukacji Narodowej, Wrocław etc.*, 1973, p. 37.

⁷⁹⁰ Tync S., *Nauka moralna w szklach komisiji Edukacji Narodowej*, Kraków, 1922, p. 171.

⁷⁹¹ Rousseau J.-J., *Oeuvres complètes*, t. III, p. 969.

⁷⁹² *Ibid.*, išnaša p. 1754.

sistemos reformatoriams geriau susipažinti su pažangiomis prancūzų fiziokratų idėjomis.

Tikėtina, Edukacinės komisijos nariai suvokė išsilavinimą kaip pirmą žingsnį link fiziokratizmo krypties reformų įgyvendinimo. Ši doktrina labiausiai tiko Respublikos ūkio struktūrai bei atitiko jos piliečių moralines nuostatas⁷⁹³. Pavyzdžiui, Edukacinė komisija rėmė laikraštį *Prekybos žurnalas (Dziennik Handlowy)*, kuris išplatino fiziokratizmo tematiką⁷⁹⁴. Taip pat Edukacinės komisijos nariai, kaip fiziokratai, rėmė patriotiškumą, pilietiškumą ir atsakomybę už valstybės likimą⁷⁹⁵. Dėl to kartu su empirizmu ir racionalizmu⁷⁹⁶ Edukacinė komisija panaudojo fiziokratizmo idėjas socialiniuose, ekonominiuose ir dorovės moksluose, kūrė atitinkamas programas ir planavo išleisti tam tinkamus vadovėlius⁷⁹⁷. Šitaip Edukacinės komisijos įkurtose mokslo įstaigose fiziokratizmas tapo oficialia ūkio doktrina⁷⁹⁸. Ši doktrina ne tik turėjo įtakos filosofijos raiškai Respublikoje, bet ir stiprino kritišką požiūrį į valstybės socialinę, politinę bei ekonominę sanklodą, giliai įsitvirtino to meto Respublikos visuomenėje ir skatino didesnę jos pažangą⁷⁹⁹.

Tačiau Edukacinei komisijai, besistengiančiai Respublikoje įgyvendinti švietimo sistemą, pagal kurią būtų siekiama auklėti visus Respublikos vaikus, teko susidurti su kliūtimis. Jei pažangieji bajorai rėmėsi fiziokratų idėjomis, tikėdamiesi, kad išsilavinę valstiečiai bus naudingesni dvarininkams, tai konservatyvioji bajorija atsisakė fiziokratų pasiūlymų lavinti valstietiją. Konservatyvias nuostatas parodė 1776 m. rugsėjo 24 d. įvykis Seime, kai fiziokratizmo nauda įsitikinęs prelatas M. P. Karpavičius sakė pamokslą apie moralinę bajorų atsakomybę už jų valstiečių švietimą. Keli bajorai ėmė juoktis iš prelato kalbos ir vėliau nepagarbiai su juo elgėsi⁸⁰⁰. Dar blogiau, bijodami

⁷⁹³ Padalskis P., *op. cit.*, p. 18.

⁷⁹⁴ Jobert A., *La commission d'éducation nationale en Pologne (1773–1794)*, Paris, 1941, p. 355.

⁷⁹⁵ Blaszkę M., *op. cit.*, p. 37.

⁷⁹⁶ Mrozowska K., *Educational reform during the Enlightenment*, in: *Constitution and Reform in Eighteenth-Century Poland*, Bloomington, 1997, p. 132.

⁷⁹⁷ Blaszkę M., *op. cit.*, p. 190.

⁷⁹⁸ Padalskis P., *op. cit.*, p. 36; Hinz H., *La physiocratie comme source philosophique des lumières en Pologne*, in: *Acta universitatis wroslaviensis*, n. 339, 1976, p. 80.

⁷⁹⁹ Tunaitis S., *Apšvietos epochos socialinės ir politinės filosofijos metmenys*, Vilnius, 2014, p. 36.

⁸⁰⁰ Karpavičius Mykolas Pranciškus, in: *Lietuvių enciklopedija*. Boston, 1957, t. 11, p. 87.

apsišvietusių baudžiauninkų, bajorai dažnai priešinosi, trukdė jų planuojamų parapinių mokyklų steigimui. Nuo 1777 m. ir pats I. J. Masalskis atkreipė Edukacinės komisijos dėmesį į valstiečių švietimą. Bet reikia neužmiršti, kad tuo metu ir Prancūzijoje vyriausybė (ypač 1750–1760 m. laikotarpiu), nenorėjo, kad vaikams iš vargingų sluoksnių būtų prieinamas švietimas, todėl netgi stengėsi stabdyti parapinių mokyklų vystymąsi⁸⁰¹. Taip pat pastebėtina, kad Respublikoje Edukacinei komisijai siekiant sustiprinti lenkų kalbos vartojimą parapinėse mokyklose, lietuviškose žemėse veikiančios mokyklos negalėjo patenkinti visų lietuvių valstiečių poreikių. Kaimuose įsikurdavo namų mokyklėlės, pavadintos *bakalorijomis*, kuriose buvo mokoma lietuviškai⁸⁰².

Įdomu pastebėti ir tai, kad pradžioje fiziokratizmas turėjo įtakos Komisijai, o vėliau jau pačios Komisijos veikla turėjo įtakos fiziokratui P. S. Diuponui. Pasisėmęs patirties Edukacinės komisijos veikloje, jis tapo edukacijos veikalų žinovu tarp fiziokratų. Prancūzijos revoliucijos laikais P. S. Diuponas rūpinosi edukacijos problemomis. Vėliau, radęs prieglaudą Amerikoje, prezidento Tomo Džefersono (*Thomas Jefferson*) prašymu 1812 m. jis parašė Jungtinių Amerikos Valstijų nacionalinės edukacijos projektą⁸⁰³. 1774 m. P. S. Diuponui grįžus į Prancūziją⁸⁰⁴, ryšys tarp Respublikos ir prancūzų fiziokratų susilpnėjo ir daugiau joks prancūzų fiziokratas į Respubliką nebevyko.

⁸⁰¹ Buvo nemažai mąstytojų, kuriems nelabai patiko, kad iš liaudies kilę vaikai įgytų išsilavinimą. Pavyzdžiui, Volteras 1766 m. balandžio 1 d. laiške rašytojui Etjenui Damilaviliui (*Etienne Damilaville*) rašė: „[...] man atrodo, kad turi būti neišsilavinusių valkatų“ (« [...] il me paraît essentiel qu'il y ait des gueux ignorants [...] »). Ir Lui Renė la Šalote (*Louis-René la Chalotais*) 1763 m. rašė Volterui: „Krikščioniškosios doktrinos ordino broliai [...] moko skaityti ir rašyti žmones, kuriems užtenka mokėti piešti ir naudoti oblių bei dildę, bet jie jau nebenori to daryti“ (« Les frères de la Doctrine chrétienne [...] apprennent à lire et à écrire à des gens qui n'eussent dû apprendre qu'à dessiner et à manier le rabot et la lime, mais qui ne le veulent plus faire »). Žr.: Rigault G., *Histoire générale de l'Institut des frères des Ecoles chrétiennes*, t. 2, Paris, 1938, p. 419–42; Viguier J. de, *Histoire et dictionnaire du temps des lumières*, Paris, 2007, p. 330–331.

⁸⁰² Zinkevičius Z., *Rytų Lietuva praeityje ir dabar*, Vilnius, 1993, p. 96–97.

⁸⁰³ Bet P. S. Diupono projektas nebuvo pasirinktas. Žr.: Albetone M., *Du Pont de Nemours et l'instruction publique pendant la révolution. De la science économique à la formation du citoyen*, in: *Revue française d'histoire des idées politiques*, n. 20, 2004, 357, 368.

⁸⁰⁴ Jis pradėjo karjerą aukštojoje administracijoje, dalyvaudamas A. Tiurgo projektuose, žr. Albetone M., *op. cit.*, p. 358. A. Tiurgo turėjo ambicingų planų tobulinti švietimo sistemą įkuriant valstybinio švietimo tarybą (*conseil de l'instruction nationale*). Žr.: Petitfils J.-Chr., *Louis XVI*, Perrin, 2005, p. 229.

Tačiau todėl, kad tarp Komisijos narių buvo keletas įtakingiausių šio judėjimo Lenkijoje ir Lietuvoje šalininkų, fiziokratija labai gerai išsilaikė Respublikoje⁸⁰⁵. Pavyzdžiui, J. L. Chreptavičius parašė darbus, propaguojančius fiziokratizmą: *Apie kasmetinę šalies reprodukciją (O reprodukcji corocznej krajowej, 1801)* ir *Apie gamtos tvarką (O prawie natury, 1814)*⁸⁰⁶. O Vilniaus universitete fiziokratizmas išsilaikė ilgiau nei kituose universitetuose⁸⁰⁷. Tiesa, Jonas Sniadeckis, rektoriavęs 1799–1806 m., skatino fiziokratinę orientaciją⁸⁰⁸. Pavyzdžiui, profesorius, teisininkas, ekonomistas, fiziokratas Simonas Malevskis (1766–1832) Vilniaus universitete 1794–1822 m. fiziokratizmo dvasia būtent pagal J. Stroinovskio *Nauka prawa*⁸⁰⁹ dėstė logiką, gamtos tvarką, ekonomiką ir *Jus cogens*⁸¹⁰. Šitaip Edukacinės komisijos dėka fiziokratų mintis gyvavo Respublikoje iki maždaug 1820 m., ir pasidarė Lenkijos ir Lietuvos kultūrų intelektualine dalimi. Vėliau, mažėjant susidomėjimui fiziokratizmu, Lenkijoje ir Lietuvoje fiziokratų idėjos vis dar sulaukdavo didelio pritarimo⁸¹¹.

Taip pat svarbus Respublikos filosofijos istorijoje buvo sprendimas pasiūlyti E. de Kondijakui rašyti vadovėlį. Edukacinės komisijos dėka jo filosofija Respublikoje užėmė reikšmingą vietą. Jis savo darbuose skyrė daug dėmesio aiškiam mąstymo ugdymui ir matematinių įrodymų ieškojimui⁸¹², jo *Logika* buvo vertinama ypač dėl analitinio metodo⁸¹³, pakartotinai buvo išleista

⁸⁰⁵ Dar būdamas Vilniaus universiteto rektoriumi, 1803 m. lapkričio 22 d. J. Stroinovskis parašė laišką fiziokratui P. S. Diuponui, prašydamas, kad šis vadovautų Vilniaus universiteto ekonomikos katedrai arba nurodytų jam dėstytoją, kuris būtų gerai susipažinęs su fiziokratizmo doktrina. Atsakydamas J. Stroinovskiui, P. S. Diuonas siūlė filosofą Fransua Meną de Biraną (*François Maine de Biran, 1766–1824*). Nors šis nebuvo ekonomikos klausimų specialistas, J. Stroinovskis vis tiek priėmė šią kandidatūrą, bet Vilniaus universiteto kuratorius A. Čartoriskis su tuo nesutiko. Žr.: Padalskis P., *op. cit.*, p. 13–14, 16, 22–28; Mizia T., *Skolnictwo parafialne w czasach Komisji edukacji narodowej, Wroclaw etc.*, 1964, p. 11–12; Blaszkę M., *op. cit.*, p. 71.

⁸⁰⁶ Trackis K., *Paskutinė lietuvis fiziokratijos disertacija*, in: Chreptavičius J., *Apie gamtos tvarką*, Vilnius, 2014, p. 16.

⁸⁰⁷ Marchlewski J., *Der Physiokratismus in Polen*, Zurich, 1896, p. 95–96; Padalskis P., *op. cit.*, p. 19, 23; Račkauskas J., *Švietimo reforma Lenkijoje ir Lietuvoje XVIII a.*, Vilnius, 1994, p. 175.

⁸⁰⁸ Tunaitis S., *op. cit.*, p. 92.

⁸⁰⁹ Žr.: Padalskis P., *op. cit.*, p. 13–14, 22–28.

⁸¹⁰ 1816–1822 m. jis buvo Vilniaus universiteto rektorius. Arlauskienė A., Jurgelevič L., Šmigelskytė-Stukienė R. *Povilas Ksaveras Bžostovskis – Paulavos Respublika*, Vilnius, 2014, p. 97.

⁸¹¹ Žr.: Padalskis P., *op. cit.*, p. 13–14, 22–28.

⁸¹² Dutkova R., *op. cit.*, p. 52; Dąbska U., *Semiotyczna koncepcja nauki filozofii Condillaca*, in: *Fragmenty filozoficzne*, seria 3, Warszawa, 1967.

⁸¹³ Kozówna D., *Miejsce Logiki Condillaca w systemie uowoszeńniania treści i metod naucznia przez KEN*, in: *Zeszyty logiki uniwersytetu łódzkiego nauki humanistyczno- społeczne*, seria I, zeszyt 88, 1972, p. 119.

1808 ir 1819 metais⁸¹⁴. E. de Kondijako įtaka Komisijos programoms turėjo įtakos filosofijos raidai Respublikoje.

Edukacinė komisija, novatoriška bei drąsi, unikali Europoje, veikusi apie dvidešimt metų, padėjo modernizuoti Respubliką ir šiai valstybei susigrąžinti savo vietą Europoje keičiantis idėjomis. Jos dėka Respublikos auklėjimo ir švietimo sistema buvo daug pažangesnė negu pavyzdžiui Prancūzijos karalystėje. Šiuo atžvilgiu verta pažymėti, kad Edukacinės komisijos pastangos pritaikyti Apšvietos idėjas ir moderniausius auklėjimo metodus, skirtingai nuo švietimo reformos projektų Prancūzijoje, netrukdė jai sentis įkvėpimo ir iš krikščioniškų vertybių lobyno. Priminkime, kad ir Popiežiaus Benedikto XIV sukurtas katalikiškos apšvietos modelis padarė didelę įtaką Vilniaus vyskupui ir Komisijos pirmininkui I. J. Masalskiui ir buvo jo iniciatyvų pagrindas.

Iš tiesų Edukacinė komisija išaugino naują kartą su platesne pasaulėžiūra, atvirą naujoms mintims, padėjo kitaip suvokti valstybę, ūkį, visuomeninius santykius, kartu rūpinantis savo tėvynės ateitimi. Ketverių metų Seimo metu, 1790 m. gruodžio mėn., buvo surengti papildomi rinkimai, kurie parodė, kad tarp naujai išrinktų pasiuntinių dominavo jaunoji karta, kuri mokėsi reformuotose Edukacinės komisijos mokyklose⁸¹⁵. Aišku, kad šita karta padėjo priimti 1791 m. Gegužės 3 d. Konstituciją⁸¹⁶.

Kaimyninės šalys greitai suprato, kad valstybės stiprinimu suinteresuota nauja politikų karta kelia grėmę jų įtakai Respublikoje. Apie tai P. S. Diuponas rašė: „pirmieji mokslo tarybos žingsniai buvo itin svarbūs, nes jie įsipareigojo imtis tokių aukštai siekiančių sumanymų ir sustiprinti tautą pasinaudojant gerai susiderintais civiliniais ir kariniais planais, apimančiais netgi valstiečius, todėl užsienio valstybės, kurios dar turėjo įtakos seimui, skubiai ėmėsi ieškoti priemonių, kaip užkirsti kelią tokiems mokslo planams plisti⁸¹⁷“.

⁸¹⁴ Jobert A., *op. cit.*, p. 184–185.

⁸¹⁵ Błaske M., *op. cit.*, p. 190.

⁸¹⁶ Mrozowska K., *op. cit.*, p. 125; Stanislovo Augusto laiškas Morisui Glerui (Maurice Glayre), parašytas 1791 m. birželio 21 d., in: Mottaz E., *Stanislas Poniatowski et Maurice Glayre*, Paris, 1897, p. 250–268.

⁸¹⁷ «Les premiers pas du conseil de l’instruction furent si imposants, il s’indiquèrent de si hauts desseins pour relever la nation par des plans d’instruction civile et militaire si bien combinés, et si utilement étendus, sur les paysans eux-mêmes, que les Puissances étrangères qui commandaient encore à la Diète,

Tačiau Lenkijos ir Lietuvos teritorijose po Rusijos imperijos aneksijos ir toliau iki 1803 m. vyko Edukacinės komisijos pradėta švietimo reforma, kol gyvavo fiziokratų idėjos ir įtaka Komisijai⁸¹⁸. Ir Rusijos valdžia vertino Vilniaus vyriausiąją mokyklą kaip didžiausią mokslo židinį Rusijos imperijoje⁸¹⁹.

Aptardami Varšuvos kadetų mokyklos vaidmenį pažymėsime, kad ši mokykla veikė nuo 1765 iki 1795 m., paskutinio Abiejų Tautų Respublikos padalijimo. Joje mokėsi 420 kadetų nuo 12 iki 20 metų (iš jų tik 98 baigė visą septynerių metų mokymo kursą). Visuose Respublikos karininkų sluoksniuose buvo daug gabių karininkų, baigusių šią mokyklą, nemažai studijavusių ir inžinierių korpuse, iš jų vėliau net 30 tapo generolais⁸²⁰.

Daugybė alumnų užėmė reikšmingas vietas Respublikos kariuomenėje. Verta atkreipti dėmesį į keletą iš jų, vėliau pasižymėjusių inžinerijos srityje. Lietuvos inžinierių korpuse tarnavo Jurgis Adomavičius (*Jerzy Adamowicz*), kuris Kadetų mokykloje mokėsi 1776–1784 m., o 1790 m. tapo vyresnioju leitenantu. Taip pat ir vienas iš 1794 m. sukilimo vadų Jokūbas Jasinskis (*Jakub Jasiński*, 1759 (1761)–1794), kuris Kadetų korpuse mokėsi 1773–1783 m., o nuo 1789 m. buvo Karo inžinerijos mokyklos viršininkas, dėstė fortifikaciją. 1792 m. buvo paskirtas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenės pulkininku, fortifikavo Lietuvos Brastą (dab. Brestas, Baltarusija). J. Jasinskis buvo Prancūzijos revoliucijos idėjų šalininkas, propagavo jakobinų idėjas, 1794 m. vadovavo sukilėliams Vilniuje, pasižymėjo 1792 m. kare su rusais, didvyriškai žuvo gindamas Varšuvos priemiestį Pragą 1794 m.⁸²¹ Inžinerijos srityje ypač pasižymėjo Tadas Kosciuška. 1765 m. gruodžio 18 d. jis buvo priimtas į Kadetų

se hâtèrent de chercher quel moyen d'arrêter dans leur marche de tels projets d'instruction ». Žr.: Jobert A., *La commission d'éducation nationale en Pologne (1773–1794), son oeuvre d'instruction civique*, 1941, p. 187.

⁸¹⁸ A. Čartoriskis buvo universiteto kuratorius 1803–1824 m.; Lukšienė M., *op. cit.*, p. 109.

⁸¹⁹ Jobert A., *La commission d'éducation nationale en Pologne (1773–1794), son oeuvre d'instruction civique*, Paris, 1941, p. 462.

⁸²⁰ Halicz E., *op. cit.*, p. 92; Tarp kitų galima paminėti ir Didžiosios armijos žygių dalyvį Antaną Darevskį (*Antoni Darewski*, 1774–1838, mokykloje mokėsi 1786–1792 m.); V. Rakutis, *Lietuvos karo mokyklos XVIII a. valstybės ir kariuomenės reformų kontekste*, in: *XVIII amžiaus studijos*, t. 2: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Valstybė, kultūra, edukacija*, Vilnius, 2015, p. 31–54.

⁸²¹ *Ibid.*, p. 46; Jasas R., *Jasinskis Jokūbas*, in: *Lietuvių enciklopedija*, t. IX, p. 323–324; *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. VIII, 2005, p. 580.

korpusą studijuoti 1767–1768 mokslo metais. Studijavo Inžinerijos mokykloje, įkurtoje Kadetų mokykloje ir vadovaujamoje L. de Borožė. Ten jis specializavosi inžinerijos ir fortifikacijos srityse, gavo Varšuvos kadetų mokyklos išduotą fortifikacijos specialisto diplomą. Išsilavinimas, įgytas šioje mokykloje, padėjo išgarsėti kaip karinių įtvirtinimų specialistui. 1776 m. kovodamas Amerikoje, T. Kosciuška padėjo sutvirtinti Vest Pointo (*West Point*) fortą, kuris buvo labai svarbus sukilėlių kariuomenei. T. Kosciuškos vaidmuo Amerikos nepriklausomybės kare turėjo didžiulę reikšmę amerikiečių pergalei⁸²².

Varšuvos kadetų mokykla buvo reikšminga Abiejų Tautų Respublikai ne tik praktiniu aspektu (kaip karių rengimo institucija), bet ir intelektualine bei politine prasme. Ji auklėjo šalies jaunuolius, kurie vėliau skleidė visuomenėje Prancūzijos švietėjų ir Stanislovo Augusto mintis, buvo atsidavę tėvynei. Nemažai jų tapo aktyviais Abiejų Tautų Respublikos atgimimo veikėjais⁸²³. Iš tiesų, tiek Edukacinė komisija, tiek Varšuvos kadetų mokykla rodė šalies nepriklausomos raidos siekius ir jos potencialą persitvarkyti. Tai padėjo fiziokratų šalininkai Edukacinėje komisijoje ir prancūzų karininkai, kurie ne tik nuoširdžiai dirbo Varšuvos kadetų mokykloje, bet ir tikėjo šios šalies ateitimi.

Prancūzų mąstytojų patarimų pristatymą ir įvertinimą baigiamo poskyriu, skirtu Abiejų Tautų Respublikos švietimo sistemai. Toliau nagrinėsime, kaip abatas G. de Mably ir Ž. Ž. Ruso patys suvokė ir vertino savo patarimus Baro konfederatams ir kodėl įgyvendinant šalies reformas jų patarimais beveik nepasinaudota. Kaip anksčiau matėme, 1776–1777 metais (tai yra, praėjus keliems metams nuo *Apmąstymų apie Respubliką* parašymo), G. de Mably keliavo po Lenkiją. Bet kaip ir daugelis kitų prancūzų filosofų, keliavusių po

⁸²² Pula T., *The purest son of liberty*, New York, 1999, p. 11; Kaufman J., Kaufman H., *Fortress America*, Cambridge, USA, 2004, p. 117–118; Parent A., *Prancūzų karybos įtaka Liunevilio ir Varšuvos kadetų mokyklose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorams*, in: *Karo archyvas*, XXIX, 2014.

⁸²³ Pavyzdžiui, absolventai Jonas Drohojovskis (*Jan Drohojowski*, gimęs 1753 m., mokykloje mokėsi 1767–1773 m.), Paulius Grabovskis (*Pawel Grabowski*, gimęs 1759 m., mokykloje mokėsi 1771–1775 m.) ir Vincentas Chvalibogas (*Wincenty Chwalibóg*, gimęs apie 1763 m., mokykloje mokėsi 1774–1776 m.), visi buvo Gegužės 3-osios konstitucijos draugijos nariai. Žr.: Mrozowska K., *Szkola Rycerska Stanisława Augusta Poniatowskiego, 1765–1794*, Warszawa, 1961, 237, 239, 241.

užsieni⁸²⁴, jis apsiribojo savo teorijomis ir nesigilino į šalies realybę. Vis dėl to jis greitai suprato, kad M. Vielhorskio pasakojimai apie Respubliką buvę neteisingi: „[Krokuvoje] aš pamačiau lenkus iš arti ir pastebėjau, kaip jie skiriasi nuo tų portretų, kokius buvau susikūręs Paryžiuje. Esu labai susigėdęs dėl šios apgaulės, aš buvau jos auka⁸²⁵“. Abatas G. de Mably prisipažino prastai išmanęs apie Respubliką: „Aš ją pažįstu tik pagal nepatikimus liudijimus“⁸²⁶. Čia reikia sveikinti dvasininko drąsą prisipažinti klydus.

Grįžtant prie Ž. Ž. Ruso, verta atkreipti dėmesį, kad jis pavadino savo kūrinį apie Respubliką *Samprotavimai (Considérations)* o ne *Patarimai (Conseils)*. Tai reiškia, kad tai, ką jis rašė, buvo daugiau mąstymai apie Respubliką nei praktiški pasiūlymai, paruošti būti vykdomi. Taip jis pats ir parašė savo *Samprotavimų* pradžioje: „Užsienietis gali duoti tik bendrą požiūrį ir apšviesti, o ne vadovauti“⁸²⁷, ir dar toliau: „Man suteikto M. Vielhorskio glausto lenkų papročių pristatymo neužtenka, norint suvokti jų pilietinius ir vidinius įpročius“⁸²⁸.

Įdomu pastebėti, kad Ž. Ž. Ruso patarimai lenkams, lyginant su jo radikaliomis koncepcijomis, išreikštomis *Visuomeninėje sutartyje*, neatrodo drąsūs. Tiesa, jis turbūt teisingai galvojo, kad vykdyti reikšmingas reformas per greitai nebuvo pageidautina. Bet taip pat galėjo būti, kad jis rėmėsi M. Vielhorskio konservatyviu požiūriu ir norėjo įtikti konfederatams. Priminkime, kad pagal Ž. Ž. Ruso, Baro konfederacija „išgelbėjo mirštančią

⁸²⁴ Bluche Fr., *Le despotisme éclairé*, Paris, 1969, p. 192.

⁸²⁵ « [A Cracovie] J'ai commencé ici à voir les Polonais de près, et à m'apercevoir combien ils sont différents du portrait qu'on m'en avait fait à Paris. Plus j'ai été trompé, plus je suis honteux de ma duperie ». Žr.: Mably G. de, *Collection complète des œuvres de l'abbé de Mably, oeuvre posthume, tome treizième, Le banquet des politiques*, Paris, 1795, p. 68.

⁸²⁶ « Et je ne [la Pologne] connais peut-être que par des relations infidèles [...] » Žr.: Mably G. de, *ibid.*, p. 104.

⁸²⁷ „Un étranger ne peut guères donner que des vues générales pour éclairer, non pour guider l'instituteur“. Žr.: *Considérations sur le gouvernement de Pologne, et sur sa réformation projetée*, 1772, in: Rousseau J.-J., *Oeuvres complètes*, t. III, *Du contrat social, Ecrits politiques*, Paris, 1964, p. 953.

⁸²⁸ « L'exposé succinct des moeurs des Polonais qu'a bien voulu me communiquer M de Wielhorski ne suffit pas pour me mettre au fait de leurs usages civils et domestiques » žr.: Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 962.

tėvynę⁸²⁹, ir dėlto norėjo paskleisti visoje šalyje konfederatų dvasią⁸³⁰ (jis net pageidavo, kad būtų pastatytas paminklas, šlovinantis konfederatus, ir įvesta periodinė šventė kas dešimt metų⁸³¹).

Iš esmės dėl gana ribotų žinių apie Respubliką, abu filosofai negalėjo pasiūlyti pakankamai konkrečių rekomendacijų, atitinkančių šalies realybę. Kaip ir kituose savo darbuose, jie ieškojo įkvėpimo senovės graikų ir romėnų laikų kultūroje⁸³². Be to, remdamiesi Ž. Ž. Ruso darbų tyrinėtoju Jean Fabre⁸³³ galime suabejoti, ar iš viso konfederatai galėjo norėti įgyvendinti Ž. Ž. Ruso ir G. de Mably mintis. Konfederatai turėjo savą požiūrį, kokia turi būti Respublika. Galima spėti, kad konfederatai kreipėsi į žymius mąstytojus daugiau siekdami moralinės paramos, nei konkrečių pasiūlymų.

⁸²⁹ « Il est certain que la Confédération de Bar a sauvé la patrie expirante ». Žr.: Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 961.

⁸³⁰ « Je ne vois que dans l'état présent des choses qu'un seul moyen de lui donner cette consistance qui lui manque : c'est d'infuser, pour ainsi dire, dans toute la nation l'âme des confédérés. ». Žr.: Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 959.

⁸³¹ « Je voudrais qu'on érigea un monument en sa mémoire, qu'on y mît le nom de tous les Confédérés [...] qu'on institua une solemnité périodique pour la célébrer tous les dix ans [...] » Žr.: Rousseau J.-J., *ibid.*, p. 961.

⁸³² Ir M. Grimm, savo laikraštyje *Correspondance littéraire philosophique et critique* (janvier 1773, p. 179) galvojo, kad Ž. Ž. Ruso, taikydamas senovines institucijas modernių valstybių santvarkoms, buvo neteisus.

⁸³³ « Il suffira de rappeler le zèle manifesté par les Confédérés de Bar et leur émissaire Wielhorski auprès des physiocrates, de Mably ou de Rousseau, tous conviés à réformer la Pologne, mais dans les nuées ». Žr.: Favre J., *L'encyclopédie en Pologne*, communication de M. Jean Favre à l'Association internationale des études françaises, à Paris, le 27 août 1951, in: *Cahier de l'association internationale des études françaises*, 1951, vol. n. 1–2, p. 43.

2 skyrius. Mokslas

„Lenkų tauta lėtokai vystė mokslus, bet tai jai dovanotina. Kiekvienam jos žingsniui trukdė kliūtys, jai nuolat reikėdavo, padėjus plunksną, paimti kardą: dėl to lenkų rašytojai buvo kaip žaibai audrose⁸³⁴».

Markizas Luji Antuanas de Karačiolis

XVIII a. Vakarų Europa patyrė reikšmingą mokslų vystymąsi, o Abiejų Tautų Respublika dėl archajiškos visuomenės organizacijos ir politinio nestabilumo atsiliko mokslo srityje. Respublikos intelektualams siekiant tobulinti švietimo sistemą reikėjo ne tik ją pertvarkyti, bet taip pat įdarbinti gabių specialistų iš užsienio. Šiame skyriuje siekiama atsakyti į šiuos klausimus: kokie prancūzų mokslininkai suvaidino žymesnį vaidmenį plėtojant mokslus Abiejų Tautų Respublikoje? Kokia buvo jų veikla? Kokia jų veiklos reikšmė mokslų vystymuisi Respublikoje?

Toliau bus aptariami: gamtos mokslai (I), medicina (II), matematika bei astronomija (III).

2.1. Gamtos mokslai

XVIII a. ypač augo susidomėjimas gamtos mokslais⁸³⁵. Prancūzas Žanas Etjenas Getaras (*Jean-Etienne Guettard*, 1715–1786) ir britas Viljamas Smitas (*William Smith*, 1769–1839) sukūrė pirmuosius geologinius žemėlapius. Žoržas Lui Lekleras de Bufonas (*Georges-Louis Leclerc de Buffon*) 1749 m. publikavo veikalus *Žemės teorija (Théorie de la Terre)* bei 1779 m. *Gamtos epochos (Epoques de la Nature)*, kuriuose siekė apibūdinti geologinius laikus ir

⁸³⁴ « Ainsi la Nation Polonoise est vraiment excusable, si elle n'avança que lentement dans la carrière des sciences. A chaque pas elle trouvoit des obstacles qui ne lui permettoient pas d'aller loin. Il falloit continuellement quitter la plume, pour prendre le sabre ; de sorte que les écrivains Polonois furent comme les éclairs qui se forment au sein des orages ». Žr.: Caraccioli L.-A. , *La Pologne, telle qu'elle a été, telle qu'elle est, telle qu'elle sera*, seconde partie, Varsovie, Poitiers, 1775, p. 59.

⁸³⁵ Tarkowski R., *Nouvelles données sur le voyage de Jean-Etienne Guettard en Pologne (1760–1762)*, in: *Geosciences Comptes rendus*, Paris, Octobre 2004, p.1227–1232.

Žemės amžių⁸³⁶. XVIII a. geologijos mokslo reikšmingiausias tyrimo temos jau buvo apibrėžtos. Čia verta pažymėti, kad Ž. E. Getaras, tuo metu jau žymus gamtininkas, Prancūzijos karaliaus prašymu buvo išsiųstas į Abiejų Tautų Respubliką tyrinėti jos gamtą⁸³⁷. Respublikoje jis išbuvo dvejus metus (1760–1762) ir atliko daug tyrimų paleontologijos, botanikos, meteorologijos ir medicinos srityse. Ž. E. Getaras pirmasis aprašė Belovežo girios (*Puszczka Białowieska*) florą⁸³⁸ ir sudarė pirmąjį Respublikos geologinį žemėlapi⁸³⁹.

2.1.1. Etjenas de Rijelis

Žemdirbystės srityje pasižymėjo Respublikos kariuomenės generolas-majoras Etjenas de Rijelis (*Etienne de Rieule*), kuris kartu su vokiečiu gamtininku J. P. Karosi (*Jean-Philippe Carosi*) atliko geologinius tyrimus Lenkijoje⁸⁴⁰ ir tapo geru šios šalies žemdirbystės bei žemių specialistu. Kaip ankščiau paminėjome, jis buvo parašęs Edukacinei komisijai žemdirbystės vadovėlį.

XVIII a. agronomų veiklos dėka atsirado pedologija (mokslas apie dirvožemį), o E. de Rielis pats išsamiai pristatė Respublikos žemes savo veikale *Bendrieji dalykai apie žemės ūkį ir apie žemdirbystę Lenkijoje (Mémoire de l'agriculture en général et de l'agriculture de Pologne en particulier* (Berlynas, 1764)⁸⁴¹, išverstame į lenkų kalbą 1767 m. (*O gospodarstwie ziemiańskim w Polsce*, Warszawa, 1767) bei dedikuotame Stanislovui Augustui⁸⁴². Knyga

⁸³⁶ Furon R., *Géologie, histoire des sciences de la Terre*, in: *Encyclopaedia universalis*, corpus 8, Paris, 1985, p. 453.

⁸³⁷ Tarkowski R., *op. cit.*, p. 1227–1232.

⁸³⁸ Daszkiewicz P., *Malo znane dokumenty dotyczace historii polskiej botaniki*, in: *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, 40, 1995, p. 165–166.

⁸³⁹ Ž. E. Getaras parašė reikšmingų veikalų apie Respublikos gamtos istoriją: *Lenkijos dirvožemio ir rūdų aprašymas (Mémoire sur la nature du terrain de la Pologne et des minéraux qu'il renferme. Académie royale des sciences, 1764)*; *Pastebėjimai apie orus, padaryti Varšuvoje 1760, 1761, 1762 metais (Observations météorologiques faites à Varsovie pendant les années 1760, 1761 et 1762, Académie royale des sciences, 1764)*; *Veličkų druskos kasyklos aprašymas (Mémoire sur les mines de sel de Wieliczka en Pologne, Académie royale des sciences, 1764)*.

⁸⁴⁰ Fabre J., *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des lumières*, Paris, 1984, p. 284.

⁸⁴¹ Chardon de Rieule E., *Mémoire de l'agriculture en général, et de l'agriculture de Pologne en particulier: II. Mémoire des différents sols de Pologne, III. Mémoire des engrais*.

⁸⁴² Chardon de Rieule E., *O Gospodarstwie Ziemiańskim w powszechności, a osobliwie o Gospodarstwie Ziemiańskim w Polsce*, Warszawa, 1767; Majorek C. *Książki szkolne Komisji edukacji narodowej*,

sudaryta iš trijų dalių, iš kurių antroji vadinasi *Veikalas apie Lenkijos įvairius dirvožemius (Mémoire des différents sols de Pologne)*. Autorius suskirstė Lenkijos dirvožemį į septynias kategorijas, o iš šių dvi – dar į devynias pokategorijas. Jis davė tikslius nurodymus apie žemės dirvos sudėtį ir apie jos tyrimų metodus. Veikale pateikė ir rankinio zondo (kuris panašus į dar šiandien naudojamus zondus) detalus piešinys. Šio zondo pagalba galima sužinoti apie konkretaus žemės sklypo dirvos sudėtį.⁸⁴³

1766 m. Berlyne E. de Rijelis (tuo metu jis buvo karališkojo nekilnojamojo turto administratorius Lenkijoje) prancūzų kalba publikavo veikalą *Projektas siekiant be jokių išlaidų surinkti visos Lenkijos gamtinius išteklius (Projet pour rassembler sans aucune dépense toutes les richesses naturelles de la Pologne, Berlynas, 1766)*, kuriame siūlė įsteigti viešąjį gamtos istorijos kabinetą su valstybine kolekcija. Jo mintis buvo ta, kad visi tie, kurie domisi šiuo mokslu, turėtų siųsti kabinetui gamtos dalykus iš visos šalies⁸⁴⁴, o E. de Rijelis juos pats galėtų klasifikuoti⁸⁴⁵. Nors tas projektas įgyvendintas nebuvo, E. de Rijelį galima laikyti muziejininkystės pirmtaku Respublikoje⁸⁴⁶.

2.1.2. Žanas Emanuelis Žiliberas – gamtos mokslų tyrinėtojas

Gamtos mokslo srityje pasižymėjo Liono gydytojas ir gamtininkas Žanas Emanuelis Žiliberas⁸⁴⁷. Mokslininkas senai domėjosi augalais ne tik dėl mokslinių žinių, bet ir dėl jų naudos medicinai. Jo atvykimas į Abiejų Tautų

Warszawa, 1975, p. 413; Wołoszyński R., *Rieule Etienne Chardon de*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, tom XXXI / 2, zeszyt 129, 1988, p. 296–297.

⁸⁴³ Hryniewiecki B., *Stefan Chardon de Rieule i jego prace przyrodniczo-rolnicze*, 1947; Hryniewiecki B., *Stefan Chardon de Rieule jako prekursor fizjologii roślin w Polsce*, 1979; Boulaire J., *Histoire des pédologues et de la science des sols*, Paris, 1989, p. 55.

⁸⁴⁴ Hryniewiecki B., *Projekt Stefana de Rieule'a stworzenia w Warszawie Museum Przyrodniczego w wieku XVIII*, Warszawa, 1947, p. 114–118.

⁸⁴⁵ Wołoszyński R., *op. cit.*, 1988, p. 296–297.

⁸⁴⁶ Malinowski K., *Prekursorzy muzeologii polskiej*, Poznań, 1970, p. 11–12.

⁸⁴⁷ Apie Ž. E. Žilibero gyvenimą, žr.: Parent A., *Gydytojo botaniko Žano Emanuelio Žilibero pastebėjimai apie XVIII pabaigos lietuvių valstietijos gyvenimą*, in: *Liaudies kultūra*, 2014, nr. 3; Apie Ž. E. Žilibero veiklą Lietuvoje žr.: Parent A., *XVIII a. prancūzų gydytojų medicinos mokslo paveldas Lietuvoje XVIII a. paskutiniame ketvirtyje (Jeanas-Emmanuelis Gilbert'as, Nicolas Regnier, Jacques'as Briotet)*, in: *XVIII amžiaus studijos*, t. 2: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: Valstybė. Kultūra. Edukacija*, p. 2015, p. 122–146.

Respubliką susijęs su Lietuvos rūmų išdininko ir karališkųjų ekonomijų administratoriaus Lietuvoje grafo Antano Tyzenhauzo (1733–1785) veikla. 1775 m. gavęs valdovo Stanislovo Augusto pritarimą, A. Tyzenhauzas ėmė steigti ligoninę manufaktūrų darbininkams, veterinarijos mokyklą ir botanikos sodą. Tačiau šalyje stigo kompetentingų specialistų, galinčių dėstyti mediciną. Tuo tikslu A. Tyzenhauzas kreipėsi į šveicarų mokslininką Albrechtą von Halerį⁸⁴⁸, prašydamas jam rekomenduoti gydytoją, kuris galėtų įkurti tokią įstaigą. Šveicarų gydytojas kartu su Antanu Gouanu (*Antoine Gouan*, 1733–1821)⁸⁴⁹ rekomendavo prancūzą Ž. E. Žiliberą, kuris nuo 1768 m. dėstė anatomiją, chirurgiją ir gamtos mokslus Liono universiteto Medicinos fakultete⁸⁵⁰.

Liono gydytojui buvo pasiūlyta vykti dirbti į Lietuvą, ir šis sutiko⁸⁵¹. Prieš atvykdamas mokslininkas ruošėsi savo darbui: studijavo Paryžiaus botanikos sodo (*Jardin des plantes*) kolekcijas bei susitiko su Paryžiaus botanikais broliais Antuanu (*Antoine de Jussieu*, 1686–1758 m.), Žozefu (*Joseph de Jussieu*, 1704–1799 m.) ir Bernardu (*Bernard de Jussieu*, 1699–1776 m.) de Žiusje⁸⁵². Pakeliui, Vienoje, jis nupirko knygų ir 3000 augalų sėklų⁸⁵³.

Gardino priemiestyje Ž. E. Žiliberas ėmė vadovauti medicinos mokyklai ir pradėjo kurti karališkąjį botanikos sodą (*Hortus Grodnensis*), kuriame pasėjo ir pasodino ne tik vietinių medelių, bet ir porą tūkstančių kitų kraštų augalų ir samanų⁸⁵⁴. Šis sodas, kurio šiltnamiuose (pranc. *orangeries*) 1777 m. augo arti

⁸⁴⁸ Šveicarų gydytojas ir gamtininkas, žr.: Frixione E., *Albrecht von Haller (1707–1777)*, in: *Journal of Neurology*, February 2006, volume 253, issue 2, p. 265–266. Pastebėsime, kad 1772 m. paskelbtą savo veikalą *L'anarchie médicale ou la médecine considérée comme nuisible à la société* (Neuchâtel, 1772) Ž. E. Žiliberas buvo dedikavęs šiam Šveicarijos mokslininkui.

⁸⁴⁹ Prancūzų botanikas ir ichtiologas.

⁸⁵⁰ Gilibert J.-E., *Histoire des plantes d'Europe*, ou, *Eléments de botanique pratique*, t. premier, Lyon, 1798, p. VI; Sainte-Marie E., *Éloge historique de M. Jean-Emmanuel Gilibert*, Lyon, 1814, p. 2–3.

⁸⁵¹ Egzistuoja ir kita Ž. E. Žiliberio atvykimo į Lietuvą versija: 1775 m. Lione gydytojas susitiko su grafo Antano Tyzenhauzo pasiuntiniu, Rečicos vėliavininku Tadu Daunarovičiumi (*Tadeusz Downarowicz*). Grafas buvo siuntęs vėliavininką į Vakarų Europą su misija surasti medicinos specialistų Gardine steigiamai mokyklai. Pasiuntinys pasiūlė Ž. E. Žiliberui imtis šios mokyklos steigimo. Gydytojas susidomėjo projektu, priėmė pasiūlymą ir tais pačiais metais atvyko į Lietuvą. Žr.: Meškauskas J., *Lietuvos medicinos istorija, Medicinos mokslas, gyventojų medicininio ir socialinio aprūpinimo istorinė ir dokumentinė apžvalga*, 1987, p. 21–27; Sławiński W., Gilibert Jan Emanuel, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. VII/5, z. 35, 1948–1958, p. 465–466.

⁸⁵² Daszkiewicz P., *Sur les forêts de Lithuanie*, in: *Cahiers lituaniens*, n. 5, automne 2004, p. 21–27.

⁸⁵³ Meškauskas J., *op. cit.*, p. 27.

⁸⁵⁴ *Ibid.*, p. 28.

tūkstančio rūšių iš užsienio atgabentų augalų, skirtų gydymui⁸⁵⁵, buvo mėgstamas lankytojų. Remdamasis parko augalais kaip vaizdine medžiaga, Ž. E. Žiliberas skaitė paskaitas apie gamtos mokslą⁸⁵⁶.

1788 m. balandį Paryžiaus laikraštyje *Journal de médecine* Liono mokslininkas paskelbė straipsnį apie Gardino botanikos sode savo paties auginamą nuodingąją spigeliją (lot. *Spigelia anthelmia*, pranc. *spigelia anthelminthique*), kuriame aprašė šio augalo gydomąsias savybes. Ž. E. Žilibero nuomone, šis iš Brazilijos kilęs augalas labai veiksmingas gydant parazitų sukeltas ligas. Du drachmai (pranc. *deux drachmes*) šio augalo – vienas geriausių vaistų nuo kirminų“, – teigė gydytojas aprašęs, kaip nuodingosios spigelijos lapus naudojo nuo kirmėlių sukeltų konvulsijų kenčiančiam dešimties metų berniukui gydyti, ir pažymėdamas, jog „lapai labai sėkmingai išgydė vaiką“⁸⁵⁷.

Stanislovas Augustas, bendravęs su mokslininku ir žavėjęsis jo darbais, padovanojo jam *Flora danica* (*Danijos Flora*) – didelį Georgo Christiano Oederio (*Georg Christian Oeder*) 1766–1777 m. parašytą veikalą, apibendrinantį šiaurės šalių botaniką. Uždarius medicinos mokyklą Gardine 1781 m., Liono gydytojui buvo pasiūlytas kitas darbas – dėstyti naujai įsteigtoje Gamtos istorijos katedroje Vilniaus universitete⁸⁵⁸. Ž. E. Žiliberas priėmė šį pasiūlymą ir kartu atsigabeno į Vilnių 76 vežimus su knygomis, medicinos reikmenimis ir surinkta augalų kolekcija. Persikėlęs į Vilnių, jis prisijungė prie naujai įsteigtos Medicinos kolegijos⁸⁵⁹. 1781–1783 m. vadovavo katedrai, skaitė paskaitas lotyniškai.

⁸⁵⁵ *Supplément pour les journaux politiques, ou gazettes des gazettes des mois d'Octobre, Novembre et Décembre 1777*, p. 23.

⁸⁵⁶ Lempicki S. (red.), *Okrąg Lwowski towarz. Nauczycieli szkół srednich i wyszzych w holdzie Komisji Edukacji narodowej i Stanisl. Konarskiemu. Epoka wielkiej reformy*, in: *Studia i materiały do dziejów oświaty w Polsce XVIII wieku*, Lwów-Warszawa, 1923, p. 92.

⁸⁵⁷ *Journal de médecine, chirurgie, pharmacie, etc., dédié à Monsieur, frère du roi*, avril 1788, t. LXXV, Paris, p. 358.

⁸⁵⁸ Tais pačiais metais Vilniaus universitetas organizavo atvirą konkursą į steigiamos Gamtos mokslų katedros vadovo pareigas. Buvo du kandidatai: žymus Kaselio vyriausiosios mokyklos profesorius, buvęs brito Džeimso Kuko (*James Cook*) kelionės aplink pasaulį dalyvis Georgas Forsteris ir Ž. E. Žiliberas. Pastarasis ir buvo išrinktas. Žr.: Gabryel B., *Historia zoologii w Polsce do r. 1918*, cz 1 i 2, Lublin, 1947, p. 253; *Geologija Vilniaus universitete*, tarptautinės konferencijos medžiaga, Vilnius, 2003, p. 10.

⁸⁵⁹ Gilibert J.-E., *Flora lithuanica inchoata, seu enumeratio plantarum quas circa Grodnam collegit et determinavit Joannes Emmanuel Gilibert*, Collectio 1–3, Grodnæ, 1781; collectio 4–5, Vilnæ, 1782, p. IV–V.

Veikale *Prospectus Lectionum ex anno 1781 in annum 1782* (Vilnius, 1781) mokslininkas aprašė savo botanikos mokymo programą: bendrąjį mokymą apie augalus, augalų pavadinimų principus ir naudingų augalų savybių analizę. Be to, į programą įtrauktos ekskursijos, kuriomis buvo planuojama supažindinti studentus su Lietuvos flora⁸⁶⁰. Savo veikale *Indagatores Naturae* (1781)⁸⁶¹ Ž. E. Žiliberas pristatė savo naudojamus metodus. Dar kitame veikale, pavadintame *Exercitium botanicum*⁸⁶², aiškinami Ž. E. Žilibero metodai ir jo pasiekti rezultatai. Tai buvo pirmas kartas, kai Respublikoje buvo sukurta tokia gamtos mokslo programa, kur gamtos mokslas pateikiamas kaip vieninga visuma. Dėl to visi jo aspektai turi būti suvokti išėjus visą kursą⁸⁶³.

1781 m. Ž. E. Žiliberas parašė ir išspausdino reikšmingą didžiulį darbą, kuriame pirmą kartą buvo pristatyta Lietuvos flora (*Flora Lituanica*⁸⁶⁴). Veikale aprašomos 329 augalų rūšys. Trys tomai buvo išspausdinti pačiame Gardine, o du – Vilniuje. Be to, Vilniuje (šiandien Pilies g. 22), kaip ir Gardine, mokslininkas įveisė botanikos sodą. Ž. E. Žiliberas taip pat tyrinėjo mineralus ir su savimi į Vilnių atsivežė mineralų, uolienu, fosilijų, kriauklių ir augalų kolekciją, kuri davė pradžią Vilniaus universiteto gamtos istorijos kabinetui⁸⁶⁵. Sodui kurti buvo panaudoti iš Gardino atsivežti sėklos ir augalai, dar žinoma, kad ir jo draugas Stanislovas Augustas perdavė mokslininkui sėklų iš Anglijos, gautų iš Danielo Solandero, buvusio kapitono Džeimso Kuko (*James Cook*) įgulos nario.

Botanikos sodo augalai buvo naudojami vaistams paruošti. Botanikos sodas kartu su studentų mokymu apie vaistažolių auginimą ir panaudojimą tapo

⁸⁶⁰ Grębecka W., *L'enseignement de la botanique à Vilna (1781–1830)*, in: *Kwartalnik Historii i Nauki*, 1979, n. 3, XXIV, p. 599.

⁸⁶¹ Gilibert J.-E., *Indagatores naturae in Lithuania*, Vilnae, 1781.

⁸⁶² Gilibert J.-E., *Exercitium botanicum in schola principe Universitatis Vilnensis habendum die mensis Julii ano 1782 seu enumeratio methodica plantarum tam indegenarum quam exoticarum, quas proprie Marte determinaverunt Alumni in campis Vilnensibus, aut in horto Botanico Universitatis, quasque juxta leges artis. Demonstrabunt praeside Jean Emmanuel Gilibert*.

⁸⁶³ Grębecka W., *op. cit.*, p. 600.

⁸⁶⁴ Gilibert J.-E., *Flora Lituanica inchoata, seu enumeratio plantarum quas circa Grodnam collegit et determinavit Joannes, Emmanuel Gilbert*, Collectio 1-3, Grodnae: 1781; collectio 4–5, Vilniae: 1782.

⁸⁶⁵ Paškevičius J. (sud.), *Geologija Vilniaus universitete*, tarptautinės konferencijos medžiaga, Vilnius, 2003, p. 10; Paškevičius J., *Geologija Vilniaus ir Kauno universitetuose nuo Mineralogijos katedros įkūrimo*, in: *Geologija*, 2013, vol. 55, nr. 1(81), p. 23–39.

Vilniaus universiteto farmakologijos pagrindu⁸⁶⁶. Gydytojas botanikas taip pat ėmėsi vadovauti ir universiteto vaistinei, įsteigta dar 1758 m. Ž. E. Žiliberio dėka Vilniaus universitetas užsienyje įsigijo ir mikroskopą. Be to, jo prašymu Vilniaus vaivados Karolio Stanislovo Radvilos (*Karol Stanisław Radziwiłł Panie Kochanku*, 1734–1790) stiklo gamykloje Nalibokuose, Nemuno aukštupyje, buvo pagaminti specialūs stiklo indai, reikalingi jo paskaitoms. Taip pat yra žinoma, kad Ž. E. Žiliberas rūpinosi viena A. Tyzenhauzo ir karaliaus medžioklio jam dovanota stumbro patele, kurią aprašė kaip gamtininkas. Tai buvo pirmasis mokslinis europietiško stumbro aprašymas, pateiktas veikalė *Miscellanea observatio prima de bove, uro, seu de bisone Lithuanico*⁸⁶⁷.

Vis dėlto Vilniaus akademijos bendruomenės ir prancūzų gydytojo santykiai buvo gana įtempti. Tikėtina, kad tiek dėl dėstyto turinio, tiek dėl pažangesnių minčių gydytojas nesutarė su kolegomis jėzuitais ir universiteto vadovybe. Ž. E. Žiliberio darbai kai kurių universiteto kolegų buvo išjuokiami kaip „beprasmiškas vargas dėl bedieviškų smulkmenų“⁸⁶⁸. Ypač jiems nepatiko, kad Ž. E. Žiliberas, pritaikęs Karlo Linėjaus sistemą, suklasifikavo gėles pagal jų žiedų lytį. Mat ši koncepcija prieštaravo bibliniam pasaulio sutvėrimui (vėliau mokslininkas G. Forsteris, Ž. E. Žiliberio įpėdinis gamtos istorijos katedros vadovybėje, buvo susidūręs su panašia kritika). Dėl to, mokslininkui jau išvykus atgal į Prancūziją, eksjėzuitų reikalavimu jo *Flora lithuanica* buvo išmesta iš Vilniaus vyriausiosios mokyklos bibliotekos lentynų ir atiduota tabako fabrikui Vingyje.

1783 m. Edukacinė komisija sumokėjo Ž. E. Žiliberui įsiskolinimą ir pasiūlė jam vykti dėstyti į Varšuvą. Tačiau dėl asmeninių bei sveikatos problemų mokslininkas atsisakė pasiūlymo ir grįžo atgal į Prancūziją palikdamas Vilniaus universiteto bibliotekai 3000 knygų, susijusių su savo vykdytais tyrimais. Turėdamas Stanislovo Augusto rekomendacijas ir jo paramą, Ž. E. Žiliberas

⁸⁶⁶ Biziulevičius S., *op. cit.*, p. 48.

⁸⁶⁷ Gilibert J.-E., *Exercotum botanicum in schola principe Universitatis Vilnensis habendum die mensis Julii ano 1782 seu enumeratio methodica plantarum tam indigenarum quam exoticarum, quas proprie marte determinaverunt Alumni in campis Vilnensibus, aut in horto Botanico Universitatis, quasque juxta leges artis. Demonstrabunt praeside Jean Emmanuel Gilibert*, p. 62–79.

⁸⁶⁸ Paškevičius J., *op. cit.*, p.11.

greitai rado gydytojo darbo vietą Prancūzijoje. Įsidarbino Liono ligoninėje⁸⁶⁹. 1783 m. sugrįžęs į Prancūziją, mokslininkas publikavo tekstus apie Lietuvos klimatą⁸⁷⁰, geologiją⁸⁷¹, miškus⁸⁷² ir valstiečių gyvenimą⁸⁷³.

Ž. E. Žiliberio darbai turėjo didelę įtaką botanikui Stanislovui Jundzilui (*Stanislaw Bonifacy Jundzill*, 1761–1847)⁸⁷⁴. Šis prancūzų mokslininkas paliko gerą įspūdį ir savo studentams, ką liudija Ursino Niemcevičiaus memuarai, aprašantys jo kelionę į Lioną: „ten aš susitikau su ponu Žiliberu, kuris vadovavo Vilniaus universiteto gamtos mokslo ir botanikos katedrai. Jis džiaugėsi mane matydamas. Šis didis žmogus, *Flora Lituanica* autorius, išlaikė tokį prisirišimą Lenkijai, kad mes praleidome vakarą kaip tėvynainiai“⁸⁷⁵.

2.2. Medicina

Iki XVIII a. paskutiniojo trečdalis Lietuvoje nebuvo medicinos mokyklos. Nors 1641 m. jėzuitai buvo gavę leidimą iš Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vladislovo Vazos įsteigti Medicinos fakultetą

⁸⁶⁹ Revoliucijos laikais Ž. E. Žiliberas, nešališkas mokslininkas, tačiau jausmingas žmogus, patyrė tiek daug nelaimių, kad net du kartus bandė nusižudyti. Pasibaigus terorui, jis 1795–1803 m. buvo paskirtas Liono centrinės mokyklos (*Ecole centrale de Lyon*) direktoriumi, o 1804–1808 m. vadovavo miesto botanikos sodui. 1814 m. rugsėjo 2 d. mirė ištiktas apopleksijos. Žr.: Sainte-Marie E., *op. cit.*, p. 4–8.

⁸⁷⁰ Gilbert J.-E., *Observations sur le climat de Lithuanie*, in: *Le médecin naturaliste, ou observations de médecine et d'histoire naturelle*, Paris-Lyon, 1800, p. 319–322.

⁸⁷¹ Gilbert J.-E., *Mémoire sur la géographie physique du grand duché de Lithuanie, lu dans une séance de l'académie de Lyon*, en 1783, in: *Le médecin naturaliste, ou observations de médecine et d'histoire naturelle*, Paris-Lyon, 1800, p. 297–319.

⁸⁷² Gilbert J.-E., *Sur les forêts de Lithuanie, lu à la société d'agriculture de Lyon en 1784*, in: *Démonstrations élémentaires de botanique*, tome premier, Lyon, 1796, p. XXXIII–XXXIX.

⁸⁷³ Gilbert J.-E., *Tableau de l'économie rurale en Lituanie*, in: *Histoire des plantes d'Europe et étrangères, les plus communes, les plus utiles et les plus curieuses, ou éléments de botanique tome troisième*, Lyon, 1806, p. XVIII–XXXI. Vertimas į lietuvių kalbą: Parent A., *Gydytojo botaniko Žano Emanuelio Žiliberio pastebėjimai apie XVIII a. pabaigos lietuvių valstietijos gyvenimą*, in: *Liaudies kultūra*, 2014–3, p. 44–52.

⁸⁷⁴ Grębecka W., *op. cit.*, p. 603. Verta pažymėti, kad XVIII a. parašyti prancūzų gamtininkų darbai net XX a. kėlė Lenkijos ir Lietuvos mokslininkų susidomėjimą. 1936 m. garsus lietuvių botanikas Liudas Vailionis (1886–1939) *Kosmos* žurnale parašė straipsnį apie gamtininką Žaną Lamarką (*Jean Lamarck*, 1744–1829). Straipsnis sukėlė didelę diskusiją evoliucionizmo tema Vytauto Didžiojo universitete. Žr.: Vailionytė D., *Liudas Vailionis*, Kaunas, 2011, p. 90, 92, 206–247.

⁸⁷⁵ « Lyon [...] J'y ai retrouvé M. Gilbert qui occupait à l'Université de Wilno la chaire d'histoire naturelle et de botanique. Il était content de me revoir, et tel est l'attachement que ce grand homme, auteur de l'ouvrage *Flora Lituanica*, a gardé à la Pologne, que nous avons tous les deux passé la soirée comme des compatriotes ». Žr.: Nieuwazny A., Laforest Chr., *De tout temps amis, cinq siècles de relations franco-polonaises*, 2004, Paris, p. 136.

Vilniaus akademijoje, tokiu leidimu pasinaudota nebuvo⁸⁷⁶. Palankios sąlygos pertvarkyti visą šalies švietimo sistemą susidarė 1773 m., kai, panaikinus Jėzuitų ordiną, buvo įkurta Tautinė edukacinė komisija, kuri gerokai prisidėjo prie medicinos specialistų rengimo ir medicinos mokslo Lietuvoje plėtojimo.

XVIII a. aštuntajame dešimtmetyje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje išryškėjo dvi medicinos mokyklos steigimo iniciatyvos. Viena iniciatyva kilo iš grafo Antano Tyzenhauzo, kurio pastangomis Gardine buvo įsteigta Karališkoji medicinos mokykla. Kitas medicinos mokyklos steigimo iniciatorius buvo vyskupas I. J. Masalskis, 1774 m. Vilniuje įkūręs anatomijos ir chirurgijos mokyklą, kuri 1780 m. lapkričio 2 d. Edukacinės komisijos sprendimu buvo perleista Vilniaus universitetui, o dar po metų šiame universitete buvo oficialiai įsteigta Medicinos kolegija (*Collegium medicum*)⁸⁷⁷. Taip buvo sudarytos sąlygos planingam teoriniam ir praktiniam gydytojų rengimui⁸⁷⁸.

Prie Lietuvos medicinos mokslo plėtojimo XVIII a. paskutiniame ketvirtyje daug prisidėjo trys iš Prancūzijos karalystės atvykę gydytojai – Ž. E. Žiliberas, N. Renjė ir Žakas Briotė.

2.2.1. Žanas Emanuelis Žiliberas – medikas

1775 m. atvykęs į Gardiną Ž. E. Žiliberas ėmėsi organizuoti medicinos mokyklą ir ligoninę. Mokymas prasidėjo jau 1776 m., nors Karališkoji medicinos mokykla, šaltiniuose įvardijama Karališkąja medicinos akademija (*Académie royale de médecine*)⁸⁷⁹, buvo oficialiai atidaryta 1777 m.⁸⁸⁰ Mokyklos tikslas buvo rengti gydytojus, chirurgus ir akušeres, joje buvo įrengtas

⁸⁷⁶ Meškauskas J., *op. cit.*, p. 21–27, 31–32.

⁸⁷⁷ Edel Ph., *Nicolas Regnier et Louis-Henri Bojanus, deux professeurs d'Alsace à l'université de Vilna/Wilno (fin XVIIIe s. – début XIXe s.)*, in: *Annales de l'académie polonaise des sciences*, Varsovie-Paris, 2013, vol. 15, p. 223. Parent A., *XVIII a. prancūzų gydytojų medicinos mokslo paveldas Lietuvoje XVIII a. paskutiniame ketvirtyje (Jeanas-Emmanuelis Gilibert'as, Nicolas Regnier, Jacques'as Briotet)*, in: *XVIII a. studijos*, t. II, 2015, p. 123

⁸⁷⁸ Raila E., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Vyriausioji mokykla (1773–1803)*, in: *Alma Mater Vilnensis: Vilniaus universiteto istorijos bruožai*, kolektyvinė monografija, Vilnius, 2009, p. 424–425.

⁸⁷⁹ Plg. Ž. E. Žilibero laiškas Liono medicinos profesoriui Luji Vite (*Louis Vitet*), paskelbtas laikraštyje *Supplément pour les journaux politiques, ou Gazettes des gazettes des mois d'Octobre, Novembre et Décembre 1777*, Bouillon, p. 23.

⁸⁸⁰ Parent A., *op. cit.*, p. 124.

anatomijos amfiteatras⁸⁸¹. Mokyklos įsteigimas sulaukė plataus susidomėjimo šalyje ir užsienyje. 1777 m. rugsėjo 15 d. Karališkąją medicinos akademiją aplankė valdovas Stanislovas Augustas. Belgų laikraštis *Journal politique*, aprašydamas šį įvykį, paminėjo, jog „karalius džiaugėsi matydamas anatomijos pamokų progresą“, o „susižavėjęs mokyklos populiarumu“, patvirtino mokyklos mokymo planą⁸⁸².

Ž. E. Žiliberas buvo ne vien mokyklos direktorius ir dėstytojas (dėstė medicinos ir veterinarijos kursus, chirurgiją ir gamtos mokslą), bet ir vadovavo ligoninei⁸⁸³. Ž. E. Žiliberas buvo vitalizmo (*vitalisme*) propaguotojas. Jis tikėjo gamtos (t. y. paciento) gyvybiškumu, jo atsparumo jėga. Vitalizmo kryptis buvo stipri Monpeljė universitete, kuriame Ž. E. Žiliberas studijavo. Gydydamas savo pacientus jis taikydavo „laukimo (laukiantį) gydymą“ (pranc. *traitement expectant*), t. y. leido gamtai gydyti pačiai, kuo mažiau įsikišant gydytojui⁸⁸⁴. Stebėjimai, kuriuos Ž. E. Žiliberas atliko dirbdamas Gardine, paskatino dar labiau pasitikėti vitalizmo efektyvumu.

Dirbdamas Gardine, Ž. E. Žiliberas rengė ligų aprašymus, vykdė ligų eigos stebėjimus ir ieškojo būdų, kaip šias ligas gydyti. Mediko parengtas stebėjimų aprašymas *Recueil d'observations relatives à la médecine expectante faites dans l'hôpital royal de Grodno, depuis 1774 jusques 1781* (Rinkinys pastebėjimų apie laukimo mediciną, padarytų Gardine Karališkojoje ligoninėje 1774–1781 metais)⁸⁸⁵ – unikalus informacijos šaltinis ligų ir gydymo istorijai Lietuvoje pažinti. Ž. E. Žiliberas norėjo „pristatyti faktus, kurie geriau padės

⁸⁸¹ Drašutienė G., Venckauskas A., *op. cit.*, p. 10.

⁸⁸² *Supplément pour les journaux politiques, op. cit.*, p. 22–24.

⁸⁸³ Parent A., *op. cit.*, p. 125.

⁸⁸⁴⁸⁸⁴ Apie Dr. Žilibero vitalizmo pritaikymą jo pacientams lietuviams žr.: Parent A., *From the Montpellier Faculty of Medicine to the Grodno Royal School of Medicine: How Dr. Jean-Emmanuel Gilibert applied medical vitalism to heal his Lithuanian patients*, in: *XVIII amžiaus studijos*, t. 3: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Iššūkiai. Laimėjimai. Netektys*, Vilnius, 2016, p. 210–237.

⁸⁸⁵ Gilibert J.-E., *Recueil d'observations relatives à la médecine expectante faites dans l'hôpital royal de Grodno, depuis 1774 jusques 1781*, in: Gilibert J.-E., *L'autocratie de la nature, op. cit.*, p. 40. Čia galima pažymėti, kad Ž. E. Žilibero pastebėjimai apie ligas Lietuvoje pateikti ir kitoje jo knygoje *Annotations relatives aux maladies observées à Grodno en Lithuanie, depuis 1775 jusqu'en 1781*, in: Gilibert J.-E., *Le médecin naturaliste, ou Observations de médecine et d'histoire naturelle*, Paris-Lyon, 1800, p. 98–147.

suzinoti apie lietuvių pacientų ligas Gardine⁸⁸⁶. Tai buvo itin svarbu, nes lietuviai tada buvo „mažai tiek savo moralinėmis, tiek ir fizinėmis savybėmis pažinta tauta“⁸⁸⁷. Toliau aptarkime reikšmingiausias mokslininko pastabas.

Pradėkime nuo Ž. E. Žilibero įžvalgų apie uždegiminį karščiavimą (*fièvres sinoches*). Mokslininkas pastebėjo, kad paprastoji ir puvėsinė karštinė (šiltinė), buvo gana įpratos ligos, ir nelabai skyrėsi nuo įvairių raupų ir protarpinių karščiavimų⁸⁸⁸. Per šešerius Ž. E. Žilibero darbo metus dėl šių ligų daugiau nei du šimtai pacientų buvo gydomi lignoninėje⁸⁸⁹, ir tik vienas pacientas mirė nuo šiltinės. Kaip pažymi Ž. E. Žiliberas, „aštuntoją dieną nuo susirgimo jis buvo išgėręs kažkokio alkoholio, kuris sukėlė kliedesius, o galiausiai ir mirtiną letargiją“⁸⁹⁰. Ž. E. Žiliberas rėmėsi Antonu de Haenu⁸⁹¹, kuris kaip ir Hipokratas⁸⁹² bei Georgas Ernstas Stahlis (*Georg Ernst Stahl, 1659–1734*)⁸⁹³ pripažino gamtos svarbą gydyti karščiavimus ir uždegimus. Ž. E. Žiliberas pastebėjo, kad tiems pacientams, kuriems buvo pritaikomas vadinamasis „laukiantis gydymas“, sekėsi geriau negu tiems, kuriems buvo taikomas aktyvus gydymas. Pastarieji buvo gydomi naudojant vaistus, skatinančius skysčių

⁸⁸⁶ « présenter les faits qui peuvent éclairer l'histoire des maladies des Lithuaniens à Grodno ». See Jean-Emmanuel Gilbert, *L'autocratie de la nature*, p. 42.

⁸⁸⁷ « un peuple aussi peu connu pour le moral que pour le physique », Jean-Emmanuel Gilbert, *ibid.*, p. 37. Apie Lietuvos valstietijos gyvenimo būdą tais laikais, įdomus ir unikalus jo *Tableau de l'économie rurale en Lithuanie*, in: Jean-Emmanuel Gilbert, *Histoire des plantes d'Europe et étrangères, les plus communes, les plus utiles et les plus curieuses, ou Elémens de botanique pratique*, tome troisième, Lyon, 1806, p. XVIII–XXXI. Vertimą į lietuvių kalbą žr.: Parent A., *Gydytojo botaniko Žano Emanuelio Žilibero pastebėjimai apie XVIII a. pabaigos lietuvių valstiečių gyvenimą*, in: *Liaudies kultūra*, nr. 3, 2014.

⁸⁸⁸ « Les fièvres éphémères, sinoches, simples et putrides. Ces trois espèces de fièvres étoient très fréquentes, dans mon hôpital de Grodno, elles ne sont pas plus essentiellement distinguées que les différentes espèces de petites véroles et de fièvres intermittentes ». See Jean-Emmanuel Gilbert, *L'autocratie de la nature*, p. 42.

⁸⁸⁹ « J'ai cependant eu pendant six ans plus de deux cents sujets attaqués de ces trois espèces de fièvres » Jean-Emmanuel Gilbert. *Ibid.*, p. 45.

⁸⁹⁰ « Je n'ai perdu qu'un seul sujet qui s'enivra avec de l'eau de vie au huitième jour d'une fièvre putride : le délire survint qui fut terminé par une léthargie mortelle ». See Jean-Emmanuel Gilbert, *ibid.*, p. 45.

⁸⁹¹ Anton de Haen (1704–1776), nyderlandų kilmės gydytojas, kuris turėjo reikšmingą vaidmenį medicinos srityje Austrijoje. See: Hirsch A.: „Haën, Anton van“, in: *Allgemeine Deutsche Biographie, herausgegeben von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, Band 10 (1879), p. 311–313.

⁸⁹² Senovės graikų gydytojas Hipokratas (460–377 pr. m. e./ 359 pr. m. e.), žinomas kaip „medicinos tėvas“, parodė, kad buvo interakcija tarp žmogaus kūno ir gamtos, kažkoks „vitalizmas“. Žr. Littré E., *Oeuvres complètes d'Hippocrate*, t. 1, Paris, 1839, p. 564; *Biographical dictionary*, Edinburgh, 2003, p. 730.

⁸⁹³ Georgas Ernstas Stahlis (*Georg-Ernst Stahl, 1659–1734*), vokiečių gydytojas, dėstė Halės universitete. Buvo vitalizmo propaguotojas. Žr.: *Biographical dictionary*, p. 1428.

išsiskyrimą iš organizmo natūraliu būdu: per išmatas, šlapimą, prakaitą. Toks gydymas dažnai turėdavo šalutinį poveikį, kurį taip pat reikėjo gydyti⁸⁹⁴. Laiške draugui Luji Vitetui (*Louis Vitet*)⁸⁹⁵ Ž. E. Žiliberas pastebėjo, kad plačiai paplitęs augalas kalninė arnika (*Arnica Montana*) Lietuvoje, ypač Vilniuje, darydavo tiesiog „stebuklus“ gydant šiltinę ir tridienę karštinę (t. y. kai karščiaavimas atsiranda kas trečią dieną)⁸⁹⁶.

Gydytojas taip pat analizavo katarinį karščiaavimą (*fièvres catharrales*)⁸⁹⁷. Šiandien katarinis karščiaavimas priskiriamas tik gyvūnams, tačiau Ž. E. Žilibero laikais tokiu buvo laikomas karščiaavimas, atsiradęs kartu su sloga⁸⁹⁸. Dėl oro temperatūrų kaitos jis buvo gana įprastas Lietuvoje, ypač žiemą. Ž. E. Žiliberas pastebėjo, kad nepaisant oro temperatūros svyravimų, lietuviai vienodai šildo savo namus, o rezultatas yra tas, kad kada jie išeina iš namų, jie lengvai gauna slogą (*catarrhe*) arba turi karštį⁸⁹⁹. Toks katarinis karščiaavimas buvo atsitiktinis, tačiau kildavo ir jo epidemijų, kaip, pavyzdžiui 1781–1782 m. žiemą Vilniuje, kada daugelis studentų ir profesorių susirgo sloga. Iš šimto pacientų, kuriuos savuoju metodu gydė Ž. E. Žiliberas, tik vienas, „sangvinikas“⁹⁰⁰, pradėjo kliedėti antrą gydymo dieną. Paprastai pacientai turėjo gulėti lovoje, laikytis paskirtos dietos ir gerti veronikos (lot. *veronica latifolia*) žiedų arbatą su

⁸⁹⁴ Gilbert J.-E., *L'autocratie de la nature*, p. 45–46.

⁸⁹⁵ Daktaras Luji Vitet (*Louis Vitet*, 1736–1809) tobulino lignoninių veikimą. Jis įkūrė akušerijos mokyklą Lione. Revoliucijos laikais buvo išrinktas miesto meru. Jis buvo artimas Ž. E. Žilibero draugas. L. Vitetas dedikavo savo *Médecine expectante* (Lyon, 1803) dviems gydytojams. Vienas iš jų buvo Ž. E. Žiliberas. Tarp kitų darbų jis parašė: *Observations sur les maladies régnantes à Lyon, accompagnées d'observations météorologiques, faites en commun avec M. Petetin, journal commencé en novembre 1768* (Lyon, 1768–1784); *Traité de la sangsue médicinale* (Paris, 1809). Žr.: *Dictionnaire des sciences médicales, biographie médicale*, tome septième, Paris: chez C.L.F. Panckoucke, 1825, p. 441–443.

⁸⁹⁶ Ž. E. Žilibero laiško, rašyto dr. Vitetui 1776 m. rugsėjo (spalio ?) 6 d. Varšuvoje, kopija. Vilniaus universiteto biblioteka, Rankraščių skyrius, F. 26–2765.

⁸⁹⁷ Gilbert J.-E., *L'autocratie de la nature*, p. 46.

⁸⁹⁸ Col de Vilers E., *Dictionnaire françois-latin, des termes de médecine, et de chirurgie, avec leur définition, leur division, et leur étymologie*, Paris: chez Le Mercier, 1753, p. 359–360.

⁸⁹⁹ Gilbert J.-E., *op. cit.*, p. 47.

⁹⁰⁰ XVIII a. vertinimu „sangvinikas – tas, kuriame kraujas vyrauja“ („Sanguin: celui en qui le sang prédomine“), žr.: *Dictionnaire de l'académie françoise*, tome second, 4e edition, Paris, 1762, p. 682. XVIII a. medicinoje dar plačiai buvo naudojama antikinė Klaudijaus Galeno humoralinė (keturių skysčių pusiausvyros) teorija. Pagal šią teoriją, sveikata priklausė nuo pusiausvyros tarp keturių kūno „humorų“: kraujo, gleivių, geltonosios tulžies ir juodosios tulžies. Todėl taikytas tradicinis „humorų“ (skysčių) šalinimo būdas. Žr.: Clarac Fr., Ternaux J.-P., *Encyclopédie historique des neurosciences*, Bruxelles, 2008, p. 459–460.

medumi⁹⁰¹. Ž. E. Žiliberas pastebėjo, kad geriausią būdą, kaip gydyti uždegiminę karštinę atrado vienas Lietuvos gydytojas, G. E. Sthalio metodikos šalininkas, tačiau jo pavardės nepateikė⁹⁰². Mes tik žinome, kad tas gydytojas, anot Ž. E. Žilibero, „teisingai suprato Apvaizdos planus, matydamas mišką pilną uogų, pačių tikriausių vaistų, tinkančių gydyti tiek stiprų karščiavimą, tiek ir skorbutą, labai paplitusį šitose žemėse“⁹⁰³.

Iš Ž. E. Žilibero užrašų žinome, kad nuo 1778 m. iki 1779 m. kovo raupų epidemija buvo apėmusi Gardiną. Tais laikais ši liga buvo paplitusi ir Europoje (pvz. 1774 m. nuo šios ligos mirė Prancūzijos karalius Liudvikas XV). Keturiasdešimt pacientų buvo gydomi Ž. E. Žilibero vadovaujamoje ligoninėje. Gydytojas sėkmingai panaudojo nuosaičių gydymą (*méthode tempérante*), nes tik vienas iš jo pacientų mirė. Ž. E. Žiliberas pastebėjo, kad tuo pat metu žydų gydytojai naudojo šildantį metodą (*méthode échauffante*)⁹⁰⁴, bet šis metodas nebuvo veiksmingas: daugiau nei trečdalis žydų vaikų mirė (62 iš 150)⁹⁰⁵.

Trys Ž. E. Žilibero vaikai taip pat kentėjo nuo raupų, kai jo nebuvo namuose (t. y. nuo 1782 m. gruodžio iki 1783 m. sausio). Jis gyrė savo žmoną, „turėjusią drąsos palikti juos gamtai“⁹⁰⁶ ir leisdavusiai vaikams kvėpuoti grynu oru. Rezultatas buvo pasiektas – visi vaikai išgyveno. Ž. E. Žiliberas padarė išvadą, jog „tie, kurie abejoja gamtos jėga turi prisiminti žvilgsnius šių mažų vaikų, kurie kasdien susidurdavę su rimta liga, buvo išgydyti tik vitalizmo

⁹⁰¹ Gilibert J.-E., *op. cit.*, 48–49.

⁹⁰² Visą savo gyvenimą Ž. E. Žiliberas žavėjosi G. Stahliu, laikydamas jį „didžiuoju genijumi, antruoju tarp gydytojų“ (t.y. po Hipokrato). «... ce grand génie, le second des médecins». Gilibert J.-E., *ibid.*, p. 38.

⁹⁰³ «La vraie méthode de traiter cette fièvre avoit été trouvée en Lituanie par un disciple de Stahl qui admiroit avec raison les vues de la Providence en voyant les forêts couvertes de baies acides, vrais spécifiques des fièvres ardentes et du scorbut si commun dans ces contrées». Gilibert J.-E., *op. cit.*, p. 52.

⁹⁰⁴ „šildymo metoda reikalauja vidinio naudojimo spiritiniais ir greitai išgaruojanrais vaistais, kurie sustiprino širdies jėgą, privalo humurų išeiti per odą. Kūnas turi būti gerai apdengtas, būti šiltame ore, kad poros paliktų atvirę. Bet tokia metoda pasirodė labai žalinga, ir patirtis pastatė kitą visiškai priešingą“. («...méthode échauffante, laquelle consiste dans l'usage intérieur de remèdes spiritueux et volatils, qui augmentent la force du Cœur, et disposent les humeurs à se porter vers la peau, ainsi qu'à tenir le corps bien couvert, et dans un air chaud, pour que les pores restent ouverts. Cette méthode toutefois s'est trouvée très pernicieuse, et l'expérience en a établi une tout à fait opposée»). Žr.: Retz N., *Nouvelles ou annales de médecine, chirurgie et pharmacie: Recueil raisonné de tout ce qu'il importe d'apprendre pour être au courant des connoissances et à l'abri des erreurs, relatives à l'art de guérir*, tome V, Paris, 1789, p. 153.

⁹⁰⁵ Gilibert J.-E., *L'autocratie de la nature*, p. 61.

⁹⁰⁶ Gilibert J.-E., *ibid.*, p. 61.

principu. Tikriausiai jie buvo labai laimingi, neturėję gerti vaistų⁹⁰⁷. Ž. E. Žiliberas taip pat pastebėjo, kad nepaisant paplitusios nuomonės, gilios žiemos iš tiesų nestabdo epidemijų. Jis rašė, jog Gardine ir Vilniuje „tūkstančių kartų [matė] vaikų su raupų pustulėmis, linksmi žaidžiančių ant ledo, kuriems tai nekėlė jokių nemalonumų“⁹⁰⁸.

Ž. E. Žiliberas taip pat aptarė marą, nors pats Gardine niekada nematė maru sergančio žmogaus. Jis žinojo, kad maras prasidėjo Lenkijoje ir Lietuvoje prieš jo atvykimą. Jis susitiko su keletu žmonių, kurie kentėjo nuo šios ligos, bendravo su chirurgais, gydžiusiais ligonius. Visi jam tvirtino, kad tie, kurie buvo „palikę gamtos rankose“, pasveiko greičiau⁹⁰⁹. Priešingai dominavusiam požiūriui, ne visi sirgę maru, kentėjo. Žiliberas rašė: „esu sutikęs keletą žydų, totorių, lietuvių, gydytų nuo maro, kurie man tvirtino, esą sirgo nesunkiai“⁹¹⁰.

Mokslininkas atkreipė dėmesį į Lietuvoje paplitusį susirgimą „rožė“ (lot. *erysipelas*), pastebėdamas, jog įvairaus amžiaus žmonės ja lengvai užsikrečia, ypač liepos ir rugpjūčio mėnesiais. Jo nuomone, tai buvo dėl to, kad manufaktūrų darbininkai mėgo vasarą miegoti lauke. Šimtas pacientų ligoninėje kentėjo nuo šios ligos ir paprastai gydėsi natūraliai. Jie tik turėjo laikytis dietos, sudarytos iš ryžių kremo (*crème de riz*) ir žolelių arbatos su kalio nitratu (*tisane nitrée*), o jų žaizdos buvo nuvalomos drungnu vandeniu. Kraujo nuleidimas buvo atliekamas tik tuo atveju, jeigu pacientas labai karščiudavo. Ž. E. Žiliberas mini, kad gydė 70 m. amžiaus žmogų, kurio rožė ir nudegimas ant galvos buvo toks stiprus, kad gydytojas užsakė net du kraujo nuleidimus⁹¹¹.

Anot Ž. E. Žilibero, rožė niekada nebuvo vietinė, išskyrus tuos atvejus, kai kartu iškildavo pūslė su niežuliu (*phlyctènes, phlictaines*)⁹¹². Tokiems

⁹⁰⁷ « Ceux qui seront tentés de douter du pouvoir de la nature n'ont qu'à réfléchir sur cette foule de petits enfans qui chaque jour présentent des maladies très graves et sont guéris par les seuls efforts du principe vital. Peut-être sont-ils très heureux de ne vouloir prendre aucun remède ». Žr.: Gilibert J.-E., *ibid.*, p. 61.

⁹⁰⁸ « ... j'ai vu cent fois des enfans couverts de pustules varioliques, jouer gaiment sur la glace sans éprouver aucun accident ». Žr.: Gilibert J.-E., *ibid.*, p. 62.

⁹⁰⁹ Gilibert J.-E., *ibid.*, p. 64.

⁹¹⁰ « Je me suis assuré que cela est très faux, j'ai vu plusieurs juifs Tartares, Lithuaniens guéris de la peste, qui m'ont assuré avoir été très peu malades ». Žr.: Gilibert J.-E., *ibid.*, p. 65.

⁹¹¹ Gilibert J.-E., *ibid.*, p. 66, 68.

⁹¹² *Ibid.*, p. 67.

pacientams gydytojas darė tepalą iš saldymedžio sulčių ir linų sėklų nuovi. Jis pastebėjo, kad liga trukdavo nuo trijų iki dvidešimt vienos dienos.

Kliedesio atveju aplink žaizdą dėdavo kelias dėles⁹¹³. Pasveikus, jeigu pacientui dar nebuvo apetito, gydytojas jam duodavo viduriaviną sukeliančios mikstūros (naudojo siauralapę velniapupę (*senna alexandrina*), pusę uncijos arba unciją magno sulfato, arba tris uncijas kavos tirschų)⁹¹⁴.

Ž. E. Žiliberas taip pat aptarė alkoholio vartojimą Respublikoje, laikydamas jį karščiavimo ir ūminių ligų priežastimi. Alkoholio vartojimas buvo palietęs praščiokus, tiek ir diduomenę⁹¹⁵. Savo darbe *Lietuvos kaimo ekonomikos aprašymas*, Ž. E. Žiliberas pastebėjo, kad valstiečiai „yra įpratę išgerti po tris arba keturias pintas likerio [...] ir tai nesukelia jiems jokio blogo efekto“. Toliau jis rašė: „aš pažinau tūkstančius lietuvių, vyresnių nei 70 metų amžiaus, kurie visą gyvenimą taip nesaikingai gėrė“⁹¹⁶. Konstatavęs lietuvių valstiečių atsparumą alkoholiui, Ž. E. Žiliberas abejojo gydytojais, kurie teigė, kad alkoholio vartojimas kenkia kūnui. Jam tai buvo dar vienas gyvybiškumo principo įrodymas, kada „prijaukinamos pavojingos priežastys“⁹¹⁷.

Gydytojas aptarė pleuritą ir peripneumoniją, arba krūtinplėvės (*pleura*) uždegimą. Jo nuomone ši liga, plačiai paplitusi Prancūzijoje, buvo reta Lenkijoje ir dar retesnė Lietuvoje. 1779 m. vasario ir kovo mėnesiais Gardino ligoninėje buvo apie dvidešimt pacientų, kurie kentėjo nuo pleuroperipneumonijos.

⁹¹³ Ž. E. Žiliberas naudoja terminą « tumeur » („navikas“), tačiau čia tai turi būti suprasta kaip „sutinimas“. « tumeur: enflure non ordinaire en quelque partie du corps ». Žr.: *Dictionnaire portatif de la langue françoise*, t. II, Lyon, 1775, p. 732.

⁹¹⁴ Jean-Emmanuel Gilibert, *ibid.*, p. 67–68.

⁹¹⁵ „Lietuvoje, kaip ir Lenkijoje, ne tik tauta, bet ir bajorai ir didikai vartoja vyną ir likerius nesaikingai. Dėl bet kokio reikalo, viešas ar privatus, pusė dalyvių būna girti. Aš mačiau po seimelių rūmų sales, nuklotas mirtinai girtais bajorais. Valstiečiai, vyrai ir moterys, tik nori pinigų įsigyti grūdų degtinei, padarytai pakankamai gerai su anžių sėklomis. « En Lithuanie comme en Pologne, non seulement le peuple, mais encore les nobles et les magnats sont adonnés à l'usage immodéré du vin et des liqueurs ; on ne termine aucune affaire soit générale, soit particulière, sans que la moitié au moins de l'assemblée ne soit ivre. J'ai vu après les diétines, les salles du palais jonchées de gentilhommes ivres-morts ; les paysans hommes et femmes ne désirent l'argent que pour boire une eau de vie de grains rendue assez agréable avec les semences d'anis », žr.: Gilibert J.-E., *ibid.*, p. 69.

⁹¹⁶ « L'habitude leur permet de boire trois ou quatre pintes de ces liqueurs, sans en être sensiblement incommodés. J'ai connu des milliers de Lithuaniens plus que septuagnaires, qui avoient commis ces excès toute leur vie ». Žr.: Gilibert J.-E., *Tableau de l'économie rurale en Lithuanie*, in: *Histoire des plantes d'Europe et étrangères, les plus communes, les plus utiles et les plus curieuses; ou éléments de botanique pratique*, tome troisième, Lyon, 1806, p. XXIX.

⁹¹⁷ Gilibert J.-E., *Ibid.*, p. XXIX.

Ž. E. Žiliberas mini, kad jam nepavyko išgydyti tik vieno jaunuolio, sirgusio peripneumonija, ir jis mirė.

Ieškodamas patvirtinimo vitalizmo teorijai Ž. E. Žiliberas aprašė atvejį apie tryliką sirgusių Lietuvos valstiečių, kurie, neturėdami pinigų vaistams nusipirkti, natūraliai išgijo. Gydytojo prašymu, keturi iš jų atvyko į Gardiną, kad pasakotų apie savo gydymąsi⁹¹⁸.

Aptardamas gydymo metodus, Ž. E. Žiliberas mini perskrosto balandžio panaudojimą: „perskrostat balandis, uždėtas ant skausmingos vietos, kartais padeda numalšinti skausmą“⁹¹⁹. Pastebėsime, kad XVIII a. balandžiai dažnai buvo naudojami gydymo tikslais. Apie tai buvo rašoma *Visuotiniame menų ir mokslų žodyne (Dictionnaire universel des arts et des sciences)*: „balandis yra labai naudingas medicinoje. Jis perpjaunamas į dvi dalis, o šios dalys iš karto uždedamos ant paciento galvos arba kitos kūno vietos, kad jį šildytų ir mažintų skausmą“⁹²⁰.

Analizuodamas kasdienę karštinę (*fièvre quotidienne*)⁹²¹ ir pavasario tridienę karštinę⁹²², Ž. E. Žiliberas teigė, jog jas sukelia epidemijos, o pacientai dažnai perserga abejomis karštinės formomis. Gardine tokia karštinės epidemija ištikdavo kone kiekvieną pavasarį. Iš 1500 ten dirbusių darbininkų kasmet

⁹¹⁸ Gilbert J.-E., *L'autocratie de la nature*, p. 72–73.

⁹¹⁹ « ... des pigeons ouverts vivants et appliqués sur le côté douloureux ont quelquefois calmé la douleur ». See Jean-Emmanuel Gilbert, *ibid.*, p. 74.

⁹²⁰ « Le pigeon est d'un grand usage dans la Médecine, et quelquefois on le coupe vif par la moitié pour l'appliquer sur la tête ou sur quelque autre partie, afin de fortifier la chaleur naturelle, de résoudre les restes de l'humeur qui a été la cause du mal. ». Žr.: « pigeon », in: *Le dictionnaire universel des arts et des sciences de M.D.C. de l'Académie Française*, t. 2, Paris, 1732, p. 221.

⁹²¹ „Kasdieninė karštinė (medicinoje): protarpinė karščiavimo rūšis, kuri ištinka kasdien kelioms valandoms. Ji yra žymiai retesnė nei tridienė ir keturdienė karštinė. Su tokia karštine gamta stengiasi išsilaisvinti nuo pavojingos medžiagos, kuri jai yra nepatogi ir kuri paprastai randasi virškinimo sistemoje“. (« Quotidienne, fièvre, (médecine) espèce de fièvre intermittente qui vient, cesse tous les jours, & est suivie de quelques heures d'intermission. Elle est beaucoup moins fréquente que la tierce & la quarte; dans cette fièvre la nature tâche de se délivrer elle-même du poids d'une matière morbifique qui lui est incommode, & qui se trouve communément exister dans les premières voies». Žr.: *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, t. 28, Genève, 1775, p. 182.

⁹²² „tridienė karštinė (medicinoje): karštinė, kuri grįžta kas antrą dieną su šalčio ir drebulio jausmu, pagreitetėjusiu pulsu, kuris pagreitetėja ištikus karščio priepuoliui. Tai yra plačiausiai paplitusi karštinės rūšis. Ja serga visi, nesvarbu amžius, lytis ar kūno sudėjimas“. («Tierce, fièvre, (médec.) : fièvre qui revient tous les deux jours, accompagnée de froid et de frisson, d'un pouls prompt et fréquent, que suit une chaleur incommode et brûlante; c'est l'espèce de fièvre la plus commune; elle attaque indistinctement les personnes de tout âge, de tout sexe, et de tout tempérament»). *Ibid.*, t. 33, Genève, 1779, p. 445.

mažiausiai 60 kentėjo nuo tridienės arba kasdienės karštinės⁹²³. Stebint karščiuojančius pacientus buvo gera proga matyti, kaip veikia „gamtos galia“. Ž. E. Žiliberas rašė: „aš pastebėjau, kad palikti gamtai pacientai turėjo drąsos kentėti ketvirtą, septintą, arba keturioliktą karščiavimą, jie atrodė geriau ir pasveikdavo greičiau, negu tie, kurie gaudavo vaistų, ypač, gaunantys daug kvinkino (lot. *quinquina*). Dėl to aš daugiau nei du šimtus pacientų gydžiau be kraujo nuleidimo, viduriavimo sukėlimo ar kvinkino“⁹²⁴.

Vasarinė karštinė, XVIII a. labai paplitusi Lione, buvo reta Gardine. Ž. E. Žiliberui pavyko užfiksuoti tik septynis keturdienės karštinės atvejus. Tačiau 1777 m. pasireiškė žalinga tridienė karštinė. Gardine, kuriame tuo metu buvo apie 3 000 gyventojų, buvo gydomi 42 šia liga sirgę pacientai. Ir tik trys iš jų mirė⁹²⁵. Gydytoją stebino pokyčiai karščio priepuolių išiktų pacientų veiduose. Jis rašė: „aš mačiau labai gražių moterų ir mergaičių, kurių veidus karštis deformuodavo taip, kad nebegalima buvo jų atpažinti. Jos sulysdavo, tačiau mėnuo laiko turint gerą apetitą joms sugražindavo šviežumą ir tvirtumą. Po šios ligos jos net tapdavo šviesesnės ir gražesnės, nei anksčiau“⁹²⁶.

Gydytojas stebėjosi, kad Lietuvoje karštinė paprastai buvo gydoma naudojant minimalią, sėklos dydžio, arseno dozę (*minima dosi*) su ketvirtadaliu pintos vandens. Savo veikale jis paminėjo keleto kilmingų žmonių atvejus, kurie vartojo Lietuvoje „žydų gydytojų paslaptimi“ vadintą arseną. Ž. E. Žiliberas pripažįsta, kad pacientai išgijo „be fatališkų pasekmių“⁹²⁷. Tačiau sekdamas G.Stahlu, Ž. E. Žiliberas pasisakė už tai, kad toks būdas būtų uždraustas.

⁹²³ Gilbert J.-E., *L'autocratie de la nature*, p. 76.

⁹²⁴ « J'ai remarqué que les malades abandonnés à la nature, qui avoient le courage de souffrir le quatrième, septième ou quatorzième accès, étoient moins défaits et plutôt rétablis que ceux qui avoient été médicamentés, surtout que ceux qui avoient pris beaucoup de quinquina ; aussi en ai-je traité plus de deux cent sans saignées, sans purgations ni quinquina ». Žr., Gilbert J.-E., *ibid.*, p. 77.

⁹²⁵ Gilbert J.-E., *ibid.*, p. 79.

⁹²⁶ « ...j'ai vu de très jolies femmes ou filles être tellement défigurées qu'elles n'étoient plus reconnoissables. On aurait dit qu'elles étoient étiques, mais un mois de bon appétit leur rendoit la fraîcheur et l'embonpoint ; elles étoient même plus fraîches, plus jolies après cette maladie qu'auparavant ». Žr.: Gilbert J.-E., *L'autocratie de la nature*, p. 77–78.

⁹²⁷ Gilbert J.-E., *ibid.*, p. 81–82.

Ž. E. Žiliberas, kuriam netiko klimatas Lietuvoje⁹²⁸, pats kentėjo nuo karštinės. Pvz. 1776 m. pavasarį jis sirgo tridienne karštine ir paprastąja karštine, kuri komplikavosi į nervinio pobūdžio susirgimą, lydymą sunkaus kosulio. Kitais metais jis užsikrėtė rimta protarpine karštine, lydima dažno širdies plakimo. Liga labai jį išsekino.

Iš ligų, ypač dažnų Lietuvoje, mokslininko darbuose minimi reumatizmai arba reumeninės sistemos uždegimai. Žiemą ar vasarą, visada būdavo keletas pacientų, dėl reumato gydomų Gardino lignoninėje⁹²⁹. Analizuodamas kaulų lūžius, Ž. E. Žiliberas aprašė valstietį, kuris Gardine nukrito nuo pastolių ant akmenų krūvos ir susižeidė galvą. Jis buvo nuvežtas be sąmonės į lignonę, kraujas bėgo iš nosies ir ausų. Kitą dieną pacientas buvo mieguistas ir vėmė tulžimi. Trečią dieną pagreitėjo pulsas, o ketvirtą dieną letargija nurimo, nosies hemoragija pasibaigė, valstietis tik jautė galvos skausmą. Vienoliką dieną visi simptomai dingo, o šešioliką dieną, pasveikęs, jis galėjo grįžti namo⁹³⁰. Ž. E. Žiliberui tai buvo įrodymas, kad lūžiai patys gyja ir kad gyvybiškumo energija yra be galo stipri⁹³¹.

Šiuo pasakojimu baigiasi Ž. E. Žilibero *Pastebėjimų rinkinys*. Kituose prancūzo gydytojo darbuose galime rasti informacijos apie lietuvių įpročius, susijusius su sveikata. Veikale *Gydytojas natūralistas (Le médecin naturaliste)* jis aprašo vietinį būdą, kaip išvengti epilepsijos priepuolio: „yra paplitęs prietaras, kad elnias patiria epilepsijos krizę po ilgo bėgimo. Aš mačiau tokių, kurie buvo persekiojami ištisas dienas ir niekada nenukrisdavo. Tačiau beveik visuose Lietuvos namuose žmonės turi po žiedą su elnio kojos fragmentu

⁹²⁸ „Vos atvykęs į Lietuvą aš supratau, kad klimatas man netinka“ (« à peine arrivé en Lituanie, je vis que le climat m'étoit contraire »). Žr.: *Lettre première*, Lyon, 14 juillet 1784, in: Gilibert J.-E., *Aperçu sur le magnétisme animal, ou résultat des observations faites à Lyon sur ce nouvel agent*, Genève, 1784, p. 6–7.

⁹²⁹ Gilibert J.-E., *ibid.*, p. 82.

⁹³⁰ « Un paysan de Grodno tombe d'un échafaudage ; la tête porte sur un tas de pierres ; on me l'apporte sans connoissance, le sang ruisseloit par le nez et par les oreilles ; le lendemain affection soporeuse, vomissement bilieux ; le troisième jour le pouls s'élève, devient plus fréquent ; le quatrième la léthargie cesse, il sent une violente douleur de tête, une hémorragie par le nez la fait cesser. Le onzième jour tous les symptômes se dissipent, le seizième il est renvoyé sain et bien portant ». Žr.: Gilibert J.-E., *ibid.*, p. 20.

⁹³¹ « Enfin les fractures nous prouvoient combien cette énergie du principe vital est puissante ». Žr.: Gilibert J.-E., *ibid.*, p. 20.

viduje. Galiu teigti⁹³², kad toks amuletas su elnio kojos miltelais niekada net viena diena neatidėjo epilepsijos krizės⁹³³. Savo *Gamtos sistemos rinkinyje* (*Abrégé du système de la nature*) Ž. E. Žiliberas rašo, kad stumbro oda, net išdirbta, ilgai išlaiko muskuso kvapą. Dėl to jis daro išvadą, jog iš senovės atkeliavusi lietuvių gydytojų rekomendacija pridengti stumbro oda gimdyvę, siekiant palengvinti gimdymą, nebuvo tokia absurdiška⁹³⁴.

Jau ankščiau paminėtame darbe *Lietuvos kaimo ekonomikos aprašymas*, gydytojas suteikė įdomios informacijos apie lietuvių valstiečių elgseną ligos akivaizdoje: „jei gu jie suserga, tai gali kantrai iškęsti savo kančias. Jie įgijo patirtį atpažinti ligas, kurias gydo pati gamta, ir tas ligas, kurių ji neišgydo. Pirmuoju atveju, jie geria rūgščių vaisių sultis ir ramai guli ant savo šiaudinės. Antruoju atveju, jie laukia mirties nesiskųdami ir neraudodami. Vienas iš jų sirgo vandenlige (*hydropique*). Aš norėjau įtikinti valstietį gerti vaistų, bet jis man atsakė: „Mūsų vaivada mirė prieš dvi savaites nuo tokios pačios ligos, nors didis gydytojas iš Varšuvos jam ir davė daug vaistų“⁹³⁵.

⁹³² Ž. E. Žiliberas turėjo progą iš arti matyti Lietuvos elnią. Jis pastebėjo, kad Gardino aplinkėse elniai buvo didesni už didelį arklį. 1776 m. sausį karaliaus medžiotojai jam siuntė keletą elnių. Žr.: *Observations sur l'élan de Lithuanie* in: Gilbert J.-E., *Abrégé du système de la nature, de Linné, histoire des mammifères ou des quadrupèdes et cétacées*, Lyon, 1805, p. 385–386.

⁹³³ « Un autre préjugé aussi répandu, c'est de croire que l'élan est attaqué d'épilepsie après de longues courses. J'en ai vu qui étaient harcelés des journées entières, et qui ne tombaient jamais. Dans presque toutes les maisons, en Lithuanie, on conserve des bagues dont le chaton est rempli, par un fragment taillé, de corne de pied de l'élan: je peux assurer; d'après une foule d'épreuves dont j'ai été témoin, que cette amulette et la poudre de corne d'élan, n'ont jamais retardé d'un seul jour les accès d'épilepsie ». Žr.: Gilbert J.-E., *Le médecin naturaliste*, Paris- Lyon, 1800, p. 281.

⁹³⁴ « On a remarqué que la peau du front [du bison], même préparée, conserve longtemps une odeur de musc ; d'où l'on peut conclure que l'assertion des anciens médecins lithuaniens, sur l'application de cette peau pour faciliter l'accouchement des femmes nerveuses, n'est pas aussi absurde ». Žr.: Gilbert J.-E., *Abrégé du système de la nature, de Linné*, Lyon, 1805, p. 437. Čia galima pažymėti, kad XIX a. ir baronas Julius von Brincken pastebėjo, kad : « ankščiau buvo sakoma, kad daržas sudarytas iš stumbro odos palėvino gydymą » (« On prétendait autrefois que cette ceinture en peau facilitait l'accouchement »). Žr.: Brincken J. de, *Mémoire descriptif sur la forêt impériale de Bialowieza, en Lithuanie*, Varsovie, 1828, p. 61.

⁹³⁵ « S'ils sont malades, ils savent supporter leurs maux, l'expérience leur ayant appris à connoître les maladies que la Nature guérit, et celles dans lesquelles elle succombe. Dans le premier cas ils boivent des acides et restent tranquillement sur leur grabat; dans le second, ils savent attendre la mort sans murmurer ni se plaindre. Un d'eux étoit hydropique; je voulus lui persuader de prendre des remèdes, il me répondit: - Notre Palatin est mort depuis deux mois de la même maladie; cependant le grand Médecin de Varsovie lui a donné bien des remèdes ». Žr.: Gilbert J.-E., *Tableau de l'économie rurale en Lithuanie, in: Histoire des plantes d'Europe et étrangères, les plus communes, les plus utiles et les plus curieuses; ou éléments de botanique pratique*, tome troisième, Lyon, 1806, p. XXII–XXIII.

Ž. E. Žiliberas padarė pastabų, kurios prieštaravo bendrajai srovei to meto medicinoje. Jį stebino tai, kad „aguonos didelėmis galvomis“ (*pavot à grosse tête*), tokios pačios, „kaip naudotos daryti opiumą“, buvo plačiai paplitusios Lietuvoje. Jį stebino, kad aguonos buvo auginamos tik dėl jų sėklų, kurios buvo naudojamos gaminti košę. Medikas pastebėjo, kad kiekvienas lietuvis be jokių nepatogumų suvalgo tokį aguonų kiekį, „nuo kurio drebėtų mūsų [t. y. prancūzų,– aut. past.] gydytojais teoretikai“⁹³⁶.

Vėliau, praslinkus keletui metų po sugrįžimo į Prancūziją, mokslininkas parašys, kad trys ketvirtadaliai žinomų ligų yra geriau gydomos, jeigu gydytojas leidžia „gamtai veikti“⁹³⁷. Jo nuomone, vitalistinis gydymo metodas ypač tinka lietuviams, nes lietuviai – stiprūs⁹³⁸.

Gardino medicinos mokykla, nepaisant į ją dėtų vilčių, patyrė sunkumų. Steigiant mokyklą buvo tikimasi, kad baigę studijas bajorų kilmės studentai dirbs miesto gydytojais, o valstiečių kilmės studentai ims kaimo gydytojų praktikos. Tačiau į medicinos studijas vis dar buvo žiūrima su panieka ir nepasitikėjimu, todėl buvo sunku pritraukti mokytiis medicinos tiek bajorus, tiek ir valstiečius. Todėl į mokyklą buvo priimami valstiečiai iš kitų Lietuvos ekonomijų, bet tai padėties nepagerino⁹³⁹. Dar didesnės buvo mokyklos finansavimo problemos. Nors buvo planuota, kad mokyklą išlaikys valstybė, jai trūko lėšų: nebuvo pakankamai pinigų maistui, trūko drabužių ir kitų priemonių⁹⁴⁰. Ž. E. Žiliberas negaudavo reguliaraus atlyginimo. Dėl finansavimo problemų bei pašlijus santykiams tarp Lietuvos rūmų išdininko ir medicinos mokyklos direktoriaus⁹⁴¹, 1781 m. mokykla buvo uždaryta⁹⁴². Kaip

⁹³⁶ « dont chaque Lithuanien mange impunément une quantité capable de faire trembler nos Médecins théoriciens». Žr.: Gilbert J.-E., *ibid.*, Lyon, 1806, p. XXX.

⁹³⁷ *Envoi à Monsieur Tissot, célèbre médecin de Lausanne*, in: Gilbert J.-E., *Adversaria medico-practica prima, seu annotationes clinicae*, Lyon, 1791, p. 366.

⁹³⁸ «[...] sujets vigoureux, comme le sont nos Lithuaniens. » Žr.: Gilbert J.-E., *L'autocratie de la nature, ou premier mémoire sur l'énergie du principe vital pour la guérison des maladies chirurgicales; lu dans la séance publique de l'Académie de Lyon, le 7 Décembre 1784*, Lyon, 1785, p. 42.

⁹³⁹ Parent A., *op. cit.*, p. 126.

⁹⁴⁰ Gilbert J.-E., *Prospectus lectionum in alma Universitate et Academia Vilnensis nomine Scholae Principis M.D.L. ab amplissimo collegio praefectorum educationi publicae insignita ex A. 1781 in A. 1782 tradendarum sub instaurationem studiorum luci publicae exhibitus*, Vilnae, 1781, p. 28.

⁹⁴¹ Sławiński W., *Dr Jan Emmanuel Gilbert, profesor i założyciel Ogrodu Botanicznego w Wilnie, 1925*, p. 16–17.

⁹⁴² Parent A., *op. cit.*, p. 126.

ankščiau buvo minėta, Ž. E. Žiliberas persikėlė į Vilnių vadovauti naujai įsteigtai Medicinos kolegijai, žinome, kad kartu su juo į Vilnių atvyko šeši geriausi jo studentai ir trys akušerės.⁹⁴³

Nors Gardino karališkoji medicinos mokykla veikė tik penkerius metus, ji reikšmingai prisidėjo prie edukacijos raidos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, nes tai buvo pirmoji įstaiga, rengusi vietinius medicinos specialistus. Šiuo atžvilgiu svarbu pastebėti, kad keletas studentų, su Ž. E. Žiliberu persikėlusiu į Vilnių, pavyzdžiui, Andrius Matusėvičius (*Andrzej Matusiewicz*), buvo pirmasis vietinis akušerijos profesorius, vėliau suvaidinęs reikšmingą vaidmenį skleidžiant medicinos mokslo žinias šalyje.

Darbas Gardine ir Vilniuje buvo naudingas ne tik Lietuvos mokslo raidai, bet ir pačiam Ž. E. Žiliberui. Netrukus po sugrįžimo į Prancūziją jis išleido veikalą apie infekcinių ligų gydymą⁹⁴⁴, o 1799–1800 m., kai Liono rajone išplito karštligės epidemija, pirmasis apibūdino šią epidemijos rūšį ir rado būdus su ja kovoti. Dauguma pacientų, kuriuos jis gydė, išgyveno⁹⁴⁵.

2.2.2. Nikolia Renjė

XVIII a. septintojo dešimtmečio pabaigoje į Vilnių atvykęs gydytojas Nikolia Renjė gimė Strasbūre 1723 m. sausio mėn. prancūzų kariuomenės kareivio Šarlio Renjė (*Charles Regnier*) ir Margaritos Florein (*Marguerite Florein*) šeimoje⁹⁴⁶. Tikėtina, kad chirurgijos jis pradėjo mokytis ne Strasbūro universiteto Medicinos fakultete, bet vietos kariuomenės ligoninėje, kuri tuo metu buvo didžiausia ligoninė Prancūzijos karalystėje. Yra žinoma, kad vienerius metus N. Renjė dirbo Mecos karo ligoninėje. Jis dvejiems metams

⁹⁴³ Gilibert J.-E., *Indagatores naturae in Lithuania*, Vilnae, 1781; *Flora lithuanica inchoata, seu enumeratio plantarum quas circa Grodnam collegit et determinavit Joannes Emmanuel Gilibert*, Collectio 1–3, Grodnae, 1781; collectio 4–5, Vilnae, 1782, p. IV–V.

⁹⁴⁴ Gilibert J.-E., *Plan du travail arrêté par M. l'intendant de Lyon. Relativement au traitement des maladies Epidémiques, de la Généralité du Lyonnais, Forez et Beaujolois*, Lyon, 1784.

⁹⁴⁵ Sainte-Marie E., *op. cit.*, p. 7.

⁹⁴⁶ Taip rodo N. Renjė gimimo dienos akto įrašas Šventojo Liudviko (*Saint-Louis*) parapijoje. Žr.: Edel Ph., *op. cit.*, p. 221–222.

įsidarbino pirmuoju chirurgu šveicarų gvardijoje (*garde suisse*)⁹⁴⁷, o vėliau ėmė verstis privačia praktika. 1768 m. Paryžiuje N. Renjė susipažino su ten viešiniu Vilniaus vyskupu I. J. Masalskiu, kuris pasiūlė jam būti jo dirbti asmeniniu gydytoju⁹⁴⁸. Kartu su vyskupu N. Renjė atvyko į Lietuvą. Po keleto Abiejų Tautų Respublikoje praleistų metų, 1773 m. vyskupas I. J. Masalskis išsiuntė N. Renjė atgal į Paryžių gilinti žinių chirurgijos patologijos, anatomijos, fiziologijos ir akušerijos srityse⁹⁴⁹.

Pažymėsime, jog XVIII a. Vakarų Europoje ypač sparčiai plėtojosi akušerijos mokslas, droviai prasidėjęs XVII a. pabaigoje⁹⁵⁰. Ir nors XVIII a. gimdymas vis dar buvo sunkus procesas⁹⁵¹, palaipsniui keitėsi visuomenės požiūris ir į gimdymą, ir į naujagimį. Anksčiau svarbiausia buvo apsaugoti gimdyvės gyvybę, dažnai kūdikio nenaudai, o apie 1760-uosius metus gydytojai jau ėmė daugiau rūpintis kūdikio gyvybe, ypač jo reanimacija, kai naujagimis gimdavo pridusęs. Naujas gimimo suvokimas skatino dėmesį ir rūpestį vaikais, ypač kūdikiais. Kartu su medicinos raida didėjo nepasitenkinimas pribuvėjų darbo lygiu, siekta, kad gimdyvei padėtų pasirengusi ir atitinkamą kvalifikaciją turinti akušerė⁹⁵². XVIII a. antrojoje pusėje akušerija palaipsniui iš bendrosios chirurgijos mokslo tapo savarankišku dalyku.

⁹⁴⁷ D. Ioh. Dan. Metzger [...] *Iussus a facultate medica viro nobilissimo, atque doctissimo Nicolao Regnier*, VUB, Retų spaudinių skyrius, IV 6365.

⁹⁴⁸ Parent A., *op. cit.*, p. 128.

⁹⁴⁹ Edel E., *op. cit.*, p. 223. Apie N. Renjė veiklą akušerijos srityje Vilniuje ir prancūzo Pierre'o Maignain veiklą Varšuvoje plačiau žr.: Parent A., *The work of French surgeons in disseminating obstetrics in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 18th century*, in: *Acta medica lituanica*, 2013, vol. 20, Nr. 3, p. 103–108.

⁹⁵⁰ Iš XVII a. pasirodžiusių veikalų, skirtų akušerijai, paminėtini: Louise Bourgeois, *Observations diverses sur la stérilité, fécondité, accouchements et maladies des femmes et enfants nouveaux naiz, amplement traictées et heureusement pratiquées* (tome I: 1609; tome II: 1642, Paris); François Mauriceau, *Traité des maladies des femmes grosses et de celles qui sont nouvellement accouchées* (Paris, 1668); Marguerite du Tertre, *Instruction familière et très facile, faite par questions et réponses touchant toutes les choses principales qu'une sage femme doit savoir pour l'exercice de son art* (Paris, 1677).

⁹⁵¹ Pavyzdžiui, tuo metu Prancūzijoje apie 2 % moterų mirdavo gimdydamos, o tai sudarė 10 % visų vaisingo amžiaus moterų. Be to, moterys gimdė namuose, tik neturtingos ir labai jaunos moterys gimdė ligoninėse, kurios tuo metu buvo labdaros įstaigos. Gimdymo sąlygos buvo gana prastos, žr.: Houdaille J., Gutierrez H., *La mortalité maternelle en France au XVIIIe siècle*, in: *Population (French edition)*, 1983, 38e année, n. 6, p. 975–994; Morel M.-F., *Histoire de la naissance en France (XVII–XX siècle), la naissance traditionnelle jusqu'au XVIIIe siècle*, in: *A.D.S.P. (Actualité et dossier en santé publique)*, 2008, n. 61/62, p. 23.

⁹⁵² Gelis J., *L'accouchement au XVIIIe siècle: Pratiques traditionnelles et contrôle médical*, in: *Ethnologie française*, nouvelle série, t. 6, n. 3–4: *Langages et images du corps*, 1976, p. 325, 335.

Verta pastebėti, kad pirmoji Europoje akušerijos mokykla buvo įkurta 1728 m. Strasbūre, N. Renjė gimtajame mieste, Johano Jakobo Friedo (*Johann Jakob Fried*, 1689–1769), kuris laikomas modernios akušerijos pradininku, iniciatyva. Kitas strasbūrietis, Johannas Georgas Roedereris (*Johann-Georg Roederer*, 1726–1763), 1751 m. Getingene įsteigė pirmąją Europoje akušerijos kliniką⁹⁵³. Išaugusio susidomėjimo gimdymo procesu ir naujagimio sveikata pavyzdys buvo akušerės Anželikos Magaritos diu Kudrė (*Angélique-Marguerite du Coudray*, 1712–1791) veikla. Nuo 1759 m. iki 1783 m. Prancūzijos karaliaus Liudviko XV pavedimu ji keliavo po Prancūzijos karalystę dėstydamą naujas žinias apie gimdymą. A. M. diu Kudrė sukūrė akušerėms skirtą priemonę, vadinamąją „gimdymo mašiną“, demonstruojančią, kaip vyksta gimdymas ir kaip taisyklingai jį priimti. Ji taip pat parašė veikalą *Gimdymo meno konspektas* (*Abrégé de l'art des accouchements*), kuris buvo išleistas Paryžiuje 1759 m.

Natūralu, jog kelionės į Prancūziją metu N. Renjė susipažino su naujausiais medicinos mokslo pasiekimais akušerijos srityje. 1775 m. gegužės 2 d. Karališkoji chirurgijos akademija Paryžiuje jam išdavė sertifikatą, patvirtinantį N. Renjė sugebėjimus dėstyti chirurgiją ir obstetriką (akušeriją)⁹⁵⁴. Tų pačių metų gegužės 6 d. vyskupas I. J. Masalskis, tuometinis Edukacinės komisijos pirmininkas, pavedė N. Renjė įsteigti ir organizuoti akušerijos mokyklą Vilniaus universitete. Gydytojas buvo paskirtas pirmuoju anatomijos bei chirurgijos dėstytoju ir obstetrikos mokyklos direktoriumi⁹⁵⁵. Oficialiai jis ėjo praktinės chirurgijos ir obstetrikos profesoriaus pareigas, nors iš tiesų neturėjo profesoriaus laipsnio⁹⁵⁶.

1775 m. Šv. Roko ligoninėje Vilniuje N. Renjė įsteigė pirmąjį Lietuvoje akušerijos skyrių (dešimties lovų) ir mažąją akušerijos mokyklą, taip pat pirmąją

⁹⁵³ Eulner H.-H., *Die Entwicklung der medizinischen Spezialfächer*, Stuttgart, 1970, p. 285; Huber H., *Geschichte der medizinischen Fakultät Innsbruck und medizinisch-chirurgischen Studienanstalt 1673–1938*, Wien, 2010, p. 55.

⁹⁵⁴ Parent A., *op. cit.*, p. 129.

⁹⁵⁵ Adamowicz A., *Krótki rys początków i postępu anatomii w Polsce i Litwie, skreślony pamiątkę 50-letniego trwania Cesarzkiego Towarzystwa lekarskiego Wileńskiego*, Wilno, 1855, p. 15; Biziulevičius, *op. cit.*, p. 32.

⁹⁵⁶ Szybiak I., *Regnier Mykołaj*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, 1987, t. XXX, p. 738–739.

šalyje⁹⁵⁷. Kitas akušerijos skyrius po kelerių metų buvo įkurtas Dominikonų ligoninėje prie Šv. Jokūbo ir Pilypo vienuolyno.

Iki strasbūriečio atvykimo į Lietuvą akušerija kaip profesija čia buvo ignoruojama⁹⁵⁸. Visuomenėje vyravo įsitikinimas, kad tik moterys gali padėti gimdyti, o vyrų dalyvavimas gimdyje buvo laikomas nuodėme. Į vyrus, kurie dirbo chirurgais arba akušeriais, buvo žiūrima su panieka. Tačiau, N. Renjė pradėjus skaityti paskaitas apie akušeriją, ši palaipsniui tapo įdomi studentams ir visuomenei.

Čia verta paminėti, kad tuo metu Vakarų Europos spauda ypač domėjosi įvykiais Abiejų Tautų Respublikoje, tiek politine situacija, tiek ir švietimo sistemos pertvarkymu. Antai belgų (Austrijos Nyderlandai) žurnalas *Journal politique* laikė svarbiu dalyku paskelbti, kad 1776 m. sausio 4 d. N. Renjė iškilmingai pradėjo skaityti anatomijos kursą Vilniuje⁹⁵⁹. O sausio pabaigoje kitame belgų laikraštyje *Journal de politique et de littérature* buvo rašoma: „Kunigaikštis Vilniaus vyskupas ką tik įsteigė anatomijos katedrą, kokios dar nebuvo šioje šalyje. Prancūzų chirurgas (ponas Regnier) bus pirmasis jos profesorius. Jis pradėjo [skaityti] savo paskaitas dalyvaujant kunigaikščiui vyskupui, gausiai susirinkusiai aukštuomenei ir nepaprastai daugybei visų rangų klausytojų, kuriems tai buvo visiškai naujas reginys.“⁹⁶⁰ Belgų laikraščio korespondentui Respublikoje anatomijos dėstymo pradžia Vilniaus universitete buvo vienas iš reikšmingesnių įvykių.

1777 m. vasarą Edukacinės komisijos lėšomis N. Renjė išvyko į Paryžių pasitobulinti, nupirkti instrumentų bei surasti anatomijos ir chirurgijos dėstytojo Medicinos fakultetui. Paryžiuje jis susipažino su anatomu Žaku Briotė, dirbusiu

⁹⁵⁷ Baronas V., *op. cit.*, p. 82–83; Biziulevičius S., *op. cit.*, p. 32, 47; Drąsutienė G., Šaulauskienė A., *op. cit.*, p. 221.

⁹⁵⁸ Drąsutienė G., Venckauskas A., *op. cit.*, p. 11.

⁹⁵⁹ *Journal politique ou gazette des gazettes*, Bouillon, 1776, mars, première quinzaine, p. 15.

⁹⁶⁰ « Le Prince-Evêque de Wilna vient d'y fonder une chaire d'anatomie, il n'en avoit pas encore existé dans ce pays: c'est un Chirurgien françois (M. Régnier), qui sera le premier Professeur: il a ouvert ses leçons en présence du Prince-Evêque, d'une nombreuse Noblesse, et d'une affluence extraordinaire d'auditeurs de tous les rangs, pour lesquels c'étoit un spectacle tout-à-fait nouveau. » Žr.: Pologne, de Varsovie, le 24 janvier, in: *Journal de politique et de littérature, contenant les principaux Evénemens de toutes les Cours; les Nouvelles de la République des Lettres, les Causes célèbres, la notice des Arrêts, Edits, etc, etc*, Bruxelles, numéro sixième, 25 février, tome premier, 1776, p. 233–234.

prozektoriūme⁹⁶¹ Dievo namų ligoninėje (pranc. *l'hôpital Hôtel-Dieu*), ir pakvietė jį dėstyti chirurgiją bei anatomiją Vilniuje⁹⁶². Tų pačių metų lapkričio 15 d. Vilniaus laikraštis *Gazety Wileńskie* paskelbė ilgą ir detalų straipsnį apie N. Renjė viešas paskaitas. Šis straipsnis rodo, jog anatomijos kursas buvo sutelktas į akušeriją, o tai buvo tikras įvykis Lietuvos sostinės moksliniame gyvenime. Kadangi šis pranešimas ypač detaliai apibūdina N. Renjė veiklą, straipsnį perteiksime *in extenso*:

„Paryžiaus chirurgų akademijos narys ir korespondentas bei Vilniaus akademijos anatomijos mokslo profesorius ponas N. Renjė ateinantį antradienį, t. y. šio mėnesio 18 dieną, pradeda viešas anatomijos paskaitas, kurios vyks kiekvieną antradienį ir ketvirtadienį 3 valandą po pietų. Po anatomijos kurso profesorius pradės paskaitų ciklą apie chirurgines operacijas, kuriam pasibaigus seks paskaitos, susijusios su akušerija. Profesorius su dideliu detalumu dėstys apie visas ligas, susijusias su nėščiomis moterimis bei naujagimiais. Profesorius užtikrina, jog visi asmenys, susiję su medicina, taip pat tie, kurie turi bazinį išsilavinimą fizikos mokslo srityje, kurie norėtų gilinti turimas žinias apie žmogaus kūną natūralia forma, gaus daug įdomios ir naudingos informacijos šia konkrečia tema. Tie, kurie norėtų pasitarnauti visuomenei akušerijos srityje, turės galimybę plėsti turimas žinias apie šią ypatingą svarbą turinčią sritį, kai jiems bus pasakojama apie visus įmanomus scenarijus, su kuriais galima susidurti laikotarpiu po gimdymo. Bus išdėstyti metodai, kuriuos reikia taikyti norint išsaugoti motinos bei naujagimio gyvybę. Svarbu paminėti, jog visi metodai yra paremti šios srities mokslininkų ilgamete patirtimi.“⁹⁶³

Po kelių mėnesių, 1778 m. sausį, net ir belgų laikraštis *Journal politique* atkartojė informaciją apie paskaitų pradžią: „Prancūzų gydytojas, Paryžiaus chirurgijos akademijos korespondentas N. Renjė pradėjo skaityti viešąjį

⁹⁶¹ Prozektorius – žmogus, kuris paruošia kūną disekcijai prieš anatomijos pamoką.

⁹⁶² Parent A., *op. cit.*, p. 133.

⁹⁶³ Iš Lietuvos, iš Vilniaus, lapkričio 15 dieną 1777 metais, *Gazety Wileńskie*, n. XXXVI.

anatomijos kursą 1777 m. pabaigoje.⁹⁶⁴ Mes dar žinome, kad N. Renjė naudojo moters ir kūdikio skeletus kai vaizdinę priemonę savo paskaitoms⁹⁶⁵. 1780 m. prancūzų chirurgas daug prisidėjo steigiant praktinės chirurgijos ir akušerijos skyrių universitete, kurio specializacija buvo žaizdų, navikų ir opų gydymas⁹⁶⁶. Tačiau, neturėdamas medicinos daktaro laipsnio, jis negalėjo dalyvauti universiteto taryboje⁹⁶⁷.

1781 m. lapkričio 24 d. universitete buvo iškilmingai atidaryta Medicinos kolegija. Per inauguracijos ceremoniją N. Renjė pasakė kalbą. Medicinos kolegija buvo sudaryta iš šešių katedrų: 1) chemijos (ši tuo metu buvo suprantama kaip vaistų gamyba), 2) anatomijos bei fiziologijos, 3) patologijos bei farmakologijos, 4) teorinės chirurgijos bei akušerijos, 5) praktinės chirurgijos ir 6) gamtos mokslų. Medicinos kolegija įsikūrė sostinės Pilies gatvėje (šiandien Pilies g. 22)⁹⁶⁸. Pastate buvo dvi mokymo salės, anatomijos amfiteatras, anatomijos muziejus, keletas kabinetų praktikos darbams, botanikos sodas ir butai dėstytojams.

N. Renjė tapo teorinės chirurgijos ir akušerijos katedros vadovu. Tačiau, blogėjant regėjimui, gydytojas gavo Edukacinės komisijos leidimą dėstyti tik chirurgiją ir akušeriją, o chirurgijos operacijų kursą perleido savo kolegai ir bičiuliui Ž. Briotė⁹⁶⁹. 1781–1782 mokslo metų pradžioje, pristatydamas savo parengtą akušerijos kurso ciklą, N. Regnier išryškino šiuos jo dėstymo momentus: „Iš pradžių bus duodami bendrieji nurodymai, reikalingi tiek tiems, kurie padeda gimdyvėms, tiek pačioms gimdyvėms, toliau bus aptartos įvairios vaisiaus padėtys. Vėliau bus mokoma įvairių priemonių, taikytinų gimdymo metu, kad būtų išvengta nelaimingų atvejų ir išsaugota ir kūdikio, ir motinos gyvybės. Pagaliau bus smulkiai išaiškinti tie atvejai, kurie gali pasitaikyti

⁹⁶⁴ « On apprend que M. Regnier, médecin françois, correspondant de l'académie de chirurgie à Paris, a ouvert, le mois dernier, un cours public d'anatomie à Wilna en Lithuanie. » Žr.: *Journal politique ou gazette des gazettes*, année 1778, janvier; seconde quinzaine, Bouillon, p. 14.

⁹⁶⁵ N. Renjė paskaita, LVIA, F. 1511, b. 12, l. 19.

⁹⁶⁶ Girard J., *Le destin tragique et glorieux de l'antique université de Wilno*, in: *Revue des Sciences politiques*, 1934, n. LVII, p. 20; Edel Ph., *op. cit.*, p. 223.

⁹⁶⁷ Drąsutienė G., Venckauskas A., *op. cit.*, p. 11.

⁹⁶⁸ Pastate, kuriame anksčiau buvo Vilniaus kadetų mokykla. Žr.: Jobert A., *La commission d'éducation nationale en Pologne (1773–1794), son œuvre d'instruction civique*, Paris, 1941, p. 261.

⁹⁶⁹ Parent A., *op. cit.*, 2015, p. 134.

akušeriui gimdymo metu ir po jo, nurodom, kokius tais atvejais naudoti vaistus pagal mokslo reikalavimus, pagrįstus akušerijoje pasižymėjusių žmonių nuomone ir patirtimi.⁹⁷⁰

Dar po metų, 1783 m., N. Renjė organizavo viešuosius egzaminus studentams, priklausiusiems Vilniaus barzdaskučių cechui. Tačiau mokslinį medicinos daktaro laipsnį jis įgijo tik 1789 m., Karaliaučiaus universitete apgynęs disertaciją apie uždusinimo pavojų naujagimiams (*Specimen inaugurale, de asphyxia neonatorum*). Disertacijai vadovavo profesorius Kristofas Friedrichas Elsneris (*Christoph Friedrich Elsner*), Karaliaučiaus universiteto Medicinos fakulteto dekanas⁹⁷¹.

N. Renjė veikla neapsiribojo vien universitetu. Jam buvo suteiktas karaliaus gydytojo bei patarėjo titulas⁹⁷², o 1786 m. birželio 17 d. N. Renjė gavo Lietuvos kariuomenės generalinio štabo vyriausiojo gydytojo patentą⁹⁷³. Dėl nuveiktų darbų 1790 m. daktaro N. Renjė vardas buvo įrašytas tarp nusipelnusių universiteto profesorių. Jis buvo iškilmingai tituluotas Ketverių metų seime (1788–1792). 1793 m. kovo 15 d. Edukacinė komisija oficialiai pripažino N. Renjė profesoriumi. Pažymėtina, kad N. Renjė taip pat buvo Prancūzijos Karališkosios chirurgijos akademijos (*Academie royale de médecine*)⁹⁷⁴ narys korespondentas⁹⁷⁵. Be to Paryžiuje, Valstybinėje medicinos akademijos bibliotekoje, liko du N. Renjė darbai: *Pastabos apie hidrosarkocelę su šlaunikaulio lūžiu kairėje pusėje* (*Observation d'un hydrosarcocele*

⁹⁷⁰ Drąsutienė G., Šaulauskienė A., *op. cit.*, p. 221.

⁹⁷¹ D. Ioh. Dan. Metzger [...] *Iussus a facultate medica viro nobilissimo, atque doctissimo Nicolao Regnier*, VUB, Retų spaudinių skyrius, IV 6365.

⁹⁷² *Ibid.*

⁹⁷³ Machynia M., Rakutis V., Szrednicki C., *Oficerowie Rzeczypospolitej Obozga Narodów 1777–1794. Spisy*, t. II: *Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków, 1999, p. 32.

⁹⁷⁴ *Collegium Praefectorum publicae institutioni*. 1781 m. dokumentas, kuriame viešojo mokymo prefektų kolegija Vilniaus universiteto medicinos teorijos chirurgijos profesoriumi paskiria Paryžiaus chirurgijos akademijos narį korespondentą Nikolija Renjė, LMAVB, F. 9-3504 (F 9: bendrasis fondas).

⁹⁷⁵ Korespondenciją jis pasirašydavo taip: „N. Renjė, jo didenybės patarėjas, chirurgijos ir akušerijos profesorius Vilniaus medicinos mokykloje“ («N. Regnier, conseiller de sa majesté Polonoise, Professeur de chirurgie et d'accouchement au Collège de la Médecine de l'Université de Vilna»). Žr.: Edell Ph., *op. cit.*, p. 225–226.

accompagné d'une hernie crurale du côté gauche) ir *Sunkaus gimdymo stebėjimas (Observation d'un accouchement contre nature)*⁹⁷⁶.

Tarp Vilniaus universiteto dėstytojų skaitytų kursų medžiagos, saugomos Lietuvos valstybės istorijos archyve⁹⁷⁷, yra išlikusios N. Renjė paskaitos apie chirurgiją ir akušeriją. Pavyzdžiui, yra kursas apie kaulus, sudarytas iš dviejų dalių: *Apie kaulų ligas (Des maladies des os)* ir *Apie lūžius (Des fractures)*⁹⁷⁸. Prancūzų chirurgo paskaitos gražiai ir aiškiai parašytos. Vartojama tipiška Apšvietos laikų frazeologija: „Reikia pripažinti, kad senovės darbuose yra daugybė neįkainojamų dalykų, nors dažnai su nemokšišku skraiste ir prietaringumu. Išankstinės nuostatos yra įsigalėjusios, blogi įpročiai – išlikę [...]. Dauguma akušerių yra prisitaikę prie žmogžudiškos rutinos ir visiškai neturi jokių principų. Vedami tokio pražūtingo prietaringumo, daugelis iš jų grabinėja tamsoje ir eina akiai [...]“⁹⁷⁹

Paskaitose N. Renjė rėmėsi tiek savo patirtimi, tiek ir garsių to meto Europos chirurgų darbais. Jis dažnai cituodavo Pjero Amando (*Pierre Amand*) veikalą *Naujos pastabos apie akušeriją (Nouvelles observations sur les accouchements, 1714)*; Gijomo Mokesto de la Motė (*Guillaume Mauquesto de la Motte*) darbą *Traktatas apie gimdymą (Traité complet des accouchements, 1715)*, brito Edmundo Čapmano (*Edmund Chapman*) *Traktatą apie akušerijos tobulinimą (Treatise on the improvement of midwifery, 1733)*, Fransua Diužardeno (*François Dujardin*) *Chirurgijos istoriją (Histoire de la chirurgie, 1774)*⁹⁸⁰ ir kt. Ruošdamasis paskaitoms N. Renjė taip pat rėmėsi Prancūzijos Karališkosios mokslų akademijos ir Chirurgijos akademijos mokslininkų

⁹⁷⁶ Žr.: Karališkasis medicinos fondas (*académie royale de médecine*) Paryžiuje Valstybinės Medicinos akademijos bibliotekoje (*Bibliothèque de l'académie nationale de médecine*): BANM, ARC 15 d 3 n° 57 a ir ARC 29 d 3 n° 53 a.

⁹⁷⁷ Žr.: LVIA, f. 1511 (Vilniaus universiteto profesorių dokumentai).

⁹⁷⁸ N. Renjė paskaita, LVIA, F. 1511, b. 8, l. 1-23.

⁹⁷⁹ « [...] nous avouons qu'il se trouve dans les ouvrages des anciens quantité de choses inestimables, quoique souvent marquées du voile de l'ignorance et de la superstition [...] Les préjugés sont opiniâtres, les mauvaises habitudes impérieuses [...]. La plupart des sages femmes conduites par une routine meurtrière et dénuée de tout principe, entraînées par des préjugés aussi funestes que nombreux tâtonnent et marchent à l'aveugle », N. Renjė paskaita, in: LVIA, F. 1511, b. 12, l. 16 v, 21, 21 v.

⁹⁸⁰ Pierre Amand, *Nouvelles observations sur les accouchements*, Paris, 1714; Guillaume Mauquest de La Motte, *Traité complet des accouchements* (Paris, 1715); Edmund Chapman, *Treatise on the improvement of midwifery* (London, 1733); François Dujardin, *Histoire de la chirurgie* (Paris, 1774).

darbais⁹⁸¹. Dar galima pridurti, kad jo kolega gamtininkas Stanislovas Jundzilas (*Stanislaw Jundzill*) išvertė į lenkų kalbą knygas, kurias N. Renjė naudojo savo paskaitose⁹⁸².

Savo darbuose N. Renjė atkreipė dėmesį į tai, kad moterų, kurios miršta gimdydamos, skaičius beveik didesnis nei skaičius moterų, kurios miršta nuo sunkių ligų ar pervargimo⁹⁸³. Dėl šių priežasčių, jo nuomone, akušerijos dėstymas yra „svarbiausias gailestingumo aktas“⁹⁸⁴. Jis pabrėžė, kad valstybė turi dėti visas pastangas, kad ši problema būtų sprendžiama: „Kai mokslas bus naudojamas gimdančioms moterims padėti, valstybė bus praturtinta didesniu piliečių skaičiumi [...], [nes] tiek vargingų aukų, kurioms buvo lemta gimti ir remti valstybę, miršta per gimdymą.“⁹⁸⁵ Greta to, remdamasis savo kolegos anatomo Ž. Briotė darbais, N. Renjė pažymėjo: „Anatomijos žinios reikalingos siekiant sėkmingai sumažinti lūžių skaičių. Ignoruodamas šį mokslą, chirurgas veiks kaip šarlatanai.“⁹⁸⁶ N. Renjė paskaitos rodo, kaip sparčiai XVIII a. paskutiniame ketvirtyje plėtojosi chirurgija ir akušerija. Kaip matėme ankščiau, gydytojas ne tik skaitė paskaitas Medicinos fakultete, bet ir vedė viešus metinius kursus į Vilnių suvažiuojančioms Lietuvos akušerėms. Jis parašė akušerėms rengti skirtą vadovėlį *Vadovėlis apie gimdymo meną, sudarytas iš klausimų ir atsakymų* (*Abrégé sur l'art des accouchements par demande et par réponse*)⁹⁸⁷. Chirurgas išdėstė medžiagą taip, kad ši būtų lengvai suprantama kiekvienam ją

⁹⁸¹ N. Renjė paskaita, LVIA, F. 1511, b. 12, l. 19 v.

⁹⁸² Edel E., *op. cit.*, p. 225.

⁹⁸³ «Le nombre des femmes qui meurent en couches surpasse presque celui des autres victimes qui périssent de maladies aiguës ou de langueur [...]». Žr.: N. Renjė paskaita, LVIA, F. 1511, b. 12, l. 21 v.

⁹⁸⁴ «L'instruction est le premier des actes de la charité». Žr.: N. Renjė paskaita, LVIA, f. 1511, b. 12, l. 21 v. Čia reikia pastebėti, kad N. Renjė tikriausiai perrašė sakinį iš Anne-Aimable Augier du Fot veikalo *Catéchisme sur l'art des accouchemens*, Paris, 1775, p. XIV–XV: «l'instruction est le premier des actes de la charité».

⁹⁸⁵ «Quand la Science présidera à la délivrance des femmes en couches, de combien de citoyens l'Etat ne se retrouvera t-il enrichi ? [...] de malheureuses victimes destinées à la défense ou au soutien de l'état, lui sont enlevées en naissant!». Žr.: N. Renjė paskaita, LVIA, f. 1511, b. 12, l. 21–22.

⁹⁸⁶ «Les connaissances anatomiques sont indispensables pour bien réduire une facture. Sans le secours de cette science, le chirurgien agira aussi aveuglement que ces rabilleurs grossiers qui courent les campagnes». Žr.: N. Renjė paskaita, LVIA, f. 1511, b. 8, l. 19.

⁹⁸⁷ N. Renjė paskaita, LVIA, f. 1511, b. 12, l. 19–48. Tikėtina, kad tai adaptacija Anne-Aimable Augier du Foto darbo *Catéchisme sur l'art des accouchemens pour les sages-femmes de la campagne, fait par l'ordre et aux dépens du gouvernement*, Soissons, 1775 ir Jean-Louis Beaudelocque'o darbo *Principes sur l'art des accouchemens par demande et réponses en faveur des élèves sages-femmes* (Paris, 1784). Šis darbas buvo pakartotinai išleistas 3 kartus autoriui esant gyvam, o po jo mirties sulaukė dar 3 leidimų.

skaitančiam⁹⁸⁸. Šį vadovėlį Edukacinė komisija išspausdino ir nemokamai platino visoje Lietuvos teritorijoje⁹⁸⁹.

Savo veiklą Lietuvoje N. Renjė apibūdino tokiais žodžiais: „Tai ne dėl šlovės aš dirbau, bet vienintelis dalykas, kurio siekiau, – tai būti visuomenei naudingas, kelti ne sumaištį, bet kurti gėrį.“⁹⁹⁰ Ir galima su juo sutikti, žinant, kad dar 1785 m. gydytojo vardinių progą jo garbei buvo sukurta odė⁹⁹¹. Medicinos praktikoje būta ir sunkių išbandymų. Kartą po sunkaus gimdymo, per kurį mirė naujagimis, N. Renjė buvo apkaltintas blogai atlikęs operaciją. Jam buvo iškelta byla. Šiuo klausimu jis susirašinėjo su Karališkąja chirurgijos akademija Paryžiuje. Sprendžiant iš išlikusios korespondencijos, atrodo, gydytojas buvo išsteisintas⁹⁹².

Profesorius N. Renjė mirė 1800 m. liepos 18 d. Vilniuje ir buvo palaidotas Šv. Stepono bažnyčios kapinėse⁹⁹³. N. Renjė šiandien laikomas ne tik Lietuvos mokslinės akušerijos pradininku⁹⁹⁴. Jis prisidėjo ugdant vietinių specialistų kartą, tarp kurių buvo iš Alytaus karališkosios ekonomijos valstiečių kilęs Andrius Matusevičius (1760–1816). Kaip jau minėta, A Matusevičius mokslus pradėjo Gardino karališkojoje medicinos mokykloje, kurioje mokėsi 1777–

⁹⁸⁸ « C'est autant aux yeux qu'à l'esprit qu'on y parlera, pour rendre sensible le manuel des accouchements. Le but de cet ouvrage est d'en mettre les principes à la portée des personnes qui paroissent le moins susceptibles d'instructions ». N. Renjė paskaita, LVIA, f. 1511, b. 12, l. 19.

⁹⁸⁹ N. Renjė paskaita, LVIA, f. 1511, b. 12, l. 20.

⁹⁹⁰ « [...] ce n'est point pour la gloire que j'ay travaillé, mais uniquement pour l'utilité publique: ce n'est point pour faire du bruit, mais du bien ». N. Renjė paskaita, LVIA, f. 1511, b. 12, l. 19 v.

⁹⁹¹ *Do wielmożnego imsc pana Mikolaja Regnier korespondenta akad: chir: krol: Paryskiej konsyliarza j.k.m. generalnego Sztabu Chirurga w Woysku Litew: profesora publicznego w szkole glowne W. X. L w oktane jego imienin roku 1785*, LMAVB, F. 151-1712, l. 1–3. (F. 151: Lucijono Uziemblos kolekcija).

⁹⁹² „Akademijos ponai nariai, kurių aš labai kukliai maldauju teisti mane su visu griežtumu, jeigu aš kaltas, arba leisti padėti man įrodyti mano nekaltumą. Aš drįstu tikėtis tokio palankumo dėl dviejų priežasčių. Pirmiausia, kaip akademijos buvęs studentas, o antra, kaip turintis garbę būti jos korespondentu. Mano dėkingumas bus beribis, jeigu ji sutiktų pagerbti mane ir atsiųstų atsakymą“. (« Messieurs les membres de l'Académie que je prie très humblement de me juger avec toute la rigueur possible si je suis coupable, et dans le cas contraire, de vouloir bien d'une manière particulière contribuer à ma justification. J'ose espérer d'elle cette faveur pour deux raisons. La première comme élève du collègue dont elle fait practice et la 2e comme ayant l'honneur d'être son correspondant. Ma reconnaissance sera sans bornes si elle daigne m'honorer d'un mot de réponse ». Žr.: *Observation d'un accouchement contre nature par M. Regnier, conseiller de sa Majesté Polonoise, Professeur d'accouchement au Collège de la médecine de Vilna*. BNAM, Paris, ARC 29 d. 3, n. 53 Regnier BY, 1784.

⁹⁹³ Kapinės nebeegzistuoja, tačiau VUB Rankraščių skyriuje saugoma paminklo, pastatyto N. Renjė, nuotrauka. Žr.: VUB, Rankraščių skyrius, F. 46-92 (F. 46: Vilniaus viešoji biblioteka ir senienų muziejus).

⁹⁹⁴ Baronas V., *op. cit.*, p. 82–89.

1781 m., o vėliau studijas tęsė Vilniaus universitete. 1785 m. jis jau dirbo akušeriu universitete. 1797 m., įgijęs medicinos daktaro laipsnį, A. Matusevičius buvo paskirtas akušerijos profesoriumi-padėjėju. 1798–1799 m. medicinos žinias jis tobulino Vienoje. Po N. Renjė mirties lietuvių kilmės gydytojas buvo paskirtas teorinės chirurgijos ir akušerijos profesoriumi. Jis dėstė normaliąją ir patologinę akušeriją. 1803 m. A. Matusevičiaus iniciatyva Vilniaus universiteto Medicinos fakultete buvo įsteigta atskira Akušerijos katedra, kuriai profesorius vadovavo iki 1816 m. A. Matusevičius taip pat vadovavo ir Vilniaus universiteto akušerijos klinikai, daug prisidedamas prie gimdymo pagalbos specialistų rengimo ir akušerijos mokslo plėtojimo⁹⁹⁵.

2.2.3. Pjeras Menjanas

Kalbant apie akušerijos mokslą, čia reikia būtinai trumpai paminėti Pjero Menjano veiklą Varšuvoje. P. Menjanas⁹⁹⁶ (*Pierre François Julien Maignan; Maignain; Magnen*) gimė 1752 m. Šerlio (*Cherlieux*) mieste, Prancūzijoje. 1776 m. jis gavo filosofijos daktaro laipsnį (tais laikais prieš studijuojant mediciną reikėjo pabaigti filosofijos mokslus) ir akušerijos mokslų daktaro laipsnį Nansi (*Nancy*) mieste ir po to dvejus metus tarnavo prancūzų kariuomenėje kaip chirurgas. Nuo 1778 iki 1780 m. Paryžiuje jis tobulino savo žinias apie anatomiją, chirurgiją ir akušeriją. Po to išvažiavo į Lenkiją, kur greitai išmoko lenkų kalbą. Būdamas labai gabus akušeris ir chirurgas, P. Menjanas buvo pirmasis, dėstęs akušeriją ir tvarstymo būdus naujojoje Varšuvos chirurgijos mokykloje⁹⁹⁷. Po Respublikos pirmojo padalijimo mokykla buvo uždaryta, jis gavo chirurgijos ir akušerijos profesoriaus laipsnius, bet nebedėstė mokykloje, jis turėjo privačių pamokų⁹⁹⁸. Gydytojas buvo žymus savo giliomis žiniomis ir

⁹⁹⁵ Parent A., *op. cit.*, p. 140.

⁹⁹⁶ *Encyklopedyja powszechna*, Warszawa, t. 7, 1864 p. 803; *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, serya I, tom XLV, Warszawa, 1910, tom XLV-XLVI, Warszawa, 1911.

⁹⁹⁷ Varšuvos kunigaikštystės laikais jis taps egzaminatoriumi.

⁹⁹⁸ 1794 m., dar dėstydamas chirurgiją, P. Menjanas tapo Lenkijos kariuomenės vyriausiuoju chirurgu. Šitaip jis dalyvavo daugumoje kovų prieš rusų armiją ir pasižymėjo gydant sužeistuosius. Mirė Varšuvoje 1811 m.

iškalba. 1811 m., laikraštyje *Gazeta warszawska* gydytojas Franciszeksa Brandtas parašė P. Menjanui viešo pagerbimo kalbą⁹⁹⁹.

2.2.4. Žakas Briotė

Griždami į Lietuvą, turime paminėti trečiąją prancūzų gydytoją, XVIII a. pabaigoje atvykusį dirbti į Vilnių – Žaką Briotė (*Jack Briotet*), kuris, kaip teigiama 1832 m. Paryžiuje išleistoje *Biographie universelle et portative des contemporains*, buvo „[...] vienas žymiausių gydytojų Lenkijoje [...]“¹⁰⁰⁰. Jis reikšmingai prisidėjo prie anatomijos mokslo plėtojimo Vilniaus universitete¹⁰⁰¹.

Žakas Briotė gimė 1746 m. Tore (*Thorey*) kaime Burgundijoje, vyndarių šeimoje. Baigęs mokyklą, įsidarbino vietinėje ligoninėje, kur susidomėjo chirurgija¹⁰⁰². Vėliau studijavo Lione, o nuo 1768 m. dirbo Paryžiaus Dievo namų ligoninėje (pranc. *Hôtel-Dieu*), kur tobulinosi pas žymius to meto anatomus, tokius, kaip Rafaelis Bjenvenu Sabatjė (*Raphaëlis-Bienvenu Sabatier*)¹⁰⁰³, Antuanas Portalis (*Antoine Portal*)¹⁰⁰⁴, Žozefas de Lasonas

⁹⁹⁹ „Za panowania Stanisława Augusta w założonej szkole Chirurgicznej, był pierwszym nauczycielem sztuki położniczej i bandażów, gdzie okazał obszerną wiadomość swoją, czynność w pracy i dar niepospolity udzielania nauki. Rząd obcy władający niegdys nami [...] udarował go patentem na Profesora Chirurgii i sztuki położniczej, z wolnym udzielaniem tychże nauk prywatnie?“. Źr.: *Gazeta warszawska*, 1811, nr. 55. Cituojama: Ostrowska T., *Szkola chirurgiczna w Warszawie (1789–93, 1795–96), przyczynek do dziejow szkoły*, in: *Archiwum historii medycyny*, t. XLIII, zeszyt 1, Warszawa, 1980, p. 29; Tuross M., *Leopold Lafontaine (1756–1812). Słów kilka w dwusetną rocznicę śmierci*, in: *Medycyna dydaktyka wychowanie*, rok XLIV, No. 9 / 2012, išnaša nr. 27, p. 41.

¹⁰⁰⁰ «[...] un des médecins les plus distingués de Pologne [...]». Źr.: *Biographie universelle et portative des contemporains ou dictionnaire historique des hommes vivants et des hommes morts depuis 1788 jusqu'à nos jours, qui se sont faits remarquer par leurs écrits, leurs actions, leurs talents, leurs vertus ou leurs crimes, tome cinquième*, Paris, 1836, t. V, p. 82.

¹⁰⁰¹ Edel Ph., *L'âge d'or de la médecine francophone à Vilnius*, in: *Cahiers lituaniens*, numéro 10, automne 2009, p. 15.

¹⁰⁰² Parent A., *op. cit.*, p. 140.

¹⁰⁰³ Raphaëlis-Bienvenu Sabatier (1732–1811) dėstė chirurgiją ir anatomiją Paryžiuje. Greta kitų darbų jis paskelbė: *Thèses anatomico-chirurgicae* (Paris, 1748); *Traité complet d'anatomie* (Paris, 1775); *De la médecine expectative* (Paris, 1796); *De la médecine opératoire, ou des opérations de chirurgie qui se pratiquent le plus fréquemment* (Paris, 1796). Źr.: *Dictionnaire universel, historique, critique et bibliographique*, t. XV, Paris, 1815, p. 369–370.

¹⁰⁰⁴ Antuanas Portalis (1742–1832), gydytojas ir anatomas. Studijavo mediciną Monpeljė universitete ir pradėjo dėstyti jame anatomiją. 1766 m. išvyko dėstyti į Paryžių. 1777 m. buvo paskirtas Karaliaus sodo (*Jardin du roi*) žmogaus anatomijos profesoriumi. Nuo 1793 m. vadovavo naujai įkurtai Žmogaus anatomijos katedrai Gamtos mokslo valstybiniame muziejuje. 1803 m. buvo paskelbtas jo veikalas *Cours d'anatomie médicale en cinq volumes*. Plačiau: *Biographie nouvelle des contemporains*, Paris, t. XVII, 1824, p. 15–17.

(*Joseph de Lassone*)¹⁰⁰⁵, Ferandas (*Ferrand*)¹⁰⁰⁶ ir Žanas Moro (*Jean Moreau*)¹⁰⁰⁷. Šioje ligoninėje jis buvo paskirtas pirmuoju chirurgu ir padėjėju anatomijos pamokoms. Vėliau įsidarbino Paryžiaus Švento Liudviko ligoninėje (pranc. *l'hôpital Saint-Louis*)¹⁰⁰⁸.

Anksčiau minėjome, kad 1777 m. Paryžiuje Žakas Briotė susipažino su N. Renjė ir kartu su juo atvyko į Vilnių dirbti prozektoriumi. 1780 m. gavęs iš Edukacinės komisijos chirurgijos profesoriaus ir prozektoriaus patentą, suteikiantį teisę dėstyti chirurgiją, jis pradėjo dirbti Vilniaus universitete¹⁰⁰⁹.

Ž. Briotė pirmasis Rytų Europoje pradėjo skaityti kursą apie skiepijimą nuo raupų (1785 m.). Tai pakėlė universiteto prestižą¹⁰¹⁰. 1786 m. gydytojui buvo pavesta organizuoti chirurgijos ligoninę, kurios steigimo darbai truko kelerius metus. 1787 m. apgynęs chirurgijos daktaro laipsnį, Ž. Briotė buvo atleistas iš prozektoriaus pareigų ir paskirtas chirurgijos profesoriumi. Netrukus jis jau vadovavo Chirurgijos katedrai, kuri buvo pervadinta į Praktiškosios chirurgijos katedrą¹⁰¹¹.

1788–1789 m. iš prancūzų kalbos į lenkų kalbą buvo išverstas ir paskelbtas Ž. Briotė *Preliminarus kursas apie praktišką chirurgiją ir pastabas* (*Discours préliminaire sur la Chirurgie pratique et les observations / Przemowa o chirurgii i praktycznych oney obserwacyach, miana przy rozpoczęciu lekcyi*

¹⁰⁰⁵ Josephas Marie François de Lassone'as (1717–1788), gydytojas ir anatomas. 1751 m. tapo karalienės Marijos Leščinskos gydytoju, vėliau buvo karaliaus Liudviko XVI ir karalienės Marijos Antuanetės gydytojas. Publikavo apie 43 veikalus, žr.: *Dictionnaire des sciences médicales, biographie médicale*, t. V, Paris, 1822, p. 529–530.

¹⁰⁰⁶ Ferrandas (1733–?), Paryžiaus Dievo namų ligoninės (*l'hôpital Hôtel-Dieu*) chirurgas. 1764 m. buvo paskirtas anatomijos ir chirurgijos profesoriumi Paryžiaus medicinos fakulteto praktikos mokykloje. 1768 m. gavo medicinos daktaro laipsnį Reimso universitete ir buvo paskirtas Karališkosios chirurgijos akademijos tarybos padėjėju. 1771 m. paskirtas patarėju ir karališkuoju operacijų profesoriumi. Disertacijos tema: *Sur la ligature du nerf dans l'opération de l'anévrisme*, žr.: *Précis analytique des travaux de l'académie royale des sciences, belles-lettres et arts*, t. V, Rouen, 1821, p. 334, 335.

¹⁰⁰⁷ Jeanas Nicolas Moreau buvo Paryžiaus Dievo namų ligoninės vyriausiasis chirurgas. Mirė 1786 m. balandžio 19 d. Žr.: *Dictionnaire historique, critique et bibliographique*, t. XIX, Paris, 1822, p. 419.

¹⁰⁰⁸ *Biographie universelle et portative des contemporains*, op. cit., p. 82.

¹⁰⁰⁹ Žinome, kad be Ž. Briotė, anatomiją Vilniaus universitete dėstė Šarlis Virjonas (*Charles Virion*). Po medicinos studijų jis vėliau buvo pakviestas dirbti Radvilų šeimos gydytoju į Nesvyžių. 1785 m. Vilniuje, aukštojoje medicinos mokykloje, jis apgynė medicinos mokslų disertaciją ir gavo medicinos daktaro laipsnį. Žr.: Игнатович Ф. И., *Доктор медицины И. И. Вирион: новые данные о жизни и деятельности в Беларуси в последней четверти XVIII – начале XIX века к 260-летию со дня рождения* in: *Журнал Гродненского государственного медицинского университета*, 2009, n. 4, p. 114–116.

¹⁰¹⁰ Meškauskas J., op. cit., p. 34; Edel Ph., *L'âge d'or de la médecine francophone à Vilnius*, p. 21–22.

¹⁰¹¹ Parent A., op. cit., p. 142.

operacyi chirurgicznych)¹⁰¹². Greta darbo universitete Ž. Briotė taip pat vertėsi ir privačia gydytojo praktika. Praktikavo chirurgiją ir akušeriją, konsultavo vidaus ligų reikalui. 1792 m. vasario 28 d. Ž. Briotė gavo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenės generalinio štabo chirurgo patentą¹⁰¹³ ir kaip „[...] nenustojęs teikti prisirišimo savo naujai tėvynei įrodymų“¹⁰¹⁴, buvo įvertintas Ketverių metų seime¹⁰¹⁵.

Po trečiojo Lenkijos ir Lietuvos valstybės padalijimo Ž. Briotė tapo Paryžiaus medicinos draugijos (pranc. *Société de médecine de Paris*) nariu korespondentu, 1805 m. gruodžio 12 d. dalyvavo steigiant Vilniaus medicinos draugiją, o 1808 m. atidarė chirurgijos kliniką¹⁰¹⁶. Imperatorius Aleksandras I paskyrė jį Kolegijos tarėju (rus. *Коллежский советник*), o 1811 m. apdovanojo antrosios klasės Šv. Onos ordinu. Tačiau jau po metų Ž. Briotė pasireiškė proto sutrikimas. Mirė jis 1819 m. gegužės 25 d., palaidotas Rusų kapinėse.

Žinome, kad Ž. Briotė glaudžiai bendravo su Ž. E. Žiliberu ir tikėtina, būdamas lengvesnio charakterio, daug geriau sutarė su universiteto kolegomis, nei kiti du prancūzų gydytojai. Vokiečių mokslininkas Georgas Forsteris, kuris, Ž. E. Žiliberui išvykus, perėmė vadovavimą Gamtos mokslų katedrai, šitaip apibūdino Ž. Briotė: „Doras, sąžiningas ir labai šaunus žmogus.“ Iš G. Forsterio sužinome, jog Ž. Briotė buvo priėmęs į savo mažą butą draugo našlę ir du jos vaikus, kuriems netgi paskyręs keletą šimtų dukatų, kad pastarieji išmoktų akušerijos¹⁰¹⁷.

Ž. Briotė ne tik padėjo N. Renjė, sudarydamas jam sąlygas daugiau dėmesio skirti akušerijai, bet ir reikšmingai prisidėjo prie medicinos mokslo

¹⁰¹² *Discours préliminaire sur la Chirurgie pratique et les observations. Lu à la rentrée publique du cours d'opérations et de Chirurgie pratique, Par Jacques Briotet Docteur en Philosophie, Médecine et Chirurgie, Professeur publique à l'Université de Vilna etc. / Przemowa o chirurgii i praktycznych oney obserwacyach, miana przy rozpoczęciu lekcyi operacyi chirurgicznych, przez Jakuba Bryotet filozofii, medycyny i chirurgii doktora, publicznego w akademii wileńskiej profesora etc.* [Wilno], 1788.

¹⁰¹³ Machynia M., Rakutis V., Szrednicki C., *op. cit.*, p. 19. Iš pareigų kariuomenėje atsistatydino 1793 m.

¹⁰¹⁴ «[...] et ne cessa depuis de donner des preuves de son attchement à la cause de sa patrie adoptive». Žr.: *Biographie universelle et portative des contemporains, op. cit.*, p. 82.

¹⁰¹⁵ Edel Ph., *op. cit.*, p. 21.

¹⁰¹⁶ Biziulevičius S., *op. cit.*, p. 33. 1808 m. atidarytoje klinikoje buvo 7 lovov vyrams, 6 moterims.

¹⁰¹⁷ Laiškai Samueliui Tomui Zemerdingui, 1784 m. gruodžio 12 d. ir 1786 m. vasario 20 d., Vilnius. Žr.: *Georgo Forsterio laišškai iš Vilniaus* (rengė J. Kilius), Vilnius, 1988, p. 78, 80–81, 210.

žinių sklaidos dėstydamas anatomijos ir chirurgijos kursus Vilniaus universitete¹⁰¹⁸.

Vienas iš talentingiausių Ž. Briotė studentų, Jonas Frydrichas Niškovskis (*Jan Frydrich Niszkowski*, 1774–1816), 1797 m. pabaigęs studijas, ėjo čia profesoriaus asistento pareigas. 1802–1806 m. jis tobulinosi Berlyne, Paryžiuje ir Romoje, o sugrįžęs į Lietuvą *de facto* perėmė iš silpstančio Ž. Briotė chirurgijos profesoriaus pareigas¹⁰¹⁹. 1806 m. J. Niškovskis talkino Ž. Briotė kuriant chirurgijos kliniką, taip pat prisidėjo steigiant Vilniaus anatomijos muziejų¹⁰²⁰.

Kitas iškalbingas švietėjiškos prancūzų gydytojų veiklos Lietuvoje ir jos poveikio to meto visuomenei įrodymas yra teisės istoriko Adamo Stankevičiaus aprašyti atvejai, kai Lietuvos Vyriausiasis tribunolas kvietėsi Vilniaus universiteto gydytojus apžiūrėti ir ištirti aukų kūnus. Antai 1785 m. vasario 23 d. valstiečio Jono Žemaičio nunuodijimo byloje Tribunolas leido aukos kūną apžiūrėti vazniui, tačiau nutarė esant tikslinga, kad tai padarytų ir *collegium medicum anathomiae*¹⁰²¹. O štai 1786 m. balandžio 13 d. instigatoriui pranešus apie Vilniuje gatvėje surastą vyro lavoną, Tribunolas apžiūrą paskyrė nebe vazniui, bet Vilniaus akademijos profesoriams anatomistams Renjė ir Briotė, kuriems pavesta ištirti kūną ir nustatyti nužudymo būdą¹⁰²².

2.3. Matematika ir astronomija

XVIII a. laipsniškai augo susidomėjimas matematikos mokslu, atsirado ir naujų vadovėlių jam dėstyti. Etjenas Bėzu (*Étienne Bézout*, 1730–1783) Paryžiuje 1764–1769 m. publikavo savo Matematikos pamokas (*Cours de*

¹⁰¹⁸ Biziulevičius S., *op. cit.*, p. 33.

¹⁰¹⁹ *Ibid.*, p. 72.

¹⁰²⁰ Meškauskas J., *op. cit.*, p. 34; Edel Ph., *op. cit.*, p. 21–22.

¹⁰²¹ Stankevič A., *Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo veikla XVIII a. II pusėje: bajoriškosios teisės raiška*. Daktaro disertacija: humanitariniai mokslai, istorija (05 H), Vilnius, 2013 p. 246.

¹⁰²² „dla wyegzaminowania skutków y sposobu zabójstwa, stąd przyczyn śmierci jpp. Reniego y Bryottego w akademii wileńskiej profesorów i anatomistów“, cituojama pagal: Stankevič A. *Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo veikla XVIII a. II pusėje: bajoriškosios teisės raiška*. Daktaro disertacija: humanitariniai mokslai, istorija (05 H), Vilnius, 2013, p. 246.

mathématiques). Mokslininkas Aleksis Klodas Klero (*Alexis-Claude Clairaut*, 1713–1765) 1741 m. parašė *Geometrijos pradmenis (Éléments de Géométrie)* ir 1746 m. *Algebros pradmenis (Éléments d'Algèbre)*. Matematikos profesorius Dominikas Fransua Rivaras (*Dominique François Rivard*, 1697–1778) 1732 m. Paryžiuje publikavo *Geometrijos pradmenys su trumpu aritmetikos ir algebros kursu (Éléments de géométrie avec un abrégé d'arithmétique et d'algèbre)*. Astronomijos mokslas XVIII a. gilino jau XVI a. pradėtus tyrimus, būtent vystė Izaoko Niutono (1642–1727) ir Johaneso Keplerio (1571–1630) atradimus, tobulindami dangaus kūnų stebėjimo aparatus. Pavyzdžiui, anglas Edmondas Halley (1656–1742) studijavo kometų trajektorijas. Prancūzijoje tarp kitų darbų galima paminėti 1735 m. Prancūzijos mokslų akademijos organizuotas dvi ekspedicijos Žemės meridianui matuoti: viena įvyko arti pusiaujo, o kita – Laponijoje. O 1761 ir 1769 m. buvo surengtos ekspedicijos, kurios padėjo geriau sužinoti saulės paralaksą (kosminio kūno padėties pakitimą dangaus sferoje)¹⁰²³.

2.3.1. Ryšiai tarp Paryžiaus observatorijos ir Vilniaus universiteto astronomų

XVIII a. antrosios pusės Vilniaus observatorija, įkurta 1753 m. Vilniaus universitete, buvo viena seniausių ir svarbiausių Respublikoje ir Europoje. Čia galima trumpai priminti Prancūzijos ir Abiejų Tautų Respublikos astronomų ryšius. Štai Martynas Počobutas (*Marcin Poczobutt-Odlanicki*, 1728–1810)¹⁰²⁴, nuo 1764 m. Vilniaus universiteto profesorius ir observatorijos direktorius, o 1780–1799 m. rektorius, nuo 1778 m. buvo Prancūzijos Karališkosios mokslų akademijos (*académie royale des sciences*) narys ir korespondentas. 1768–1769 m., ieškodamas Paryžiuje naujų instrumentų, M. Počobutas susipažino su prancūzų astronomu Žanu Žeromu de Lalandu (*Jean-Jérôme de Lalande*, 1732–1807). Sugrįžus į Lietuvą, prasidėjo ilgas prancūzų astronomo ir Vilniaus

¹⁰²³ Boichot A., *Histoire de l'astronomie*, in: *Encyclopaedia universalis*, corpus 2, Paris, 1985, p. 1000.

¹⁰²⁴ Rabowicz E., *Poczobutt-Odlanicki Marcin*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XVII / I, z. 112, 1982, p. 52-62.

universiteto rektorius susirašinėjimas dalijantis stebėjimų rezultatais ir naujais atradimais astronomijoje¹⁰²⁵.

Kitas Vilniaus universiteto dėstytojas, Andrius Streckis (*Andrzej Strzecki*, 1737–1797)¹⁰²⁶, nemažai bendravo su prancūzų kolegomis Žanu Flerė (*Jean Fleuret*) ir Žanu Rosinjoliu (*Jean Rossignol*) (apie kuriuos bus toliau kalbama). Verta paminėti, kad kai 1778 m. jis buvo Paryžiuje, P. S. Diuponas padėjo jam užmegzti ryšius su Karališkąja mokslų akademija¹⁰²⁷. O dar kitas Vilniaus universiteto astronomas, Jonas Sniadeckis (1756–1830, *Jan Śniadecki*)¹⁰²⁸, 1780 m. būdamas Paryžiuje, klausėsi paskaitų Prancūzijos kolegijoje (*Collège de France*). Ten jis užmegzė ryšius su matematikos dėstytojais ir karališkosios mokslų akademijos nariais Žaku Kuzenu (*Jacques Cousin*, 1739–1800) ir Luisu Lefevru (*Louis Lefèvre*, 1751–1829)¹⁰²⁹.

2.3.2. Aleksandras Rostanas

1762 m. panaikinus jėzuitų ordiną Prancūzijoje, dalis prancūzų mokslininkų jėzuitų atvyko į Respubliką dirbti matematikais-astronomais ir dėstyti astronomiją universitetuose. Matematikos srityje Varšuvoje pasižymėjo jėzuitas, matematikas ir astronomas Aleksandras Rostanas (*Alexandre Rostan*, 1728–1772)¹⁰³⁰. Kilmingųjų kolegijoje (*Collegium Nobilium*) jis 1762–1765 m.

¹⁰²⁵ La Lande J.-J. de, *Bibliographie astronomique, avec l'histoire de l'astronomie depuis 1781 jusqu'à 1802*, Paris, 1803, p. 555–556, 793. Lalando darbai minimi M. Počobutui siųstoje korespondencijoje, žr.: VUB RS, F2-DC54/22-2.

¹⁰²⁶ Kamińska J., *Strzecki Andrzej (1737–1797)*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIV/4, zeszyt 183, p. 594–595.

¹⁰²⁷ Baliński M., *Dawna Akademia Wileńska*, Petersburg, 1862, p. 246.

¹⁰²⁸ 1806 m. buvo astronomas Vilniaus observatorijoje. Žr.: *Janas Sniadeckis, Raštai, Filosofijos darbai*, Vilnius 2007, p. 5–6.

¹⁰²⁹ Louis Lefèvre (1751–1829) studijavo su J. Sniadeckiu eksperimentinę fiziką *Collège de France*. Žr.: Birkenmajer A., Kamykowski L., *La correspondance de Jean Śniadecki avec les savants français (1781–1798)*, Varsovie, 1938, p. 98.

¹⁰³⁰ Aleksandras Rostanas gimė Kavajone (Cavaillon), netoli Avinjono, Vokluzo (Vaucluse) rajone. Dvejus metus jis studijavo filosofiją ir 1746 m. sausio 11 d. jis įstojo į jėzuitų ordiną. 1747 m. jis baigė noviciatą ir dėstė gramatiką, poeziją ir retoriką jėzuitų kolegijose Grenoblyje (Grenoble) ir Provanco Ekse (Aix-en-Provence). 1755 m. A. Rostanas išklauė ketverių metų teologijos kursą Avinjone, o 1757 m. tapo kunigu. 1758 m. sausio 24 d. (trečiame teologijos kurse) jis darė užtemimo tyrimus Avinjono kolegijos observatorijoje. Jo stebėjimai publikuoti laikraštyje *Les mémoires de Trévoux* (1748 m. kovas, p. 755–759). Baigęs teologiją, 1759–1760 m. dėstė poetiką Vesule (Vesoul). Žr.: Jobert A., *op. cit.*, p. 129; Fabre J., *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des lumières*, Paris, 1984, p. 490; Grzebień

dėstė matematiką, civilinę ir karinę architektūrą, o pirmaisiais metais – dar ir prancūzų kalbą. 1765 m. rugpjūčio pradžioje A. Rostanas organizavo parodomąsias mechanikos paskaitas studentams – apie bendrą judėjimą ir jo rūšis, apie įrengimų teoriją, apie „pasipriešinimo ir trinties įrenginiuose teoriją“ ir „apie mechanizmus, skirtus minavimui“. 1765 m. A. Rostanas dirbo Kilmingųjų kolegijoje ir Varšuvos kolegijoje, čia skaitė filosofijos ir matematikos paskaitas, rūpinosi matematikos muziejumi. Nuo 1766 m. jis dėstė matematiką ir jėzuitų dvasininkams Varšuvos kolegijoje. 1767 m. parašė veikalą apie optiką *Exercitatio mathematica circa universam opticum [...]*¹⁰³¹.

1766 m. A. Rostanas su entuziazmu įsitraukė į karališką projektą dėl Respublikos žemėlapių sudarymo. Projektą organizavo Lenkijos ir Lietuvos jėzuitai, o vykdymas buvo patikėtas Varšuvos matematikams (vadovavo A. Rostanas) ir Vilniaus matematikams (vadovavo M. Počobutas). Kiekvienas apskaičiavimas turėjo būti atliktas dukart, pagal aprašytus 2 būdus. Atsakymai, siųsti nuo 1766 m. birželio Vyriausioms kolegijoms dviem egzemplioriais, buvo tyrinėjami atitinkamos komisijos ir perduodami Karališkajai kancelijai, tiksliau, asmeniškai Šarliui de Pertė (*Charles de Perthées*, 1740–1815)¹⁰³², kuris turėjo būti karališkojo projekto vadovas. Antrasis šio darbo etapas turėjo būti trianguliaciniai matavimai, atliekami vadovaujant A. Rostanui, kuris jėzuito vokiečio Ch. Mayero darbų pagrindu sukūrė matavimų programą ir sistemą¹⁰³³.

A. Rostanas naudojo raketas geografiniams žemėlapiams kurti. 1772 m. pradžioje Gardine jis atliko bandymų su savo kūrybos raketomis¹⁰³⁴, kurias naudojo ryšiui tarp stebiniųjų palaikyti Žemės matavimuose. Būdamas

L., *Rostan Alexandre* (1728–1772), in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXI/1, z. 132, 1989, p. 152–153; A. Rostano ir Stanislovo Augusto korespondencija saugoma: BCzart, rkps. 714, f. 161, 701, 709, 843.

¹⁰³¹ Stasiewicz-Jasiukowej I., *Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczpospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, Kraków-Warszawa, 2004, p. 390–391, 688.

¹⁰³² Kilęs iš hugenotų šeimos, entomologas ir karaliaus geografas. Sudarė įvairius Lenkijos ir Lietuvos žemėlapius, pvz.: *Carte générale et itinéraire de la Pologne* (1773), *Carte servante à montrer la destination des deux canaux entrepris en Lituanie* (1785). Žr.: Buczek K., *Perthées Herman Karol* (1740–1815), in: *Polski Słownik Biograficzny*, 1980, t. XXV / 4, zeszyt 107, p. 638–640.

¹⁰³³ Olszewicz B., *Kartografia polska XVIII wieku*, Lwów, 1932, p. 45; Smoleński W., *Przewrót umslowy w Polsce wieku XVIII*, 1949, p. 66, 77, 81; Buczek K., *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku*, 1963, p. 82–83.

¹⁰³⁴ Apie raketų naudojimą XVII ir XVIII a., žr.: Mandryka A., *Fizyczne podstawy odrzutu działa i ruchu rakiety w ujęciu uczynnych XVII i XVIII wieku*, in: *Kwartalnik historii nauki i techniki*, 1962, rok VII, n 4, p. 447–460.

Gardine, matematikas parašė veikalą *Naujas metodas labai tikslai ir greitai reikšmingiausių vietų Karalystėje ilgumą ir platumą apibūdinti*¹⁰³⁵. A. Rostanas netikėtai mirė 1772 m. vasarą, nesulaukęs numatyto Lietuvos Brastos (Bresto) Karališkojoje ekonomijoje bandomųjų matavimų antrojo etapo rugpjūtį. Tačiau Š. Pertė, kurdamas savo žemėlapius, panaudojo kai kuriuos kolegos skaičiavimus. Už nuopelnus prancūzų jėzuitui A. Rostanui buvo paskirtas karaliaus apdovanojimas – medalis *Merentibus*.

2.3.3. Pjeras Gatė, Žanas Flerė ir Žanas Žozefas de Valuizas

XVIII a. antrojoje pusėje Vilniuje pasižymėjo matematikai Pjeras Gatė (*Pierre Gattey*), Žanas Flerė (*Jean Fleuret*) ir Žanas Žozefas Rosinjolis de Valuizas (*Jean-Joseph Rossignol de Vallouise*). Pjeras Gatė (1742–?) buvo prancūzų jėzuitas, retorikos ir matematikos mokėsis Prancūzijoje, o po jėzuitų ordino uždraudimo 1762 m. atvykęs į Vilniaus universitetą. Jame 1763–1770 m. jis studijavo filosofiją ir teologiją. Tuo pačiu metu P. Gatė Vilniuje dėstė prancūzų kalbą ir matematiką vietos bajorams. Be to, dvejus metus jis specializavosi astronomijoje, tapo M. Počobuto antruoju asistentu, o nuo 1772 m. – asistentu. Kartu su kitais astronomais P. Gatė atliko astronominių ir meteorologinių stebėjimų, apie juos paskelbė spaudoje¹⁰³⁶.

1762 m., kai jėzuitai buvo išvaryti iš Prancūzijos, Vilniaus jėzuitas novicijus Pranciškus Norvaiša (*Franciszek Narwojsz; Narwos, 1742–1819*)¹⁰³⁷, gyvenęs tada Prancūzijoje, sugrįžo atgal į Vilnių, o kartu su juo atvažiavo du prancūzų jėzuitai kunigai matematikai, Žanas Flerė ir Žan Žozefas de Valuizas, kurie abu vėliau dirbo Vilniaus universitete¹⁰³⁸. Vilniaus universitete lionetis Ž. Flerė dirbo eksperimentinės fizikos profesoriumi (*professor physicae*

¹⁰³⁵ *Mémoire sur une nouvelle méthode très exacte de déterminer en peu de tems la longitude et la latitude des principaux lieux du Royaume*, Grodno, 23 janvier 1772, BPAUK, rkps 2220 IV, fol. 205–208.

¹⁰³⁶ Matulaitytė St., *Senoji Vilniaus universiteto astronomijos observatorija ir jos biblioteka*, Vilnius, 2004, p. 64.

¹⁰³⁷ Grzebień L., *Narwojsz Franciszek*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXII/3 z. 94, 1977, p. 579–581.

¹⁰³⁸ Rabikauskas P., *Vilniaus akademija ir Lietuvos Jėzuitai*, Vilnius, 2002, p. 241, 328.

experimentalis)¹⁰³⁹ ir skaitė fizikos kursą (1761–1763). Jo veikale *Theses Physicae* (Vilnae, 1762) dėstoma apie šviesą, spalvas, šiaurės pašvaistes, elektrą, siurblius ir gaisrų gesinimą¹⁰⁴⁰. O marselietis Žanas Žozefas Rosinjolis de Valuizas (1726–1815), filosofijos ir matematikos profesorius, universitete dėstė matematiką ir kartu 1761–1763 m. dirbo observatorijoje. Šis jėzuitas paliko trigonometrijos kursų medžiagą (*Trigonometria a Patre Rosseniol S. J. dictata Vilnae*, 1765)¹⁰⁴¹. Šiame darbe pristatoma elementariosios geometrijos ir plokštumos trigonometrija, mokoma išmatuoti neprieinamų objektų tolį ir aukštį, sudaryti srities žemėlapi, išmatuoti debesies aukštį, apskaičiuoti Žemės meridiano lanko ilgį ir t.t.¹⁰⁴²

Praleidę dvejus metus Vilniuje, abu jėzuitai grįžo atgal į Prancūziją. Vienas iš Ž. Ž. Rosinjolio ir Ž. Flerè studentų, Pranciškus Norvaiša, dirbo mokytoju A. Tyzenhauzo įsteigtose Gardino mokyklose, o vėliau tapo akademijos profesoriumi¹⁰⁴³.

2.4. Prancūzų mokslininkų veiklos Respublikoje įvertinimas

Etjenas de Rijelis, remdamasis savo žiniomis ir savo tyrimais Lenkijoje, ne tik padėjo žymai geriau susipažinti su šalies teritorija, bet ir pasiūlė priemonių Respublikos žemės ūkio ir gyvulininkystės, miškų ūkio, kanalų statybų vystymui. Be to, šioje mokslo srityje jis buvo vienas pirmtakų, o dėl savo Respublikos gamtos istorijos muziejaus projekto – taip pat ir muziejininkystės pirmtaku. Šio gabaus, darbštaus, atsidavusio ir kuklaus mokslininko pėdsakas Respublikoje yra reikšmingas, bet mažai žinomas. O Ž. E. Žilibero veikla Lietuvoje gamtos mokslų, ypač botanikos ir medicinos srityse, buvo labai vertinga, jo atradimai svarbūs visam gamtos mokslui. O dėl nuopelnų Respublikos botanikos vystymui jis laikytinas Lietuvos botanikos tėvu.

¹⁰³⁹ Bendžius A., *Vilniaus universiteto istorija, 1579–1803*, Vilnius, 1976, p. 155, 186.

¹⁰⁴⁰ Bendžius A., *op. cit.*, p.155, 187; Stasiewicz-Jasiukowa I., *op. cit.*, p. 280.

¹⁰⁴¹ VUB RS, F 3-1456 (fondas 3: Traktatai ir mokslo darbai. XIV a.–1908).

¹⁰⁴² Stasiewicz-Jasiukowa I., *op. cit.*, 2004, p. 280–281.

¹⁰⁴³ *Ibid.*, p. 308; Bendžius A., *op. cit.*, p.155, 186.

Prancūzų medikų Ž. E. Žilibero, N. Renjė, Ž. Briotė ir P. Menjano veikla Respublikoje atskleidžia tiek XVIII a. paskutiniųjų dešimtmečių Vakarų Europos medicinos, tiek medicinos mokslo apskritai raidą, o taip pat ir jo sklaidą visuomenėje. Ž. E. Žilibero įkurta pirmoji šalyje medicinos mokykla reikšmingai prisidėjo prie medicinos raidos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Mokslininko užveisti sodai ir išplėtotas vaistažolių auginimas paklojo pagrindus Lietuvos botanikos mokslui bei skatino farmakologijos pažangą. Jo nuopelnus medicinos ir farmakologijos srityje papildė unikalus Lietuvos valstietijos aprašymas, dėl kurio šį prancūzų gydytoją galima vadinti vienu pirmųjų Lietuvos kraštotyrininkų.

Nuostabu pastebėti, kad du prancūzai, Nikolia Renjė Lietuvoje ir J. Menjanas Lenkijoje, pagrįstai yra laikomi Lietuvos ir Lenkijos mokslinės akušerijos pradininkais. O Ž. Briotė savo ruožtu laikomas Lietuvos anatomijos tėvu. Visi trys jie pašventė reikšmingą savo gyvenimo dalį mokslo suklestėjimui Lenkijoje ir Lietuvoje, J. Menjanas netgi dalyvavo Tado Kosciuškos vadovaujame sukilime. Visi šie prancūzų gydytojai reikšmingai prisidėjo rengdami naują vietos medicinos specialistų kartą. Jų visų veikla rodo sėkmingą Apšvietos epochos Vakarų Europos mokslo žinių sklaidą Respublikoje, o taip pat vaisingą prancūzų ir lenkų bei lietuvių mokslininkų bendradarbiavimą XVIII a. antrojoje pusėje. Matematikas A. Rostanas padėjo sukurti pirmąją Abiejų Tautų Respublikos žemėlapi, o P. Gatė, Ž. Flerė ir Ž. Ž. Rosinjolis, nors ir trumpiau gyvenę šioje šalyje, paliko gilų pėdsaką matematikos mokslo bare Vilniaus universitete.

Įdomu pastebėti, kad, kai kalbama apie Prancūziją XVIII a., paprastai turima galvoje tik literatūra, filosofinė ir politinė mintis. Galbūt taip yra todėl, kad Apšvietos epochos Prancūzija labiau garsėjo savo politine filosofija ir kad tokie Baro konfederacijos konsultantai kaip Ž. Ž. Ruso ir abatas G. de Mably, buvo to meto garsenybės. Tačiau Prancūzijoje mokslai buvo gerai vystomi, ir jeigu prancūzų gamtos ir medicinos mokslų atstovų įtaka Respublikoje buvo ne tokia garsi kaip filosofijos, ji tikrai nebuvo mažiau svarbi Respublikai.

Jei nėra lengva apibūdinti prancūzų mąstytojų įtaką Respublikai, lengviau yra įvertinti prancūzų mokslininkų veiklą įvairiose mokslų srityse. Prancūzų mokslininkų darbų dėka Respublikos mokslininkai susipažino su naujaisiais to meto Vakarų Europos mokslo pasiekimais. Kita vertus, Abiejų Tautų Respublikoje apsilankę ir šios šalies patirtį perėmę prancūzų mokslininkai padėjo Prancūzijai ir Vakarų Europai susipažinti su Edukacinės Komisijos veikla ir Respublikos mokslo naujovėmis. Prancūzų įnašas ypač buvo reikšmingas gamtos ir medicinos mokslų srityse. Bendradarbiavimas tarp abiejų šalių mokslininkų pasirodė esąs vaisingas ir ilgalaikis. Tai yra vienas reikšmingiausių prancūzų buvimo pėdsakų Respublikoje XVIII a.

IŠVADOS

1. Kompleksiškai išanalizavus prancūzų mąstytojų patarimus dėl Abiejų Tautų Respublikos pertvarkos nustatyta, kad Respublikos atstovų prašymu teikdami pasiūlymus Lenkijos ir Lietuvos valstybės valdymo ir ūkio reformavimo klausimais, prancūzų teoretikai G. de Mably ir Ž. Ž. Ruso turėjo pritaikyti savo jau turimas idealios visuomenės vizijas kitų tautų (lenkų ir lietuvių) poreikiams. Kaip parodė tyrimas, G. de Mably ir Ž. Ž. Ruso patarimai buvo teoriniai ir gana abstraktūs. Prancūzų mąstytojų žinios ir supratimas apie Abiejų Tautų Respubliką buvo ribotas ir netikslus. Tokį vertinimą patvirtina duomenys apie tai, kad M. Vielhorskis jiems buvo suteikęs pasenusią, realių pokyčių neatspindėjusią informaciją apie Respublikos politinę sistemą ir ūkį. 1776–1777 metais apsilankęs Respublikoje G. de Mably suprato, kad buvo suklaidintas. Be to, savo patarimuose G. de Mably rėmėsi Švedijos 1720 m. gegužės 2 d. Konstitucijos valdymo modelio pavyzdžiu, tačiau minėtas modelis žlugo 1772 m. Taigi, stokodami tikslios ir patikimos informacijos apie Abiejų Tautų Respublikos politinę santvarką ir ūkį, G. de Mably ir Ž. Ž. Ruso negalėjo tinkamai pagrįsti savo patarimų. Tačiau daug žinodami apie antikinę literatūrą, jie rėmėsi turimomis žiniomis, stengėsi jas pritaikyti naujų laikų aktualijoms ir tokiu būdu pasisėmė įkvėpimo patarinėti jiems mažai pažįstamoms tautoms.

Teikdami savo patarimus G. de Mably ir Ž. Ž. Ruso prisitaikė prie Baro konfederatų požiūrio į Respubliką. O pastarieji laikėsi gana konservatyvaus požiūrio į Respublikos politinę ir socialinę santvarką. Galbūt todėl prancūzų mąstytojų pasiūlymai konfederatams yra daug konservatyvesni, negu ankstyvesniuose jų darbuose. Tai ypač ryšku Ž. Ž. Ruso pasisakymuose baudžiamos klausimu. Nors jo *Visuomeninėje sutartyje* laisvė pristatoma kaip neginčijama teisė, veikale *Samprotavimai* jis sutiko, kad laisvė baudžiauninkams būtų suteikiama tik su išlygomis. Galima numanyti, kad dėl prieštaravimo tarp *Samprotavimuose* išdėstytų minčių ir Ž. Ž. Ruso ankstyvesniuose darbuose išsakytos pozicijos asmens laisvės klausimais, jis

norėjo, kad jo raštų konfederatams autorystė liktų neatskleista. Autorystės atskleidimas sukėlė Ž. Ž. Ruso nepasitenkinimą.

Fiziokratų idėjų sklaidos atžvilgiu matomos kitokios tendencijos. P. P. Lemercjė de La Rivjero, N. Bodo ir P. S. Diupono patarimai atspindėjo bendrąją fiziokratizmo doktriną, taigi jų idėjos jau buvo žinomos Respublikoje, turėjo rėmėjų ir be didesnio pasipriešinimo galėjo būti priimtos. Tačiau Respublikoje apsilankiusio P. P. Lemercjė de la Rivjero darbų poveikis Lenkijos ir Lietuvos fiziokratams buvo gana menkas, nes jo patarimai liko tik rankraščiuose ir niekada plačiau nepaplito. Tuo tarpu N. Bodo, kaip ir P. P. Lemercjė, lankėsi Respublikoje, susidūrė su jos realijomis ir susidomėjo šia šalimi. Matydamas socialines ir ūkines šalies problemas įvairiose srityse, N. Bodo rekomendavo Respublikos fiziokratams priimti būtinus sprendimus baudžiamos panaikinimo, mokesčių sistemos pertvarkos ir kitais klausimais. Skleisdamas žinias apie Respubliką Prancūzijoje, jis atkreipė prancūzų dėmesį į Stanislovo Augusto reformas ir padėjo kelti jų simpatijas šiai, iki tol prancūzams mažai pažįstamai, šaliai.

2. Vertinant prancūzų patarimų įtaką Respublikos mąstytojams pažymėtina, kad Ž. Ž. Ruso idėjos turėjo gilų ir ilgalaikį poveikį Respublikos visuomenės elito ir gyventojų mintims, tiek XVIII a. antrojoje pusėje, tiek ir vėliau. Reikia pripažinti, kad Ž. Ž. Ruso ir vėlesniais laikais išliko žinomas kaip žymus rašytojas, o G. de Mably ir jo darbai po truputį buvo užmiršti. Tam įtakos turėjo ne tiek šių prancūzų mąstytojų ideologinės nuostatos, kiek skirtumai tarp G. de Mably ir Ž. Ž. Ruso patarimų Respublikai pateikimo formų. G. de Mably patarimai buvo parašyti gana nuobodžia kalba, su šiek tiek juntama panieka. Jo raštų stilius buvo nerangus ir moralizuojantis, o pateikta šalies vizija – pesimistinė. Ž. Ž. Ruso rašė visiškai kitaip. Užrašydamas savo patarimus Respublikos piliečiams, jis tarsi vėl atrado savo jaunystės Ženevos kalvinistų pamokslininkų toną ir sugebėjo drąsinti bei sužavėti skaitytojus. Ž. Ž. Ruso tekstuose nepajusime G. de Mably būdingo pesimizmo. Ž. Ž. Ruso rašymo stilius dinamiškas, viliojantis, optimistiškas. Nors su Respublikos realijomis mažai tesusiję jo patarimai nebuvo pritaikyti, Ž. Ž. Ruso vis tiek įkvėpė

Respublikos gyventojams naujos dvasios. Tai akivaizdu baudžiamos atžvilgiu. *Visuomeninėje sutartyje ir Kalboje apie žmonių nelygybės pagrindus* išreikštos Ž. Ž. Ruso idėjos valstiečių laisvės klausimu turėjo įtakos Tadeui Kosciūskai, kuris buvo entuziastingas šio filosofo skaitytojas ir rėmėjas. 1794 m. sukilimo metu T. Kosciūška pažadėjo laisvę baudžiauninkams, stojusiems į kovą už tėvynę. Ž. Ž. Ruso skleistos asmens laisvės idėjos taip pat paveikė ir apsišvietusius Respublikos dvasininkus. Vienas akivaizdžiausių Ž. Ž. Ruso idėjų skleidimo pavyzdžių buvo Prienų klebono Mykolo Pranciškaus Karpavičiaus veikla.

Vertinant prancūziškojo fiziokratizmo įtaką Respublikos mąstytojams nustatyta, kad ji buvo reikšmingiausia Edukacinės komisijos steigėjams. Švietimo sistemos reformatoriai nusprendė pritaikyti fiziokratų programą, nes buvo jau anksčiau susidomėję šia doktrina ir įžvelgė jos galimą naudą švietimui Respublikoje vystyti. Edukacijos plėtojimo srityje buvo pastebima ir kitų žymių Prancūzijos pedagogų bei pamokslininkų, tokių kaip Žanas Batistas Masilonas, įtaka.

3. Prancūzų mąstytojų patarimų pritaikymo masto Respublikos reformų metu klausimu nustatyta, kad G. de Mably ir Ž. Ž. Ruso patarimai buvo pernelyg teoriniai, todėl buvo neįmanoma jų realiai pritaikyti. Vargu ar Respublikos valdymo sistemos reformatoriai būtų lengvai priėmę šiuos užsieniečių patarimus, ypač žinodami, kad juos užsakė konfederatai, smarkiai oponavę Stanislovo Augusto reformoms. Be to, G. de Mably ir Ž. Ž. Ruso apie Respubliką žinojo mažiau, nei pačios Respublikos atstovai, todėl jų patarimai negalėjo būti priimti nekritiškai. Po Prancūzijos revoliucijos šioje šalyje prasidėjęs sumaištis ir teroro laikotarpis išgąsdino Abiejų Tautų Respublikos mąstytojus, kurie ėmė rezervuoti vertinti prancūzų švietėjų, tarp jų ir Ž. Ž. Ruso, idėjas valstybės sąrangos pertvarkos klausimais.

Stanislovas Augustas ir Respublikos patriotų-reformatorių grupuotė labiau orientavosi į Anglijos valstybinės sąrangos modelį. Net ir pačioje Prancūzijoje prieš revoliuciją vyravo anglomanija, tam tikras susižavėjimas britų sistema. Tai rodo Šarlio de Monteskjė ir Voltero darbai. Kariuomenės

reorganizavimo klausimu Abiejų Tautų Respublika daugiau orientavosi į Prūsijos pusę, kurios pavyzdžiu XVIII a. paskutiniaisiais dešimtmečiais sekė ir Prancūzija.

Fiziokratų idėjų likimas klostėsi kitaip. Respublikoje bent keletas šių idėjų buvo įgyvendintos, tačiau ne visa apimtimi. Reikšmingiausių fiziokratų minčių pėdsaką įžvelgiame Edukacinės komisijos reformose. Fiziokratų idėjos buvo įdiegtos į mokymo programas. Greta Prancūzijos, Abiejų Tautų Respublika buvo labiausiai susidomėjusi fiziokratizmu šalis Europoje. Vilniaus universitete fiziokratų mokymas išsilaikė ilgiau nei iki XIX a. pradžios, nors Prancūzijoje ta pati doktrina pradėjo prarasti populiarumą jau po 1770 m. Svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad skirtingai nei politinės sistemos reformos klausimu, ūkio pertvarkos srityje Respublikos reformatoriai nesikreipė į prancūzų švietėjus specialių patarimų kaip reformuoti savo šalį. Stanislovo Augusto inicijuotos finansų ir ūkio administravimo reformos buvo pradėtos įgyvendinti anksčiau, nei prancūzų mąstytojai ir fiziokratai pateikė savo pasiūlymus.

Apibendrinant galima teigti, kad net jeigu Abiejų Tautų Respublikos mąstytojai ne visada tiesiogiai pritaikė prancūzų patarėjų mintis, prancūzų pasiūlytos idėjos, su kuriomis jie buvo susipažinę, nuolat buvo jų mintyse ir turėjo įtakos svarstymams apie Respublikos sąrangos patobulinimą.

4. Vertinant Prancūzijos atstovų veiklos Respublikoje poveikį šios šalies atgimimui pažymėtina, kad skirtingai nei Prancūzijos valdžia, kuri priešinosi Stanislovo Poniatovskio atėjimui į sostą, nerėmė jo siekių įgyvendinti reformas, ir netgi priešingai – pinigais parėmė prieš jį kovojusius Baro konfederatus, buvo prancūzų piliečių, kurie tikėjo Abiejų Tautų Respublikos atgimimu ir parėmė valdovo pastangas modernizuoti šalį. Tokių žmonių ypač daug būta švietimo ir mokslo srityse. L. de Borožė Varšuvos kadetų mokykloje savo iniciatyva įsteigė karo inžinierių korpusą, kuriame mokėsi Respublikos ateities veikėjai. Kadetų mokykloje dėstė ir Ž. G. Diubua, kuriam pavyko kadetus sudominti baudžiavinės santvarkos panaikinimo idėjomis ir t.t.

Didelės įtakos Lenkijos ir Lietuvos mokslo raidai turėjo prancūzų mokslininkų veikla šioje šalyje. Gamtos mokslų srityje išskirtinį indėlį įnešė

E. de Rijelis, pasižymėjęs pedologijos bei gamtos istorijos ir muziejininkystės srityse, taip pat Ž. E. Žiliberas, tapęs „Lietuvos botanikos tėvu“. Medicinos srityje reikšmingiausius darbus nuveikė tas pats Ž. E. Žiliberas, prisidėjęs prie Gardino medicinos mokyklos kūrimo ir vėliau pats jai vadovavęs, taip pat P. Manjanas, akušerijos Lenkijoje pradininkas ir N. Renjė, akušerijos Lietuvoje pradininkas. Prancūzas gydytojas Ž. Briotė yra laikomas vienu iš Lietuvos anatomijos mokslo kūrėjų. Jų visų indėlis lėmė tolesnį mokslinį šalies vystymąsi, suartino Respublikos mokslininkus su Vakarų Europos šalių mokslininkais, padėjo įveikti Respublikos izoliavimąsi mokslo srityje.

Tyrimas atskleidė, kad kitaip nei ikišiolinėje historiografijoje, kurioje daugiausia akcentuojama tik XVIII a. Prancūzijos literatūros, filosofinės ir politinės minties įtaka kitoms šalims, Abiejų Tautų Respublikoje Stanislovo Augusto valdymo laikotarpiu neabejotinai svarų vaidmenį suvaidino ir kitų sričių (medicinos, gamtos mokslų) prancūzų mokslininkai. Jų įtaka Respublikoje neturėtų būti nuvertinta.

Kaip buvo minėta darbo įvade, disertacijoje stengėmės įvykdyti Jean'o Favre'o užduotį istorikams: parašyti užsieniečių, dalyvavusių Respublikos atgimime, istoriją. Norėtūsi tikėtis, kad su šia studija pavyko bent iš dalies, iš Prancūzijos piliečių pusės, šią užduotį įvykdyti. Kaip buvo pastebėjęs Jean'as Fabre'as, apie tuos, kurie daugiau padarė ir kurių darbai turėjo ilgalaikį poveikį, dažnai mažiau kalbama. Prancūzų veiklos Respublikoje analizė parodė, kad reikšmingesnę įtaką Abiejų Tautų Respublikos atsinaujinimui padarė ne prancūzų filosofijos garsenybės, o žymai mažiau garsūs asmenys. Be to, Prancūzijos ir Respublikos piliečių kontaktai ir bendradarbiavimas sustiprino draugystę ir tarptautinius šalių santykius. XVIII a. užsimezgusi abipusė simpatija tęsėsi ir vėliau. Po trečiojo Respublikos padalinimo daug šios šalies piliečių rado prieglobstį Prancūzijoje, o XIX a. pradžioje, Napoleono karų laikotarpiu, nemažai buvusios Respublikos piliečių prisijungė prie Napoleono kariuomenės.

ŠALTINIAI

Archyviniai šaltiniai

Francois'o Bourdon'o akademija (Académie François Bourdon, Le Krèzo (Le Creusot) mieste (AFB), Barono de Viomenilio fondas, nr. Ms 01667-067-01, Ms 1899.

Kunigaikščių Čartoriskių biblioteka Krokuvoje (Biblioteka Książąt Czartoryskich (BCzart)

„Stanislovo Augusto archyvas“ (*Archives de Stanislas Auguste*), rkps. nr. 224 IV, 714, 718, 721, 818, 843;

„Tado Čackio kolekcija“ (*Collectio Taddaei Czacki*), rkps. nr. 1187, 1392, 1406;

„Tautinė edukacija“ (*Education Nationale*), t. II, rkps. nr. 1884, 2200 IV, 2819.

Lenkijos mokslo akademijos biblioteka Krokuvoje (Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności – BPAUK)

„Tautinė edukacija“ (*Education Nationale*), t. I, III–VI, rkps. nr. 177, 1420, 1421, 2200, 2220 IV.

Lenkų biblioteka Paryžiuje (Bibliothèque polonaise de Paris – BPP):

f. 37, nr. 382, 413, 430, 436, 478, 493, 485.

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (LMAVB)

f. 9 (bendrasis fondas), nr. 3504;

f. 151 (Lucijono Uziemblos kolekcija), nr. 950, nr. 1712.

Lietuvos valstybės istorijos archyvas (LVIA)

f. 25 (Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės karo komisija), ap. 1, b. 20 (SA 4138), 26 (SA 4144), 48 (4168), 59 (SA 4180);

f. 1511 (Vilniaus universiteto profesorių dokumentai), b. 8, 12.

Prancūzijos valstybinis archyvas (Archives nationales (France) – AN),
K 1317, pièce 15.

Valstybinės Medicinos akademijos biblioteka Paryžiuje (Bibliothèque de l'académie nationale de médecine – BANM):

Karašlikosios chirurgijos akademijos fondas (*Académie royale de chirurgie*),
ARC 15 d 3 nr 57 a, ARC 29 d 3 nr 53 a.

Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius (VUB RS)

f. 2: Vilniaus švietimo apygardos globėjo kanceliarija. A. Čartoriskio kuratoriumas, nr. DC54-10/2, DC53/19b-4, DC54/21-4, DC54/22-2, DC53/9a-10;

f. 3: Traktatai ir mokslo darbai. XIV a. – 1908, nr. 1456;

f. 26: Vilniaus medicinos draugija, nr. 2765;

f. 46: Vilniaus viešoji biblioteka ir senienų muziejus, nr. 92.

Vyriausiasis senųjų aktų archyvas Varšuvoje (Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie – AGAD)

f. Zbiór Popielów, rkps. nr. 178, 179 (mf 34688); 180, 181, 182 (mf 34691); (mf 34689), 185 (mf 11138), 221 (mf 34720), 324, 366, 367 .

Publikuoti šaltiniai

Amand P., *Nouvelles observations sur les accouchements*, Paris, 1714.

Anthoine A.-I., *Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer-Noire, ou voyage et entreprises pour établir des rapports commerciaux entre les ports de la Mer-Noire à ceux de la Méditerranée*, Paris, 1805.

Augier du Fot A.-A., *Catéchisme sur l'art des accouchemens pour les sages-femmes de la campagne, fait par l'ordre et aux dépens du gouvernement*, Soissons-Paris, 1775.

- Baudeau N., *Avis économiques aux citoyens éclairés de la République de Pologne, sur la manière de percevoir le revenu public*, Amsterdam-Paris, 1771.
- Baudeau N., *Lettres sur l'état actuel de la Pologne et sur l'origine de ses malheurs*, Paris, 1772.
- Baudeau N., *Première introduction à la philosophie économique ou analyse des Etats policés*, Paris, 1771.
- Baudeau N., *Principes de la science morale et politique sur le luxe et les lois somptuaires*, Paris, 1767.
- Baudelocque J.-L., *Principes sur l'art des accouchemens par demande et réponses en faveur des élèves sages-femmes*, Paris, 1784.
- Bélibidor B. de, *La science des ingénieurs*, La Haye, 1729.
- Bélibidor B. de, *Nouveau cours de mathématique, à l'usage de l'artillerie et du génie*, Paris, 1725.
- Bélibidor B. de, *Sommaire d'un cours d'architecture militaire, civil et hydraulique*, Paris, 1720.
- Bieliński P., *Sposób edukacyi w XV listach opisany, które do Komissyi Edukacyi Narodowej od bezimiennego autora były przesyłane*, Warszawa, 1775.
- Byševska L., *1786 metų kelionės į Vilnių dienoraštis*, Vilnius, 2008.
- Bonvallet-Des Brosses, *Richesses et ressources de la France*, Paris, 1789.
- Bosroger L. de, *Elémens de la guerre*, Paris, 1773.
- Bosroger L. de, *Principes de l'art de la guerre*, Yverdon, 1779.
- Bosroger L. de, *Principes élémentaires de la tactique, ou nouvelles observations sur l'art militaire*, Paris, 1768.
- Brincken J. de, *Mémoire descriptif sur la forêt impériale de Bialowieza, en Lithuanie*, Varsovie, 1828.
- Briotet J., *Discours préliminaire sur la Chirurgie pratique et les observations. Przemowa o chirurgii i praktycznych oney obserwacyach*, [Wilno], 1788.
- Brzostowski P. K., *Obrona plebana, Pawłów*, 1775.
- Brzostowski P. K., *Pawłów od 1767 do 1795 r. Od jednego domowego przyjaciela opisany*,

- Caraccioli L.-A., *La Pologne, telle qu'elle a été, telle qu'elle est, telle qu'elle sera*, Varsovie - Poitiers, 1775.
- Caraccioli L.-A., *Lettres à une illustre morte, décédée en Pologne depuis peu de temps*, Paris, 1771.
- Caraccioli L.-A., *Paris, le modèle des nations étrangères ou l'Europe française*, Turin-Paris, 1776.
- Caraccioli L.-A., *Voyage de la raison en Europe*, Compiègne-Paris, 1772.
- Chapman E., *Treatise on the improvement of midwifery*, London, 1733.
- Chardon de Rieule E., *Mémoire de l'agriculture en général et de l'agriculture de Pologne en particulier*, Berlin, 1764.
- Chardon de Rieule E., *O Gospodarstwie Ziemiańskim w powszechności, a osobliwie o Gospodarstwie Ziemiańskim w Polsce*, Warszawa, 1767.
- Chreptavičius J., *Apie gamtos tvarką*, Vilnius, 2014.
- Chreptovicz J., *O prawie natury*, Warszawa, 1814.
- Chreptovicz J., *O reprodukcji corocznej krajowej*, Warszawa, 1801.
- Clicquot de Blervache S., *Mémoire sur les moyens d'améliorer en France la condition des laboureurs*, Paris, 1783.
- Condillac E. Bonnot de, *Essai sur l'origine des connaissances humaines*, Amsterdam, 1746.
- Condillac E. Bonnot de, *Le traité des animaux*, Paris, 1755.
- Condillac E. Bonnot de, *Le traité des sensations*, Paris, 1754.
- Condillac E. Bonnot de, *Le traité des systèmes*, Paris, 1749.
- Condillac E. Bonnot de, *Logika czyli pierwsze zasady sztuki myślenia. Dzieło elementarne... na zadanie bywszej Komisji Edukacji Narodowej dla szkół publicznych napisane i od niej aprobowane. Z francuzkiego przelozył Jan Znosko*, Wilno, 1802.
- Condorcet A., *Cinq mémoires sur l'instruction publique*, Paris, 1790-1792.
- Coxe W., *Travels in Poland, Russia, Sweden and Denmark*, vol. I, London, 1802 (5th edition).
- Coyer G., *Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne*, Varsovie, 1761.
- Coyer G., *Plan d'éducation publique*, Paris, 1770.

Czartoryski A. K., *Początkowy abrys do planty edukacji publicznej*, Warszawa, 1774.

Déclaration des droits de l'homme et du citoyen (Žmogaus bei piliečio teisių Deklaracija, 1789 m. rugpučio 26 d.), internetinė prieiga:

<https://www.legifrance.gouv.fr/Droit-francais/Constitution/Declaration-des-Droits-de-l-Homme-et-du-Citoyen-de-1789> [žiūrėta 2017-02-16]

Dembowski J., *O podatkowaniu*, Kraków, 1791.

Dubois de Jancigny J.-B., *Casimir le grand*, Varsovie, 1775.

Dubois de Jancigny J.-B., *Essai sur l'histoire littéraire de Pologne*, Berlin, 1778.

Dubois de Jancigny J.-B., *Tableau des progrès, de la physique, de l'histoire naturelle et des arts*, Varsovie - Paris, 1772.

Dubois de Jancigny J.-B., *Réponse aux Observations sur l'ouvrage intitulé Essai sur l'histoire littéraire de Pologne*, Varsovie, 1779.

Duhamel du Monceau H.-L., *Eléments d'agriculture*, Paris, 1760.

Duhamel du Monceau H.-L., *Traité de la culture des terres*, Paris, 1750.

Dujardin Fr., *Histoire de la chirurgie*, Paris, 1774.

Du Laurens H.-J., *Imirce, ou la fille de la nature*, 1765)

Dumas L., *La Bibliothèque des enfants, ou les premiers éléments des lettres*, Paris, 1753.

Dumouriez Ch.-Fr., *La vie et les mémoires du général Dumouriez* (rengė Berville), Paris, 1822.

Dupont P.-S., *La Physiocratie ou Constitution naturelle du gouvernement le plus avantageux au genre Humain*, Yverdon, 1768.

Dupont P.-S., *Table raisonnée des principes de l'économie politique*, Paris, 1773.

Ferlus F., *Projet d'une éducation nationale présenté à l'Assemblée nationale*, Paris, 1791.

Folard J., *De la défense des places, nouvelles découvertes sur la guerre*, Paris, 1724.

Folard J., *Fonctions et devoirs d'un officier de cavalerie*, Paris, 1733.

Forster G., *Georgo Forsterio laiškai iš Vilniaus* (rengė J. Kilius), Vilnius, 1988.

- Garnier J.-J., *De l'Education civile*, Paris, 1765.
- Gilibert G.-E., *Aperçu sur le magnétisme animal, ou résultat des observations faites à Lyon sur ce nouvel agent*, Genève, 1784.
- Gilibert J.-E., *Abrégé du système de la nature, de Linné, histoire des mammaires ou des quadrupèdes et cétacées*, Lyon, 1805.
- Gilibert J.-E., *Adversaria medico-practica prima, seu annotationes clinicae*, Lyon, 1791.
- Gilibert J.-E., *Démonstrations élémentaires de botanique*, tome premier, Lyon, 1796.
- Gilibert J.-E., *Exercotum botanicum in schola principe Universitatis Vilnensis habendum die mensis Julii ano 1782 seu enumeratio methodica plantarum tam indegenarum quam exoticarum, quas proprie marte determinaverunt Alumni in campis Vilnensibus, aut in horto Botanico Universitatis, quasque juxta leges artis. Demonstrabunt praeside Jean Emmanuel Gilibert.*
- Gilibert J.-E., *Flora lithuanica inchoata, seu enumeratio plantarum quas circa Grodnam collegit et determinavit Joannes Emmanuel Gilibert*, Collectio 1-3, Grodnae, 1781; collectio 4-5, Vilnae, 1782.
- Gilibert J.-E., *Histoire des plantes d'Europe, ou, Eléments de botanique pratique*, Lyon, t. premier (1798), t. troisième (1806)
- Gilibert J.-E., *Indagatores naturae in Lithuania*, Vilnae, 1781.
- Gilibert J.-E., *L'anarchie médicinale ou la médecine considérée comme nuisible à la société*, Neuchâtel, 1772.
- Gilibert J.-E., *L'autocratie de la nature, ou premier mémoire sur l'énergie du principe vital pour la guérison des maladies chirurgicales*, Lyon, 1785.
- Gilibert J.-E., *Le médecin naturaliste, ou Observations de médecine et d'histoire naturelle*, Paris - Lyon, 1800.
- Gilibert J.-E., *Plan du travail arrêté par M. l'intendant de Lyon. Relativement au traitement des maladies Epidémiques, de la Généralité du Lyonnais*, Lyon, 1784.
- Gilibert J.-E., *Prospectus lectionum in alma Universitate et Academia Vilnensis nomine Scholae Principis M.D.L. ab amplissimo colegio praefectorum*

educationi publicae insignita ex A. 1781 in A. 1782 tradendarum sub instaurationem studiorum luci publicae exhibitus, Vilnae, 1781.

Guérin de Rademont, *Nouveau traité sur la dîme royale*, Liège, 1715.

Guibert J., *Essai général de tactique*, 1770.

Helvetius Cl.-A., *De l'esprit*, Paris, 1758.

Jezierski F. S., *Duch nieboszczki Bastylji*, 1789.

Jezierski F. S., *Jarosza Kutasinskiego herbu Dęborog szlachcica Łukowskiego uwagi nad stanem nieszlacheckim w Polsce*, Warszawa, 1790.

Jezierski F. S., *Niektóre wyrazy porządkiem abecadła zebrane*, Warszawa, 1791.

Jezierski F. S., *Wybór pism*, Warszawa (ed. Z. Skwarczyński), 1952.

Juvenel de Carleucas F. de, *Essais sur l'histoire des belles-lettres, des sciences et des arts*, Lyon, 1744.

Kaliński W., *40 Kazania i mowy j. Xiędza Gwilelma Kalińskiego*, Wilno, 1805, 2 tom.

Kaliński W., *Mowy ... do rolników miane w Pawłowie*, Wilno, 1780.

Kaliński W., *Początki historii naturalnej dla dzieci*, Wilno, 1780,

Karpowicz M., *Kazania X. Michała Karpowicza w różnych okolicznościach miane*, (t. 1, Wilno, 1777; t. 2, Kraków, 1806; t. 3, Warszawa, 1808).

Karpowicz M., *Kazanie w dzień świętej Katarzyny na uroczystość Akademii i pamiątkę szczęśliwej koronacji Najjaśniejszego P. N. M. Stanisława Augusta Króla w kościele akademickim miane [...] 25 Novembra 1783*, Wilno, 1784.

Kołątaj H., *Listy anonima i Prawo polityczne narodu polskiego (1788-1789)*, (ed. B. Leśnodorski, H. Wereszycka), Warszawa, 1954.

Kołątaj H., *O ustanowieniu i upadku Konstytucji Polskiej 3-ego Maia 1791*, Metz, 1793.

Kołątaj H., *Porządek fizyczno-moralny*, Kraków, 1810.

Kołątaj H., *Prawo polityczne narodu polskiego*, Warszawa, 1790.

Konarski S., *Ordinationes Visitationis Apostolicae pro Provincia Polona clericorum regularium pauperum Matris Dei scholarum Piarum*, t. III, 1744.

Konarski S., *O skutecznym rad sposobie albo o utrzymaniu ordynaryinych Seymów*, Warszawa, cz. 1 i 2 (1760–1761), cz. 3 i 4 (1762–1763).

- Krajewski M., *Pani Podczaszyna*, Warszawa, 1785.
- Krajewski M., *Podolanka wychowana w stanie natury, życia i przypadki swoje opisująca*, Warszawa, 1784.
- Kurzeniecki M., *Rozmowy kapelana albo teologa nadwornego z oyczystym panem chrześcijańskim*, Wilno, 1752.
- Lachnicki I., *Biografia włościanina nad brzegami Niemna, powyżej Łosośnej, mieszkającego*, Warszawa, 1815.
- Lalande J.-J. de, *Bibliographie astronomique ; avec l'histoire de l'astronomie depuis 1781 jusqu'à 1802*, Paris, 1803.
- Le Mercier de la Rivière P.-P., *Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*, Londres, 1767.
- Le Pelletier de Saint-Fargeau L., *Plan d'éducation nationale*, Paris, 1792.
- Leszczyński St., *La voix libre du citoyen, ou observations sur le gouvernement de Pologne*, 1749.
- Lind J., *Letters concerning the present state of Poland*, London, 1773.
- Linguet S., *Considérations politiques et philosophiques sur les affaires du Nord et particulièrement sur celles de Pologne*, Londres, 1773.
- Linguet S., *Plaidoyer pour S.N.H. Linguet*, Londres, 1787.
- Loborzewski I., *Zaszczyt wolności polskiej angielskiej wyrównywający z uwagami do tego stosownemi i opisaniem Rządu angielskiego*, Warszawa, 1789.
- Loborzewski I., *Testament polityczny synowi ojczyzny zostawiony, z planem bezpiecznym formy republikańskiego rządu*, Warszawa, 1789.
- Locke J., *Some Thoughts Concerning Education*, London, 1693.
- Mably G. de, *Du gouvernement et des lois de Pologne* (ed. M. Belisa), Paris, 2008.
- Mably G. de, *Du gouvernement et des lois de la Pologne*, in: *Œuvres complètes de l'abbé de Mably*, t. VIII, Lyon, 1792.
- Mallet P., *Forme du gouvernement de Suède*, Copenhague - Genève, 1756.
- Manuel L.-P., *Lettres originales de Mirabeau, écrites du Donjon de Vincennes*, Paris, 1792.

- Massalski I. J., *O dobro Ojczyzny i najlepszą edukację Młodzieży troskliwego*, in: *Gazety Wileńskie*, nr 4–5, 1775.
- Massalski I. J., *Przepisy do szkół parafialnych*, 1774.
- Massillon J. B., *Maly post*, Warszawa, 1826.
- Massillon J. B., *Petit carême*, Paris, 1718.
- Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*, oprac. J. Michalski, E. Rostworowski, J. Woliński, Warszawa, t. I, 1955.
- Mauquest de La Motte G., *Traité complet des accouchements*, Paris, 1715.
- Modrzewski A., *Commentariorum de Republica emendanda libri quinque*, Kraków, 1551.
- Montesquieu Ch. de, *De l'Esprit des lois*, Genève, 1748.
- Narbutt K., *Logika czyli rozważania i rozsądzania rzeczy nauką, według której każdy ma we wszystkim prawdy dochodzić i strzedz się fałszu*, Wilno, 1769.
- Nax J. F., *Uwagi nad Uwagami czyli obserwacje nad książką, która w roku 1785 wyszła pod tytułem Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana w. kor.*, Warszawa, 1789.
- Niemcewicz J., *Kazimierz Wielki w trzech aktach*, Warszawa, 1792.
- Noailles E. de, *Henri de Valois et la Pologne en 1572*, Paris, 1867.
- Olizarovijus A.A. *De politica hominum societate = Apie politinę žmonijų sąjungą*; lotyńskią tekstą parengė ir į lietuvių kalbą vertė J. Sarcevičienė, Vilnius, 2003.
- Olizarovius A., *De politica hominum societate*, Dandisc, 1651.
- Perreciot Cl., *De l'état civil et de la condition des terres dans les Gaules, dès les temps celtiques jusqu'à la rédaction des coutumes*, en Suisse, 1788.
- Pfeffel Chr.-Fr., *Etat de la Pologne, avec un abrégé de son droit public, et les nouvelles constitutions*, Paris, 1770.
- Poniatovski St., *Mémoires* (ed. A. Grześkowiak-Krwawicz, D. Triaire), Paris, 2012.
- Popławski A., *Moralna nauka dla szkół narodowych*, Warszawa, 1778.

- Popławski A., *O rozporządzeniu i wydoskonaleniu edukacji obywatelskiej, projekt prześwietnej Komisji Edukacji Narodowej Korony Polskiej i W. Ks. Litewskiego w marcu 1774 podany*, Warszawa, 1775.
- Popławski A., *Zbiór niektórych materyi politycznych*, Warszawa, 1774.
- Potocki I., *Zasady do poprawy formy rządu*, Warszawa, 1789.
- Potter de la Hestroye, *Réflexions sur le traité de la dîme royale*, Paris, 1716.
- Protokoły posiedzeń Towarzystwa do ksiąg elementarnych, 1775–1792*, wyd. T. Wierzbowski Warszawa, 1908.
- Puisieux Ph.-Fl. de (M. R. Bradley), *Calendrier des jardiniers*, Paris, 1743.
- Puisieux Ph.-Fl. de (M. R. Bradley), *Le calendrier des laboureurs et des fermiers*, Paris, 1755.
- Puysegur J. de, *L'art de la guerre*, La Haye, 1748.
- Pyrrhys de Varille C.-F., *Lettres historiques et politiques à son altesse Le Prince Jean Sanguszko sur les Interrègnes de Pologne depuis les établissemens des Pacta Conventa ou l'Election libre des Roys*, Lubartow-Varsovie, 1764.
- Pyrrhys de Varille C.-F., *Réflexions politiques sur la Pologne*, Londres, 1782.
- Quesnay Fr., *Tableau économique*, Paris, 1758.
- Raynal G., *Histoire philosophique et politique des établissemens et du commerce des européens dans les deux Indes*, Amsterdam, 1770.
- Rollin Ch., *De la manière d'étudier et d'enseigner les belles-lettres* (4 volumes, Paris, 1726-1728).
- Rousseau J.-J., *Discours sur l'économie politique*, Genève, 1758.
- Rousseau J.-J., *Discours sur l'origine et les fondemens de l'inégalité parmi les hommes*, 1754, in: *Jean-Jacques Rousseau, Œuvres complètes*, t. III, Paris, 1964.
- Rousseau J.-J., *Discours sur les sciences et les arts* (1750), in: *Jean-Jacques Rousseau, Œuvres complètes*, t. III, Paris, 1964.
- Rousseau J.-J., *Du contrat social* (1762), in: *Jean-Jacques Rousseau, Œuvres complètes*, t. III, Paris, 1964.
- Rousseau J.-J., *Emile ou de l'éducation* (1762), in: *Jean-Jacques Rousseau, Œuvres complètes*, t. IV, Paris, 1964.

- Rousseau J.-J., *Considérations sur le gouvernement de Pologne, et sur sa réformation projetée* (1772), in: *Jean-Jacques Rousseau, Œuvres complètes*, t. III, Paris, 1964.
- Rulhière Cl.-C., *Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République*, Paris, 1807.
- Rzewuski A., *O formie rządu republikańskiego myśli*, Warszawa, vol. 1., 1790.
- Sabatier R.-B., *De la médecine expectative*, Paris, 1796.
- Sabatier R.-B., *De la médecine opératoire, ou des opérations de chirurgie qui se pratiquent le plus fréquemment*, Paris, 1796.
- Sabatier R.-B., *Thèses anatomico-chirurgicae*, Paris, 1748.
- Sabatier R.-B., *Traité complet d'anatomie*, Paris, 1775.
- Sainte-Marie E., *Éloge historique de M. Jean-Emmanuel Gilibert*, Lyon, 1814.
- Saint-Pierre Ch.-I. de, *Discours sur la polysynodie*, Amsterdam, 1718.
- Sieyès E., *Qu'est-ce que le tiers état?*, 1789.
- Smiglecki M., *Logica selectis disputationibus et quaestionibus illustrata*, Ingolstadt, 1618.
- Smiglecki M., *O lichwie y o wyderkach, czynszach, wspólnych zarobkach, naymach, arendach y samokupslwie krótka nauka, po piąty raz do druku przejrzana y poprawiona*, Kraków, 1619.
- Smith A., *Wealth of nations*, London, 1776
- Śniadecki J., *Filozofia umyśłu ludzkiego*, Wilno, 1822.
- Śniadecki J., *Pisma rozmaite*, t. II wyd 2, Wilno, 1818.
- Śniadecki J., *Rozprawa o nauk matematycznych początku, znaczeniu, w wpływie na oświeczeniu powszechnie*, Kraków, 1781.
- Śniadeckis J., *Raštai, filosofijos darbai*, Vilnius 2007.
- Solignac P. de la Pimpie de, *Histoire générale de Pologne*, 3 t., Amsterdam, 1750.
- Staszic S., *Pisma filozoficzne i społeczne*, (ed. B. Suchodolski), Warszawa, 1954.

Staszic S., *Przestrogi dla Polski z teraźniejszych politycznych Europy związków i z praw natury wypadające przez pisarza Uwag nad życiem Jana Zamoyskiego*, Warszawa, 1790.

Staszic S., *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego*, Warszawa, 1788-1789.

Stroynowski H., *Nauka prawa przyrodzonego politycznego, ekonomiki polityczney y prawa narodów. Protokół Obrad Szkoły Główney W. X. Litt.*, w Wilnie, dnia 26 List. 1785 roku.

Stroynowski W., *Duch prawa o bankrutwach i dawnosci ziemskiej*, Wilno, 1808.

Stroynowski W., *Ekonomika powszechna krajowa narodów*, Wilno, 1816.

Stroynowski W., *O ugodach dziedziców z włościanami*, Wilno, 1808.

Tęgoborski W., *Eloge historique de Stanislas Auguste, roi de Pologne, par un citoyen*, Varsovie, 1785.

Thesby de Belcourt Fr., *Relation ou Journal d'un officier françois au service de la Confédération de Pologne, pris par les russes et relégué en Sibérie*, Amsterdam, 1776.

Turgot A., *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses*, Paris, 1788.

Turpin L., *Commentaire sur les institutions de Végèce*, Montargis, 1770.

Turpin L., *Essai sur l'art de la guerre*, Paris, 1754.

Turski W., *Myśli o królach, o sukcesji, o przeszłym i przyszłym rządzie*, Warszawa, 1790.

Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla Stanu Akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane /Tautinės Edukacinės Komisijos nuostatai, skirti akademiniams luomui ir mokykloms Respublikos kraštuose, red. K. Bartnicka, Warszawa, 2015.

Vauban S. de, *La dîme royale*, Paris, 1707.

Vautrin H., *L'observateur en Pologne*, Paris, 1807.

Vitet L., *Médecine expectante*, Lyon, 1803.

Vitet L., *Observations sur les maladies régnantes à Lyon, accompagnées d'observations météorologiques, faites en commun avec M. Petetin, journal commencé en novembre 1768*, Lyon, 1768-1784.

Vitet L., *Traité de la sangsue médicinale*, Paris, 1809.

Volumina Legum, t. VII, Petersburg, 1860; t. IX, Kraków, 1888.

Voltaire, *Histoire de la guerre de 1741*.

Wereszczyński J., *Publika [...] tak z strony fundowania szkoły rycerskiej synom koronnym na Ukrainie, jako też Krzyżakom według reguły maltańskiej*, Kraków, 1594.

Wielhorski M., *Essai sur le rétablissement de l'ancienne forme du gouvernement de Pologne, suivant la constitution primitive de la République*, Londres, 1775.

Wielhorski M., *Manifeste de la république confédérée de Pologne*, 1770

Wielhorski M., *O przywróceniu dawnego rządu według pierwiastkowych Rzeczypospolitej ustaw*, [Amsterdam], 1775.

Wilno-Warszawa, 1811.

Wybicki J., *Listy patriotyczne do exkanclerza Zamoyskiego*, 2 vol., Warszawa, 1777-1778.

1791 m. gegužės 3 d. *Konstitucija*, vertė ir sudarė Eligijus Raila, Vilnius, 2001.

1772 *Regeringsform*, Kongl. Maj:ts och Riksens Ständers faststälte Regerings-Form, Dat. Stockholm then 21 Augusti 1772.

Periodinė spauda

Correspondance littéraire philosophique et critique, Paris, 1763, janvier.

Ephémérides du citoyen, ou chronique de l'esprit national, Paris, 1765, t. I; 1765, t. II; 1766, t. III; 1766, t. IV; 1766, t. V; 1770, t. I.

Gazeta warszawska, Warszawa, 1811, t. LV.

Gazety Wileńskie, Wilno, 1777, t. XXXVI.

Journal de médecine, chirurgie, pharmacie, etc., dédié à Monsieur, frère du roi, Paris, 1788, t. LXXV.

Journal de politique et de littérature, contenant les principaux Evènements de toutes les Cours; les Nouvelles de la République des Lettres, les Causes célèbres, la notice des Arrêts, Edits, etc, etc, Bruxelles, 1776, t. I., n. 6; 1777, t. I, n. 7.

Journal historique et littéraire, Paris, 1777, t. CXLVIII.

Journal politique ou gazette des gazettes, Bouillon, 1776, mars, première quinzaine; 1778, janvier, seconde quinzaine.

La clef du cabinet des princes de l'Europe, ou recueil historique et politique sur les matières du tems, Luxembourg, 1768, juin.

Les mémoires de Trévoux (Mémoires pour l'histoire des sciences et des beaux-arts), Paris, 1748, mars.

L'observateur françois à Londres, ou lettres sur l'Angleterre et les autres pays d'Europe, Deux-Ponts, 1773, tome troisième, lettre XXV.

Mercure de France, Paris, 1750.

Nouvelles ou annales de médecine, chirurgie et pharmacie : Recueil raisonné de tout ce qu'il importe d'apprendre pour être au courant des connoissances et à l'abri des erreurs, relatives à l'art de guérir, Paris, 1789, t. V.

Nouvelles Ephémérides économiques, ou chronique de l'esprit national, Paris, 1775, t. VIII.

Supplément pour les journaux politiques, ou Gazettes des gazettes, Bouillon, 1777 (Octobre, Novembre et Décembre).

Žodynai ir enciklopedijos

Biographie nouvelle des contemporains, Paris, 1824, t. XVII.

Biographie universelle et portative des contemporains ou dictionnaire historique des hommes vivants et des hommes morts depuis 1788 jusqu'à nos jours, Paris, 1836, t. V.

Dictionnaire de l'académie françoise, Paris, 1762 (tome second, 4ème édition).

Dictionnaire des sciences médicales, biographie médicale, tome septième, Paris, 1825.

Dictionnaire françois-latin, des termes de médecine, et de chirurgie, avec leur définition, leur division, et leur étymologie, Paris, 1753.

Dictionnaire universel françois et latin, vulgairement appelé dictionnaire de Trévoux, Paris, 1771.

Dictionnaire historique, critique et bibliographique, Paris, 1822, t. XIX.
Dictionnaire portatif de la langue française, Lyon, 1775, t. II.
Dictionnaire universel des arts et des sciences de M.D.C. de l'Académie Française, 1732, t. 2 (Paris), 1779, t. 33 (Genève).
Dictionnaire universel, historique, critique et bibliographique, Paris, 1815, t. XV.
Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, 1753, t. III (Paris), 1765, t. XXII (Neufchâtel).

Literatūra

Adamowicz A., *Krótki rys początków i postępu anatomii w Polsce i Litwie skreślony na pamiątkę 50-letniego trwania Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego dn. 12 grudnia 1855 r.*, Wilno, 1855.

Albetone M., *Du Pont de Nemours et l'instruction publique pendant la révolution. De la science économique à la formation du citoyen*, in: *Revue française d'histoire des idées politiques* n. 20, 2004.

Aleksandrowska E., *Ignacy Lachnicki*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XVI/3, z. 70, 1971.

Aleksandrowska E., *Piramowicz Grzegorz*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVI/3, z. 110, 1981.

Aleksandrowska E., *Z dziejów służby Grzegorza Książewicza u Ignacego Massalskiego. Listy pisarza do biskupa i o biskupie z lat 1769-1786*, in: *Archiwum literackie*, tom XXII, 5, 1978.

Andriušis A., *Lietuvos medicinos istorijos apybraiža*, Vilnius, 2006.

Antoine M., *Louis XV*, Paris, 1989.

Arlauskienė A., Jurgelevič L., Šmigelskytė-Stukienė R., *Povilas Ksaveras Bžostovkis – Paulavos Respublika*, Vilnius, 2014.

Baliński M., *Dawna Akademia Wileńska*, Petersburg, 1862.

- Baranowski B., *Działalność Adama Brzostowskiego na polu szerzenia oświaty*, in: *Zeszyty naukowe uniwersytetu Łódzkiego: Nauki humanistyczno-społeczne*, seria I, zeszyt 88, Łódź, 1972.
- Bardach J., *Konstytucja 3 maja 1791. 1791 Gegužės 3-osios Konstitucija. The Constitution of May 3, 1791*, Warszawa, 2001.
- Barycz H., *Marcin Fiałkowski (?–ok. 1820)*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. VI, 1948.
- Baronas V., *Vilniaus aukštiosios mokyklos akušerijos katedra pirmoje XIX a. pusėje*, in: *Mokslo darbai (Vilniaus universitetas)*, Medicinos mokslų serija, 1958.
- Bartnicka K., *Ustawy dla Stanu Akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane. Polski kodeks szkolny z XVIII wieku, opublikowany w 1783 r. przez Komisję Edukacji Narodowej*, in: *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla Stanu Akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane / Tautinės Edukacinės Komisijos nuostatai, skirti akademiniams luomui ir mokykloms Respublikos kraštuose*, red. K. Bartnicka, Warszawa, 2015.
- Bartyś J., *Rzeczpospolita Pawłowska na tle reform włościańskich w Polsce w XVIII wieku*, Warszawa, 1982.
- Bartoszewicz K., *F. Oraczewski, inicjator Komisji Edukacyjnej*, in: *Skice i Portrety literackie*, Kraków, 1930.
- Bendžius A., *Vilniaus universiteto istorija, 1579-1803*, Vilnius, 1976.
- Bertaud J.-P., *La révolution française*, Paris, 2004.
- Birkenmajer A., Kamykowski L., *La correspondance de Jean Śniadecki avec les savants français (1781-1798)*, Varsovie, 1938.
- Biziulevičius S., *Medicinos mokslai senajame Vilniaus universitete 1781–1842*, in: *Vilniaus medicinos istorijos almanachas*, Vilnius, 1997.
- Błaszke M., *Antoni Popławski: fizjokratyczna wizja jednostki i społeczeństwa*, in: *Archiwum historii filozofii i myśli społecznej*, t. XXXIII, 1988.
- Błaszke M., *Fizjokratyczna teoria własności w niewydanym rękopisie Antoniego Popławskiego „Nauka o prawie przyrodzonym krótko i Jaśnie zebrana”*, in: *Archiwum historii filozofii i myśli społecznej*, t. XXXI, 1985.

- Błaszke M., *Mably – między utopią a reformą*, Wrocław, 1985.
- Błaszke M., *Obraz i naprawa Rzeczypospolitej w myśli społeczno-politycznej fizjokratyzmu Baudeau i Le Mercier de la Rivière*, Warszawa, 2000.
- Błaszke M., *Projekty reform dla Polski dwóch adwersary – Mably'ego i Le Mercier de la Rivière'a*, in: *Archiwum filozofii i myśli społecznej*, t. XXXVII, 1992.
- Boyé P., *La cour polonaise de Lunéville, 1737-1766*, Nancy-Paris-Strasbourg, 1926.
- Bois J.-P., *Dumouriez, héros et proscrit*, Paris, 2005.
- Boisshot A., *Histoire de l'astronomie*, in: *Encyclopaedia universalis*, corpus 2, Paris, 1985.
- Borkowska-Bagińska E., *Zbiór praw sądowych Andrzeja Zamoyskiego*, Poznań, 1986.
- Boulaine J., *Histoire des pedologues et de la science des sols*, Paris, 1989.
- Bressan Th., *La critique de la condition mainmortable en France à la veille de la Révolution (1779-1789)*, in: *Annales historiques de la Révolution française*, n. 307, 1997.
- Brzęk G., *Historia zoologii w Polsce do r. 1918*, t. I–II, Lublin, 1947.
- Buczek K., *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku*, Wrocław – Warszawa - Kraków, 1963.
- Buczek K., *Perthées Herman Karol*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, 1980, t. XXV / 4, zeszyt 107.
- Bumblauskas A., *Senosios Lietuvos istorija 1009-1795*, Vilnius, 2005.
- Butterwick R., *Poland's last king and English culture, Stanislas August Poniatowski (1732-1798)*, Oxford, 1988.
- Butterwick R., *Political Discourses of the Polish Revolution 1788-1792* in: *English Historical Review*, vol. CXX, n. 487, 2005.
- Butterwick R., *The Polish Revolution and the Catholic Church, 1788-1792*, Oxford, 2012.
- Butterwick-Pawlikowski R., *Challenges for the Commonwealth: the counsel of Jean-Jacques Rousseau*, in: *XVIII amžiaus Studijos*, t. 3, 2016.

- Butvilaitė R., *Architektūros mokymas bajorų akademijose, kadetų ir inžinierių korpuso mokyklose XVIII amžiuje*, in: *XVIII amžiaus studijos*, t. 2, 2015.
- Chagniot J., *L'armée de Louis XVI*, in: *Le Règne de Louis XVI et la guerre d'indépendance américaine*, actes du colloque de Sorèze 1976, Abbaye-école de Sorèze, 1977.
- Chamcówna M., *Popławski Anton*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, 1983, t. XXVII/3, z. 114, 1983.
- Chamcówna M., *Epoka wielkiej reformy*, in: *Studia i materiały do dziejów oświaty w Polsce XVIII wieku*, Lwów-Warszawa, 1923.
- Charbit Y., *L'échec politique d'une théorie économique: la physiocratie*, in: *Population*, 57e année, n. 6, (Nov. - Déc., 2002), Paris.
- Czaja A., *Między tronem, buławą i dworem petersburskim*, Warszawa, 1988.
- Czeppe M., Wójcik J., *Staszic Stanisław*, in: *Polski słownik biograficzny*, 2004, t. XLII/4, z. 175, 2004.
- Dąmbska U., *Semiotyczna koncepcja nauki filozofii Condillaca*, in: *Fragmenty filozoficzne*, seria trzecia, Warszawa, 1967.
- Dany Ch., *Les idées politiques et l'esprit public en Pologne à la fin du XVIII siècle : La Constitution du 3 Mai 1791*, Paris, 1901.
- Daszkiewicz P., *Mało znane dokumenty dotyczące historii polskiej botaniki*, in: *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, 40, 1995.
- Daszkiewicz P., *Sur les forêts de Lithuanie*, in: *Cahiers lituaniens*, n. 5, automne 2004.
- Daszkiewicz P., Tarkowski R., *Buffon et Guettard : quelques remarques sur la France et les sciences naturelles en Pologne au XVIIIe siècle*, in: *Buffon (1707-1788) et la Pologne: actes du colloque franco-polonais à l'occasion du 300e anniversaire de sa naissance tenu à Paris le 8 Juin 2007*.
- Dauchez Ch., « *L'économiste inconnu* », *essai biographique de l'abbé Baudeau (1730-1792)*, in: *Nicolas Baudeau, un « philosophe économiste » au temps des lumières*, Paris, 2008.
- De Weck H., *Une thèse sur la petite guerre au XVIIIe siècle*, in: *Revue militaire suisse*, mars 2006.

- Devenne Fl., *La garde nationale, création et évolution (1789 - août 1792)*, in: *Annales historiques de la Révolution française*, n. 283, 1990.
- Dobrowolska M., Kurdybacha L., *Komisija edukacji narodowej*, Warszawa, 1973.
- Doucet C., *Les académies équestres et l'éducation de la noblesse (XVIe–XVIIIe siècle)*, in: *Revue historique*, n. 628, 4/2003.
- Drąsutienė G., Šaulauskienė A., *Akušerijos ir ginekologijos katedra (1797-1941 ir 1944-91 m.) – moterų klinika (1922-39 m. ir 1991-93 m.)*, in: *Vilniaus medicinos istorijos almanachas*, Vilnius, 1997.
- Drąsutienė G., Venckauskas A., *Vilniaus universiteto Akušerijos katedrai 200 metų (1803-2003)*, Vilnius, 2003.
- Dumas J.-L., Histoire de la pensée, *Philosophies et philosophes, 2. Renaissance et siècle des lumières*, Tallandier, 1990.
- Dutertre G., *Les Français dans l'histoire de la Lituanie*, Paris, 2009.
- Dutkova R., *Komisja Edukacji Narodowej*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1973.
- Dzwonkowski Wł., *Młode lata Kościuszki*, Warszawa, 1911.
- Edel Ph., *L'âge d'or de la médecine francophone à Vilnius*, in: *Cahiers lituaniens*, n. 10, automne 2009.
- Edel Ph., *Nicolas Regnier et Louis-Henri Bojanus, deux professeurs d'Alsace à l'université de Vilna / Wilno (fin XVIIIe s. - début XIXe s.)*, in: *Annales de l'académie polonaise des sciences*, vol. 15, Varsovie - Paris, 2013
- Eulner H.-H., *Die Entwicklung der medizinischen Spezialfächer*, Stuttgart, 1970.
- Fabre J., *Dubois Jan Chrzyciel (1753-1808)*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. V, 1939–1946.
- Fabre J., *Jan Chrzyciel Dubois ir jego działalność w Polsce*, in: *Pamiętnik literacki*, r. XXXIII, z. 1, Lwów, 1936.
- Fabre J., *La propagande des idées philosophiques en Pologne sous Stanislas-Auguste et l'école varsovienne des cadets*, in: *Revue de littérature comparée*, 1935.
- Fabre J., *Stanislas-Auguste et les hommes de lettres français*, Kraków, 1936.

- Fabre J., *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des lumières, étude de cosmopolitisme*, Paris, 1984 (1e édition: 1952).
- Forycki M., *Anarchia polska w myśli Oświecenia: Francuski obraz Rzeczypospolitej szlacheckiej u progu czasów stanisławowskich*, seria „Czas i Myśl”, Poznań 2004.
- Forycki M., *Rzeczpospolita tolerancyjna i fanatyzm Polaków. Ewolucja poglądów Woltera na temat sytuacji wyznaniowej w Polsce XVIII wieku*, in: *Religia i polityka. Kwestie wyznaniowe i konflikty polityczne w Europie w XVIII wieku w 300. rocznicę konwencji w Altranstädt*, L. Harc, G. Wąs (red.), „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia CLXXVIII”, Wrocław, 2009.
- Forycki M., *Szlachta polska a europejska w „Encyklopedii Diderota i d'Alemberta”*, in: *Szlachta europejska w strukturach lokalnych XVI-XVIII wieku*, M. Konopnicka, J. Kuczer, W. Strzyżewski (red.), Zielona Góra, 2010.
- Frixione E., *Albrecht von haller (1707–1777)*, in: *Journal of Neurology*, 2006, vol. 253.
- Fumaroli M., *Quand l'Europe parlait français*, Paris, 2001.
- Furon R., *Géologie, histoire des sciences de la Terre*, in: *Encyclopaedia universalis*, corpus 8, Paris, 1985.
- Gabryel B., *Historia zoologii w Polsce do r. 1918. Cz 1 i 2*, Lublin, 1947.
- Gelis J., *L'accouchement au XVIIIe siècle: Pratiques traditionnelles et contrôle médical*, in: *Ethnologie française*, nouvelle série, t. 6, n. 3 - 4: *Langages et images du corps*, 1976.
- Girard J., *Le destin tragique et glorieux de l'antique université de Wilno*, in: *Revue des Sciences politiques*, n. LVII, 1934.
- Glemža L., *Valstybinių žemės valdų administravimo pokyčiai*, in: *Modernios administracijos tapsmas Lietuvoje: valstybės institucijų raida 1764–1794 metais*, Vilnius, 2015.
- Goyard-Fabre S., *L'idée de représentation à l'époque de la Révolution française*, in: *Etudes françaises*, vol 25, n. 2-3, 1989.
- Gorski J., *Poglądy ekonomiczne Stanisława Staszica*, in: *Kwartalnik historii nauki i techniki*, rok XII, n. 2, Warszawa, 1967.

- Graber St., *L'entourage polonais de Stanislas à Lunéville (1737-1766)*, thèse de 3e cycle, université de Nancy III, 1972.
- Grabski W., *Spoleczne gospodarstwo agrarne w Polsce*, Warszawa, 1923.
- Grębecka W., *L'enseignement de la botanique à Vilna (1781–1830)*, in: *Kwartalnik Historii i Nauki*, n. 3, XXIV, 1979.
- Grodziski S., *Poglądy St. Konarskiego na rozwój prawa polskiego* in: *Czasopismo Prawno Historyczne*, vol. V, 1953.
- Grzebień L., *Narwoysz Franciszek*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXII/3 z. 94, 1977.
- Grzebień L., *Rostan Aleksander*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXI/1, z. 132, 1989.
- Grześkowiak-Krwawicz A., *Koncepcja wolności w myśli politycznej Stanisława Staszica*, in: *Wiek Oświecenia*, 22, 2006.
- Grześkowiak-Krwawicz A., *Nad rewolucją dwóch narodów w Europie. Obraz rewolucji francuskiej w polskich dyskusjach politycznych 1788-1792*, in: *W stronę Francji... Z problemów literatury i kultury polskiego Oświecenia* (red. E. Z. Wichrowska), Warszawa 2007.
- Grześkowiak-Krwawicz A. (red), *Konstytucja 3 Maja. Prawo – polityka – symbol*, Warszawa, 1992.
- Grześkowiak-Krwawicz A. *Deux libertés: l'ancienne et la nouvelle dans la pensée politique polonaise du XVIIIe siècle*, in: *Liberté: héritage du passé ou idée des lumières?*, Kraków -Warszawa, 2003.
- Grześkowiak-Krwawicz A., *Le débat polonais sur la liberté de parole dans la deuxième moitié du XVIII siècle*, in: *Acta Poloniae Historica*, 75, 1997.
- Gutierrez H., Houdaille J., *La mortalité maternelle en France au XVIIIe siècle*, in: *Population (French edition)*, 38e année, n. 6 (nov.-déc. 1983).
- Halicz E., *Die Rolle des gebildeten Offiziers im Europa des 18. Jahrhunderts: Die Polnische Ritterakademie in den Jahren 1765-1794*, in: *Zeitschrift für Ostforschung*, 38 Jahrgang, heft 1, 1989.
- Herbst St., *Les problèmes de l'armée polonaise et de l'art militaire au XVIII siècle*, in: *Acta poloniae historica*, III, Warszawa, 1960.

- Hinz H., *La physiocratie comme source philosophique des lumières en Pologne*, in: *Acta universitatis wratislaviensis*, n. 339, 1976.
- Hirsch A. *Haën, Anton van*, in: *Allgemeine Deutsche Biographie*, herausgegeben von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Band 10, 1879.
- Hofmann A., *Pierre-Maurice Glayre (1743-1819), des Lumières polonaises à l'engagement en faveur de la République*, in: *Contribution à une nouvelle approche des Lumières helvétiques*, Paris, 2000.
- Hryniewiecki B., *Projekt Stefana de Rieule'a stworzenia w Warszawie Museum Przyrodnicznego w wieku XVIII*, Warszawa, 1947.
- Hryniewiecki B., *Stefan Chardon de Rieule i jego prace przyrodniczo-rolnicze*, Warszawa, 1947.
- Hryniewiecki B., *Stefan Chardon de Rieule jako prekursor fizjologii roślin w Polsce*, Warszawa, 1979.
- Huber H., *Geschichte der medizinischen Fakultät Innsbruck und medizinisch-chirurgischen Studienanstalt 1673–1938*, Wien, 2010.
- Hue Fr., *Dernières années du règne et de la vie de Louis XVI*, Paris, 1860.
- Jasas R., *Jasinskis Jokūbas*, in: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. VIII, Vilnius, 2005.
- Jobert A., *La commission d'éducation nationale en Pologne (1773–1794), son œuvre d'instruction civique*, Paris, 1941.
- Jobert A., *Le grand Frédéric et la Pologne*, in: *Revue historique*, n. 3, Paris, 1950.
- Jobert A., *Les lumières et le problème du servage*, Paris, 1964.
- Jobert A., *Magnats polonais et physiocrates français, 1767–1774*, Dijon, 1941.
- Jobert A., *Une correspondance polonaise de Condillac*, in: *Revue d'histoire moderne publiée par la société d'histoire moderne*, nov-déc., 1936.
- Jučas M., *Baudžiavos irimas Lietuvoje*, Vilnius, 1972.
- Julia D., *Une réforme impossible, le changement des cursus dans la France du XVIII siècle*, in: *Actes de recherche en sciences sociales* vol 47–48, juin 83.

- Jurgutis V., *JJ Rousseau pažiūros į viešąjį Lietuvos gyvenimą XVIII-tame amžiuje*, in: *Varpas*, 1932, Nr. 2 (5).
- Jurginis J., *Lietuvos valstiečių istorija*, Vilnius, 1978.
- Kamińska J., *Strzecki Andrzej*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIV/4, z. 183, 2007.
- Kamińska J., *Universitas Vilnensis. Akademia Wileńska i Szkoła Główna Wielkiego Księstwa Litewskiego 1773–1792*, Pułtusk-Warszawa, 2004.
- Karpavičius M., *Rinktiniai pamokslai*, Vilnius, 2003.
- Kasperek-Obst J., *The constitutions of Poland and of the United States, kinships and genealogy*, Miami, Florida, USA, 1980.
- Katkus A., Matulevičius A., Staskonis V., *Emfiteuzė*, in: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. V, Vilnius, 2004.
- Kaufman J., Kaufman H., *Fortress America*, Cambridge, USA, 2004.
- Kitowicz J., *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, Poznań, 1840.
- Kocój H., *Francja a upadek Polski: polskie rachuby na pomoc Francji w czasie Sejmu Czteroletniego i Insurekcji Kościuszkowskiej*, Kraków, 1976.
- Kocój H., *Francja wobec Sejmu Wielkiego: zarys stosunków dyplomatycznych między Francją a Polską w latach 1788-1792*, Kraków, 2001.
- Kołodziejczyk J. *Nauki przyrodnicze w działalności Komisji edukacji narodowej (1775-1794)*, t. V, zeszyt 2, Warszawa, 1936.
- Konopczyński W., *Biskupa Adama Krasieńskiego traktat o naprawie Rzeczypospolitei*, in: *Przegląd Narodowy*, R.6, t. XI, n. 4, 1913.
- Konopczyński W., *Dzieje Polski nowożytnej*, Warszawa, 1936.
- Konopczyński W., *Geneza i ustanowienie Rady Nieustającej*, Warszawa, 1917.
- Konopczyński W., *JJ Rousseau doradca Polaków*, in: *Themis Polska*, seria II, t. I, 1913.
- Konopczyński W., *Konfederacja barska*, Warszawa, 1936-1938.
- Konopczyński W., *La liberté éclairée en Pologne, rapport polonais*, Bibliothèque polonaise de Paris, 1935.

- Korzon T., *Wewnętrzne dzieje Polski za panowaniem Stanisława Augusta Poniatowskiego, (1764–1794)*, in: *Badanie historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego*, Wyd. 1, Kraków, 1898.
- Kostkiewiczowej T., Golińskiego Z., *Pisarze polskiego Oświecenia*, t. II, Warszawa, 1994.
- Kotarbiński T., Condillac S. *Logika czyli pierwsze zasady sztuki myślenia*, in: *Myśl Filozoficzna* 4(6), Warszawa, 1952.
- Kozowna D., *Miejsce Logiki Condillaca w systemie unowocześniania treści i metod nauczania przez KEN*, in: *Zeszyty logiki uniwersytetu łódzkiego. Nauki humanistyczno-społeczne*, seria I, zeszyt 88, 1972.
- Kukuła A., *Hieronim hrabia Stroynowski*, Lublin, 2009.
- Kukuła A., *Hieronim Stroynowski*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XLIV/3, z. 182, 2006.
- Kukulski Z., *Pierwiastkowe przepisy pedagogiczne Komisji Edukacji Narodowej z lat 1773–1776*, Lublin, 1923.
- Laforest Ch., Nieuwaz A., *De tout temps amis, cinq siècles de relations franco-polonaises*, Paris, 2004.
- Lech M., *Autorament cudzoziemski wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce Saskiej*, in: *Studia i materiały do historii wojskowości*, VII/1, Warszawa, 1961.
- Lech M., *Jazda autoramentu polskiego wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego w dobie Saskiej*, in: *Studia i materiały do historii wojskowości*, VII/2, Warszawa, 1961.
- Lecouru J., *Deux consultants au chevet de la Pologne: Mably et Jean-Jacques Rousseau*, in: *Colloque Mably, la politique comme science morale*, vol. 1, Bari, 1995.
- Lempicki S., (ed.), *Okrąg Lwowski towarz. Nauczycieli szkół średnich i wyższych w holdzie Komisji Edukacji narodowej. Epoka wielkiej reformy*, in: *Studia i materiały do dziejów oświaty w Polsce XVIII wieku*, Lwów-Warszawa, 1923.
- Leśnodorski B., *Dzielo Sejmu Czteroletniego*, Wrocław, 1951.

- Leśnodorski B., *Jean-Jacques Rousseau vu de Pologne*, in: *Voltaire et Rousseau en France et en Pologne, Les cahiers de Varsovie*, Varsovie, 1982.
- Leśnodorski B., *Le siècle des lumières en Pologne, L'état des recherches dans le domaine de l'histoire politique, des institutions et des idées*, in: *Acta Poloniae Historica*, IV, 1961.
- Leśnodorski B., *Les Jacobins polonais*, Paris, 1965.
- Leśnodorski B., *Polscy jakobini: Karta z dziejów insurekcji 1794 roku*, in: *Studia i materiały z dziejów Polski w okresie Oświecenia*, t. III, Warszawa, 1960.
- Leśnodorski B., *Institutions polonaises au siècle des lumières*, Varsovie, 1962.
- Lewicki J., *Geneza Komisji Edukacji Narodowej: Studium historyczne*, Warszawa, 1923.
- Libiszowska Z., *John Lind*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XVII/3, z. 74, 1972.
- Lis R., *W poszukiwaniu prawdziwej Rzeczypospolitej. Główne nurty myśli politycznej Sejmu Czteroletniego*, Kraków, 2015.
- Littré E., *Œuvres complètes d'Hippocrate*, t. 1, Paris, 1839.
- Lojek J., *Konstytucja 3 Maja*, Lublin, 1989.
- Lubieniecka J., *Reforma programu szkolnego Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa, 1962.
- Lukowski J., *Liberty's folly, the Polish-Lithuanian Commonwealth in the eighteenth century, 1697–1795*, London - New York, 1991.
- Lukšienė M., *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje: XVIII a. 2 pusė – XIX a. 1 pusė*, Vilnius, 1985.
- Machynia M., Rakutis V., Szrednicki Cz., *Oficerowie Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1777–1794. Spisy*, t. 2, *Oficerowie wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków, 1999.
- Mačiulytė K., *Karpavičius Mykolas Pranciškus*, in: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. IX, Vilnius, 2006.
- Mačiulytė K., *Mykolas Pranciškus Karpavičius. Rinktiniai pamokslai*, Vilnius, 2003.
- Majorek C., *Książki szkolne Komisji edukacji narodowej*, Warszawa, 1975.

- Makarevičius A., *Ekonominės teorijos Vilniaus universitete 1783–1832 m.*, Vilniaus Valst. V. Kapsuko un-to Mokslo darbai, *Ekonomika*, t. XXXIV, 1960.
- Malinowski K., *Prekursorzy muzeologii polskiej*, Poznań, 1970.
- Mandryka A., *Fizyczne podstawy odrzutu działa i ruchu rakiety w ujęciu uczonych XVII i XVIII wieku*, in: *Kwartalnik historii nauki i techniki*, rok VII, n. 4, 1962.
- Marchlewski J., *Der Physiokratismus in Polen*, Zürich, 1896.
- Marty M., *Les missions de l'abbé Baudeau en Pologne*, in: *Nicolas Baudeau, un « philosophe économiste » au temps des lumières*, Paris, 2008.
- Marty M., *Voyageurs français en Pologne durant la seconde moitié du XVIIIe siècle*, Paris, 2004.
- Mastianica O., „*Moterims, kurios gimdo tėvynei sūnus*“: *Moters vaidmuo formuojant tautinę tapatybę edukacinės komisijos laikais*, in: *XVIII amžiaus studijos*, t. 2: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė: Valstybė, Kultūra, Edukacija*, Vilnius, 2015.
- Matulaitytė St., *Senoji Vilniaus universiteto astronomijos observatorija ir jos biblioteka*, Vilnius, 2004.
- Maurens J., *Voltaire*, Paris, 1971.
- Meškauskas J., *Lietuvos medicinos istorija*, Chicago, 1987.
- Michalski J., *Idee reformatorskie sekretarza konfederacji barskiej. Dyskusja Ignacego Bohusza z Gabrielem Mablym*, in: *Miscellena historico-archivistika* t.1, Warszawa-Lódz, 1985.
- Michalski J., *La révolution française aux yeux d'un roi*, in: *Acta Poloniae Historica*, n. 66, 1992.
- Michalski J., *Oraczewski Felix*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIV/1, z. 100, 1979.
- Michalski J., *Rousseau i sarmacki republikanizm*, Warszawa, 1977.
- Michalski J., *Sarmacki republikanizm w oczach Francuza: Mably i konfederacy barscy*, Wrocław, 1995.
- Minginas J., *Edukacinė komisija ir Lietuvos pradžios mokykla*, Vilnius, 2007.

- Mizia T., *Szkoły średnie Komisji Edukacji narodowej na terenie Korony*, seria: *Rozprawy uniwersytetu warszawskiego*, Warszawa, 1973.
- Mizia T., *Skolnictwo parafialne w czasach Komisji edukacji narodowej*, Wrocław - Warszawa - Kraków, 1964.
- Morel M.-Fr., *Histoire de la naissance en France (XVII-XX siècle), la naissance traditionnelle jusqu'au XVIIIe siècle*, in: *A.D.S.P. (Actualité et dossier en santé publique)*, 2007–2008, n. 61–62.
- Mottaz E., *Stanislas Poniatowski et Maurice Glayre*, Paris, 1897.
- Mrozowska K., *Educational reform during the Enlightenment*, in: *Constitution and Reform in Eighteenth-Century Poland*, Bloomington, USA, 1997.
- Mrozowska K., *Komisja edukacji narodowej, 1773–1794*, Kraków, 1973.
- Mrozowska K., *Szkoła rycerska Stanisława Augusta Poniatowskiego (1765-1794)*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1961.
- Muratori-Philip A., *Le roi Stanislas*, Paris, 2000.
- Muratori-Philip A., *Marie Leszczyńska épouse de Louis XV*, Paris, 2010.
- Muratori-Philip A., *Stanislas Leszczyński. Anthologie*, Paris, 2005.
- Nikliborc A., *L'enseignement du français dans les écoles polonaises au XVIIIe siècle*, Wrocław, 1962.
- Olszewicz B., *Kartografia polska XVIII wieku*, Lwów, 1932.
- Oncken A., *Politinės ekonomijos istorija*, Kaunas, 1932.
- Opalek K., *Les physiocrates et leur rôle dans le renouveau culturel au siècle des Lumières en Pologne*, in: *Utopie et institutions au XVIIIe s.*, Paris - La Haye, 1963.
- Opalek K., *Monteskiusz i jego dzieło*, Wrocław, 1959.
- Ostrowska T., *Szkoła chirurgiczna w Warszawie (1789–1793, 1795–1796)*. *Przyczynek do dziejów szkoły*, in: *Archiwum historii medycyny*, t. XLIII, z. 1, Warszawa, 1980.
- Ozouf M., *L'homme régénéré, essais sur la révolution française*, Paris, 1989.
- Padalskis P., *Fiziokratai Lietuvoje*, in: *Ekonomika. Ekonomistų draugijos žurnalas*, 1937 m., sausis – kovas, nr. 1(9).

- Padalskis P., *Pirmoji ūkio doktrina Lietuvoje*, in: *Židinys*, t. XXVIII, Kaunas, 1938.
- Pamerneckis S., *Agrarinių santykių raida ir dinamika Lietuvoje, XVIII a. pabaiga – XIX a. pirmoji pusė*, Vilnius, 2004.
- Parent A., *From the Montpellier Faculty of Medicine to the Grodno Royal School of Medicine: How Dr. Jean-Emmanuel Gilibert applied medical vitalism to heal his Lithuanian patients*, in: *XVIII amžiaus studijos*, t. 3, Vilnius, 2016.
- Parent A., *Gydytojo botaniko Žano Emanuelio Žilibero pastebėjimai apie XVIII amžiaus pabaigos lietuvių valstietijos gyvenimą*, in: *Liaudies kultūra*, nr. 3, 2014.
- Parent A., *Les nobles lituaniens à l'École des cadets-gentilshommes de Lunéville*, in: *Cahiers lituaniens*, n. 14, 2015.
- Parent A., *Prancūzų karybos įtaka Liunevilio ir Varšuvos kadetų mokyklose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorams*, in: *Karo archyvas*, t. XXIX, 2014.
- Parent A., *Švietimo laikų prancūzų mąstytojų įtaka tautos sampratai 1791 m. gegužės 3-iosios Konstitucijoje*, in: *Parlamento studijos*, nr. 15, 2013.
- Parent A., *The work of French surgeons in disseminating obstetrics in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 18th century*, in: *Acta medica lituanica*, vol. 20, 2013, nr. 3.
- Parent A., *XVIII a. prancūzų gydytojų medicinos mokslo paveldas Lietuvoje XVIII a. paskutiniame ketvirtyje (Jeanas-Emmanuelis Gilibert'as, Nicolas Regnier, Jacques'as Briotet)*, in: *XVIII amžiaus studijos*, t. 2, Vilnius, 2015.
- Paškevičius J. (sud.), *Geologija Vilniaus universitete*, tarptautinės konferencijos medžiaga, Vilnius, 2003.
- Paškevičius J., *Geologija Vilniaus ir Kauno universitetuose nuo Mineralogijos katedros įkūrimo*, in: *Geologija*, 2013, vol. 55, nr. 1(81).
- Petitfils J.-Chr., *Louis XVI*, Paris, 2005.
- Piročkinas A., Šidlauskas A. *Mokslas senajame Vilniaus universitete*, Vilnius, 1984.

- Pohoska H., *Wizytatorowie generalni Komisji Edukacji Narodowej*, Lublin, 1957.
- Prochnik A., *Demokracja kościuszkowska*, Warszawa, 1946.
- Puchowski K., *Collegium nobilium Stanisława Konarskiego a elitarne instytucje wychowawcze zakonów nauczających w Europie*, in: *Wiek oświecenia*, t. XX, 2004.
- Pukianiec L., *Kazania Jubileuszowe Ks. Karpowicza M.*, Wilno, 1934.
- Pula T., *The purest son of liberty*, New York, 1999.
- Rabowicz E., *Krajewski Michał Dymitr*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XV / 1, z. 64, 1970.
- Rabowicz E., *Nax Jan Ferdynand*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXII/4, z. 95, 1977.
- Rabowicz E., *Poczobutt-Odlanicki M.*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XVII / I, z. 112, 1982.
- Račkauskas J., *Švietimo reforma Lenkijoje ir Lietuvoje XVIII a.*, Vilnius, 1994.
- Raila E., *Apie gegužės 3-osios konstituciją*, Vilnius, 2007.
- Raila E., *Ignotus Ignotas. Vilniaus vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis*, Vilnius, 2010.
- Raila E., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Vyriausioji mokykla (1773–1803)*, in: *Alma Mater Vilnensis: Vilniaus universiteto istorijos bruožai*, Vilnius, 2009.
- Raila E., *Vilniaus vyskupas Ignotas Masalskis ir Apšvietos epocha Lietuvoje*, daktaro disertacija, Vilnius, 1995.
- Rakutis V., *LDK kariuomenė Ketverių metų Seimo laikotarpiu (1788–1792)*, Vilnius, 2001.
- Rakutis V., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenė Baro konfederacijos metais (1768–1772)*, in: *Karo archyvas*, t. 21.
- Rakutis V., *Lietuvos kariuomenės reformos 1764-1776 metais*, in: *Lietuvos valstybė XII-XVIII a.*, red. Z. Kiaupa ir kt., Vilnius 1997.
- Rakutis V., *Valstybinė ir privati kariuomenė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVIII a. viduryje*, in: *Viešosios ir privačiosios erdvės XVIII*

- amžiaus Lietuvos Dižiojoje Kunigaikštystėje, sudarė R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius, 2008.
- Réau L., *L'art français en Pologne sous Stanislas-Auguste*, in: *Revue des études slaves*, t. I, fascicule 3-4, 1921.
- Revault d'Allonnes M., *Rousseau et le Jacobinisme: pédagogie et politique*, in: *Annales historiques de la révolution française*, n. 234, 1978.
- Rigault G., *Histoire générale de l'Institut des frères des Ecoles chrétiennes*, t. II, Paris, 1938.
- Rosset Fr., Triaire D., *Jean Potocki*, Paris, 2004.
- Rostworowski E., „*Marzenie dobrego obywatela*“ czyli królewski projekt konstytucji, in: *Legends i fakty XVIII*, Warszawa, 1963.
- Rostworowski E., *Hugo Kollątaj wobec zagadnienia obywatelskiej siły zbrojnej* in: *Przegląd Historyczny*, t. 42, 1951.
- Rostworowski E., *Ilu było w Rzeczypospolitej obywateli szlachty?*, in: *Kwartalnik historyczny*, t. 94, 1988.
- Rostworowski E., *Reforma Pawłowska Pawła Ksawera Brzostowskiego*, in: *Przegląd Historyczny*, t. 44, 1953.
- Rostworowski E., *Sprawa aukcji wojska na tle sytuacji politycznej przed Sejmem Czteroletnim*, Warszawa, 1957.
- Rostworowski E., *Z dziejów Targowicy – sprawa kawalerii narodowej w dobie Sejmu czteroletniego* in: *Przegląd Historyczny*, t. 66, 1955.
- Rostworowski, E., *Républicanisme “sarmate” et les Lumières*, in: *Studies on Voltaire and the eighteenth century*, vol. XXIV / XVII, Genève, 1963.
- Rutkowski J., *Histoire économique de la Pologne avant les partages*, Paris, 1922.
- Rutkowski J., *Studia nad położeniem włościan w Polsce w XVIII wieku*, in: *Studia z dziejow wsi polskiej XVI-XVIII*. Wyboru dokonał i wstępem opatrzył Witold Kula, Warszawa, 1956.
- Rzadkowska E., *Encyklopedia i Diderot w Polskim Oświeceniu*, Wrocław, 1955.
- Rzadkowska E., *La carrière des Incas en Pologne*, Warszawa, 1976.
- Rzadkowska E., *Les lecteurs polonais de Marmontel*, Paris, 1974.

- Salleron L., *François Quesnay et la physiocratie*, Paris, 1958.
- Salmonowicz. S., *Les droits de l'homme dans la constitution du 3 mai 1791 et la tradition des libertés de la noblesse polonaise*, in: *The origin of Human rights*, Toruń, 1991.
- Scher-Zembitska L., *L'aigle et le phénix, 1732–1832*, Paris, 2001.
- Schletz A., *Kaliński Wilhelm*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XI/3, z. 50, 1965.
- Skrzypek M., *Baudeau historien et réformateur de la Pologne*, in: *Nicolas Baudeau, un « philosophe économiste » au temps des lumières*, Paris, 2008.
- Skrzypek M., *Filozofia Diderota*, Warszawa, 2016.
- Skrzypek M., *Jean-Baptiste Dubois – un Français éclairé en Pologne et ses lecteurs sarmates*, in: *Buffon (1707–1788) et la Pologne: actes du colloque franco-polonais à l'occasion du 300e anniversaire de sa naissance tenu à Paris le 8 Juin 2007*.
- Skrzypek M., *La diffusion clandestine du matérialisme français dans les lumières polonaises*, Paris, 1982.
- Skrzypek M., *Oświecenie francuskie a początki religioznawstwa*, Wrocław, 1989.
- Sławiński W., *Dr Jan Emmanuel Gilibert, professeur i założyciel Ogrodu Botanicznego w Wilnie*, Wilno, 1925.
- Sławiński W., *Gilibert Jan Emanuel*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. VII/5, z. 35, 1948-1958.
- Ślusarska M., *Michał Franciszek Karpowicz*, in: *Pisarze polskiego Oświecenia*, t. II, Warszawa, 1994.
- Smoleński W., *Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII*, Warszawa, 1949.
- Smoleński W., *Rosja wobec sprawy włościańskiej w Polsce w XVIII-ym*, in: *Studia Historyczne*, Warszawa, 1925.
- Sobieski W., *Młode lata Kościuszki (Kościuszko a Rousseau)*, Warszawa, 1920.
- Sporny K., *Myśl pedagogiczna Rousseau na gruncie polskim w okresie KEN na przykładzie twórczości pedagogicznej D.M.T. Krajewskiego*, in: *Zeszyty*

naukowe uniwersitetu łódzkiego nauki humanistyczno-społeczne, seria I, zeszyt 88, 1972.

Stankevič A., *Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo veikla XVIII a. II pusėje: bajoriškosios teisės raiška*. Daktaro disertacija: humanitariniai mokslai, istorija (05 H), Vilnius, 2013.

Stasiewicz-Jasiukowa I., *Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczpospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, Kraków-Warszawa, 2004.

Stone A., *The Polish-Lithuanian State, 1386-1795*, Seattle-London, 2001.

Suchodolski B., *Komisja Edukacji Narodowej na tle roli oświaty w dziejowym rozwoju Polski*, Warszawa, 1972.

Szczaskas Z., *The fundamental principles concerning the political system of the 3 may, 1791 government statute*, in: *Constitution and Reform in Eighteenth-Century Poland: The Constitution of 3 May 1791*, Bloomington, USA, 1998.

Szybiak I., *Regnier Mykołaj*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXX/4, z. 127, 1987.

Szybiak I., *Szkolnictwo Komisji Edukacji narodowej w Wielkim Księstwie litewskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1973.

Šalčius P., *Lietuvos prekybos istorija*, Vilnius, 1998.

Šapoka A., *Gegužės 3 d. Konstitucija ir Lietuva*, atspaudas iš *Lietuvos praeities*, t. I, Kaunas, 1940.

Šapoka A., *Lietuvos kaimo ir dvaro santykiai XVIII am.*, Kaunas, 1941.

Šapoka A., *Raštai*, t. 2: *Lietuva reformų seimo metu. Iki 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos*, parengė R. Jurgaitis ir R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius, 2008.

Šmigelskytė-Stukienė R., Glemža L., Jurgaitis R., Rakutis V., Brusokas E. *Modernios administracijos tapšmas Lietuvoje: valstybės institucijų raida 1764-1794 metais*, Vilnius, 2015.

Šmigelskytė-Stukienė R., *Michał Kleofas Ogiński: politician, diplomat and minister (1786-1794)*, Vilnius, 2015.

Šmigelskytė-Stukienė R., *Povilo Ksavero Bžostovskio laikų Lietuva*, in: Arlauskienė A. (sudarytoja), *Povilas Ksaveras Bžostovskis – Paulavos Respublika*, Vilnius, 2014.

- Šostakovski J., *Vybickis Juozapas*, in: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. XXV, Vilnius, 2014.
- Talmon J., *Les origines de la démocratie totalitaire*, Paris, 1966.
- Tarkowski R., *Nouvelles données sur le voyage de Jean-Etienne Guettard en Pologne (1760-1762)*, in: *Geosciences Comptes rendus*, Paris, Octobre 2004.
- Tazbir J., *Rzeczpospolita i świat, Studija z dziejów kultury XVII wieku*, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdansk, 1971.
- Tync S., *Nauka moralna w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków, 1922.
- Tokarz W. (red.), *Epoka wielkiej reformy. Studia i materiały do dziejów oświaty w Polsce XVIII wieku*, Lwów-Warszawa, 1923.
- Tomaszewski M., *Les inédits de Mably sur la Pologne ou le constat d'échec d'un législateur*, in: *Colloque Mably, la politique comme science morale*, vol. 1, Bari, 1995.
- Tracki K., *Ostatni kanclerz litewski. Joachim Litawor Chreptowicz w okresie Sejmu Czteroletniego 1788–1792*, Wilno, 2007.
- Tracki K., *Paskutinė lietuvis fizikratijos disertacija*, in: *Cheptavičius J., Apie gamtos tvarką*, Vilnius, 2014.
- Trencsényi B., Kopeček M., *Discourses of Collective Identity in Central and Southern Europe (1770–1945)*, Budapest, 2006.
- Tunaitis S., *Apšvietos epochos socialinės ir politinės filosofijos metmenys*, Vilnius, 2014.
- Turkowski T., *Brzostowski Pawel Ksavery*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. III, 1937.
- Turos M., *Leopold Lafontaine (1756–1812). Słów kilka w dwusetną rocznicę śmierci*, in: *Medycyna dydaktyka wychowanie*, r. XLIV, n. 9, 2012.
- Ugniewski P., *Media i dyplomacja. „Gazette de France” o sejmie rozbiorowym 1773-1775*, Warszawa, 2006.
- Ugniewski P., *Między absolutyzmem a jakobinizmem. „Gazeta Lejdejska” o Francji i Polsce 1788–1794*, Warszawa, 1998.

- Ugniewski P., *Polska „afery z naszyjnikami” – sprawa Dogrumowej na kartach „Gazety Lejdejskiej”*, in: *Francusko-polskie relacje artystyczne w epoce nowożytnej*, Warszawa, 2010.
- Urban W., *Modrzewski Andrzej*, in: *Polski Słownik biograficzny*, t. XXI/3, z. 90.
- Urbanek B., *Zapomniana spuścizna naukowa Mikołaja Regnieria*, in: *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, Warszawa, vol. 37, 1992, n. 3.
- Vailionytė D., *Liudas Vailionis*, Kaunas, 2011.
- Vaitkevičius Br., Jučas M., Merkys V., *Lietuvos TSR Istorija*, t. 1. *Nuo seniausių laikų iki 1917 metų*, Vilnius, 1985.
- Vaškėlis V., *Lietuvos chirurgijos istorija*, Respublikos chirurgų konferencijos pranešimų medžiaga, Kaunas, 1991.
- Vaughan C., *The Political Writings of Jean Jacques Rousseau, ed. from the original manuscripts and authentic editions, with introductions and notes*, t. II, Cambridge, 1915.
- Viguerie J. de, *Histoire du citoyen*, Versailles, 2014.
- Viguerie J. de, *Histoire et dictionnaire du temps des lumières*, Paris, 2007.
- Viliūnas D., Aleksandravičius V., *Jeanas-Jacques'as Rousseau ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė*, Vilnius, 2016.
- Walicki A., *The Enlightenment and the Birth of Modern Nationhood. Political Thought from Republicanism to Tadeusz Kosciuszko*, Notre Dame, USA, 1989.
- Wierbowski T. (wyd.), *Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie, 1773–1794*, Warszawa, 1908.
- Wimmer J., *Dawne wojsko polskie XVII-XVIII w.*, Warszawa, 2006.
- Wołoszyński R., *Chardon de Rieule Etienne*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXI/2, z. 129, 1988.
- Wright J., *A classical Republican in Eighteenth Century France: The political thought of Mably*, Stanford, 1997.
- Wróblewski A., *Gabriela B. de Mably rozważania ustroje* in: *Panstwo i Prawo*, vol 35, 1980.
- Zahorski A., *Komarzewski Jan*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIII/3, z. 58, 1958.

- Zamoyski A., *The last king of Poland*, London, 1992.
- Zielińska Z., *Adam Rzewuski*, in: *Polski Biograficzny Słownik*, t. XXXIV/1, z. 140, 1992.
- Zinkevičius Z., *Rytų Lietuva praeityje ir dabar*, Vilnius, 1993.
- Zuraw J., *Tadeusz Kosciuszko, the Polish Enlightenment Thinker*, in: *Dialectics and Humanism*, n. 1, winter 1979, vol. 6.
- Zwierzkowski M., *Sulkowski August*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XLV/4, z. 187, 2008.
- Игнатович Ф. И., *Доктор медицины И. И. Вирион: новые данные о жизни и деятельности в Беларуси в последней четверти XVIII – начале XIX века к 260-летию со дня рождения*, in: *Журнал Гродненского государственного медицинского университета*, 2009.

Žodynai ir enciklopedijos

- Biographical dictionary*, Edinburgh, 2003.
- Encyclopédie historique des neurosciences*, Bruxelles, 2008.
- Encyclopaedia universalis*, Paris, 1985, corpus 2; 1985, corpus 8.
- Encyklopedia kościelna*, Warszawa, 1877, t. X.
- Encyklopedyja powszechna*, Warszawa, 1864, t. VII.
- Lietuvių enciklopedija*, Boston, 1956, t. IX; 1957, t. XI.
- Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius, 1985.
- Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, serya I, Warszawa, 1903, t. XXXI-XXXII; 1910, t. XLV; 1911, t. XLVI.
- Wielka encyklopedia PWN*, Warszawa, 2003, t. XIV; 2005, t. XXX.

PRIEDAS

Prancūzų švietėjų ir fiziokratų biogramos

Nikolia Bodo (*Nicolas Baudeau*) gimė Ambuazo mieste (Amboise) vidurio Prancūzijoje, 1730 m. Būdamas dvidešimties metų amžiaus (1750 m. spalio 16 d.) jis tapo Šanselado (Chancelade) vienuolyno Akvitanijoje, Pèrigordo (Pèrigord) regione vienuoliu. 1753 m. Nikolia Bodo tapo kunigu, Premontrų ordino kanauninku ir tapo plačiau žinomas *abato Bodo* (*Abbé Baudeau*) vardu. N. Bodo domėjosi Pèrigordo regionu ir vykdė šio regiono istorijos tyrimus, dalyvavo archeologiniuose kasinėjimuose, tuo metu vykusiųose Perigė (Périgueux) mieste. Vėliau abatas Bodo tapo Bordo akademijos (*Académie des belles-lettres, sciences et arts*) nariu. 1760 m. jis parašė tris Prancūzijos finansų ministrui (*contrôleur général des finances*) Henrikui Bertinui (*Henri Bertin*) dedikuotus veikalus apie Rytų prekybos vystymą (*Idées d'un citoyen sur le commerce d'Orient et sur la compagnie des Indes*), kurie buvo išleisti Amsterdame 1764 m. 1763 m. anonimiškai buvo išleistas finansų administravimo problemoms skirtas N. Bodo veikalas *Idées d'un citoyen sur l'administration des finances du Roi* (Amsterdam, 1763).

1765 m. lapkričio 4 d. N. Bodo įkūrė laikraštį *Ephémérides du citoyen ou Chronique de l'esprit national* (leidžiamą du kartus per savaitę). Šiame laikraštyje buvo pristatytos fiziokratų idėjos. 1767 m. laikraščio pavadinimas pasikeitė į *Ephémérides du citoyen ou Bibliothèque raisonnée des sciences morales et politiques*. Šis laikraštis buvo leidžiamas iki 1776 m. birželio mėn. Žodis *physiocratie* laikraštyje pirmą kartą buvo paminėtas 1767 m. balandžio mėnesio numeryje. 1768–1769 m. N. Bodo viešėjo Abiejų Tautų Respublikoje, į kurią atvyko Vilniaus vyskupo I. J. Masalskio kvietimu.

Naudodamasis *Louvay* pseudonimu 1771 m. N. Bodo pakartotinai išleido *Première introduction à la philosophie économique, ou analyse des Etats policés, par un disciple de l'ami des hommes*. 1774 m. abatas apkaltino Poisy (Poissy) miesto pareigūnus lėšų išėikvojimu. Tarp pareigūnų ir N. Bodo vyko byla teisme, kurią N. Bodo laimėjo. 1776 m. jis parašė ir savo laikraštyje

išspausdino straipsnį, kuriame kritikavo kariuomenės tiekėjus. Tai nepatiko valdžiai ir N. Bodo buvo priverstas apsigyventi Overnė (Auvergne) rajone. N. Bodo taip pat rašė ir į kitus laikraščius: *Journal des sciences et des beaux-arts* (1776–1778) ir *Le journal de Lausanne* (1786–1792).

1779 m. N. Bodo padėjo Vilniaus vyskupui I. J. Masalskiui organizuoti jo dukterėčios Elenos Masalskytės ir princo Karolio de Linj (*Charles de Ligne*) vestuves. 1782 m. N. Bodo įstojo į dvi masonų ložes: *Les cœurs simples de l'étoile polaire* ir *La réunion des amis intimes*. Vėliau jis įsidarbino pas hercoga de Šartrą (de Chartres) išdininku ir rinko lėšas pastatyti rūmų Paryžiuje statybai. 1788 m. sausio mėn. N. Bodo atkurė savo laikraštį *Nouvelles Ephemerides economiques*, tačiau leidinys ėjo tik tris mėnesius. N. Bodo mirė 1792 m. Paryžiuje.

Žanas Batistas Diubua de Žancini (*Jean-Baptiste Dubois de Jancigny*) gimė 1753 m. Žancini (Jancigny) mieste, Burgundijoje. Pabaigęs mokslus Dižono (Dijon) akademijoje, įstojo į universitetą Paryžiuje, kur įgijo gamtos mokslų išsilavinimą. 1772 m. Ž. B. Diubua jau buvo parašęs veikalą apie 1771 m. liepos 17 d. Paryžiuje pastebėtą meteoritą bei veikalą apie elektrą. 1772 m. jis publikavo pirmąją savo kūrinio *Tableau des progrès, de la physique, de l'histoire naturelle et des arts* dalį. Tačiau kiti tomai taip ir nebuvo išleisti.

Adomo Kazimiero Čartoriskio kvietimu 1775 m. Ž. B. Diubua atvyko į Abiejų Tautų Respubliką, kur tapo Varšuvos bajorų mokyklos istorijos mokytoju, bibliotekininku ir sekretoriumi. 1777 m. prisidėjo rengiant gamtos mokslų vadovėlį Edukacinės komisijos mokykloms. Buvo vienas iš Abiejų Tautų Respublikos Fizikos mokslų draugijos steigėjų. Nuo 1779 m. buvo Vadovėlių rengimo draugijos garbės narys. Mirė 1808 m. Prancūzijoje, Muleno (Moulins) mieste.

Pjeras Samuelis Diuponas de Nemiuras (*Pierre-Samuel Dupont de Nemours*) gimė 1739 m. Paryžiuje. Jis buvo kilęs iš miestiečių protestantų šeimos, jo tėvas buvo Rujeno (Rouen) miesto laikrodininkas. Savo knygoje

Réflexions sur la richesse de l'Etat (1763) P. S. Diuponas pasiūlė įvesti vienatinį mokesťį. Ši knyga turėjo didelį pasisekimą, ir P. S. Diuponas dėl to labai išgarsėjo. Tapęs fiziokratu, 1768 m. jis priėmė į Lietuvą išvykusio abato N. Bodo pasiūlymą redaguoti *Ephémérides*. 1774 m. vasarą atvykęs į Respubliką, P. S. Diuponas Varšuvoje pradėjo dirbti Edukacijos komisijoje.

Sugrįžęs į Paryžių ir pradėjęs dirbti su A. Tiurgo, P. S. Diuponas susipažino su Tomu Džefersonu (Thomas Jefferson), tuo metu buvusiu Prancūzijoje. Grįžęs į Jungtines Valstijas ir tapęs Virdžinijos valstijos gubernatoriumi, T. Džefersonas 1780 m. balandžio 12 d. parašė laišką P. S. Diuponui, kuriame pastarojo prašė parengti švietimo projektą Jungtinėms Valstijoms. 1780 m. rugpjūčio 24 d. P. S. Diuponas išsiuntė T. Džefersonui projektą apie Edukacinės komisijos įsteigimą Jungtinėse Valstijose – *Sur l'éducation nationale dans les Etats-Unis*. Dauguma P. S. Diupono pasiūlymų buvo panaudota įvairiuose T. Džefersono įstatymų projektuose, ypač dėl Virdžinijos universiteto įsteigimo. Virdžinijos universiteto istorikai tvirtina, jog T. Džefersono planas įsteigti ir organizuoti Virdžinijos universitetą tiesiogiai rėmėsi P.-S. Diupono projektu.

1786 m. P. S. Diuponas buvo vienas iš derybininkų Prancūzijos ir Anglijos derybose dėl prekybos sutarties. Revoliucijos laikais P. S. Diuponas aktyviai dalyvavo Generalinių luomų ir Steigiamojo susirinkimo darbuose. Jis daug prisidėjo įgyvendinant vienuolių įžadų panaikinimą ir kovojant su Bažnyčios turto grobstymu.

Būdamas monarchijos šalininkas, P. S. Diuponas ruošėsi riaušėms sostinėje ir įkūrė ginkluotą būrį. Kadangi 1792 m. rugpjūčio 10 d. Tiurli rūmuose P. S. Diuponas veikė išvien su šveicarų sargybiniais ir bajorais savanoriais prieš maištininkus, buvo duota sankcija jo areštui. P. S. Diuponui pavyko pasislėpti (jam padėjo astronomas J.-J. de Lalande). 1794 m. liepos 22 d. jis buvo areštuotas ir įkalintas *La Force* kalėjime. Iš kalėjimo jis išėjo tik Termidorinio perversmo laikais. Yra žinoma, kad 1794 m. buvo išleista P. S. Diupono knyga apie valstybinį švietimą (*Vues sur l'éducation nationale par un cultivateur*).

Direktorijos metais P. S. Diuponas tapo Tarybos (*Conseil des anciens*)

nariu, tačiau tebebuvo laikomas karaliaus šalininku. Dėl šios priežasties 1798 m. fruktidoro 18 d. jis buvo areštuotas. Imperijos laikotarpiu P. S. Diuponas buvo prekybos rūmų vice-prezidentu, tačiau jis priešinosi Napoleono Bonaparto valdymui, todėl buvo priverstas išvykti į Ameriką. Ten jis gyveno 1800–1803 metais. Tuo laikotarpiu sukūrė veikalą Jungtinių Amerikos Valstijų švietimo klausimais (*Sur l'éducation nationale dans les Etats-Unis d'Amérique*, Philadelphia, 1800). Kartu su savo sūnumis įsteigė parako fabriką (šandien tai didelė *Du Pont* įmonė) ir įkūrė prekybos namus „*Dupont de Nemours, père et fils et cie*“.

Po Napoleono Bonaparto abdikacijos 1814 m. P. S. Diuponas buvo paskirtas Prancūzijos laikinosios vyriausybės generaliniu sekretoriumi. „Šimto dienų“ (*cent jours*) pradžioje jam teko bėgti iš Prancūzijos. P. S. Diuponas vėl rado prieglobstį Amerikoje, Delavaro valstijoje netoli Vilmingtono (Wilmington), kur turėjo savo šeimai priklausantį Eleutereno malūną (Eleutharian mills). Čia ir mirė 1817 m.

Markizas Luji Antuanas de Karačiolis (*marquis Louis-Antoine de Caraccioli*) gimė 1719 m. Paryžiuje, garsioje iš Neapolio kilusioje šeimoje, tuo metu išgyvenusioje finansinę krizę. L. A. de Karačiolis augo Le Mano mieste. 1739 m. jis įstojo į šv. Pilypo Neri kongregaciją (*Confédération des oratoriens de Saint Philippe Néri; congregatio oratorium*), kurioje iš kitų brolių išsiskyrė grožinės literatūros pomėgiu, savo sąmojingumu ir gebėjimu pamėgdžioti kitus žmones. Vienu metu jis dėstė vandomo (Vendôme) kolegijoje. Po to keliavo į Romą (jį priėmė popiežiai Benediktas XIV ir Klementas XIII), bei į Šventąją Romos imperiją ir Lenkiją, kurioje jis susipažino su generolu Vaclovu Ževuskiu, o pastarasis vienuolį pasamdė būti jo vaikų auklėtoju.

Lenkijoje L. A. de Karačiolis gavo pulkininko laipsnį *in partibus*, kad, pagal vietinę tvarką, turėtų teisę sėsti prie vieno stalo su generolu. Jis taip pat gavo rentą iki gyvos galvos (5 000 auksinų), tačiau tai galiojo tik iki 1772 m. Respublikos padalijimo. Gyvendamas Lenkijoje, L. A. de Karačiolis atidžiai stebėjo aplinką ir gerai pažino šalį, todėl apie tai drąsiai rašė savo knygose,

stengdamasis „nugalėti prancūzų filosofų prietarus“ apie Respubliką. Sugrižęs į Prancūziją, L. A. de Karačiolis kelis metus gyveno Ture, vėliau – Paryžiuje. Mirė 1803 m.

Markizas parašė daug knygų, iš kurių galima paminėti: *Dialogue entre le Siècle de Louis XIV et le Siècle de Louis XV* (La Haye, 1751); *Un chrétien du temps confondu par les premiers chrétiens* (Paris, 1766); *L'Europe française* (Turin, 1786). Abiejų Tautų Respublikos tematika jis paskelbė veikalus: *La Pologne, telle quelle a été, telle qu'elle est, telle qu'elle sera* (Varsovie, Poitiers, 1775); *La vie du comte Wenceslas Rzewuski* (Liège, 1782). Keletas jo knygų buvo išverstos į lenkų kalbą: *Życie papierza Klemensa XIV Ganganello* (Kraków, 1778), *Glos rozumu* (Kraków, 1782). L. A. de Karačiolio sėkmė buvo tokia didelė, kad buvo parašyta knyga apie visą jo kūrybą: *Esprit des œuvres de M. le marquis de Caraccioli*, (Liège, 1763).

Markizas L. A. de Karačiolis per visą savo gyvenimą buvo subtilus stebėtojas. Su humoru ir švelnia ironija jis atvaizdavo savo amžininkus. Markizas iki gyvenimo pabaigos liko ištikimas katalikų tikėjimui ir jį gynė, nors, tuo metu, buvo madinga būti arba deistu arba ateistu. Už tai filosofai, tokie kaip Volteras, Grimmas (*Grimm*) ar Laharpas (La Harpe), ypač kritiškai vertino L. A. de Karačiolio veiklą.

Gabrielis Fransua Koajė (*Gabriel-Francois Coyer*) gimė 1707 m. rytų Prancūzijoje, Franš Kontė (Franche-Comté) regione esančiame Bom le Dame (Baume-les-Dames). Jo tėvas buvo gelumbių pirklys. G. Koajė studijavo Porantriuji (Porrentruy) mieste jėzuitų kolegijoje, vėliau joje pats dėstė filosofiją. 1731 m. tapo kunigu. 1736 m. G. Koajė paliko Jėzuitų ordiną ir atvyko į Paryžių, kur ketverius metus buvo Jono Sobiesko proanūkio (*Godefroy-Charles-Henri de la Tour d'Auvergne, prince de Turenne*) auklėtoju. Paskui kunigas buvo karinis kapelionas, o dar vėliau – bendrasis kavalerijos kapelionas.

Kunigas G. Koajė parašė šiuos veikalus: *Bagatelles morales* (1754), *La noblesse commerçante* (1756 m., veikalas turėjo didelį pasisekimą), *Histoire de Jean Sobieski* (1761). Pastarąja knyga rėmėsi Liudvikas de Žokūras (*chevalier*

Louis de Jaucourt), rašydamas *Enciklopedijos* straipsnį apie Lenkiją. Remdamiesi šiuo straipsniu Prancūzijos filosofai suvokė Respubliką abato G. Koajė akimis. 1763 m. gegužės 8 d. G. Koajė buvo iškilmingai priimtas į Nansi Akademijos narius. Mirė kunigas G. Koajė Paryžiuje 1782 m.

Etjenas Bono de Kondijakas (*Étienne Bonnot de Condillac*), filosofas ir ekonomistas, gimė 1714 m. Grenoblyje. Buvo abato G. B. de Mably (*Gabriel Bonnot de Mably*) jaunesnysis brolis. Baigęs šv. Sulpicijaus (Saint-Sulpice) seminariją Paryžiuje, 1740 m. Etjenas Bono buvo įšventintas kunigu.

Paryžiuje Etjenas de Kondijakas lankydavosi ponios de Tencin (*Claudine-Alexandrine-Sophie Guérin de Tencin, madame de Tencin*, 1682–1749) salone, kuriame užmezgė glaudžius ryšius su to meto Paryžiaus intelektualais. E. de Kondijakas domėjosi edukacijos problemomis ir ypač daug nuveikė psichologijos srityje. Iš gausios jo literatūrinės kūrybos galima paminėti: *Essai sur l'origine des connaissances humaines* (1746); *Traité des animaux* (1755) bei neįtikėtiniems įvykiams skirtą knygą *Traité des sensations* (1754), kurios septintame skyriuje, pavadintame „Lietuvos miškuose surastas žmogus“ (*Un homme trouvé dans les forêts de Lithuanie*) autorius pasakojo, kad 1694 m. viename iš Lietuvos miškų buvo rastas vaikas, gyvenęs kaip lokys.

1758–1768 m. E. de Kondijakas ėjo Parmos sosto įpėdinio Ferdinando auklėtojo pareigas. 1768 m. jis buvo priimtas į Prancūzijos Akademijos narius. 1769–1773 m. pasirodė jo 16 tomų *Cours d'études*. 1776 m. E. de Kondijakas parašė veikalą apie prekybą *Le commerce et le gouvernement considérés relativement l'un à l'autre*.

Abiejų Tautų Respublikos Edukacinės komisijos Vadovėlių rengimo draugijos prašymu E. de Kondijakas parašė logikos vadovėlį. Mirė 1780 m. Flukse (Flux).

Gabrielis Bono de Mably (*Gabriel Bonnot de Mably*), filosofas ir istorikas, gimė 1709 m. Grenoblyje. Mokėsi Lione pas jėzuitus, vėliau – šv. Sulpicijaus seminarijoje Paryžiuje, tapo kunigas. 1742–1747 m. jis įsidarbino

pas kardinolą Pjerą Žeriną de Tenciną (*Pierre Guérin de Tencin*) ir jo pavedimu vykdė diplomatinės misijas (pvz., 1743 m. derybose dėl Breslau taikos, 1746 m. derybose dėl Bredos taikos sutarties sudarymo). Kaip ir jo brolis, Mably lankėsi ponios de Tencin salone. Savo gyvenimą jis nugyveno ramiai ir be intrigu.

G. de Mably parašė veikalus *Parallèle des Romains et des Français* (1740), *Droit public de l'Europe fondé sur les traités* (1746-1748), *Les entretiens de Phocion* (1763), *Observations sur l'histoire de France* (1765), *Principes de morale* (1784). Savo nuomonę prieš fiziokratų idėjas jis išdėstė knygoje *Doutes proposés aux philosophes économistes sur l'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques* (1788). 1758 m. G. de Mably parašė knygą *Des droits et des devoirs du citoyen*, kuri buvo išleista 1789 m. jau po jo mirties. Daugelyje abato kūrinių atsispindi jo idealai – sukurti visuomenę, kurioje visas turtas būtų bendras. Mirė G. de Mably apie 1785 m. Paryžiuje.

Pjeras Polis Lemercjė de la Rivjeras (*Pierre-Paul Le Mercier de la Rivière*) gimė 1719 m. (kitais duomenimis – 1720 m.) Somiure (*Saumur*), Meno ir Luaros regione. 1747–1757 m. buvo magistratas Paryžiaus parlamente, kuriame stengėsi priartinti parlamentą prie Versalio rūmų. 1759–1764 m. buvo paskirtas Priešvėjinių Antilų salų (*Iles du Vent*) intendantu. Jo reformos nepatiko salų plantatoriams, kurie paprašė ir gavo jo atšaukimą 1764 m. 1767 m. buvo išleista P. P. Lemercjė de la Rivjero knyga *Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*. Ši knyga turėjo didelį pasisekimą. Rusijos imperatorės Jekaterinos II, norėjusios išgirsti Le Mercjė de la Rivjero nuomonę naujojo kodekso rengimo klausimais, kvietimu, 1767–1768 m. Prancūzijos politikas lankėsi Peterburge.

Po dvejų metų, 1770 m., pasirodė jo knyga *L'intérêt général de l'Etat*. 1771–1772 m. P. P. Lemercjė de la Rivjeras parašė veikalą *L'intérêt commun des Polonais ou Mémoire sur les moyens de pacifier pour toujours les troubles actuels de la Pologne, en perfectionnant son gouvernement et conciliant ses véritables intérêts avec les véritables intérêts des autres peuples*, tačiau šis veikalas niekada nebuvo publikuotas ir todėl neturėjo atgarsio, priešingai nei abato de Mably, Ž. Ž. Ruso ir abato N. Bodo patarimai.

Vėliau Lemerjė de la Rivjeras dar parašė keletą kūrinių: *Lettre sur les économistes* (1772), *De L'instruction publique* (1775), pastarasis parašytas Švedijos karaliaus prašymu. 1779 m., kai buvo įkurtas komitetas už įstatymų visumą Amerikos kolonijose, Lemerjė de la Rivjeras buvo paskirtas vienu iš jo narių. Revoliucijos laikais jis buvo Massiac klubo, kurio tikslas buvo paremti plantatorių interesus, narys. Mirė 1793 m. (kitais duomenimis – 1801 m.).

Simonas Lingė (Simon Linguet) gimė 1736 m. Reimse. Yra žinoma, kad po studijų jis aplankė Abiejų Tautų Respubliką, vėliau išvyko į Ispaniją kaip princo de Bovo (*Charles-Juste de Beauvau, prince de Bauveau*) sekretorius. Dar vėliau pradėjo advokato karjerą Paryžiuje. Būdamas Paryžiaus parlamento narys, jis rėmė karaliaus politiką, tuo priešindamasis kitiems parlamento nariams. 1788 m. jam buvo pavesta parašyti kūrinius, propaguojančius vyriausybės vykdomas reformas. S. Lingė prieštaravo daugeliui filosofų, laikydamas juos fanatikais. Savo mintis išdėstė knygoje: *Le Fanatisme des philosophes* (1764). Jis taip pat kritikavo fiziokratus, pavyzdžiui, abato N. Bodo laišką apie laisvąją grūdų prekybą, parašytą Gardine.

1771 m., norėdamas apsaugoti Prancūziją nuo grėsmės, kylančios iš Rusijos ir Turkijos pusės, S. Lingė parašė grafui Egijonui (*Emmanuel-Armand de Vignerot du Plessis-Richelieu, duc d'Aiguillon*) pranešimą, kuriame rekomendavo padalinti Abiejų Tautų Respubliką tarp Prūsijos ir Austrijos. Pagal jo planą, Prancūzija turėjo perimti į savo rankas Nyderlandus. Kai įvyko primasis Respublikos padalijimas, S. Lingė parašė veikalą *Considérations politiques et philosophiques, sur les affaires présentes du Nord, et plus particulièrement sur celles de Pologne* (Londres, 1773).

S. Lingė taip pat vadovavo politiniam ir literatūriniam Prancūzijos laikraščiu *Annales politiques et littéraires*. Dėl savo kritinių pažiūrų jis turėjo daug priešų. 1774 m. jo laikraštis buvo uždrautas, o S. Lingė buvo įkalintas 20 mėnesių Bastilijoje (1780–1782). 1791 m. Steigiamame surinkame jis gynė sukilusius Šv. Domingo salos juodaodžius. Vėliau jis buvo atleistas iš advokato pareigų. Revoliucijos metu, 1794 m. S. Lingė buvo giljotinuotas Paryžiuje.

Cezaris Felisité Piris de Varij (*César-Félicité Pyrrhys de Varille* arba *Pyrrhus de Varille* arba *Pyrrhus de Varille* arba *Pyrris de Varille*, arba *Pyrrus de Varylleusz*) aristokratas, gimė 1708 m. Normandijoje. Sakoma, kad jis „pradėjo rašyti nuo lopšio“ ir būdamas 15 metų amžiaus jau buvo sukūręs odę dofinui, Prancūzijos karaliaus sosto įpėdiniui. Būdamas linksmo būdo, jis rašė komedijas ir kitus kūrinis įvairiems būreliams.

1755 m. negavęs tikėtosi karinio laipsnio ir atlyginimo Normandijos pėstininkų pulke, C. F. Piris de Varij kartu su Prancūzijos ambasadoriumi de Broglie, išvyko į Abiejų Tautų Respubliką, kur pradėjo dirbti auklėtoju Sanguškų namuose. Jis tapo trijų Sanguškų sūnų Juozapo (*Józef Sanguszko*), Jono (*Jan Sanguszko*) ir Jeronimo (*Hieronim Sanguszko*) mokytoju. Gyveno daugiausiai Liubartove (*Lubartów*), Šimanove (*Szymanow*) ir Varšuvoje. Sanguškienės literatų salone C. F. Piris de Varij susipažino su Stanislovu Konarskiu, Ignotu Krasickiu, Stanislovu Augustu. Su Sanguškų šeima jis buvo susijęs iki pat Sanguškienės mirties (1791 m.). Sanguškų šeima C. F. Piris de Varij suteikė dvarą su 120 valstiečių. Lenkijoje jis taip pat gavo Lenkijos kariuomenės pulkininko laipsnį.

1757 m., kai Sanguškų vaikai išvyko mokytis į *Collegium Nobilium* Varšuvoje, C. F. Piris de Varij paskelbė veikalą *Lettre sur l'éducation d'un seigneur Polonais à Son Altesse Monseigneur le Prince Jean Sanguszko*. Šiame veikale jis populiarino ir gyrė reformuoto pijorų ordino auklėjimo kryptį ir šlovino respublikoniškas vertybes. Ištudijavęs Respublikos santvarką, C. F. Piris de Varij parašė knygą *Compendium politicum, seu brevis dissertatio de variis Poloni Imperii vicibus*, dedikuotą bajorijai (išleista 1760 m., antras leidimas – 1761 m.). Kunigaikščio Augusto Čartoriskio prašymu ši knyga buvo išversta į lenkų kalbą ir 1762–1763 metais išdalinta aukštuomenei.

C. F. Piris de Varij buvo Čartoriskių šeimos šalininkas. Paskutiniojo tarpuvaldžio laikotarpiu jis kartu su žmona aktyviai įsijungė į politiką, remdamas Stanislovą Augustą ir jo reformas. 1764 m., pačioje tarpuvaldžio pradžioje, C. F. Piris de Varij paskelbė kunigaikščiui Jonui Sanguškai dedikuotus „Istorinius ir politinius laiškus“, kuriuose pateikė apmąstymus apie

laisvų karaliaus rinkimų privalumus ir *Pacta Conventa* sąlygas (*Lettres historiques et politiques à son Altesse le Prince Jean Sanguszko sur les interrègnes de Pologne* (Varsovie, 1764). Šis veikalas buvo skirtas seimeliams. Vėliau dar kartą buvo išleistas su didele pratarme ir nauju pavadinimu *Lettres sur la constitution actuelle de la Pologne et la tenue de ses Diètes* (Varšuvoje 1769 m. ir Paryžiuje 1771 m).

1764 m. C. F. Piris de Varij ir jo palikuonims atitinkamu Respublikos seimo sprendimu buvo suteikta Lenkijos pilietybė. Tai patvirtinančiame dokumente, išduotame 1765 m., buvo pateikti įrodymai, jog C. F. Piris de Varij yra kilęs iš prancūzų bajorų. Taip pat buvo pristatyti ir jo nuopelnai Respublikos visuomenei. Ypač pabrėžta, kad C. F. Piris de Varij parašė Lenkijos valstybės istoriją, bei nurodė klaidas ir būtinus pokyčius pačios valstybės raidoje.

1765 m. C. F. Piris de Varij parašė knygą apie kaimyninių valstybių valdžios įtaką Respublikai ir disidentams *Réflexions politiques sur la Pologne; ou lettre d'un patriote modéré à son ami, avec plusieurs autres lettres et un coup d'œil sur les vues secrètes que peuvent avoir les puissances de l'Europe par rapport à la situation actuelle de la Pologne*. Šioje knygoje jis prognozavo pirmąjį Respublikos padalinimą (vėliau, 1772 m. Londone, ši knyga buvo išspausdinta tris kartus).

1772 m. pradžioje, dėl pirmojo Respublikos padalinimo, C. F. Piris de Varij su sūnumi priverstinai išvyko į Paryžių, kur buvo iki 1777 m. Tuo metu jo žmona gyveno vienuolyne Liubline. Paryžiuje C. F. Piris de Varij patyrė finansinių nuostolių, nes savo darbų spausdinimui ir pragyvenimui jis išleido visas santaupas. 1774 m. Edukacinė komisija jį pakvietė tapti akademiku projektuojamoje Varšuvos akademijoje, bet šio kvietimo C.-F. Piris de Varij nepriėmė. Jis grįžo į Lenkiją ir apsigyveno Liubartovo dvare. 1782 m. jis paprašė, kad seimas skirtų jam pensiją iki gyvos galvos. Bet, atrodo, kad šis prašymas nebuvo išpildytas.

1789 m. C. F. Piris de Varij parašė politinį kreipimąsi į Prancūzijos užsienio reikalų ministeriją (*Lettre d'un gentilhomme polonais à M. Hennin*), kuriame prašė ministerijos pakeisti savo nuomonę apie Abejų Tautų Respubliką.

Taip pat galima paminėti, kad C. F. Piris de Varij buvo slaptasis karaliaus sekretorius (*Secret du Roy*, t. y. Liudiviko XV žvalgybos agentas).

Pradžioje C. F. Piris de Varij skeptiškai vertino reformas Respublikoje, tačiau, laikui bėgant, jis pakeitė savo požiūrį ir tapo Respublikos valdovo rėmėju bei reformų šalininku. Jį amžininkai vertino už jo nuopelnus. Hugo Kolontajus teigė, kad C. F. Piris de Varij pasiekė „mūsų bevaldystės“ ištakas. Jo mintys tapo gana populiarios tiek Respublikoje, tiek Prancūzijoje. Mirė 1800 m. Varšuvoje.

ISBN 978-609-8183-34-4

Arnaud Parent

**Prancūzai Abiejų Tautų Respublikos pertvarkyme
Stanislovo Augusto valdymo laikotarpiu (1764–1795 m.)**

Daktaro disertacija

2018 01 05. 15,67 leidyb. apsk. l. Tiražas 15 egz.

Lietuvos istorijos institutas
Kražių g. 5, Vilnius, LT-01108
Spausdino UAB „Baltijos kopija“
Kareivių g. 13B, Vilnius